

Козак Д., Прищепя Б., Шкоропад В. Давні землероби Волині (пам'ятки археології на Хрінницькому водоймищі).— К., 2004.— 300 с.— 235 іл.

Монографія присвячена результатам 10-літньої роботи (1993—2003 рр.) Волинської рятівної археологічної експедиції під керівництвом доктора історичних наук Д. Н. Козака. Об'єкти, відкриті на багатошаровому поселенні поблизу с. Хрінники, відносяться до різних епох: періоду енеоліту-бронзи, ранньозалізного часу, поморсько-кльошової, зубрицької, вельбарської культур, ранньослов'янського часу та княжої доби. Розглянуто окремі питання етнокультурного та соціально-економічного розвитку давніх племен Волині. Опубліковані матеріали суттєво доповнюють джерелознавчу базу для вивчення давньої історії України.

Для археологів, істориків, етнографів, викладачів та студентів вузів.

Рецензенти: чл.-кор. НАНУ, д. і. н. *Баран В. Д.*
д. і. н. *Терпиловський Р. В.*

Затверджено до друку вченою радою
Інституту археології НАН України

Відповідальний редактор	<i>Абашина Н. С.</i>
Художнє оформлення та ілюстрації	<i>авторські</i>
Макетування та комп'ютерна верстка	<i>Петрашенко О. М.</i>

І8ВК 966-02-3187-3

© Козак Д. Н.
© Прищепя Б. А.
© Шкоропад В. В.

Вступ

Пам'ятки археології в районі Хрінницького водосховища між селами Хрінники—Набережне—Товпизин уже давно відомі широкому загалу—любителям старовини й науковцям.

Неодноразово в різних місцях водосховища проводилися розвідкові роботи і невеликі дослідження (М. А. Пелищишин, Т. В. Бітковська, Б. А. Прищепа).

Пам'ятки різних епох, розміщені по берегах водосховища, інтенсивно руйнуються при обвалах високих берегів. На очах у воду звалюються рештки житлових та господарських об'єктів. Речі з цих об'єктів, а також культурного шару поселень стали власністю чисельних колекціонерів, випадкових людей — рибалок, місцевих любителів старовини. Лише у Луцьку у різних осіб знаходиться більше тисячі унікальних предметів різних періодів: кремінних знарядь праці, ліпних посудин, фібул, шпор, пряжок, гребенів тощо.

У 1993 році на одній з таких пам'яток, між селами Набережне (Цегельня) та санаторієм «Хрінники» в урочищі Шанків Яр почалися планомірні рятувальні роботи. Завданням досліджень було проведення рятувальних робіт, в першу чергу, на об'єктах, що руйнуються, з наступним дослідженням берегової лінії на ширину 6—12 м.

За нашими спостереженнями сьогодні знищено 20—30 м берегової лінії. Залишки пам'яток розташовані на смузї шириною не більше 10—15 м, а в окремих місцях до 5 м.

Пам'ятки знаходяться на верхній терасі високого берега, який має найбільшу висоту в західній частині урочища, навпроти санаторію «Хрінники», і поступово знижується до північного сходу у напрямі до Цегельні (с. Набережне) на відстані 40—50 м від русла лівого берега р. Стир. З напільної сторони за 10—20 м від берега починається схил, який переходить у заболочені ділянки. Висота берега складає 10—15 м. Довжина пам'ятки — 650 м уздовж берега, ширина збереженої частини 10—15 м.

Культурний шар поселення досить потужний і складає від 1,5 м у західній частині до 0,4 м на протилежному краї, тобто його потужність зменшується по мірі зниження берегової тераси.

Культурний шар насичений матеріальними залишками різних епох: періоду бронзи, ранньозалізного часу, поморсько-кльошової, пшеворської та зубрицької культур, вельбарських старожитностей, культури ранньосередньовічних слов'ян, культури Луки-Райковецької та періоду Київської Русі (X—XI ст.). Об'єкти всіх цих епох територіально не виділяються і розташовані по всій площі пам'ятки. Найбільш інтенсивними є залишки поселення вельбарської культури та поселення X—XII ст.

Монографія є результатом 10-літньої роботи Волинської рятувальної археологічної експедиції під керівництвом доктора історичних наук Д. Н. Козака. За цей час закладено 19 розкопів, у яких відкрито площу більше 4,5 тис. м². На цій площі досліджено кілька об'єктів енеоліту-бронзи, 26 об'єктів ранньозалізного часу, 16 споруд поморсько-кльошової культури, 11 житлових та господарських споруд зубрицької культури, 22 житла та 25 господарських об'єктів

вельбарської культури, 9 жител культури Луки-Райковецької, біля 50 об'єктів періоду Київської Русі — усього більше 150 об'єктів різних епох.

Величезну колекцію складає рухомий археологічний матеріал: ліпна та кружальна кераміка, знаряддя праці, прикраси, частини одягу, зброя. Усі знахідки передані на зберігання до фондів Рівненського обласного краєзнавчого музею.

Такий значний обсяг роботи виконаний завдяки активній участі студентів історичного факультету Волинського державного університету ім. Лесі Українки під керівництвом кандидата історичних наук, доцента В. В. Шкоропада, студентів істориків та мистецтвознавців Рівненського інституту культури та Рівненської філії Слов'янського університету під керівництвом кандидата історичних наук, доцента Б. А. Прищепи.

Авторський колектив висловлює щирі вдячність працівникам Демидівської районної адміністрації, особливо Я. Дунасу, В. Фецуку, М. Гусаревичу, керівникам сільськогосподарських підприємств с. Боромель, Хрінники, місцевого лісгоспу за підтримку й допомогу експедиції, створення сприятливих умов для їх успішної роботи.

Вступ, розділи I, III, IV написані Д. Н. Козаком, розділ II — В. В. Шкоропадом, розділи V, VI — Б. А. Прищепою.

Енеолітичний комплекс

У процесі рятівних археологічних досліджень у розкопі XVIII у 2000 р. виявлено господарську споруду XXVIII, яка відноситься до енеолітичної доби. Це перший об'єкт цього часу, що трапився на пам'ятці, практично повністю дослідженій протягом 1993—2000 років.

Споруда виявлена приблизно в 20 м від берега річки на глибині 0,7 м від рівня сучасної поверхні. Вона має кvasолеподібну форму і орієнтована кутами за сторонами світу (рис. 1). Південна частина споруди дещо розширена. Стіни будівлі глиняні, вертикальні, дно рівне, дещо витоптане, її розміри складають 1,4х3,2 м, висота земляних стін 0,7 м від рівня дна.

Північну частину будівлі займала підвальна яма овальної у плані форми розмірами 1,2х1,6 м та глибиною 0,83 м від рівня дна споруди. З північного боку у стіні вибрано сходинку шириною 0,2 м, яка піднімається на 0,37 м над рівнем дна ями. На борту підвальної ями була невелика стовпова ямка діаметром 0,2 м і глибиною 0,4 м від рівня дна споруди.

Заповнення будівлі мало стандартний характер і складалося з темного гумусу з домішками вугликів та попелу. У заповненні виявлено кілька кісток тварин та дрібних уламків ліпної кераміки. На долівці споруди лежав керамічний ніж. Поряд, ближче до стіни, розміщалися уламки великої керамічної посудини (рис. 2). Посудина мала амфороподібну форму з високою конічною вузькою шийкою і ледь розхиленими вінцями, сильно роздутими бочками з конічною нижньою частиною

та малим дном. На переломі плечиків в бочки знаходилися вертикальні товстостінні прямокутні вушка з загостреним зверху виступом.

Під шийкою посудина прикрашена горизонтальним рядом ямкового орнаменту. На верхній частині плечиків розміщено рисунок, зроблений гострим ріжучим предметом по сухій глині. Рисунок зображає орне знаряддя праці — рало, перевернуте на 90° догори. Виразно передане ральне лезо (полоз), гряділь з шнурком, чепіги.

Аналогію посудині, в тому числі і орнаменту у вигляді горизонтальних ямок або насічок в основі шийки, формі вушок знаходимо у костянецькій групі лендельсько-полгарської культурно-історичної спільності [Пелищишин, 1988, рис. 9, 7, 9; рис. 11, 3].

Найраніші лендельські общини з'явилися, на думку М. А. Пелищишина, у середині IV тис. до н. е. спочатку на Західному Побужжі. Згодом вони продовжували розселятися далі на схід, у межиріччя Стиру і Горині, де прожили до кінця IV тис. до н. е., а можливо, дещо пізніше, їх змінили у межиріччі Стиру і Горині пізньотрипільські племена, а у Західному Побужжі і Верхньому Подністров'ї племена культури лійчастого посуду [Пелищишин, 1998, с. 78].

Лендельська культура за своїм походженням, пов'язана з великим етнокультурним ареалом, що склався в Середньому Подунав'ї. У науці він отримав назву «лендельського комплексу». У Центральну Європу частина лендельського населення проникла через Західні Карпати. Пам'ятки цієї культури у Західній Україні мають багато спільних рис з різ-

ними групами пам'яток лендельського типу на території Польщі, що свідчить про їх спорідненість [Пелищишин, 1985].

Розглянемо тепер в загальних рисах малюнок, зображений на лендельській амфорі.

Незважаючи на схематичність, давній землероб досить виразно накреслив основні деталі орного знаряддя праці — рала, названого нами «демидівським ралом» (рис. 3, 1-1а-2).

Воно має, судячи з рисунку, триелементну конструкцію, тобто складається з трьох частин: кривого гряділя, який, есовидно загинаючись, творить полоз рала і переходить у ральник вигнутої форми; держака чи чепіг, які кріпилися у верхній частині ральника та клина стояка, який з'єднував гряділь з ральником.

До краю гряділя, який має округлу форму, прикріплений шнурок, що вільно спадає вниз. Очевидно, шнур символізує упряж; за шнур рала могла тягнути худоба або людина. Полоз рала був, вірогідно, дерев'яним і мав трикутну форму з трохи виступаючим робочим кутом. Робоча частина полоза поставлена дещо невідповідне до гряділя і не горизонтально до ґрунту. Чи це є хиба автора рисунка, чи конструктивна особливість рала — відповісти важко. Якщо це особливість конструкції одного знаряддя праці, то запобігати самовільному виходу полоза рала з ґрунту можна було лише постійним чималим тиском орача зверху. Можливо тому в цьому знарядді досить велику роль грали так звані чепіги — дві ручки-держакі, прикріплені до верхньої частини ральника в стані, паралельному до грядільної палиці. Саме вони, як у сучасного плуга, допомагали орачу управляти ралом (рис. 4, 5).

Наявність в цьому знарядді досить потужного полоза дозволяла обробляти ґрунт порівняно широким пасмом і на значну глибину. Проте відсутність відвального пристрою дозволяє з функціональної сторони розглядати цей інструмент як борознувально-не знаряддя, а не плуг.

Аналогії цій знахідці невідомі в європейських синхронних культурах.

З одного боку, об'єднання в ціле гряділя і ральника, відсутність отвору у грядільній палиці для кріплення до ярма дозволяє від-

нести наше рало до глибокої давнини [Краснов, 1987, с. 81, 82].

З іншого боку, трискладова і досить ефективна, з точки зору функціональності, конструкція кожної з частин ставить це знаряддя праці в ряд феноменів давніх землеробських культур Європи.

Археологічні знахідки рал або їх зображення на предметах одиничні.

До таких можна віднести зображення на сімферопольській стелі, що була у кургані кемі-обинської культури (кінець II тис. до н. е.) [Краснов, 1987, с. 79—81].

На відміну від нашого рала, основу якого складала цільна конструкція гряділь-полоз-ральник, сімферопольські рала мали в основі іншу конструкцію: ручка, ральник, полоз. На одному із рал, як і на демидівському, є дві ручки, але у вигляді планки, прикріпленої до ральника, перпендикулярно руху знаряддя. Полоз клиновидний і короткий. Короткий прямий гряділь вставлявся в отвір, просвердлений посередині конструкції ручка-ральник [Краснов, 1987, рис. 46, 1, 2]. Е цілому, це орне знаряддя в багатьох відношеннях примітивніше від демидівського. Воно на думку Ю. А. Краснової, характеризувалося невеликими розмірами. Невеликий полоз дозволяв обробляти землю лише на мінімальну глибину, потрібну для закладки насіння [Краснов, 1987, с. 81].

Залишки найдавнішого рала відомі також з кургану «Висока могила» біля с. Валки на Запоріжжі із поховання, що належить до пізнього етапу ямної культури і датується авторамидосліджень В. І. Бідзилю і Е. В. Яковенко кінцем III — початком II тис. до н. е. [Бидзиля, Яковенко, 1973].

Незважаючи на фрагментарність знахідки (масивне округле поліно довжиною 0,82 м і діаметром 6—7 см з муфтоподібним потовщенням посередині і отвором біля нього), Ю. А. Красновим встановлено, що це залишки ручки-ральника легкого, одноручного прямогрядільногорала [Краснов, 1987, с. 81].

Воно також є примітивним борознувально-ним знаряддям орного землеробства. За відсутності скріплюючого клина (стояка) це рало не могло бути міцним і використовувалося лише на м'яких, помірно зволжених ґрунтах з рідким трав'яним покриттям. Для

застосування такого Інструмента на інших землях необхідна їх попередня обробка ручними знаряддями [Краснов, 1987, с. 82].

Ще одне рало, відносно добре збережене, було виявлене на дні торф'яника біля с. Полісся Чернігівської області, яке, за результатами радіокарбонного аналізу зразків торфу, можна віднести до XIV—XП ст. до н. е. [Шрамко, 1968, с. 144].

За конструктивними особливостями воно повністю відрізняється від демидівської знахідки. Єднає їх лише один елемент — відсутність у кінці гряділя отвору для кріплення до ярма. Очевидно це рало, як і демидівське, просто прив'язувалося до ярма.

Інші знахідки рал, виявлених на території України, відносяться до більш пізнього часу і мало пов'язані з нашою темою.

Таким чином, найраніші рала належать до кінця III—II тис. до н. е. Це може свідчити, на думку фахівців, що саме в той час орне землеробство вже поширилося в деяких регіонах півдня Східної Європи. Всі ці рала є більш примітивними, ніж демидівське рало, що належить принаймні до кінця IV тис. до н. е.

Це дає підстави для висновку, що орне землеробство на землях України, зокрема Волині, поширилося, принаймні, на одне тисячоліття раніше прийнятого в науковому світі часу.

Згідно класифікації Ю. А. Краснова, демидівське рало можна наближено віднести до типу грядільних кривоградільних [Краснов, 1987, с. 94].

На думку цього дослідника, грядільні кривоградільні рала появилися у Європі не пізніше III тис. до н. е. [Краснов, 1975, с. 112] і широко застосовувалися у ранньому залізному віці та середньовіччі [Краснов, 1987, с. 94]. їх генезу, на думку дослідників, треба шукати в областях Східного Середземномор'я, а час формування віднести до кінця III тис. до н. е. На територію Східної Європи вони могли потрапити або з заходу, або, як свідчать етнографічні матеріали Кавказу, з південного сходу за посередництвом племен пізньоямної та катакомбної культур [Краснов, 1987, с. 96].

Значно ранішими є прямоградільні рала з однією ручкою, які виникли в районах південного заходу Середньої Азії, долини Інду

приблизно в кінці IV — початку III тис. до н. е. і проникли у Східну Європу через північнопричорноморські степи [Краснов, 1975, с. 84—88].

Таким чином, час існування обох відомих типів найдавніших рал є набагато пізнішим, ніж дата рала, зображеного на лендельській амфорі з нашого поселення.

Значення знахідки демидівського рала є неocenним для вивчення проблем господарства лендельських племен. Усталений погляд польських дослідників на господарство цих племен необхідно переглянути. Тепер вже очевидно, що поряд з мотичним землеробством, розведенням великої і дрібної рогатої худоби, лендельські общини займалися орним землеробством. Це підтверджується знахідками на ряді поселень Волині (Листвин, Голишів) відбитків зерна і полови на кусках глиняної обмазки та крем'яних ножів для жнив із заповненою робочою частиною [Пелишишин, 1985, с. 272].

Значення знахідки демидівського рала значно зростає, коли розглянути його у контексті зв'язків лендельської та трипільської культури. Відомо, що пам'ятки косянецької групи лендельсько-полгарської культури є синхронними середньому етапу трипільської культури.

Дослідники підкреслюють наявність тісних культурних контактів між лендельськими та трипільськими племенами, що привели до проникнення трипільців на північ і, зрештою, повного поглинання трипільцями лендельського населення на території Західної Волині [Захарук, 1962, с. 48—52; Давня історія України, 1997, с. 239, 240].

При такому характері взаємовідносин двох груп осілого землеробського населення неможливо не перейняти один у одного прогресивні засоби господарювання, зокрема у землеробстві. Тому цілком виправданим є припущення про наявність у трипільських племен аналогічного чи близького до демидівського орного знаряддя.

Довгий час вважалося, беручи до уваги наявні археологічні джерела, що землеробство трипільців, як і інших груп населення енеолітичної доби було мотичним. Проте палеодемографічні дослідження трипільської культури привели науковців до іншої думки

[Бибиков, 1966, с. 52]. С. М. Бібіков довів, що виходячи з біологічної норми вживання рослинної їжі, врожайності злаків, для забезпечення однієї людини трипільського суспільства рослинною їжею треба засіяти приблизно 0,3 га або 2 га на сім'ю [Давня історія України, 1997]. Зрозуміло, що такі площі неможливо засіяти, застосовуючи тільки мотики чи суковатки. Тому дослідник вважав, що жителі трипільських селищ застосовували принаймні примітивні рала, очевидно, рогові, хоча робиться припущення про можливу наявність дерев'яних рал і використання биків як тяглової сили.

Проте ці висловлювання мали всього ли-

ше теоретичний характер, оскільки прямих доказів існування у трипільців більш досконалих, ніж рогова мотика, знарядь обробки ґрунту не було.

Із знахідкою демидівського рала, яке за часом синхронне періоду розвинутого Трипілля, прямий доказ вже існує. Наявність такого досконалого інструменту обробки землі як демидівське рало у енеолітичного населення України підтверджує припущення С. М. Бібікова і розкриває великі потенційні можливості господарсько-економічного комплексу трипільського суспільства, який був основною базою існування знаменитих трипільських протоміст.

Список літератури

- Бибиков С. Н.* Хозяйственно-экономический комплекс развитого Триполья // СА.— 1965.— № 1.
- Бидзиля В. И., Яковенко Э. В.* Рало из позднеямного погребения конца II — начала III тысячелетия до н.э. // СА.— 1973.— № 3.
- Давил історія України.— Київ, 1997.— Т. 1.
- Захарук Ю. М.* Вопросы хронологии культур знеолита й ранней бронзы Прикарпатья й Вольни // КСИА АН УССР.— 1962.— Выш. 6.
- Краснов Ю. А.* Древнейшие упряжные пахотные орудия.— М., 1975.
- Краснов Ю. А.* Древние й средневековые пахотные орудия Восточной Европы.— М., 1987.
- Пелицишин М. А.* Неолитические культуры Вольши й Подолии // Археология Украинской ССР.— Киев, 1985.— Ч. I.
- Пелицишин М. А.* Пізньотрипільське поселення біля села Костянець і Листвин на Волині // Волино-Подільські археологічні студії.— Львів, 1988.
- Пелицишин М. А.* Поселення та могильник в Голишеві і деякі проблеми періодизації лендельської культури на Західній Волині // Волино-Подільські археологічні студії.— Львів, 1998.
- Шрамко Б. А.* Найдавніші орні знаряддя на території України // Питання історії народів СРСР.— Харків, 1968.— Вип. 6.

Пам'ятки ранньозалізного часу

Глава 1. СЕЛИЩЕ РАННЬОЗАЛІЗНОГО ЧАСУ В ур. ШАНКІВ ЯР

Селище ранньозалізного часу займало мис високого корінного берега р. Стир, який, повторюючи вигин русла ріки, тягнеться з південного-сходу на північний-захід.

На площі понад 5 000 м² було відкрито житло, 8 господарських споруд і 14 ям.

Житло № 7 (рис. 1, 7) було виявлене в розкоті I під житлом № 5 поморсько-кльошової культури. Воно фактично знищене зсувом берега. Від нього залишилась лише східна частина з виступом овальної форми. Розміри цієї частини становили 2,3x1,4 м. Висота земляних стінок була 0,3 м від рівня добре утрамбованої долівки. Очевидно, житло мало підпрямокутну форму і було орієнтоване стінками за сторонами світу.

Подібні житлові споруди ми знаходимо в черепино-лагодівській групі [Крушельницька, 1993, с. 158—239].

Господарська споруда № 3 (рис. 1, 7). Знаходилася у розкопі I. Вона має близьку до прямокутної у плані форму розмірами 2,8x1,6 м та глибину 0,29 м від рівня виявлення. Будівля орієнтована довгими стінами за лінією північ-південь. Стіни прямовисні, дно рівне. Біля східної стіни знаходилася підвальна яма округлої форми діаметром 1,45 м та глибиною 0,8 м від рівня долівки. До ями прилягав материковий останець шириною 0,3 м.

Господарська споруда № 6 (рис. 2, 7) виявлена в розкопі V. Вона має овальну в пла-

ні форму розмірами 2,25x1,25 м. Висота земляних стінок — 0,5 м від рівня долівки. Долівка нерівна і неуграмбована. Споруда орієнтована довгими стінками за сторонами світу.

Господарська споруда № 12 (рис. 3, 1) виявлена в розкопі XI. Вона має овальну в плані форму розмірами 2,2x1,6 м. В східній її стінці була вирізана яма овальної форми розмірами 1,2x0,9 м, дно якої знаходилось на рівні долівки, що надавало споруді вісімкоподібної форми. Більшу частину споруди займала яма розмірами 1,6x1,2 м і глибиною 0,2 м нижче рівня долівки. Висота земляних стінок — їм від рівня долівки. Долівка рівна і неуграмбована. Споруда орієнтована довгими стінками за сторонами світу.

Господарська споруда № 18 (рис. 4, 1) виявлена в розкопі XVIII. Вона має овальну в плані форму розмірами 4x3,2 м. Висота земляних стінок—0,2 м від рівня долівки. Долівка рівна і неуграмбована. Споруда орієнтована довгими стінками за сторонами світу.

Господарська споруда № 19 (рис. 5, 1) виявлена в розкопі XV. Вона має квадратну в плані форму розмірами 1,6x1,6 м. Висота земляних стінок — 0,2 м від рівня долівки. Долівка нерівна і неуграмбована. Споруда орієнтована стінками за сторонами світу. В південно-східному куті споруди знаходився овальний виступ розмірами 1x0,8 м.

Господарська споруда № 21 (рис. 4, 5) виявлена в розкопі XV. Вона має овальну в

плані форму розмірами 3,8x1,6 м. Висота земляних стінок — 0,48 м від рівня долівки. Долівка рівна і неутрамбована. Споруда орієнтована довгими стінками за сторонами світу.

Господарська споруда № 29 (рис. 6) виявлена в розкопі XVIII. Вона має овальну в плані форму розмірами 2,2x1,4 м. Висота земляних стінок — 0,4 м від рівня долівки. Долівка лінзовидна і не утримана. Споруда орієнтована коротшими стінками за сторонами світу. В північній частині долівки на глибині 0,1 м від її рівня знаходилася сходинка розмірами 1,4x0,4 м, яка вела в яму діаметром 1,4 м і глибиною 0,2 м від рівня долівки, що знаходилася в південній частині споруди.

Подібні споруди виявлені на пам'ятках лежницької та черепино-лагодівської груп ранньозалізного часу. Відсутність стовпових ямок і велика кількість глиняної обмазки з відбитками тонких дерев'яних прутів в невеликих за розмірами овальних спорудах свідчать, що стіни в них були каркасно-плетневими. Споруди з такою конструкцією стін широко відомі в колі культур фракійського гальштату, а також на поселеннях ранньозалізного часу Подністров'я [Смирнова, 1957, с. 99; Тереножкин, 1961, с. 37; Крушельницька, 1976, с. 107—110].

Іаймасовішим матеріалом на селищі є кераміка, як правило фрагментована. При її аналізі ми дотримувалися схеми, запропонованої С. П. Пачковою. Згідно цієї схеми горщиками вважатимемо посуд, у якого загальна висота перевищує діаметр горловини чи корпусу, а мисками той посуд, у якого висота не вище 1/3 вказаних параметрів. Посуд, у якого висота не перевищує діаметр горловини чи корпусу, але не нижча від його третини, віднесено до типу горщикоподібних мисок [Пачкова, 1983, с. 37; 1989, с. 43].

Виходячи з багатощарового характеру пам'ятки в урочищі Шанків Яр, для аналізу керамічного комплексу ми будемо використовувати лише артефакти із закритих комплексів, тобто жител, господарських споруд та ям. Загалом вони склали понад 150 уламків бочків, денець, вінець тощо. З них ми відібрали 86 фрагментів, які в найбільшій мірі відображають та характеризують керамічний комплекс селища.

Асортимент посуду обмежений—горщики, миски, плоскі диски-покришки (Табл. 1).

Таблиця 1. Співвідношення категорій посуду на поселенні

№ п/п	Категорія посуду	Кількість	%
1	Горщики	51	59,3
2	Миски	32	38,3
3	Диски-покришки	2	2,4
	Всього	85	100

За формами посуду можна розділити на типи, що визначаються наявністю чи відсутністю тих чи інших складових його частин. Типи в свою чергу за пропорціями складових частин можуть розподілятися на підтипи, а ті в свою чергу на варіанти, в основу яких покладено стилістичні особливості.

Виділяються чотири типи горщиків.

I тип — тюльпаноподібні горщики:

нідмун 1 — слабопрофільовані посудини витягнутих пропорцій з ледь розхиленою назовні шийкою;

Тюльпаноподібні горщики були поширені на великій території Східної Європи і є найбільш стійкою формою посуду протягом значного відтинку часу. Але найчисленніші вони на пам'ятках кінця бронзового і початку залізного віку лісостепової частини України, де побутують до скіфського періоду включно. На території Верхнього Подністров'я горщики такої форми виготовлялися племенами тшінецько-комарівської культури. Наприкінці бронзової доби цю форму перейняли носії висоцької культури. Крім цієї форми посуду з'являється типовий для передскіфських культур Правобережної України декор: дірки під вінцями, карбований валик на плічках і шийці. Інакше починають формуватись вінця, які стають більш загостреними. Прикладом цього нового типу посуду можуть служити горщики з пам'яток чорноліської культури Середнього Подністров'я [Бандрівський та ін, 1993, с. 188].

варіант «а» — горщики з шорсткою поверхнею, орнаментовані проколами під вінцями (рис. 4, 7; 9, 4)

варіант «б» — горщики, декоровані проколами під вінцями і рядком пальцевих защипів по шийці в місці переходу її в плічка (рис. 5, 2) ;

варіант „в' — горщики, орнаментовані проколами під вінцями і пальцевими зашипами по всьому тулубу (рис. 4, 2; 9, 1);

Посуд цих варіантів належить до форм, поширених у висоцькій культурі. Серед пам'яток ранньозалізного часу Волині численні аналогії їм відомі на лежницьких та черепино-лагодівських пам'ятках (Лежниця, Святизів, Лагодів) [Крушельницька, 1976, рис. 24—25, 34—38]. Але слід зауважити, якщо горщики варіанту „в" мають характерні ознаки посуду лежницької групи, то варіанту „б" — черепино-лагодівської.

підтип 2 — середньопрофільовані горщики з сильно розхиленою назовні шийкою;

варіант «а» — неорнаментовані посудини з шорсткою поверхнею (рис. 5, 4);

варіант «б» — горщики з шорсткою або рустованою, зі скісними смугами, поверхнею, орнаментовані проколами під вінцями (рис. 1, 3; 4, 6);

варіант «в» — горщики з шорсткою поверхнею, орнаментовані проколами під вінцями і карбованим пружком в місці стику шийки і плічок (рис. 2, 3);

варіант «г» — горщики з лощеною шийкою і шорстким тулубом і сильно розхиленими вінцями, декоровані пружком з насічками в місці стику шийки і плічок (рис. 7, 5);

Горщики варіанту «а» найчастіше зустрічаються на пам'ятках могилянської групи ранньозалізного часу Волині, а в інших групах цього часу — спорадично. Посуд варіанту «б» має риси лежницької групи, а «в» і «г» — черепино-лагодівської [Крушельницька, 1976, рис. 28]. Слід також зауважити, що горщики варіанту «г» мають ще й гавсько-голіградську рису — сильно розхилені назовні вінця.

II тип — середньопрофільовані горщики з короткою шийкою і опуклим тулубом.

Цей посуд є перехідною формою від тюльпаноподібного до банкоподібного посуду, їх профіль ще зберігає тюльпаноподібну вигнуту форму, але горло у них інше, шийка коротша, тулуб більш опуклий. Прикрашені вони бувають проколами і карбованими валиками. Посуд цього типу має аналогії на багатьох пам'ятках скіфського часу Середнього Подністров'я [Крушельницька та ін., 1993, с. 189].

підтип 1 — горщики з шорсткою поверхнею орнаментовані проколами під вінчиками (рис. 7, 2—4);

Посуд цього підтипу має численні аналогії серед горщиків на поселенні в Черепині (споруди III, VI, IX) [Крушельницька та ін., 1993, рис. 88]. •

III тип — слабoproфільовані горщики з майже вертикальною шийкою і прямими вінцями;

підтип 1 — горщики з шорсткою поверхнею, орнаментовані проколами під вінцями (рис. 2, 4).

Цей посуд подібний до попереднього типу, але має коротку шийку і опуклобокий тулуб, що надає йому банкоподібної форми. Він з'являється вперше на пам'ятках комарівської культури, але найбільшого поширення набуває в культурі Ноа. З появою культури фракійського гальштату він зникає, проте знаходить новий вияв у північних районах — в кераміці висоцької культури (Ясенів, Лагодів, Шкло) і згодом на пам'ятках черепино-лагодівської та лежницької груп [Крушельницька та ін., 1993, с. 236].

IV тип — широко- і середньогорлі горщики конічної форми;

підтип 1 — посудини без шийки і плічок (рис. 1, 4).

Такі горщики належать до широковживаних форм бронзового та початку ранньозалізного віків. Аналогії їм відомі на поселеннях лужицької культури Польщі (наприклад, Нова Гута) та культури фракійського гальштату (Текуча П-Ш) [Каспшапієс, 1982, іаБІ. 111,7; Крушельницька та ін., 1993, рис. 38,43, с. 87,88]. На Волині вони зустрічаються лише в комплексах висоцької культури початку ранньозалісної доби [Крушельницька, 1976, рис. 19], а на пам'ятках лежницької, черепино-лагодівської та могилянської груп вони відсутні.

підтип 2 — горщики-вази «8»-подібного профілю з прямою сильно розхиленою назовні шийкою (рис. 1, 7). Ці посудини мають опуклі плічка прикрашені ямками, псевдовушко і вінця декоровані насічками.

Такі горщики-вази мають лужицьке походження, але місцеве виконання. Зокрема наш екземпляр — це посудина, виконана у так званому надсанському стилі (Мозк\уа, 1976,8.77). На пам'ятках ранньозалізного ча-

су Волині вони відсутні. Але на досліджуваному поселенні вони знаходились разом з посудом підтипу 2, який мав лежницькі риси — проколи під вінцями.

підтип 3 — з високою дугоподібною шийкою і сильно розхиленими назовні, орнаментованими проколами, або без них, вінцями (рис. 1,6).

Ці горщики-вази належать до форм, що з'явилися в лужицькій культурі із середовища культур фракійського гальштату (наприклад, Віланова). Найчастіше вони правлять за урни на могильниках. Такий посуд відомий і на пам'ятках ранньолатенського часу Польщі і Волині [Шкоропад та ін., 1999, с. 82, 87; Јахсігелузкі, 1939, з. 118]. На нашому селищі вони знаходились в комплексі з керамікою лежницького типу (яма № 37).

Таким чином, на селищі в ур. Шанків Яр виділяються 4 основні форми горщиків: тюльпаноподібна, опуклобока, банкоподібна, конічна. Характерною рисою їх є слабке чи середнє профілювання плічок. Найчисельнішим є тип I, а найменшим IV. Більшість горщиків належать до типової лежницької кераміки. Проте, слід зауважити, що зустрічаються горщики, які характерні для черепино-лагодівської групи — це посуд, який є перехідною формою від тюльпаноподібного до банкоподібного посуду (тип II), та той, що декорований карбованим пружком або пальцевими защипами по перегину шийки (тип I, їв; I, 2в, 2г). Трапляються горщики-вази, які є прямим наслідуванням лужицьких форм (тип IV, 2).

Переважає більшість горщиків орнаментована. В основному переважає традиційний «ранньозалізний» декор — проколи під вінцями та характерний для лежницької групи орнамент з пальцевих защипів по всій поверхні посуду. Трапляється орнамент з поєднання проколів і ямок під вінцями або шийці, насічок по вінцях тощо. Характерною особливістю декорування посуду на селищі є відсутність карбованого пружка під вінцями. Він зустрічається в окремих екземплярах лише на переході шийки в плічка, що є характерною ознакою кераміки черепино-лагодівської групи.

Проте, зустрічається і нехарактерна для цієї культури орнаментация. До нього слід

віднести нігтеві наколи по плічках посуду типу IV, 2. Такий орнамент зустрічається найчастіше в середовищі лужицької культури [Мозьба, 1976].

Миски поділяються на два типи:

I тип — відкриті миски конічної форми;

підтип 1 — високі і невисокі миски без шийки і плічок;

варіант «а» — миски з прямими вінцями (рис. 9, 9).

Аналогії їм знаходимо в середовищі черепино-лагодівської групи Подністров'я [Крушельницька та ін., 1993, рис. 87, 6]. Територіальні і хронологічні межі цих мисок дуже широкі. Насамперед вони поширені на пам'ятках висоцької культури. Деяка різниця між висоцькими і мисками скіфського часу полягає в наявності в керамічному тісті більшої кількості піску та дещо іншою обробкою поверхні, яка у висоцьких однакова з двох боків, ранньоскіфських — в середині темніша і часто пролощена. Можливо цей новий спосіб прийшов у Подністров'я зі східних районів Лісостепу, бо як відомо, миски з пам'яток білогрудівської культури мали вже таку фактуру [Крушельницька та ін., 1993, с. 190; Тереножкін, 1961, с. 47].

II тип — миски півсферичної форми.

підтип 1 — миски з непотовщеними вінцями ледь загнутими досередини.

варіант «а» — посуд з прямими заокругленими вінцями (рис. 9, 5).

варіант «б» — миски з прямими хвилястими вінцями і декоровані проколами під ними (рис. 2, 5).

Посуд варіанту «а» має широкий діапазон побутування серед пам'яток ранньозалізного часу. Але миски з хвилястими вінцями мають рису фракійського гальштату і зустрічаються, як і попередній тип I, 1б, лише на пам'ятках черепино-лагодівської групи Подністров'я.

підтип 2 — профілювані миски з нахиленими до середини вінцями і різким заломом тулуба (рис. 2, 8).

Ці посудини належать до традиційних лужицьких форм, що беруть свій початок ще з епохи бронзи, і мають аналогії в різних групах лужицької культури. На пам'ятках ранньозалізного часу Волині вони не зустрічаються. Натомість мають аналогії в черепино-

лагодівській групі Подністров'я (Лагодів, Черепин) [Крушельницька та ін., 1993, рис. 101, 5; 107, 30].

Таким чином, на селищі виділяються дві форми мисок — конічна і півсферична. Переважає перший тип. З усіх названих мисок лише тип II, 1 а зустрічається у всіх групах ранньозалізного часу Волині — всі інші лише в черепино-лагодівській групі. Декор у мисок бідний — це проколи під вінцями, наліпний гудзик на них або хвилясте їх формування.

На селищі виявлено незначну кількість глиняних дисків-покришок. Вони належали до одного типу — лінзоподібних в перерізі виробів, декорованих проколами.

Покришки набули поширення на значній території, однак тяжіють до лужицької культури, де з'явилися наприкінці бронзи і тривали протягом гальштатського часу. Знаходять їх у комплексах майже всіх локальних груп даної культури, особливо у Центральній Польщі, Сілезії, Чехії і Словаччині. У VII—VI ст. до н. е. покришки-диски з'являються на поселеннях Західного Поділля і в значній кількості зустрічаються на всіх поселеннях ранньоскіфського часу Верхнього Подністров'я. В той же час подібні покришки, переважно з дірками, поширюються на правобережних городищах скіфського часу, на пам'ятках Південного Бугу і в меншій мірі на Лівобережжі. Існують певні розбіжності у поглядах щодо їх використання. Одні дослідники (Б. А. Шрамко) вважають диски з дірками за круглі грузила, інші (М. Гедл) — надають їм ритуального значення, а треті (Л. І. Крушельницька) — відводять для них роль звичайних покришок, посиляючись на те, що їх діаметр відповідає розмірам вінець кухонних горщиків [Крушельницька та ін., 1993, с. 189; Шрамко, 1957, с. 180; Стец11, 1962, 3.53].

Кам'яні та кістяні вироби

Цікавою є знахідка скарбу крем'яних серпів поруч зі спорудою № 31 на рівні її виявлення. Вони виготовлені з кременю, що пов'язаний з крейдовими відкладами турону Західної Волині. Це один з найкращих гатунків кременю у Східній та Центральній Європі, який використовувався місцевим населенням від початку кам'яної доби до кінця ранньозалізного віку. Серпи неоднорідні за

формою. Виділяються два їх види. Першому з них властиві симетричні пропорції сегмента (рис. 11, 7, 2). Ці вироби гостроконечні із заокругленою п'яткою. Максимальна опуклість дуговидної спинки знаходиться посередині їх поздовжньої осі, а робочі краї прямі. Розміри таких серпів становлять: довжина — 13 см і ширина — 4 см.

У серпів другого виду максимальна опуклість спинки стосовно поздовжньої осі зміщена (рис. 10, 1, 2). Верхня частина цих виробів дещо заокруглена. Профіль лез, як і у попереднього виду, прямий. Розміри таких серпів становлять: довжина — від 13 см до 16,5 см і ширина — від 3,6 см до 4 см.

Всі серпи виготовлені в так званій двоплощинній техніці обробки. Ширина фасеток не перевищує 1—1,5 см, а довжина — 2 см. Леза виробів загострені середньозубчастою ретушшю.

Такий вид вторинної обробки крем'яних виробів був започаткований у фінальному енеоліті. У наступних етапах первісності він практично не застосовувався і лише в період раннього заліза вживався для підправки лез з ріжучою функцією і, насамперед, серпів. Ця ретуш надійно датує такі серпи ранньозалізним часом [Конопля, 1998, с. 191]. Точнішу дату встановлює скарб аналогічних виробів, який був знайдений у ліпному горщику в с. Зелений Гай на Рівненщині. Горщик мав тюльпаноподібну форму, містив домішки перепаленого кременю і шамоту в тісті. По плічках він був прикрашений наліпним пружком. Такі горщики характерні для старожитностей могилянської групи, яку Л. Крушельницька датує VII — VI ст. до н. е. [Конопля, 1998, с. 190; Крушельницька, 1976, с. 78—80]. До цього ж часу, очевидно, ми можемо віднести і наш скарб.

Як вважає В. Конопля, такі серпи ілюструють еволюцію двостінних жнивварських знарядь Правобережної України від витоків їх формування до остаточного зникнення. Започаткований у ранньому періоді доби бронзи вид напівсегментоподібних серпів з кременю, так званий волинський тип, що притаманний культурам стживівській, городцько-здовбицькій, межановіцькій і підкарпатській, змінив свій вигляд на сегмент у середньому та пізньому її періодах (тші-

нецька, комарівська і Ноа культури). Останній вид існував і в ранньозалізному віці, але йому, на відміну від попередніх, властива така важлива риса, як прецизійність виготовлення і зубчаста ретуш для загострення лез [Конопля, 1998].

Хронологія та періодизація

Визначення часу існування селища ускладнюється відсутністю датуючих предметів, тому ми змушені спиратися на порівняльно-типологічний аналіз кераміки, враховуючи при цьому хронологію як синхронних, так і діахронних культур. При цьому будуть використані матеріали лише із тих закритих комплексів, які дають найбільш виразні для датування артефакти.

Житло № 7 датують тюльпаноподібні горщики нашого типу I, 1. Найбільше їх поширення припадає на середній та пізній етап розвитку висоцької культури—НаВЗ — НаС тобто VIII—VII ст. до н. е. Конічна мисочка, що має хвилясті вінця з гудзиком на них, належить до форм, що виступають в голіградській культурі в комплексах, характерних для другого етапу її розвитку, IX — середина VII ст. до н. е. [Смирнова, 1969, с. 25—31]. В ранніх комплексах голіградської культури зустрічається конічний горщик без шийки і плічок, який за аналогіями з солеварного поселення в с. Текуча можна віднести до НаА — НаВ. Але на поселені Звенигород, керамічний комплекс якого свідчить, на думку Л. І. Крушельницької, про перехідний етап від пізньовисоцького періоду до ранньоскіфського часу, цей посуд знаходився поруч з амфороподібною керамікою, що відноситься до НаС [Крушельницька та ін., 1993, с. 93, 221]. Отже, житло № 7 можна віднести до рубежу Уш/ VII—початку VII ст. до н. е.

Аналогічним періодом можна датувати керамічні комплекси господарських споруд № 12, 18, 19, 21, ям № 5, 10, 17, 25, 37 тощо.

До комплексу споруди № 3 входив вазоподібний посуд нашого типу IV, 2. Подібний посуд в тарнобжегській групі С.Чопек відносить до V періоду бронзової доби, що відповідає періоду НаВЗ — НаС в середньоєвропейській хронології (VIII—VII ст. до н. е.). До НаС можна віднести поширений в лужицькій культурі посуд 8-подібного профілю з високою дугоподібною шийкою і сильно роз-

хиленими назовні, орнаментованими проколами вінцями. Такий посуд відомий і на пам'ятках поморсько-кльошової культури ранньолатенського часу, але без проколів під вінцями [Крушельницька та ін., 1993, с. 249; Шкоропад, 2000]. Таким чином, на нашу думку, цю споруду слід було б датувати початком VII ст. до н. е.

Господарські споруди № 6 і 29 датують різновид тюльпаноподібних горщиків з короткою шийкою і опуклими боками (наш тип II, 1). Вони бувають декоровані лише проколами або мають на шийці наліпний карбований валик. Цей посуд набув поширення власне на перехідному етапі до скіфського періоду, тобто в НаС, де він побутує на пізньовисоцьких пам'ятках (Шкло, Звенигород, Черепин), а також в ранніх комплексах ранньоскіфського часу, що репрезентовані поселеннями в Бовшеві, Лагодові, Черепині. Вони численні і на пам'ятках Жаботинського етапу чорноліської культури Середнього Подністрів'я (НаВЗ — НаС). Таким чином, ці споруди можна віднести до VII ст. до н. е.

Отже, час існування селища в ур. Шанків Яр слід віднести до рубежу VIII/VII—VII ст. до н. е. і виділити дві стадії його розвитку: перша—рубіж VIII/VII — початок VII ст. до н. е. і друга — VII ст. до н. е. Наявність двох стадій підтверджується і планіграфічно. На першій стадії поселення займало мис в південній частині берега і невелику площу в північній —західну частину мису, що найбільш видається у заплаву ріки. Саме тоді були збудовані житло № 7, господарські споруди № 12, 19, 21 і яма № 25. Пізніше, можливо з приростом населення, воно зайняло площу в північній частині мису (місце сучасного розкопу XVIII) приблизно за 150—200 м від попереднього. Саме в цьому місці була зосереджена основна кількість об'єктів.

Місце пам'ятки в ур. Шанків Яр серед синхронних пам'яток

Це селище знаходилось на території, яка входила до ареалу лежницької, черепино-лагодівської, могилянської груп та дещо раніше — лужицької і висоцької культур. Тому виникає проблема, до якої з цих груп старожитностей належало селище. Для її вирішення основну увагу слід звернути на кераміч-

ний матеріал, як найбільш масовий, що найповніше характеризує те етнокультурне середовище в якому він був поширений, а також інвазії з боку інших культур. З цією метою ми зробимо спробу виділити групи кераміки з ознаками названих культур і встановити їх співвідношення на селищі. Переходячи до аналізу зауважимо, що по відношенню до лужицької та висоцької культур ми в більшості випадків матимемо на увазі прототипи посуду. Крім того, ми розглядатимемо посуд через призму належності до перерахованих культурних груп.

До першої групи віднесено посуд лежницького типу. Сюди ми зарахуємо: 1) тюльпаноподібні широкогорлі горщики і опуклободий посуд з короткою шийкою і легко розхиленими назовні вінцями, що має аналогії на селищах Лежниця, Свितязів, Торчин. Він має шорстку або рустовану поверхню зі скісними або вертикальними смугами від пальців і, як правило, орнаментований лише проколами під вінцями або нігтьовими зашіпками по всій поверхні чи тулубу і дуже рідко наліпним пружком. 2) Миски, що мають півсферичну форму із загнутими досередини вінцями [Крушельницька, 1976, с. 62—65]. 3) Горщики-вази «8»-подібного профілю лужицьких традицій з: а) прямою, сильно розхиленою назовні шийкою; б) високою дугоподібною шийкою і сильно розхиленими назовні, орнаментованими проколами вінцями.

Такий посуд серед аналізованих закритих комплексів становив в категорії горщиків 62,7% (24 екземпляри із 51), а серед мисок — 30,3% (10 екземплярів з 33).

До другої групи ми віднесемо горщики і миски, які мають риси черепино-лагодівської групи і подібні до аналогічного посуду з еталонних пам'яток цієї групи Черепин та Лагодів. Це: 1) горщики правильної тюльпаноподібної з ледь опуклим тулубом і розхиленими вінцями форми, які були характерні для середнього та пізнього етапу висоцької культури. Вони можуть бути прикрашені проколами під вінцями або ямками в основі шийки; 2) тюльпаноподібні широкогорлі горщики з наліпним пружком в основі шийки; 3) великі горщики банкоподібної, а швидше всього, бочкоподібної форми з вінцями ледь нахиленими досередини; 4) миски конічної

форми, характерні для висоцької культури; 5) посуд, що має риси голіградської культури — це: а) горщики з сильно розхиленими назовні вінцями; б) горщики конічної форми без шийки і плічок; в) миски з хвилястими вінцями і гудзиком на них. До нас ці форми могли прийти в результаті контактів черепино-лагодівської і голіградської груп.

Такий посуд серед закритих комплексів становив в категорії горщиків 37,3% (17 екземплярів із 51), а серед мисок — 60,6% (20 екземплярів з 33). Зауважимо також, що тюльпаноподібні горщики класичної форми налічували всього кілька екземплярів, а основними були тюльпаноподібні широкогорлі горщики з наліпним пружком в основі шийки.

До горщиків, що мають аналогії в могилянській групі (Великий Олексин, Зозів), належало 2 екземпляри із 51. Вони репрезентували слабопрофільований неорнаментований посуд з шорсткою поверхнею і розхиленою шийкою із заокругленими простими вінцями. На селищі він знаходився в комплексі разом з класичними тюльпановидними горщиками з черепино-лагодівськими рисами — рядком нігтьових зашипів по шийці.

Таким чином, основна маса кераміки на селищі належить двом групам — лежницькій та черепино-лагодівській. Її відсоток становив: для лежницької групи — 37,5; черепино-лагодівської — 33,7. Виходячи з цього, ми можемо стверджувати, що селище в ур. Шанків Яр належить до змішаного лежницько-черепино-лагодівського типу, тобто воно відбиває сам стан контактів між цими групами. І треба сказати, що ці контакти були інтенсивними. Черепино-лагодівські традиції проникають не лише в стилістику посуду, але і в його технологію виготовлення. Як зазначалось вище, практично всі горщики на селищі мали в складі керамічного тіста домішки — товчений перепалений кремій, тоді як на еталонних пам'ятках лежницької групи Лежниця, Свितязів, Торчин — товчений граніт. Інтенсифікації контактів обох груп, очевидно, сприяло ще й те, що територія, на якій розташоване селище в Хрінниках і подібні йому, безпосередньо межувала з територією черепино-лагодівської групи.

В соціальному плані селище належить до

дисперсної патріархальної общини. Це добре проілюстровано керамічним комплексом селища. Як відомо, відповідно до статевого поділу праці в синполітейних суспільствах гончарські функції належали жінці, яка виготовляла посуд у відповідності до тих традицій, які панували в її роді. Наявність на селищі кераміки з іншими традиціями вказує на обмін жінками між сім'ями суміжних общин, а не на просте запозичення чи наслідування, в основі яких лежить константа «побачив-зробив». Для того, щоб внести зміни в усталену традицію згідно цього принципу, необхідно, щоб об'єкт, діючи на суб'єкта, викликав в останнього певні асоціації, які будуть лежати в площині однієї із двох сфер: емпіричній чи емоційній. Прикладом першої може служити поширення «моди» наліплювати пружок під вінця або на шийку, гудзики на плічках чи тулубі тощо, які переслідували практичну мету—закріпити посуд на вогнищі чи де інде тощо. В другому випадку — емоційні асоціації будуть нести духовне навантаження. Тоді суб'єкт абстрагуючись від практичного застосування виробу, в першу чергу, що стосується кераміки, цікавитиметься нетрадиційністю форми, симетрією складових частин, старанністю виконання, кольором і т.д. Прикладом такого підходу, у нашому випадку, може служити комплекс споруди № 3, де знаходиться горщик-ваза надсанського типу у місцевому виконанні. Найбільше емоційне навантаження несе столова кераміка, яка завжди старанно виконана. Вона найчастіше і була об'єк-

том запозичень. Тому навряд чи на нашому селищі ми маємо справу із запозиченням лежницьким населенням стилістичних компонентів черепино-лагодівського середовища, які різнилися між собою лише окремими елементами. В цьому не було потреби, подібні у них вже були. Інша справа, коли на селищі в якійсь сім'ї з'являється жінка з іншої культурної групи, яка продовжує, як ми зазначали вище, якийсь час традиції свого колективу, поступово пристосовуючи їх до нових умов. Крім того на дисперсний характер общини вказує і розташування об'єктів. На першому етапі за способом розселення вона має ще хутірський характер, що видно з розташування об'єктів. Одна їх група займала мис в південній частині берега, що засвідчено залишками житла № 7, а друга за 270 м — в північній, куди входили три споруди № 12,19,21 і одна яма. На другому етапі розвитку селища община чисельно розростається і набуває компактного характеру. Свідченням цього є виділення окремих господарських комплексів на селищі. Так, один з них складала три споруди (№ 18, 24, 30) і 6 ям (№ 34—36, 37, 41, 45), які знаходились в південно-західній частині селища, другий, куди входили споруда № 31 і три ями — за 10 м на північний схід від першого. Крім того, очевидно, були ще й інші комплекси, але вони були знищені зсувом берега, що засвідчено розташуванням споруди № 6, яка знаходилась також за 10 м на південний схід від першого комплексу, на самому краю обриву.

Глава 2. ПАМ'ЯТКИ ПОМОРСЬКО-КЛЬОШОВОЇ КУЛЬТУРИ

Селище поморсько-кльошової культури в ур. Шанків Яр

Селище зруйноване зсувом берега, але судячи із його залишків, репрезентує мисовий тип поселень, який складає 27,5% всіх селищ названої культури на Волині. Воно займало два миси високого корінного берега р. Стир, який тягнеться з південного-сходу на північний-захід. Основна частина сели-

ща займала мис в північно-західній частині берега.

На площі понад 5000 м² було відкрито 3 житла, 6 господарських споруд і 11 ям.

Житла належали до типу заглиблених в землю. Два з них знаходились в північно-західній частині селища на відстані 12 м одне від одного, а третє — в південно-східній — за 270 м від них. За формою вони поділяються на два види: підпрямокутні та підквадратні.

Житло № 5 (рис. 12) — це заглиблена в землю споруда підпрямокутної форми розмірами 3х2,2 м. Висота земляних стінок становить 0,4 м від рівня долівки. Житло орієнтовано довгими стінками за сторонами світу. В південно-східній стінці знаходився виступ півкруглої форми розмірами 1,32х0,5 м. В ньому були три стовпові ямки: круглі, діаметром 0,2 м, і овальна, розмірами 0,4х0,2 м. Їх глибина 0,1 м від рівня долівки. Ще одна стовпова ямка овальної форми діаметрами 0,24х0,1 м і глибиною 0,1 м від рівня долівки знаходилася в східному куті житла. Біля північної стінки, ближче до кута, були залишки вогнища, викладеного зі шматків каміння (граніту). Воно мало овальну форму розмірами 0,6х0,4 м. Долівка житла рівна і утрамбована.

Заповнення житла складав темно-сірий гумус з домішками глиняної обмазки. В ньому було виявлено фрагменти кераміки, що належали чотирьом горщикам з шорсткою поверхнею. Один з фрагментів мав пальцеві вдавлення по вінцях і наліпний валик при переході плічок в тулуб. Крім того, в попелі вогнища була знайдена залізна фібула без голки і приймача.

Слід також зауважити, що західна частина житла була знищена зсувом берегу.

Житло № 18 (рис. 14) виявлено в розкопці V. Воно має підпрямокутну, наближену до овальної форму розмірами 3,86х2,2 м і заглиблено в землю. Висота його стінок — 0,4 м від рівня долівки. Житло орієнтовано довгими стінками за сторонами світу. В північно-західному куті знаходився виступ півкруглої форми розмірами 1,3х0,3 м. Дно виступу добре утрамбоване і нерівне. Воно фактично було продовженням долівки. Вздовж північної стінки житла знаходиться три стовпові ямки. Дві з них мали круглу форму діаметром 0,44 м і 0,3 м і глибину 0,15 і 0,18 м від рівня долівки. Третя була прилегла до стінок житла, що надавало їй півкруглої форми, її розміри 0,8х0,6 м і глибина 0,18 м від рівня долівки. За 0,4 м від неї в південній стінці знаходилася кругла ямка діаметром 0,3 м і глибиною 0,20 м від рівня долівки. Біля виступу, за 0,6 м від південної стінки знаходилася ще одна ямка круглої форми діаметром — 0,2 м і глибиною 0,15 м від рівня долівки. Остання ямка знаходилася біля західної стінки, її діаметр

0,2 м, глибина 0,1 м від рівня долівки.

Долівка житла рівна і добре утрамбована, а в межах виступу дещо горбкувата.

В заповненні, що складалося з темно-сірого гумусу, було виявлено рогову та кістяну проколки і фрагменти ліпної рустованої і ошершавленої кераміки.

Житло 59 (рис. 15) — це підквадратної форми споруда, що була виявлена в розкопці XVI. Вона мала розміри 5х4,8 м і орієнтована стінками за сторонами світу. Висота її стінок — 0,6 м від рівня долівки. Вздовж східної стінки житла знаходився прилавок довжиною 3,4 м і шириною 0,4 м. Над рівнем долівки прилавок піднімався на висоту 0,4 м. Два інших прилавки знаходилися відповідно вздовж північної і західної стінок житла. Розміри першого з них були — 3х0,4 м при висоті 0,4 м над рівнем долівки, а другого — 3х0,3 м при такій же висоті. В східній стінці був вирізьблений виступ прямокутної форми розмірами 1,2х0,4 м. Рівень цього виступу співпадав з рівнем прилавка, тобто рівень виступу був піднятий над долівкою на 0,4 м. Долівка в житлі добре втоптана, а біля прилавка напроти виступу вибита на глибину 0,02—0,04 м від рівня долівки. В житлі знаходилося дев'ять стовпових ямок округлої форми діаметром від 0,2 до 0,4 м. Три з них розташовані вздовж північної стінки за 0,4—0,6 м від прилавка і мали глибину 0,25 м від рівня долівки. Ще одна ямка була у північно-східному куті і мала глибину 0,1 м від рівня долівки. Дві стовпові ямки знаходилися на прилавку, що проходив вздовж східної стінки, і мали глибину 0,08 м від рівня прилавку. Біля цього прилавку в долівці була вирізана ще одна ямка приблизно 0,25 м глибиною. Аналогічна ямка була і біля південної стінки ближче до південно-східного кута. В центрі житла теж знаходилася ямка діаметром 0,4 м і глибиною 0,25 м від рівня долівки.

В заповненні, яке склалося з темно-сірого гумусу, було виявлено велику кількість уламків ліпного посуду, глиняних дисків. З інших знахідок трапилися глиняні прясла, кістяні проколки і лошило, рогову мотику, розтирач і нуклеус, орнаментований кістяний виріб, що нагадує руків'я до ножа, кинджала тощо. Слід також зауважити, що на долівці

житла було зібрано кілька десятків черепашок, що належали молюску *Unio*.

Житлові споруди підпрямокутної форми на селищах поморсько-кльошової культури на території Волині складають 35,7% від загальної кількості житлових об'єктів. Вони відомі на селищах в Городку, Гіркій Полонці, Линеві тощо [Козак, 1992, с. 106; Шкоропад, 1994, с. 78]. Житлові споруди підквадратної форми також зустрічаються на цих селищах. Материкові прилавки вздовж західної і східної стінок мали житла № 1 і 14 з Крилова і Линева.

Споруди з входом у вигляді прямокутного виступу належать до характерних ознак поморсько-кльошової культури Волині. Вони мають аналоги в милоградській культурі та серед жител з латенською керамікою на поселенні в Горошовій, що на Дністрі. Натомість, житла з центральним опорним стовпом, часто з вогнищами біля нього, мають характерну ознаку споруд милоградської культури Південної Білорусії (Моховське городище). Дещо пізніше такі житла відомі і в пшеворській культурі (Підберізіці) [Jazdzewski, 1939, s. 108; Мельниковская, 1967, с. 37, 38; Пачкова, 1983, с. 11, 12, рис. 5; Козак, 1984, с. 33]. Споруди з прилавками мають аналогії на поселеннях латенської культури Чехії (Тухловіці, Гостоміці) і Подністров'я (Бовшів), а також пшеворської культури пізньолатенського часу (Підберізіці) [Филипп, 1961, с. 105, 106; Крушельницька, 1965, с. 119; Козак, 1984, с. 9, рис. 2].

На суміжній території Польщі для селищ поморсько-кльошової культури, очевидно, характерними були житла без будь-яких конструктивних особливостей в інтер'єрі (Бжесць Куявський, Коморніки) [Jazdzewski, 1939, s. 108; Kostrzewski, 1939, s. 275. гус. 27].

Господарські споруди також належать до заглиблених в землю. Вони мають різноманітну форму: овальну, підпрямокутну і трапецієвидну.

Споруда № 7 (рис. 19) виявлена в розкопці VII, мала овальну форму розмірами 2,4х2 м і була орієнтована довгими стінками за сторонами світу. Висота скошених до земляної підлоги стінок 0,2 м від її рівня. В південній частині споруди знаходилася яма круглої форми діаметром 1,3 м і глибиною

0,74 м від рівня підлоги споруди. Стінки ямки скошені до її дна, що надає дещо трапецієвидної форми в перерізі.

В заповненні ями, яке складалося з темно-сірого гумуса з вкрапленнями вугликів і шматочків вапняку було виявлено уламки ліпного посуду з пальцевими зачіпами на вінцях, глиняне прясло біконічної форми і фрагменти диска.

Споруда № 10 (рис. 20) виявлена в розкопці № XI. Це овальна в плані будівля розмірами 3,6х1,6 м, що орієнтована довгими стінками за сторонами світу. Стінки споруди прямі і мають висоту 1 м від рівня її неутрамбованої рівної земляної підлоги.

В заповненні, що складалось з темно-сірого гумусу, було виявлено незначну кількість ліпної кераміки і кістяну проколку.

Споруда № 20 (рис. 21) має трапецієвидну в плані форму розмірами 7,20х5,8 м і складається з системи господарчих ям. Вона орієнтована коротшими стінками по лінії південь — північ. Висота стінок споруди 0,32 м від рівня долівки. Стінки прямі. Долівка рівна, неутрамбована. В південно-західному куті знаходилася яма № 1, яка мала круглу в плані форму, рівне дно і прямі стінки, глибину 0,22 м від рівня долівки і 0,52 м від рівня виявлення. Діаметр ями — 1,4 м. За 0,8 м на північ від цієї ями знаходилася яма № 2, яка фактично займала центральну частину споруди. Яма № 2 має овальну в плані форму і глибину 1,4 м від рівня долівки. В перерізі яма грушевидна. Дно лінзовидне. В північній стінці ями був вирізаний прилавок дуговидної форми розмірами 1,6х0,48 м і глибиною 0,4 м від рівня долівки. До трьох стінок ями примикав вирізаний в долівці прямокутний виступ розмірами 1,2х1,3 м і глибиною 0,25 м від рівня долівки. Стінки його прямі, дно плавно опускається від стінки споруди до ями. За 0,2 м на північ від ями № 2 знаходилася яма № 3, яка мала круглу в плані форму діаметром 1,4 м та глибиною 0,56 м від рівня долівки. Вона, як і яма № 2, має грушевидну в перерізі форму. Дно лінзовине, вгнуте. Ця яма віддалена від ями № 4, яка знаходилась в північно-західному куті, перемичкою довжиною 0,88 м і шириною 0,2 м. Перемичка була вирізана на глибині 0,3 м від рівня долівки. Яма № 4 має овальну в плані форму розмірами 2,6х1,8 м і

глибиною 0,7 м від рівня долівки і безпосередньо примикає до стінок споруди. Стінки ями прямі, дно нерівне. В західній частині ями знаходився прилавок розмірами 1х1,6 м і висотою 58 см від рівня дна ями. В північно-східній стінці ями була вирізана невелика приступка дуговидної форми шириною 0,16 м і довжиною 1 м. Очевидно, що приступка входила до конструкції перекриття ями.

В північно-східному куті споруди був вирізаний підпрямокутний прилавок розмірами 2,4х1,3 м. Його висота — 0,1 м від рівня долівки. Він знаходився за 0,8 м від ями № 4 та 0,4 м від ями № 2. В західній частині споруди знаходилася яма № 5. Вона має пелюстковидну в плані форму розмірами 3х2 м і глибиною 0,2 м від рівня долівки та 0,52 м від рівня виявлення споруди.

Заповнення споруди складалося з чорного гумусу з незначними домішками вугликів, глиняної обмазки тощо. В заповненні виявлено велику кількість фрагментів кераміки поморсько-кльошової культури.

Споруда № 32 (рис. 27) виявлена в розкот № XV, має підпрямокутну в плані форму розмірами 2,2х1,8 м і орієнтована довгими стінками за сторонами світу. Земляна підлога в споруді рівна. Стінки прямі і піднімаються на висоту 0,3 м від її рівня. Вздовж південної та східної стінок споруди тягнеться материковий прилавок шириною 0,4 м і висотою 0,4 м від рівня підлоги. В північно-західному куті знаходився виступ підквадратної форми розмірами 1х1 м. Його рівень співпадав з рівнем прилавоків, тобто він знаходився на висоті 0,4 м від рівня підлоги споруди.

В заповненні споруди було виявлено незначну кількість фрагментів кераміки.

Споруда № 34 (рис. 28) виявлена в розкопі XVI, мала овальну в плані форму розмірами 4,2х2,6 м і була орієнтована довгими стінками за сторонами світу. Земляні стінки прямі і піднімаються на висоту 0,8 м від рівня підлоги споруди. В північній стінці знаходився виступ прямокутної форми розмірами 1,8х0,6 м. Його рівень на 0,2 м вищий від рівня підлоги.

Керамічний комплекс

Наймасовішим матеріалом на селищі є кераміка, як правило фрагментована. При її

аналізі ми дотримувалися схеми, запропонованої С. П. Пачковою. Згідно цієї схеми горщиками вважатимемо посуд у якого загальна висота перевищує діаметр горловини чи корпусу, а мисками той посуд, у якого висота не вище 1/3 вказаних параметрів. Посуд, у яких висота не перевищує діаметр горловини чи корпусу, але не нижча від його третини, віднесено до типу горщикоподібних мисок [Пачкова, 1983, с. 37, 1989, с. 43].

Виходячи з багатошарового характеру пам'ятки в урочищі Шанків Яр для аналізу керамічного комплексу ми будемо використовувати лише артефакти із закритих комплексів, тобто жител, господарських споруд та ям. Загалом вони склали 378 уламків. З них ми відібрали 123 фрагменти, які в найбільшій мірі відображають та характеризують керамічний комплекс селища.

Асортимент посуду обмежений — горщики, миски, кухлі, плоскі диски-покришки (табл. 2). За формами та пропорціями складових частин його можна розділити на типи, що визначаються наявністю чи відсутністю тих чи інших його складових частин.

Таблиця 2. Співвідношення категорій посуду на поселенні.

№ п/п	Категорія посуду	Кількість	%
1	Горщики	79	64,2
2	Миски	23	18,7
3	Кухлі	4	3,3
4	Диски-покришки	17	13,8
	Всього	123	100

Виділяються чотири групи кераміки: рустована, ошершавлена, лощена і комбінована (лощена і ошершавлена, лощена і рустована, ошершавлена і лощена і т. д.), які охоплюють певну кількість типів.

Найчисельнішою на поселенні є група кераміки з ошершавленою поверхнею. Вона складає 49,6 % всієї вибірки, а рустована, лощена та комбінована складають значно менший відсоток (табл. 3).

Характерною рисою посуду на селищі є обов'язкове включення до керамічного тіста шамоту.

Аналогічна картина спостерігається фактично на всіх пам'ятках поморсько-кльошової культури Волині. Власне, використання

шамоту при виробництві кераміки на Волині простежується і в більш ранній час. Ця технологія зафіксована, зокрема, в культурах перед скіфського і скіфського часу — висоцькій, типу Лежниця, Могиляни, але в посуді синхронних їм груп, лужицької культури Польщі він відсутній [Крушельницька, 1976, с. 48, 62].

Таблиця 3. Співвідношення категорій кераміки за характером поверхні.

№ п/п	Категорія посуду	К-сть	Характер поверхні			
			рустована	ошершавлена	лощена	комбінована
1	Горішки	79	9	48	14	8
2	Миски	23		5	18	
3	Кухлі	4			4	
4	Диски-покришки	17		8	9	
	Всього	123	9	61	45	8
	%		7,3	49,6	36,6	6,5

Це ж стосується і пам'яток поморсько-кльошової культури Польщі. С. Чопек, А. Кжижапак вважають, що аналогічна технологія в цій культурі з'явилася лише в кінцевій її фазі і була притаманна лише одній групі посуду з гладкою поверхнею [Czopek, 1987, з. 100—102; Krzyżniak, 1971, з. 201].

Крім того, для пам'яток основної території поморсько-кльошової культури — Мазовії, характерною є перевага лощеного посуду над посудом з шорсткою, рустованою та комбінованою поверхнею. На могильниках Мазовії співвідношення посуду за даними С. П. Пачкової становило: лощеного — 53,8%, шорсткого — 8,4%, рустованого — 12%, комбінованого — 15,3% [Пачкова, 1992, табл. 12]. На селищах спостерігається дещо більший відсоток кераміки з рустованою поверхнею. В окремих випадках він досягав 50% (Шеліги) [Chomentowska, 1975, з. 316]. Загалом по Мазовії співвідношення посуду з різним характером поверхні складало: лощеного — 55,2%, шорсткого — 9,6%, рустованого — 31,2% та з комбінованою поверхнею — 7,0%. Слід також звернути увагу й на те, що посуд з комбінованим характером поверхні включав в себе лише посудини з лощеною шийкою, плічками, придонною частиною і рустованим тулубом, а комбінації з шорсткою поверхнею відсутні.

Подібне співвідношення спостерігається і на волинських пам'ятках Городок, Милуші,

Хрипаличі, Тяглів (житло № 1), датованих кінцем LtB2 — LtB2/C1, де посуд з лощеною, шорсткою, рустованою та комбінованою поверхнею складав відповідно — 64,1:1:28,6:6,3%. На могильниках лощена кераміка становить 70% при відсутності посуду з комбінованою поверхнею. Але на волинських пам'ятках дещо менший відсоток рустованої кераміки. В цьому відношенні цікавим є твердження С. Чопека, що на мазовецьких пам'ятках поморсько-кльошової культури в кінцевій фазі, яку він датує періодом B2 раннього латену, спостерігається збільшення шорсткої та рустованої кераміки [Czopek, 1992, s. 84], що зокрема засвідчено на селищі в Шелігах, де відсоток шорсткого посуду становив 18,4%, рустованого — 50%, тоді як для пам'яток фази LtA він становив відповідно 9,6% та 9,3%. На волинських пам'ятках того ж часу цей показник залишався в межах: по кераміці з шорсткою поверхнею 1,0%, з рустованою — 23,6%. Аналогічна ситуація і по окремих селищах. В Городку, Милушах, Хрипаличах шорсткий посуд був відсутній, а рустований не перевищував 33%, в Тяглові в комплексі житла № 1 з 180 фрагментів лише 6 мали шорстку поверхню, тобто 3,3%, а відсоток рустованої був такий же, як у селищах. Подібна картина і на могильниках Головно I і II.

Починаючи з фаз LtC1b-LtC2 — початку LtD1, на волинських пам'ятках спостерігається зменшення кількості посуду з лощеною (з 64,1% до 25,8%) та комбінованою (з 6,3% до 4,5%) поверхнею, і зростання кераміки з шорсткою (з 1% до 36,7%) та в деякій мірі — з рустованою поверхнями. Якщо на селищі в Гіркій Полонці, датованого рубежем LtB2/C1-C1b, відсоток лощеної, шорсткої та рустованої кераміки становив відповідно 41,6:8,3:41,6, то на селищі фаз C1b-C2 середнього латену П'ятидні лошений посуд становив 21,9%, шорсткий — 39,2%, а рустований — 27,2%. Натомість, для польських пам'яток цієї фази (Колонія Лашув, Жешув-Скельце) характерною рисою є перевага рустованої кераміки (72%) над шорсткою та лощеною (28%) [Czopek, 1991, s. 94]. Змінюється і характер комбінованої поверхні. Якщо для цієї кераміки фази LtB2-LtB2/C1 характерним було поєднання лощеної та рустованої поверхні, то в фазі LtC1b-LtC2 67% становив посуд

з комбінацією лощеної шийки, плічок і шорсткого тулуба.

Отже ми можемо констатувати, що керамічний комплекс селища в ур. Шанків Яр в галузі технології є складовою частиною загального комплексу носіїв поморсько-кльошової культури Волині і відображає якийсь певний етап в його розвитку.

Стосовно асортименту посуду, слід зауважити, що загалом для поморсько-кльошової культури на Волині, згідно наших досліджень, співвідношення категорій посуду є таким: горщики — 48,6%, миски — 47,1%, кухлі — 3,2%, чарки — 1,1% [Шкоропад, 2000]. Але, якщо розглянути асортимент посуду відповідно до фаз розвитку поморсько-кльошової культури на Волині, то ситуація буде дещо іншою. Для фази LtC1b-LtC2 характерною є кількісна перевага горщиків над мисками (51,8:44,6) і дуже низький відсоток кухлів. Лише на селищі в Зимному зафіксована кількісна перевага мисок над горщиками (54,2:37,5).

Перевага горщиків над мисками характерна і для ранньолатенських пам'яток поморсько-кльошової культури Мазовії. В цілому вона складала для горщиків 62,6%, а для мисок — 37,3%. У виборці С. П. Пачкової з трьох найбільших могильників Мазовії (Варшава-Генріхув, Варшава-Бриловщина, Трасбур) це співвідношення становило — 53 і 47% [Пачкова, 1992].

В фазі LtC1b-LtC2 розвитку спостерігається поступове зростання кількості мисок на селищах. Якщо на початку фази C1 середнього латену, горщики кількісно переважають в 2 рази (Гірка Полонка, Крилів), то в фазі C2 миски та горщики становили рівний відсоток (48 і 47,5%). Але в кінці цієї фази і початку фази LtD1 різко падає кількість мисок на поселеннях. Саме цей процес і відображає селище в ур. Шанків Яр в с. Хрінниках (табл. 1). На нашу думку, така різка зміна в асортименті посуду, очевидно, була викликана інтенсивними контактами носіїв поморсько-кльошової культури з колом латинізованих культур, про що буде далі.

На селищі виділяються чотири типи горщиків.

I тип — широко- і середньогорлі горщики конічної форми з сильно або слабопрофільованою шийкою (рис. 16, 7).

Ці горщики належать до групи широкогорлого посуду «S»-видного профілю, поширеного на поселеннях ранньозалізного часу Польщі. З кінця HaD цей тип від лужицької культури переходить до поморської, але в її середовищі на основній території він немає потовщених вінець. На думку польських дослідників горщики подібні до нашого варіанта належать до середньолатенських форм [Antoniewicz, 1964, tabl. XIII; Dabrowska, 1960, s. 268, tabl. XVIII, 12, 21, tabl. XVII, II; Jadcukowa, 1975, 8. 317].

II тип — широкогорлі опуклобокні яйцеподібні слабопрофільовані горщики без шийки з вінцями загнутими до середини (рис. 17, 21).

Вони мають численні аналогії на волинських пам'ятках поморсько-кльошової культури, датованих кінцем LtB2 — LtB2/C1 (Тяглів (житло № 1), Головно, Хрипалічі) [Шкоропад, 1994, рис. 4, 5, 9; Кухаренко, 1961]. Такі горщики належать до форм, поширених в різних групах лужицької культури, починаючи з рубежу бронзи і раннього заліза. В поморсько-кльошовій культурі вони широко відомі на могильниках і складають I і II типи в класифікації М. Гандзикович [Jazdzewski, 1939, s. 116, tabl. VII, 2; P2P, 1979, tabl. XXXII, 19, XXXIV, 2; Zawadzka, 1964, 1, 12, II, 7; Kietlinska, Miklaczewska, 1963, XIII, 12, 20]. Проте слід зауважити, що на селищах фаз LtC1b-LtC2 — початку LtD1 (Линів, П'ятидні) вони мають невеликі розміри і лише за формою нагадують яйцеподібні посудини-«кльоші» великих розмірів.

варіант «а» — слабопрофільовані горщики з розхиленими назовні вінцями (рис. 24, 7).

Цей посуд подібний до I-го типу. Відмінність полягає лише в тому, що розхилені назовні потовщені валикоподібні вінця надають їм легкого «S»-видного профілю. Як і попередній підтип вони широко представлені на могильниках досліджуваної культури на Волині та основній території, але без потовщених вінець. Переважна більшість посуду цього варіанта належить до групи яйцеподібних кльошів легкого «S»-видного профілю типу II, 2 за Гандзикович. Вони широко відомі на могильниках поморсько-кльошової культури на основній території (Варшава-Генріхув, Трансбур, Пасіконє тощо) [Gadzickiewicz, 1954]. На нашому селищі такий по-

суд зустрічається лише в комплексі ями № 47. **III тип** — широко- і середньогорлі опуклобокі банковидні горщики;

варіант «а» — сильнопрофільовані горщики без шийки з фасетованими вінцями (рис. 20, 2, 3; 22, 10).

Горщики цього варіанта мають потовщені і підгранені з внутрішнього боку трьохчотиригранними гранями вінця. Вони є типовими для ясторфської культури і мають численні аналогії на її пам'ятках. В середовищі поморсько-кльошової культури вони не зустрічаються [Domanski, 1975, tabl. XXII, a, e];

варіант «б» — середньопрофільовані горщики з сильно чи слабо профільованою шийкою (рис. 16, 4; 25, 6);

Цей варіант включає в себе форми, що продовжують лужицькі традиції. Вони мають високу шийку, нерідко відділену від плічок уступом, пластичним валиком, орнаментом або характером поверхні, і непотовщені вінця, і переважно побутують в III-й фазі названої культури. Але якщо на поморсько-кльошових пам'ятках Польщі вони мають перегин стінок на половині висоти, то на нашому селищі у верхній частині. Т. Домбровська посудини, подібні до нашого варіанта, на поселенні **Вербковіце-Котуров** пов'язує з формами зарубинецької кераміки Подністров'я. Проте, такі посудини відомі і на поселеннях пшеворської культури Волині і Подністров'я. На нашу думку, ці горщики є видозміненими під впливом латенізованих культур, зокрема, пшеворської, формами широко використовуваного посуду [Liana, Pietka-Dabrowska, з. 157—159, tabl. XXXI, 1—5; Козак, 1991, рис. 4, 12, 5, 4, 2]. Інші форми даного варіанта дуже подібні до кельтської гончарної кераміки і, очевидно, є її наслідуванням. На пам'ятках поморсько-кльошової культури на основній території поширення вони не зустрічаються. 3. **Возняк** відносить їх до класичного типу горщиків зворотньогрушевидної форми пшеворської культури пізньолатенського часу. Найближчими аналогіями цим формам є кераміка з волинських поселень пшеворської культури (Гірка Полонка II, Загаї II, Пасіки **Зубрицькі**), яка належить до III групи в класифікації Д. Н. Козака [Козак, 1991, рис. 8, 5, 8; 10, 7, 8; Godlowski, 1977, tabl. VIII, 5; Wozniak, 1970, s. 134].

IV тип — біконічні горщики з профільованою шийкою і заокругленими непотовщеними вінцями (рис. 12, 4; 14, 5; 17, 7; 20, 5; 23, 5).

Посуд даного типу з одного боку складають екземпляри, що мають вухка на тулубі в місці найбільшого розширення. Такі горщики в поморсько-кльошовій культурі набувають поширення, як вважають польські дослідники (С. Чопек, Т. Домбровська і ін.) в кінцевій її фазі. А з другого — горщики, що не зустрічаються в середовищі цієї культури на основній території її поширення, а, натомість, є характерними для зарубинецької культури Полісся і мають численні аналогії на могильниках Велемичі I і II. В класифікації Ю. В. Кухаренка вони складають тип VII [Кухаренко, 1964, табл. 5, 13, 19; Czopek, 1985; с. 378, рис. 3, 2).

Таким чином, на селищі в ур. **Шанків Яр** виділяються дві групи горщиків: без шийки і з виділеною шийкою та їх 4 основні форми: конічна, опуклобока, яйцеподібна, біконічна. Характерною рисою їх є сильне чи середнє профілювання плічок. Найчисельнішим є тип III, а найменшим IV. Більшість горщиків належать до типової поморсько-кльошової кераміки.

Проте, слід зауважити, що є горщики, які в керамічному комплексі цієї культури на основній території її поширення не зустрічаються. Це посуд, який є ремінісценцією ясторфської (тип IIIa), пшеворської (тип IIIб) та зарубинецької (тип IV) культур.

Переважає більшість горщиків орнаментована. В основному переважає традиційний поморсько-кльошовий орнамент: пальцеві заціпи по вінцях, які розташовані здебільшого в шаховому порядку, наліпний пластичний валик на переломі плічок і шийки тощо. Проте, зустрічається і нехарактерний для цієї культури орнамент. До нього слід віднести паралельні і косі врізні лінії по тулубу, комбінації з прямих і пунктирних ліній по плічках лощеного посуду, фасетування вінця, тощо. Така орнаментация є характерною рисою кельтської, та ясторфської культур раннього і середнього латену, а також пшеворської пізньолатенської культури [Козак, 1991, рис. 7; Domanski, 1975, s. 51—52, tabl. X.Б].

Серед мисок виділяються два типи.

I тип — відкриті миски конічної форми:

варіант «а» — це відкриті високі і невисокі слабопрофільовані «S»-видні миски з слабо профільованою шийкою і непотовщеними заокругленими розхиленими вінцями (рис. 22, 7).

Миски цього варіанта належать до форм, поширених на підкльшових могильниках Мазовії (Михалково, Варшава-Генріхув та ін.). Але в середовищі названої культури вони продовжують зберігати лужицькі риси (плавний перегин шийки) (L. i 8. Okuliczowe, 1976, гус. 8, с, n; Zawadzka, 1964, tabl. X, 7);

варіант «б» — миски з вінцями, загнутими досередини (рис. 17, 17).

Посуд даного варіанта належить до форм досить поширених в лужицькій культурі. Зокрема, аналогії їм відомі в середньопольській групі лужицької культури з кінця бронзового віку. В поморсько-кльшовій культурі такі миски зустрічаються по всій території її поширення [Крушельницька, 1968, с. 197; Jazdzewski, 1939 (1948), 8. 118, tabl. VIII, 9);

варіант «в» — миски з прямими вінцями (рис. 23, 72).

Вироби даного варіанта належать до типу II в класифікації М. Гандзикович. Вони досить поширені на підкльшових пам'ятках Мазовії [Gadzikiewicz, 1954; tabl. XVII; Kietlinska, Miklaszewska, 1963, XXII, s. 14—16; Balcer, 1964, гус. II; Chomentowska, 1970, 8. 209]. В цілому вони мають досить широкий хронологічний і етнокультурний діапазон побутування.

варіант «Г» — миски з потовщеними з внутрішнього та зовнішнього боків вінцями (рис. 23, 16).

Посуд даного варіанта має профільованя вінець ясторфської культури [Czopek, 1991, 8. 87, 90, 91]. На волинських пам'ятках найближчі аналогії їм знаходимо на селищі Линів [Шкоропад, 1994, рис. 5, 11].

II тип — миски півсферичної форми:

варіант «а» — з прямими непотовщеними вінцями (рис. 25, 3).

Посуд цього варіанта належить до широко використовуваних форм. Генетично він належить до мисок лужицької культури гальштатського часу. На пам'ятках поморсько-кльшової культури він зустрічається як на могильниках, так і поселеннях. В класифікації М. Гандзикович вони належать до ти-

пу IV [Gadzikiewicz, 1954; L. i S. Okuliczowe, 1976, гус. 2, в, 1; Gadzikiewicz, Liana, 1957, tabl. XXXVIII, 5; Kietlinska, Miklaszewska, 1963, tabl. 1,5,10, VII, 8];

варіант «б» — відкриті «S»-видні слабопрофільовані миски з не потовщеними вінцями (рис. 17, 20);

Миски цього варіанту, як правило, неглибокі — 4—6 см і генетично пов'язані з лужицькими формами. В класифікації М. Гандзикович вони займають проміжне місце між конічними формами цього посуду і півкулястими «S»-видного профілю (тип II, 3). На нашу думку, ці миски є подальшим розвитком гальштатських конічних мисочок лужицької культури. Серед цих варіантів зустрічаються і поодинокі посудини типу V, 3 у класифікації М. Гандзикович [Gadzikiewicz, 1954].

Миски даних варіантів мають численні аналоги на пам'ятках поморсько-кльшової культури на всій території її поширення, причому посудини варіанту «а» характерні для її класичної фази [Jadczykowa, 1995, гус. 8; Mazurek, 1992, tabl. X, 2; Kostrzewski, 1939, з. 283, гус. 51; Czopek, 1991, з. 98, гус. 4; 1991a, з. 88].

варіант «г» — це середньопрофільовані відкриті миски з високою розхиленою назовні шийкою, короткими плічками і потовщеними вінцями (рис. 25, 7).

Миски даного варіанту належать до форм, типових для лужицької культури. Вони відомі, наприклад, з лужицького поселення в Біскупині та ін. [Gadzikiewicz, Liana, Рейса, 1957, tabl. XXXVI, 5]. На селищах поморсько-кльшової культури ці миски зустрічаються спорадично і лише на ранній її фазі (Городок, Білявська Весь) [Шкоропад та ін., 1999, рис. 46, 6; Jadczykowa, 1992, tabl. 1, 2].

Отже на поморсько-кльшових пам'ятках Волині виділяються дві основні форми мисок: конічна та півсферична. Чисельно переважає перша форма — 16 екземплярів з 23.

Ця форма присутня фактично на всіх селищах поморсько-кльшової культури Волині, але не виходить за межі 25% [Шкоропад, 2000]. На основній території культури основу цього типу складають миски нашого першого типу варіантів «б» і «в». Це невеликі профільовані посудини з прямими або загнутими досередини вінцями і плоским дном. На волинських пам'ятках вони складають, в

цілому, 42,7% із усіх мисок даного типу, а на селищі в ур. Шанків Яр — 18,8%. Натомість, тут основним типом мисок є слабопрофільованій «S»-видний посуд типу Ia (табл. 4).

Таблиця 4. Співвідношення I типу мисок на селищі по варіантах.

		I тип мисок			
Варіант		а	б	в	г
Кількість	16	9	1	2	3
%	100	56,3	6,3	12,6	18,8

Дещо інша ситуація з мисками напівсферичної форми. Ця форма була пануючою у поморській культурі на її материнському терені (наприклад, на могильнику в Тинвальді всі миски були напівсферичними). Аналогічна ситуація і на інших пам'ятках. Так, на поморсько-кльошовому могильнику в Пасіконю з 42 мисок 30 мали напівсферичну форму, в Міхалково — 29 з 33-х, на власне підкльошовому могильнику в Трансбурі з 110 мисок — конічних форм було лише 42 екземпляри, а інші — напівсферичні (L. i S. Okuliczowe, 1976; Kietlip-ska, Miklaszewska, 1963, tabl. I і п; Luka, 1959).

Але у поширенні напівсферичних мисок на окремих волинських селищах простежується певна закономірність. Найбільший їх відсоток (від 63% до 80%) мають селища західної групи, що знаходяться в басейні Західного Бугу та його приток (річок IV порядку) (наприклад, П'ятидні, Зимне I і II, Тяглів, Хрипалічі), і найменше — поселення східної групи (від 20% до 50%), які розташовані на річках III—IV порядку басейну річки Прип'яті (Городок, Гірка Полонка, Линів). На нашому селищі в Хрінниках, яке теж належить до східної групи, ця форма мисок складала 30,4% (7 з 23) (табл. 5).

Таблиця 5. Співвідношення II типу мисок на селищі по варіантах.

		II тип мисок		
Варіант		а	б	в
Кількість	7	1	5	1
%	100	14,4	71,2	14,4

Проте характерною рисою всіх мисок є використання в керамічному тісті виключно дрібного піску і дрібного шамоту. За складом керамічного тіста миски з селища в Хрінниках наближаються до пізньолатенського по-

суду пшеворської культури (Козак, 1991, с. 16).

Орнамент, що зустрічається на мисках, мало чим відрізняється від того, що на горщиках — це лише пальцеві защипи на вінцях.

Серед кухлів виділяються два типи.

I тип — сильно профільовані кухлі конічної форми.

Це посудини з крутими плічками, розхиленими назовні, потовщеними і підграненими з внутрішнього боку вінцями та «X»-видним вушком (рис. 22, 1).

Посудини цього типу в середовищі названої культури не зустрічаються практично ніколи. Натомість, вони мають аналогії на пам'ятниках ясторфської та пшеворської культури Волині [Domanski, 1975, 8. 32, In.; Козак, 1987, рис. 20, 5];

II тип — кухлі грушеподібної форми;

варіант «а» — з високою циліндричною шийкою, і потовщеними розхиленими назовні вінцями (рис. 16, 5, 13).

Кухлі цього підтипу мають високу циліндричну шийку, тулуб з найбільшим розширенням нижче половини висоти і вушко, прикріплене нижче вінець. Подібні посудини є найбільш характерними для поморської культури на її материнському терені — Гданському Помор'ї [Kostrzewski, 1939, гус. 30; Jadczykowa, гус. 9]. На волинських пам'ятках поморсько-кльошової культури вони зустрічаються в комплексі житла №1 на поселенні в Тяглеві;

варіант «б» — сильно профільовані кухлі з середньо профільованою шийкою і непотовщеними розхиленими назовні вінцями (рис. 23, 17).

Посуд цього підтипу має дугоподібну шийку, біконічний тулуб з найбільшим розширенням нижче половини висоти і увігнуте дно. Ці кухлики досить часто зустрічаються на могильниках поморсько-кльошової культури по всій території її поширення. Слід зауважити, що на поселеннях здебільшого зустрічаються мініатюрні копії цих посудин (наприклад, в П'ятиднях) [Kuczinski, 1959, tabl. I, в; Szomolek, 1995, гус. 5].

Кухлі можуть мати декор по плічках у вигляді комбінації з прямих, косих та пунктирних ліній (рис. 22, 1) або двох паралельних прямих, обрамлених пунктиром, стрічок, між якими проходить в пунктирному обрамленні меандр (рис. 16, 13).

Щодо технології, то всі кухлі мають лощену поверхню і домішки дрібнотовченого шамоту і піску і тісті.

Глиняні плоскі диски-покришки зустрічаються двох типів.

I тип — прямокутні в перерізі покришки (рис. 16, 16);

варіант «а» — покришки з косозрізаним краєм;

варіант «б» — покришки з вертикально-зрізаним краєм;

варіант «в» — покришки з карбованими пальцями краєм.

II тип — покришки овальні в перерізі (рис. 16, 12);

варіант «а» — покришки з заокругленим краєм;

варіант «б» — покришки з карбованим пальцями краєм.

Плоскі покришки належать до керамічних виробів, поширених на всій території Волині, але своїм вихідним пунктом вони мають лужицьку культуру [Czopek, 1987, гус. 9, d, h; 12, h, i, 1, s; s.109,113; Wiegryniewicz, 1973, s. 39 і п.].

На волинських пам'ятках плоскі тарілки здебільшого прикрашені наскрізними проколами або ямками по поверхні, яка, зазвичай, лощена, хоча зустрічаються поодинокі тарілки з шорсткою поверхнею. Але на селищі в ур. Шанків Яр вони не декоровані. Тарілки з лощеною поверхнею мають домішки піску і дрібнотовченого шамоту в керамічному тісті, а з шорсткою — товчений кремій, тоді як на інших волинських селищах поморсько-кльошової культури (Линів, П'ятидні, Гірка Полонка та ін) — домішки зерен граніту. Діаметр тарілок коливається від 12 см до 30 см, а товщина — 0,5—1,5 см.

Окрему групу керамічних виробів становлять *прясла*. У глині, з якої вони виготовлені, є домішки дрібного шамоту і піску. Колір їх брунатний. Поверхня прясел — лощена. Форма їх трапецієвидна і біконічна. Вони належать до форм, що часто зустрічаються на пам'ятках поморсько-кльошової культури на Волині та основній її території [Шкоропад, 1994, рис. 7; Czopek, 1987, 8. 120, гус. 9, а-с; Zawadzka, 1964, tabl. IX, 2]. Проте слід зауважити, що, за складом керамічного тіста, прясла з нашого селища відрізняються від

прясел з основної території поморсько-кльошової культури, де до його складу входило дрібнотовчене каміння. В цьому відношенні вони наближені до прясел пшеворської культури пізньолатенського часу, до складу тіста яких входили лише дрібнотовчений шамот та пісок [Козак, 1984, с. 25].

Вироби з металу та кістки

Серед виробів з металу дуже важливе місце займають фібули. На селищі Хрінники в комплексі житла № 5 виявлено одну фібулу. Вона виготовлена з круглого залізного дроту, одночленна, з восьмивитковою пружиною і верхньою тятивою. Ніжка її обламана, але, судячи із збереженої частини, була загнута догори і скріплена зі спинкою кулькою. Довжина фібули в сучасному стані — 10 см (рис. 13, 8). Ця фібула належить до скріплених одночленних довгих фібул типу «В» в класифікації Й. Костшевського. Вона, власне, є подальшим розвитком середньолатенських кельтських фібул типу «А» [Kostrzewski, 1919, 8. 17, 18, abb. 2; Амброз, 1966, с. 12—13, 19—20, табл. 1, 15, 16]. Довгі фібули цього типу добре представлені на могильниках пшеворської культури на території Польщі [Marciniak, 1957, с. 140; Dabrowska, 1988, s. 19]. Зустрічаються вони також і на зарубинецьких пам'ятках Полісся [Кухаренко, 1964, с. 30, рис. 11, табл. 13, 4—6].

В поморсько-кльошовій культурі на основній території відома лише одна знахідка фрагменту подібної фібули на могильнику в Соколовицах [Лука, 1952, s. 114, гус. 29с).

На пам'ятці в ур. Шанків Яр виявлено невелику кількість кістяних виробів. До них належать *проколки*, *лощило*, *руків'я* та *мотика* з рогу оленя. Проколки, як правило, виготовлені з трубчатих кісток дрібних тварин або з уламків таких же кісток, але великої рогатої худоби. Поверхня добре відполірована, а один кінець загострений. Довжина проколок 10—13 см. Цікавою є *проколка* з рога косулі. Вона має довжину 14 см і старанно оброблена. Для лощила було використано уламок трубчастой кістки довжиною 12 см дуже стертий з однієї сторони. На поморсько-кльошових пам'ятках лощила мало відомі. На території Волині найбільша кількість лощил різних типів зустрічається на пам'ятках черепино-лагодівської

групи скіфського часу [Крушельницька, 1976, с. 97, рис. 38, 8], але подібні нашому типу лошила не трапляються. Натомість, найближча аналогія нашому ЛОШИЛУ відома з волинських пам'яток ПШЕВОРСЬКОЇ культури [Козак, 1984, с. 35]. Цікавим предметом є, очевидно, руків'я до якогось ріжучого чи колючого знаряддя, виготовлене з трубчатої кістки. Воно старанно відполіроване і вкрите по всій поверхні орнаментом у вигляді кілець з крапкою посередині. У внутрішній частині руків'я зберігся слід від клиновидного черешка (рис. 18, 1). Аналогії йому ні з волинських пам'яток, ні з суміжних територій не зустрічаються.

З інших предметів, виявлених на селищі, слід назвати кам'яний розтирач до зернотерки та крем'яний скребок (рис. 16, 19; 18, 5). На волинських пам'ятках поморсько-кльошової культури досить часто зустрічаються кам'яні розтирачі, що вказує на землеробський характер господарської діяльності населення. Що ж до використання крем'яних виробів, то, очевидно, тут простежується місцева традиція, оскільки попередники даної культури у волинському регіоні — носії лежницьких та черепино-лагодівських старожитностей — досить широко використовували кремій в своїй діяльності.

Хронологія та періодизація селища

Визначення часу існування селища в ур. Шанків Яр вимагає розташування наявних на ньому об'єктів в певній хронологічній послідовності, і тому в даному розділі ми будемо дотримуватись цього принципу, залучаючи до датування матеріали з закритих комплексів. Але при цьому зауважимо, що не всі артефакти цих комплексів можуть бути хронологічно визначені. Здебільшого через невиразний в хронологічному плані матеріал, ми можемо лише підтвердити належність того чи іншого комплексу до поморсько-кльошової культури, не вдаючись до його датування. Так, з 23 закритих комплексів поморсько-кльошової культури на селищі в ур. Шанків Яр ми залучили до датування 15.

Найбільш точним датуючим матеріалом є фібули, але оскільки на пам'ятках поморсько-кльошової культури Волині вони трапляються дуже рідко, а на цьому селищі виявлена лише одна, то основним хроноло-

гічним показником виступатиме глиняний посуд.

Найпізнішим є комплекс житла № 5, до складу якого входила середньолатенська скріплена фібула типу В.

В своїй типології Й. Костежевський відносив їх до перехідних форм від А до С [Kostorzewski, 1949, з. 17, 18]. Подібні фібули на латенському поселенні в Новій Церкві Б. Черська відносять до кінця II — початку I ст. до н. е. [Czerska, 1963, гус. 27]. Досить поширені ці фібули в ареалі пшеворської культури Польщі. Т. Домбровська вважає, що фібули типу А і В є характерними для фази А 1 цієї культури (I-а половина II ст. до н. е.), але при цьому вказує на існування фібул типу В у фазі А2 (II-а половина II ст. до н. е. — I половина I ст. до н. е.) поряд з фібулами типу С [Dabrowska, 1988, з. 19—28]. В свою чергу З. Возняк вважає, що перехідні форми типу В в основному побутували в пшеворському ареалі у фазі А2 [Wozniak, 1970]. К. Годловський також не виводить їх за межі періодів С2-D1 латену, що в абсолютних датах відповідає кінцю II ст. до н. е. — першій половині I ст. до н. е. [Godlowski, 1977, s. 58—61].

Таким чином, фібули типу В побутують в межах II ст. до н. е. — першій половині I ст. до н. е. В даному випадку нашу фібулу слід датувати кінцем II ст. до н. е. — початком I ст. до н. е., пов'язавши її появу з міграцією пшеворських племен з північного заходу на Волинь та Подністров'я [Козак, 1984, с. 68; 1992, с. 26, 132]. Таке датування підтверджує і кераміка з цього об'єкту, яка має пізньолатенські риси — підгранені з зовнішнього боку вінця тощо. Отже, житло № 5 можна віднести до кінця II ст. до н. е. — початку I ст. до н. е.

Визначальним для комплексу житла № 18 поселення в Хрінниках є горщик біконічного профілю типу IV, декорований насічками по вінчику. В класифікації Ю. В. Кухаренка цей тип посуду належить до I-го періоду зарубинецької культури [Кухаренко, 1964, табл. 5, с. 55]. На могильнику Велемичі II ці горщики знаходилися в комплексі з зарубинецькою фібулою III типу, датованою серединою — кінцем II ст. до н. е. [Кухаренко, 1964, табл. 28, 10; Обломский, 1990, с. 22], хоча на могильнику Велемичі I вони зустрічаються дещо раніше [Кухаренко, 1961, табл. 19, 13], а

у Вороніно знаходились серед поховань, датованих типами I, II зарубинецьких фібул [Кухаренко, 1964, табл. 38, 10]. Виходячи з цього, житло № 18 є синхронне житловій споруді № 5 і належить до кінця II ст. до н. е. — початку I ст. до н. е. Цим же часом датується і споруда № 4, і яма № 6, які знаходились поруч житла.

В житлі № 59 визначальним для датування є горщики з підграненими з внутрішнього боку вінцями. Звичай профілювання вінців фасетуванням з'явився в губінській групі ясторфської культури в II-й і в основному поширився в III-й її фазі, яка співпадає з стадією Ріпдорф ясторфської культури (середина III — кінець II ст. до н. е.) [Domanski, 1975, s. 103, 104]. Проте ми схильні датувати це житло дещо вужче — серединою III ст. до н. е., тобто початком середнього латену. Справа в тому, що, по-перше, вінця вищеназваних горщиків підгранені однією гранню, що вказує на початок цієї традиції (в пізніх комплексах цієї культури вінця мають кілька граней), а по-друге, в керамічному комплексі цього об'єкту знаходилися також екземпляри з високою лощеною майже циліндричною дугоподібною шийкою (і не потовщеними вінцями), яка відділена виступом від тулуба, що мав найбільше розширення на половині висоти. Цей посуд належить до пізньогальштатських лужицьких форм, що в середовищі поморсько-кльошової культури були поширені в фазах В1 — початку В2 раннього латену. На селищі в Тяглові такий горщик має по плічках пластичний орнамент у вигляді підківки, який є характерним для ясторфської культури середньолатенського часу. Г. Доманський відносить його до типових рис II-ї фази губінської групи, датованої першою половиною II ст. до н. е., вказуючи, що цей орнамент спорадично зустрічається і на початку другої половини II ст. до н. е. [Domanski, 1975, s. 44, tabl. III, e, c; 8. 51, 97, 101]. Проте на селищі другої половини середнього латену Лінів такі горщики відсутні [Шкоропад, 1994, с. 97]. Тобто ми можемо констатувати, що ця форма спорадично зустрічається протягом першої половини середнього латену, але в його кінцевій фазі зникає. У нашому випадку цей посуд можна віднести до початку середнього латену. Крім того, поруч з ним знаходились горщики-кльоші яйцеподібної форми. Ці горщики належать до найраніших форм посуду в культурі підкльошових поховань. На могильниках цієї культури Мазовії вони, як правило, знаходяться поруч з типовою лужицькою керамікою гальштатського часу. Т. Домбровська відносить їх до характерних рис I-ї фази Мазовецьких могильників [Dabrowska, 1977, з. 133; tabl. 1, IV]. На могильнику в Трансбурі в похованні № 107 яйцеподібний кльош знаходився в комплексі з залізною шпилькою з лебединою голівкою, яка датується HaD [Kietlinska, Miklaszewska, 1963, з. 273, tabl. XVII; Chomentowska, 1970, з. 216, 217]. С. Чопек зараховує їх поруч з сильнопрофільованими «S»-видними мисками з різким заломом тулуба до своєї II-ї фази поморської культури на південно-східній периферії, і датує HaD-LtA [Czopek, 1985, s. 376, гус. 2; P2P, 1979, tabl. XXXIV, б]. Але горщики-кльоші типу II зустрічаються і у фазі В1 раннього латену. На могильнику Головно I вони синхронні урнам типу «С» і впускним накривкам з ручкою, датованим кінцем IV ст. до н. е., а в Тростяниці — синхронні духцівській фібулі з рубчастою спинкою, датованої останньою чвертю IV ст. до н. е. [Кухаренко, 1961, рис. 14; Никитина, 1964, рис. 15, 12]. Очевидно, що такий посуд продовжує існувати спорадично ще принаймні до початку середнього латену.

Час існування споруди № 7 визначають горщики типу IIIб. Це посудини витягнутих пропорцій з похилими плічками, невисокою середньопрофільованою шийкою і простими карбованими вінцями. Такі горщики мають широкий хронологічний діапазон побутування. В середовищі поморсько-кльошової культури вони переважно побутують у фазі III — LtB1-LtB2 [Сгорек, 1985, з. 378, гус. 12]. На селищі в Линеві ці горщики співіснують з посудом, що наслідує ясторфські традиції, тобто має фасетовані кількома гранями з внутрішнього боку вінця, який датує його другою половиною середнього латену (Шкоропад, 1994, с. 97, рис. 5, 1, 4). Але лінівські посудини мають у складі керамічного тіста домішки піску і дрібно товченого шамоту, тоді як наші горщики мають пісок і грубо товчений шамот в тісті. Тому, на нашу думку, їх, а значить і споруду, слід віднести щонайпізніше до початку середнього латену.

Споруду № 10 датує посуд типу IIIa, з потовщеними і підграненими кількома гранями з внутрішнього боку вінцями. Як зазначалося вище, звичай профілювання вінець фасетуванням з'явився в ясторфській культурі в середині III ст. до н. е., а фасетування кількома гранями вінець з внутрішнього боку з'являється в цій культурі на рубежі середнього та пізнього латену. Потім в пшеворській культурі фасетування переходить на зовнішній бік вінець і стає характерною ознакою пізньолатенської її фази [Козак, 1992, с. 16; Domanski, 1975, з. 101]. Крім того, в керамічному комплексі зустрічаються біконічні горщики, аналогічні тим, що в житлі № 5.

Отже, на нашу думку, цю споруду слід датувати принаймні другою половиною — кінцем II ст. до н. е.

Кінцем II ст. до н. е. можна датувати споруду № 20, де крім кераміки аналогічній тій, що знаходилась в споруді № 10, був присутній посуд біконічного профілю типу IV, подібний до того, що і в житлі № 18.

Аналогічно житлу № 59, серединою III ст. до н. е., датується і споруда № 27, в комплексі якої присутні горщики з підграненими однією гранню з внутрішнього боку вінцями, а також горщики-кльоші яйцеподібної форми.

Серединою III ст. до н. е. датують споруди № 32 і № 34 горщики з потовщеними і підграненими з внутрішнього боку вінцями і яйцеподібні горщики-кльоші, які були охарактеризовані при датуванні житла № 59.

Принаймні рубежем середнього та пізнього латену можна датувати комплекс ями № 27, в якому присутній посуд, що має аналогії на пам'ятках латенської культури фази D1 (рис. 25, б). На селищі в Баричуці горщики були разом з мальованою керамікою, яку К. Регула датує початком — першою чвертю I ст. до н. е. [Regula, 1979, з. 153, гус. 5, о].

Найранішими на селищі є комплекси ям № 28 і 47. До складу керамічного комплексу першої з них входять охарактеризовані вище яйцеподібні горщики-кльоші, напівсферичні слабопрофільовані миски з ледь розхиленою назовні шийкою, заокругленими вінцями, які декоровані на переломі шийки і плічок гудзиком, що пов'язує їх з гальштатським періодом, і сильнопрофільовані «S»-видні відкриті миски з високою розхиленою назовні шийкою,

короткими плічками і різким заломом тулуба. Ці миски відносяться до форм, що з'явилися в середовищі лужицької культури у V періоді бронзи і побували протягом гальштатського часу. А. Кжижанякгостропрофільований посуд датує періодом D гальштатського часу [Krzyrzaniak, 1971, s. 201]. Але на могильнику в Белявській Весі вони зустрічаються в комплексі з чертозькою фібулою, яку З. Возняк датує фазами A1-B2 латену [Wozniak, 1979, з. 142, 143]. На селищі Городок подібні миски були прикрашені по плічках «перлинним» орнаментом, який побутував у милоградській культурі в VI—IV ст. до н. е. і зник в кінці IV — початку III ст. до н. е. [Мельниковская, 1967, с. 104—110, 162, рис. 50, I—10]. Отже, комплекс ями № 28 можна віднести до початку III ст. до н. е.

Визначальним для комплексу ями № 47 є горщики-кльоші «S»-видного профілю і рустованою поверхнею типів II,2,3 у М. Ганьдзевичта I,3у класифікації С. Чопека, який датує їх на основі шпильки з лебединою шийкою з поховання 107 могильника в Трансбурі LtB1 і відносить разом з ранньолатенськими фібулами до характерних рис III-ї фази поморсько-кльошової культури на південно-східній периферії, датованої LtB1-C1a [Czorek 1987, s. 108]. Такий кльош знаходився в похованні № 1 в Тростяниці поряд з фібулою з рубчатою спинкою духцівського типу. Т. Домбровська відносить ці кльоші до II етапу розвитку могильників підкльошової культури Мазовії, вказуючи при цьому, що вони, власне, визначають цей етап, а на початку III-го — зустрічаються, як виняток [Dabrowska, 1977, s. 133, tabl. II, IV]. Проте, вона зауважила ще й те, що на III-му етапі мазовецьких могильників поховання, де трапляється такий посуд, знаходяться в тих частинах могильників, де переважаючим є посуд з потовщеними вінцями, який на думку С. Чопека є визначальним для IV-го завершального періоду поморсько-кльошової культури, датованого B2-C1 [Czorek, 1987, tabl. III]. Таким чином, керамічний комплекс цієї ями теж можна віднести до фази B2b латену, тобто до початку III ст. до н. е.

Отже, селище в ур. Шанків Яр в Хрінниках можна віднести до III ст. до н. е. — початку I ст. до н. е., виділивши дві фази:

I-а фаза — початок III ст. до н. е. — середина III ст. до н. е. Вона представлена житлом № 59, господарськими спорудами № 7, 27, 32, 34 і ямами № 14, 28, 47;

II-а фаза — друга половина II ст. до н. е. — початок I ст. до н. е. її репрезентують житла № 5, 18, господарські споруди № 4, 10, 20 і ями № 6, 26, 27.

Планування та особливості поселення

Поселення в ур. Шанків Яр зруйноване зсувом берега і тому важко визначити його планіграфію. Проте залишки селища дозволяють в деякій мірі це зробити. Як зазначалося вище, в цілому воно займало два миси: перший, що знаходився в південній частині берега, і другий — в північній. В першій фазі поселення займало північну частину другого мису. Об'єкти на ньому були розташовані групами, які склали господарські комплекси. Їх виділяється два: до першого, що був розташований в місці переходу корінного берега в мис, входила господарська споруда № 27 і п'ять ям, а до другого, що знаходився за 80 м на південний схід, житло № 59 та дві господарські споруди (№ 32 і 34). Окремо, за 12 м на південь від першого комплексу, майже понад краєм обриву, знаходилась споруда № 7, можливо вона входила до ще одного, але вже зруйнованого комплексу.

На другому етапі селище поширюється в південному напрямку і займає центр мису. Як і в першій фазі, об'єкти другого етапу теж утворюють комплекси. Їх виділяється три. Перший — це житло № 18, споруда № 4 і яма № 6, другий — споруда № 20 і ями № 26, 27 і третій, від якого залишилось житло № 5. За 40 м на південь від другого комплексу на самому краю обриву знаходилась споруда № 10, яка, очевидно, теж репрезентує зруйнований, четвертий господарський комплекс. Зауважимо, що планіграфія селища на другому етапі має свої особливості. Так, відстань між першим і другим комплексом не перевищувала 40—50 м, а між ними і третім — становила 270 м.

Охарактеризована вище планіграфія дозволяє реконструювати селище в соціальному плані. Площа жител не перевищувала 24 м². Звичайно, ми виходимо лише з розмі-

рів котловану, не маючи свідчень, чи були якісь наземні конструкції чи ні. Проте житло № 13 в Линеві разом з наземною частиною також не виходило за рамки 24 м² [Шкоропад, 1994, рис. 2]. Якщо відкинути площу відведену під опалювальні пристрої, стовпи тощо, то житлова площа буде ще меншою (в сучасних умовах житлова площа стандартного будинку становить 65—70% від загальної площі), десь в межах 16—18 м². Неважко вирахувати кількість людей, які б могли розміститися на ній. Сучасні мінімальні санітарні норми житлової площі на одну людину визначаються як 3 м². Звичайно, населення того часу не знало цих норм, а тому ми зменшимо цю площу до тих розмірів, яку може зайняти людина середньої статури. Це становитиме не більше 2 м². Отже, на зазначеній вище площі могли проживати 5—7 осіб, тобто одна нуклеарна сім'я, яка складалася з чоловіка, його дружини і 3—5 дітей. Ми не зараховуємо до складу сім'ї, яка проживає в такому будинку, батьків, оскільки вважаємо, що на стадії розкладу первісного суспільства змінився і сам характер патріархальної общини, коли з батьками могли проживати лише неодружені діти, а одружені — в окремих випадках. Це підтверджується етнографічно [Абазин, 1999, с. 3—15].

Чисельність мешканців селища вирахувати важко, оскільки воно зруйноване. Але стаціонарні археологічні дослідження селищ поморсько-кльошової культури на Волині (16 із 40) показали, що фактично всі вони мали, як правило, 2—3 житла і відповідну кількість господарських будівель. Тому ми також можемо припустити, що і наше поселення мало таку кількість об'єктів. Якщо це так, то на селищі могло проживати в середньому 25—30 осіб. При цьому питома вага дорослого населення, очевидно, становила 12—14 осіб.

Спосіб розташування господарських комплексів показує, що нуклеарні сім'ї були структурною одиницею общини. На нашу думку, ця община носила первісний сусідський характер, як на першому так і на другому етапах. На це, зокрема, вказує відстань між комплексами. Але і в цих умовах нуклеарна сім'я ще продовжує залишатись структурним підрозділом общини і лише починає набува-

ти статусу соціально-економічної одиниці. Підтвердження цьому ми знаходимо в господарській діяльності сімей, направленої на забезпечення життєдіяльності її членів. Виявлені артефакти (кістки свійських тварин, мотика з рогу оленя, кам'яний розтироч) вказують на землеробсько-скотарський характер занять населення. Це підтверджується і матеріалами з селищ Городок і Рованці, де були виявлені ями для зберігання зерна, що мали випалене дно і стінки. Якщо вважати, що основним заняттям мешканців було землеробство, то нам необхідно визначити трудові затрати членів сім'ї в цій галузі. Для цього ми використовуємо розрахунки норм споживання для землеробсько-скотарських племен лісостепової частини Подніпров'я. Вони становили близько 535 г зерна і 400 г м'яса на особу в день [Колесников, 1993]. Це складало в середньому приблизно 1,5—2 т зерна (разом з витратами на сівбу і резервом). Врожайність зернових культур того часу важко встановити, а тому ми скористаємось даними врожайності для дерново-підзолистих ґрунтів (наше селище знаходилось на дерново-карбонатних ґрунтах, бонус яких складає 40—96 балів) Давньої Русі X—XIII ст. Вона становила 6—8 центнерів з гектара [Давня історія, 2000, с. 406]. Враховуючи землеробські знаряддя, що використовувались мешканцями селища, а також агротехнологію, що полягала в розпушуванні ґрунтів, ми приймемо цифру в 4—6 ц/га. Така врожайність була характерна і для сільськогосподарських угідь селища другої половини I тис. н. е. Тетерівка-1, що на Житомирщині [Терпиловский, 1992, с. 27]. Звідси виходить, що для виробництва такої кількості зерна на одну сім'ю необхідно було обробити 3—4 га угідь. Експерименти, проведені для оцінки ефективності крем'яних і рогових землеробських знарядь, подібних до наших, на Джейтунському селищі, показали, що необхідні трудові затрати при лиманному землеробстві, що базувалося на м'яких лесових ґрунтах, для обробітки необхідної посівної площі в 20 га складають 2500 людино-днів [Массон, 1962, с. 162]. Тобто 125—130 людино-днів на 1 Га. У нашому випадку, враховуючи характер ґрунту, ми дещо збільшимо цю цифру до 130—150 людино-днів. В такому разі затрати на обробіток 3—4 га угідь ста-

новитимуть 390—450—520—600 людино-днів. Продуктивні сили сім'ї, як правило, складають 2—3 дорослих члени. Тоді трудові ресурси (враховуючи працю підлітків) сім'ї складатимуть 480—720 людино-днів на рік, що вказує на неефективність такого способу отримання продуктів харчування силами лише однієї сім'ї. Община споживала близько 5—6 тонн зерна. Для його виробництва при зазначеній врожайності необхідно було 8—10 га землі. В такому разі трудові затрати на обробіток ниви складали 1200—1500 людино-днів. Трудовий же потенціал дорослого населення всієї общини становив 2880 людино-днів. Отже, успішне ведення землеробського господарства було можливим лише за участі дорослого населення всієї общини. Зібраний врожай розподілявся між сім'ями і ставав їх власністю.

За способом розселення селище має хутірський характер.

Із сказаного можна дійти висновку, що поселення в ур. Шанків Яр було закладене в фазі В2Б ранньолатенського часу носіями поморсько-кльошової культури. На початку фази С2 середнього латену до них приєдналась якась ясторфська група, що принесла з собою елементи власної культури. Проживаючи спільно як поморсько-кльошове, так і ясторфське населення починає змішуватись, втрачаючи особливості власної культури.

Селище поморсько-кльошової культури в ур. Шанків Яр є складовою частиною ареалу цієї культури на Волині. Як ми зазначали вище, більшість артефактів селища мають численні аналогії на однотипних пам'ятках регіону. Це в основному стосується першої фази селища. В другій фазі в матеріалах селища спостерігаються зміни, викликані контактами з іншими етнокультурними спільностями. Тому ми основну увагу звернемо на виявлення напрямків цих контактів.

Риси, що вирізняють матеріали поморсько-кльошової культури II-ї фази селища, особливо помітні в керамічному матеріалі. Переходячи до його аналізу зауважимо, що під термінами «пшеворські форми», «кельтські форми», «ясторфські форми», «зарубинецькі форми», ми в більшості випадків маємо на увазі, не форми посуду названих культур, а форми, які мають своїми прототипами кельт-

ський, ясторфський та пшеворський посуд і лише віддалено нагадують його.

Для виділення особливостей керамічного комплексу ми застосуємо методику апробовану на матеріалах **ранньозалізного** селища в цьому ж урочищі.

Серед керамічного комплексу виділимо кілька груп. До першої групи ми віднесемо посуд, що морфологічно і стилістично наближений до кераміки **ясторфської** культури. В стилістиці — це потовщені і здебільшого підгранені з внутрішнього боку шийка або вінця, орнамент з **пролощених** по шорсткій чи рустованій поверхні ліній тощо, а в морфології — це **посудини** — прямі аналоги ясторфським. Серед горщиків — це широко- і середньогорлі **опуклобок**і банковидні сильно профільовані горщики типу **Ша**, а серед мисок — відкриті миски конічної форми з потовщеними з внутрішнього та зовнішнього боків вінцями типу **Іг**, а також сильно профільовані кухлі конічної форми з крутими плічками, розхиленими назовні, потовщеними і підграненими з внутрішнього боку вінцями та **«Х»-видним** вушком типу **І**.

Такий посуд серед нашої вибірки становив в категорії горщиків — **31,6%** (25 екземплярів з 79); мисок — **26%** (6 з 23) і кухлів — **50%** (2 з 4). Загалом посуд **ясторфських** форм на селищі становив **28,5%**.

Зауважимо, що посуд з **ястрофськими** елементами в **поморсько-кльошовій** культурі на Волині з'явився в фазі **С1в** середнього латену, на що вказує комплекс селища в Гіркій Полонці, яке датоване цим часом. Середній показник по селищах **П-ї** фази названого регіону становить **21,4%**.

В керамічному комплексі нашого селища зустрічається посуд, що має прототипи у пшеворській культурі. В основному він розповсюджений в комплексах кінця **П-ї** фази, датованої нами періодом **С2** середнього латену — початком **ДІ** пізньолатенського часу (**П-а** половина **II** ст. до н. е. — початок **I** століття до н. е.). Посуд пшеворських форм, в основному, групується в **Шб** типі. Це — середньо-профільовані горщики з сильно- чи слабопрофільованою шийкою зворотньо-грушевидної форми.

Серед категорії горщиків він становив **22,7%** (18 екземплярів з 79). Загалом цей по-

казник становив **14,6%** всієї кераміки. Серед усіх волинських селищ **П-ї** фази доля посуду з **пшеворськими** елементами становить **26,6%**.

Крім посуду названих вище форм в керамічному комплексі селищ зустрічаються і посудини **зарубинецької** форми. Це — біконічні горщики з профільованою шийкою і заокругленими непотовщеними вінцями типу **IV**. Їх доля у всьому керамічному комплексі невисока і складає **8,8%** (7 екземплярів з 79).

На відміну від пшеворських форм, зарубинецькі на Волинських пам'ятках зустрічаються і серед керамічного комплексу селищ фази **С1** (Гірка Полонка) і **С2** — початку **Д1** (Линів) середнього та пізнього латену. Загалом по волинських пам'ятках доля посуду цих форм становить **2,8%**.

Отже, матеріали селища в ур. **Шанків Яр** відбивають процес **латенізації** поморсько-кльошової культури, що розпочався з другої половини **III** ст. до н. е. Під впливом **ястрофської** і **пшеворської** культур поморсько-кльошева культура на Волині в **II-й** фазі набуває рис нової культурної групи зі своєю територією і характерними особливостями.

Селище поморсько-кльошової культури в урочищі Цегельня.

Поселення в ур. **Цегельня** знаходилось на південно-східній околиці с. **Набережне** і займало високий правий берег р. **Стир** в місці, де русло ріки, проходячи повз ур. **Шанків Яр**, робить поворот на захід. Фактично це селище знаходилось перпендикулярно до селища в ур. **Шанків Яр** і було відрізане від нього зі сходу яром. Відстань між обома селищами становила **1 км**. Зауважимо, що на превеликий жаль, селище в **70-х** роках повністю зруйноване будівництвом цегельні. Від нього залишилась лише полоса шириною **4 м** вздовж берега.

Дослідження селища проводилося двома траншеями, які були розташовані перпендикулярно одна одній. Збережена частина була досліджена повністю. В результаті було виявлено дві господарські споруди і зібрано велику кількість кераміки. Опис споруд подаємо нижче.

Споруда № 1 (рис. 29) виявлена в траншеї № 1. Вона має підпрямокутну форму розмірами **4,6х3,4 м**. Підлога земляна і досить

добре утрамбована. Споруда орієнтована довгими стінками за сторонами світу. В південно-східному куті знаходився прямокутний виступ розмірами 1х0,6 м. Його рівень співпадає з долівкою споруди. Ближче до північно-східного кута знаходилась яма круглої форми діаметром 1,6 м і глибиною 0,45 м від рівня долівки споруди. Стінки ями скошені донизу, що надає їй трапецієвидної форми в перерізі. В південно-західній частині споруди знаходилися три овальні стовпові ями всі розмірами 0,6х0,4 м і глибиною від 0,25 м до 0,35 м від рівня долівки споруди.

В споруді виявлено велику кількість фрагментів ліпної кераміки.

Споруда № 2 (рис. 34) теж виявлена у траншеї 1. Вона має овальну форму розмірами 4,2х2,4 м і орієнтована довгими стінками за сторонами світу. Долівка споруди неутрамбована, рівна. Земляні стінки піднімаються на висоту 0,2 м від рівня долівки. За 0,6 м від північної стінки знаходиться овальної форми ямка розмірами 0,6х0,4 м і глибиною 0,25 м від рівня долівки.

Подібні споруди широко зустрічаються на селищах поморсько-кльошової культури Волині, зокрема, вони представлені на селищі в ур. Шанків Яр. Споруди, що мають виступ в одному з кутів (№ 1) зустрічаються і в милоградській культурі [Мельниковская, 1967, с. 37—38].

Наймасовішим матеріалом на селищі є кераміка, як правило, фрагментована. На селищі вона представлена горщиками, мисками, дисками-покришками.

Серед горщиків можна виділити три типи: **I** тип — опуклобоккі яйцеподібні слабопрофільовані горщики без шийки з вінцями загнутими досередини (рис. 35, 4).

Такі горщики належать до форм, поширених в різних групах лужицької культури, починаючи з рубежу бронзи і раннього заліза. Найближчі аналогії їм відомі на селищі в ур. Шанків Яр. Вони охарактеризовані вище.

II тип — широко- і середньогорлі горщики конічної форми:

варіант «а» — сильнопрофільований посуд з короткою шийкою і потовщеними вінцями (рис. 32, 1);

варіант «б» — сильнопрофільований по-

суд з дугоподібною шийкою і простими вінцями (рис. 34, 1).

Горщики обох варіантів належать до групи широкогорлого посуду «S»-видного профілю, генетично пов'язаних з лужицькою культурою, Вони описані нами при характеристиці кераміки з селища в ур. Шанків Яр. **III** тип — середньогорлі опуклобоккі горщики банкоподібної форми:

варіант «а» — сильнопрофільовані горщики без шийки з потовщеними з внутрішнього боку і розхиленими назовні вінцями (рис. 35, 3).

Цей посуд належить до ясторфських форм. Він має численні аналогії на селищі в ур. Шанків Яр та на інших пам'ятках поморсько-кльошової культури, про які йшлося вище (тип Ша); варіант «б» — середньопрофільовані горщики з потовщеною з внутрішнього боку високою майже циліндричною шийкою (рис. 34, 2).

Ці горщики є дальшим розвитком вазоподібного посуду, поширеного на могильниках поморсько-кльошової культури в кінці гальштатського початку латенського часу. Але тоді вони мали непотовщену шийку і, як правило, відділену уступом від тулуба. Наш екземпляр має пізніше походження;

варіант «в» — середньопрофільовані горщики з не високою, майже циліндричною шийкою (рис. 30, 5);

варіант «г» — середньопрофільовані горщики з не високою сильно розхиленою назовні шийкою і простими вінцями (рис. 34, 5);

Горщики обох варіантів подібні до описаного вище типу III варіанту «б» з поселення в ур. Шанків Яр.

варіант «д» — середньопрофільовані горщики з високою сильно розхиленою назовні шийкою і простими вінцями (рис. 34, 3);

Подібні горщики в середовищі поморсько-кльошової культури ні на Волині ні на суміжних територіях не зустрічаються. Натомість вони мають аналогії на зарубинецьких могильниках (наприклад Велемичі II, пох. 4 і т. д.). Ю. В. Кухаренко відносить їх до 3 групи у своїй класифікації [Кухаренко, 1965, табл. 4]. **IV** тип — середньогорлі горщики біконічної форми (рис. 30, 4; 31, 11).

Ці горщики є характерними для зарубинецької культури Полісся і мають численні

аналогії на могильниках Велемичі I і II. У класифікації Ю.В. Кухаренка вони складають тип VII [Кухаренко, 1964, табл. 5; 19, 13; Czopek, 1985; с. 378, рис. 3, 2]. Аналогічні посудини зустрічаються і серед кераміки IV типу на селищі в ур. Шанків Яр.

Серед інших керамічних виробів виявлено уламок нижньої частини амфори, очевидно, коського типу. Численні аналогії цим амфорам знаходимо на зарубинецьких пам'ятках Середнього Подніпров'я [Максимов, 1982, с. 112].

Таким чином, керамічний комплекс горщиків аналогічний, за рідким виключенням, подібному комплексу селища в ур. Шанків Яр.

Миски на селищі представлені двома формами: конічною і напівсферичною. Всі вони належать до горшкоподібних.

I тип — високі і невисокі сильнопрофільовані «S»-видні миски конічної форми:

варіант «а» — з розхиленими потовщеними вінцями (рис. 32, 5, 6).

Миски даного варіанту на пам'ятках поморсько-кльошової культури не зустрічаються. Натомість, вони мають аналогії в пшеворській культурі Волині [Козак, 1984, рис. 33];

варіант «б» — відкриті слабопрофільовані миски із слабопрофільованою шийкою (рис. 35, 2).

Миски даного варіанту належать до форм, поширених на пам'ятках поморсько-кльошової культури в класичній фазі її розвитку [Dabrowska, 1977, s. 129; Mazurek, 1992, tabl. XV, 2].

II тип — миски півсферичної форми;

варіант «а» — з непотовщеними вінцями, загнутими досередини (рис. 32, 3).

Посуд цього варіанта належить до широко вживаних форм. Генетично він належить до мисок лужицької культури гальштатського часу. На пам'ятках поморсько-кльошової культури він зустрічається як на могильниках, так і поселеннях. В класифікації М. Гандзикович вони належать до типу IV [Gadzikiewicz, 1954; L. i 8. Okuliczowe, 1976, гус. 2, в. 1; Gadzikiewicz, Liana, 1957, tabl. XXXVIII, 5; Kietlinska, Miklaszewska, 1963, tabl. 1, 5, 10, VII, 8].

Отже на селищі виділяється два типи мисок, які включають в себе дві основні форми: конічну та напівсферичну. Чисельно переважає I-й базовий тип. Переважна більшість мисок є типовими для поморсько-кльо-

шової культури і лише у Ia типі зустрічаються миски їй не властиві — це посуд, що наслідує кераміку латенського кола культур.

Відносно типу горщикоподібних мисок, то слід зауважити, що основна маса їх належить до форм поширених в середовищі досліджуваної культури на основній території, крім мисок Ia типу, які належать до пшеворських форм. В цілому горщикоподібні миски на Волині складають 21% від загальної кількості всіх типів. У волинських селищах цей тип розподіляється наступним чином: від 7% в Зимному — до 63% в Гіркій Полонці, а в Городку вони відсутні зовсім. Проте слід зауважити, що на основній території культури картина дещо інша. Найбільший відсоток цих мисок спостерігається на підкльошовому могильнику в Трансбурі — 27,6%, а найменший — 4,4% на аналогічному у Варшаві — Генріхув. У виборці С. П. Пачкової з трьох найбільших підкльошових могильників Мазовії — Трансбур, Варшава-Генріхув, Варшава-Грохув — горщикоподібні миски становили 8,8% [Пачкова, 1992, табл. 9, 10]. В цілому ж з врахуванням змішаних поморсько-кльошових пам'яток, цей тип не перевищує 15% від усіх мисок [Крушельницька, 1968; Zawadzka, 1964; Gadzikiewicz-Wozniak, 1961; Kietlinska, Miklaszewska, 1963].

Характерною рисою всіх мисок є використання в керамічному тісті виключно дрібного піску і дрібного шамоту. За технологією миски з волинських пам'яток наближені до третьої технологічної групи С. Чопека з тією лише різницею, що миски з дрібнотовченим камінням і піском у тісті у нас не зустрічаються [Czopek, 1987, с. 100, 101]. За складом керамічного тіста миски з волинських пам'яток наближаються до пізньолатенського посуду пшеворської культури [Козак, 1991, с. 16].

Серед інших знахідок, виявлених на селищі, слід назвати залізний ніж з дуговидною спинкою і черешком, два прясла — біконічне і овальне, виготовлене із уламка кераміки, та два уламки кам'яних сокир (рис. 32, 4, 7—12). Ножі на селищах поморсько-кльошової культури Волині зустрічаються дуже рідко. На сьогодні виявлено кілька екземплярів. Один з них — на селищі в Линеві серед матеріалу з житла № 13 [Шкоропад, 1994, рис. 7]. Всі вони належать до одного типу клиновидних в пе-

перізі ножів з ледь вираженою, майже прямою, спинкою і звуженим до кінця лезом. Клинок від черенка у них відділений двома уступами. На суміжній території Польщі на аналогічних пам'ятках ножі мали дещо іншу форму — чітко виражену дугоподібну спинку, яка **ПЛАВНО** переходить у черенок, який відділений від клинка косим виступом з боку леза [Kietlinska, Miklaszewska, 1963, *tabl. 1, 4*]. Найближчі аналогії волинським ножам знаходимо в пшеворській культурі Волині серед 2-го типу ножів у класифікації Д. Н. Козака [Козак, 1984, с. 34, рис. 42, 7, 10, 13].

Цікавими є уламок **обушної** частини кам'яної свердленої сокири, виготовленої з діориту, і фрагмент леза подібної сокири, але вже зробленої з граніту. Подібні сокири мають численні аналогії на пам'ятках **СТЖИЖОВСЬКОЇ** культури бронзового віку [Свешніков, 1974], але виріб із граніту зустрічається впер-

ше. Біконічне прясло належить до широко-вживаних форм. Проте, є прясла, які на основній території культури невідомі — це стосується прясел виготовлених з фрагментів кераміки. Вони плоскі і мають товщину 0,5 см, а недбало обтесані краї надають їм круглої форми. Подібні прясла зустрічаються на нашій території в черепино-лагодівській групі, де вони недбало виготовлені. Л. І. Крушельницька вважає, що вони були характерними для лісостепових культур скіфського часу, а в пізніших культурах виступають як релікти [Крушельницька, 1976, с. 121, прим.]. Аналогічні прясла, але досить старанно оброблені, широко застосовувались і на зарубинецьких пам'ятках раннього періоду Середнього **Подніпров'я** [Максимов, 1982, с. 53, табл. XX, 3]. На нашу думку, недбале виготовлення цих прясел наближає їх до черепино-лагодівських.

Хронологія селища та його відношення до поселення в ур. Шанків Яр

Час існування селища визначається значною в споруді № 1 фрагменту нижньої частини **КОСЬКОЇ** амфори, який мав оранжевий колір. Появу цих амфор на шойно згаданих **ПАМ'ЯТКАХ** дослідники пояснюють широким розповсюдженням в елліністичний час дешевого **КОСЬКОГО** вина в III—I ст. до н. е. в Північному **Причорномор'ї**. На зарубинецькому селищі Пилипенкова гора ці амфори знаходились разом з амфорами з о. Фасос, що датує їх дещо вужче — другою половиною III — II ст. до н. е. [Максимов, 1982, с. 112—114]. Поруч з цим фрагментом знаходилися біконічні горщики аналогічні тим, що і в житлі № 18 селища в ур. Шанків Яр. Вони на могильнику **Велемичі II** знаходилися в комплексі з зарубинецькою фібулою III типу, датованою серединою — кінцем II ст. до н. е. [Кухаренко, 1964, табл. 28, 10; Обломский, 1990, с. 22]. Ми можемо припустити, якщо на селищі Пилипенкова **Горакоські** амфори з'яви-

лися в другій половині III ст. до н. е., то час появи їх на нашому селищі, очевидно, припадає на останню чверть — кінець III ст. до н. е. Отже, час існування селища можна визначити кінцем III — серединою II ст. до н. е.; не суперечить такій даті і комплекс споруди № 2.

Отже, селище в ур. Цегельня займає проміжний хронологічний період між двома фазами селища в ур. Шанків Яр. Виходячи з цього, ми можемо припустити, що на початку III ст. до н. е. виникло селище в ур. Шанків Яр, яке проіснувало до середини III ст. до н. е. Потім мешканці його залишили і переселилися на нове місце — в ур. Цегельня, а через деякий час, в середині II ст. до н. е., повернулися на попереднє місце. Важко пояснити, чим була викликана така міграція і реміграція мешканців селища. Можливо, причиною було виснаження земельних ділянок поблизу селища тощо.

Список літератури

- Амброза А. К.* Фибулы юга Европейской части СССР // САИ.— 1966.— Вып. Д1- 30.
Абазин С. Н. Статистика как инструмент этнографического исследования (узбекская семья) // Этнографическое обозрение.— 1999.— 1.— С. 3—16.
Козак Д. Н. Пшеворська культура у Верхньому Подністров'ї і Західному Побужжі.— К., 1984.

- Козак Д. Н.** Поселение у с. Пасеки-Зубрицкие и некоторые вопросы культурного развития племен Поднестровья на рубеже и в первых веках нашей эры // *Acta archeologica Carpathica*.— 1987.— Т. XXVI.— С. 45—69.
- Козак Д. Н.** Етнокультурна історія Волині (I ст. до н. е. — IV ст. н. е.).— К., 1991.
- Козак Д., Оприск В., Шкоропад В.** Пам'ятки давньої історії Волині у с. Городок.— К., 1999.
- Конопля В. М.** Скарб крем'яних серпів ранньозалізного віку з Рівненщини // *Волино-Подільські археологічні студії*.— Львів, 1998.— С. 190—195.
- Крушельницька Л. І.** Північне Прикарпаття і Західна Волинь за доби раннього заліза.— К., 1976.
- Кухаренко Ю. В.** Памятники железного века на территории Полесья // *САИ*.— Вып. Д1-29.— М., 1961.
- Кухаренко Ю. В.** Зарубинецкая культура // *САИ*.— Вып. Д1-19.— М., 1964.
- Массон В. М.** Новые раскопки на Джейтуне и Кара-Депе // *СА*.— 1962.— 3.— С. 162—181.
- Максимов Е. В.** Зарубинецкая культура на территории УССР.— К., 1982.
- Мельниковская О. Н.** Племена Южной Белоруссии в раннем железном веке.— М., 1967.
- Никитина В. Б.** Вновь открытые памятники поморской культуры // *КСИА*.— Вып. 102.— 1964.— С. 43—47.
- Пачкога С. П.** Археологические исследования многослойного поселения у с. Горошова Тернопольской обл. // *Археологические памятники Среднего Поднепровья*.— К., 1983.— С. 4—63.
- Смирнова Г. И.** Поселение позднебронзового века и раннего железа возле с. Магала Черновицкой обл. // *КСИИМК*.— Вып. 70.— 1957.— С. 99—107.
- Свєшніков І. К.** Історія населення Прикарпаття, Поділля і Волині в кінці III — початку II тисячоліття до н. е.— К.: Наук. думка, 1974.— 206 с.
- Теренозюкина И.** Передскифский период на Днепровском Правобережье.— К., 1961.
- Шкоропад В. В.** Поселення поморсько-кльшової культури // **Козак Д. Н.** Пам'ятка давньої історії Волині у с. Линів. Додаток № 1.— Київ-Луцьк-Львів, 1994.— С. 75—98.
- Шрамко Б. А.** Следы земледельческого культа у лесостепных племен Северного Причерноморья в раннем железном веке // *СА*.— № 1.— 1957.
- Antoniewicz J.** Osiedla okresu wczesnozelaznego w Prusach // *Swiatowit*.— 1964.— Т. 25.— С. 5—211.
- Balcer B.** Cmentarzysko halsztatsko-latenskie w Warszawie — Zbutekach w swietle badan w latach 1958 i 1960 // *MS*.— 1964.— Т. 10.— С. 105—120.
- Chomentowska B.** Osada kultury pomorskiej i kultury grobow klorzowych w Szeligach pow. Plock // *Swiatowit*.— 1975.— Т. 34.— С. 293—318.
- Czerska B.** Wyniki badan poznolatskiej osady kultury celtyckiej koło Nowej Cezkwi pow. Globuszice w latach 1958—1960 // *WA*.— 1963.— Т. XXIX.— З. 3.— С. 289—311.
- Czopek S.** Problematyka badawcza południowo-wshodniej strefy kultury pomorskiej // *AP*.— 1985.— Т. XXX.— С. 367—410.
- Czopek S.** Południowo — wschodnia strefa kultury pomorskiej.— Przeszow, 1991.
- Czopek S.** Kultura pomorska a kultura zarubiniecka. Z badan nad shykowa faza kultury pomorskiej we wschodniej Lubelszczyzny // *Memories archeologianes*.— 1985.— С. 93—107.
- Czopek S.** Grupa czerniczynska — prezentacja i analiza zrodel // *Materiały zamojskie*.— 1991.— С. 45—142.
- Czopek S.** Ze studijow nad kultura, wejherowsko-krotoszynska w kotlinie Chodelskiej // *AP*.— 1987.— Т. XXXII.— З. 1.— С. 93—138.
- Dąbrowska T.** Próba ustalenia chronologii względnej cmentarzysk kloszowzch z obszaru Mazowrza // *WA*.— 1977.— Т. 42.— С. 117—136.
- Dąbrowski J.** Badania na grodzisku Łęcze pow Elbląg w roku 1958 // *WA*.— 1960.— Т. XXVI.— З. 3—4.— С. 266—280.
- Dąbrowska T.** Wczesne fazy kultury przeworskiej. Chronologia — zasięg — powiazania.— Warszawa, 1988.
- Domanski G.** Studia z dziejow srodkowego Nadodrza w III—I wieku p n. e.— Wrocław-Warszawa-Krakow-Gdansk, 1975.
- Gądzikiewicz M.** Wybrane zagalnienie z badań nad kulturą grobów kloszowych // *WA*.— 1954.— Т. XX.— С. 132—172.
- Gądzikiewicz M., Liana T., Pietka T.** Sprawozdanie z badan osadnictwa luzyckiego w Biskupinie, pow. Zmin, w 1956 // *WA*.— 1957.— Т. XXIV.— З. 3.— С. 209—232.
- Gedl M.** Kultura łużycka na Górnym śląsku.— Wrocław-Warszawa-Krakow.— 1962.
- Godlowski K.** Archeologia pierwotna i wczesnosredniowiezna. Okres latenski w Europie.— Krakow, 1977.— cz. IV.

- Г. Kujawskie przyczynki do zagadnienia tybulezosci Słowianna ziemiach Polskich // WA.— 1939(1948).— T. XVI.— S. 106—161.
- Г. Kultura wschodniopomorska i kultura grobow kloszowych w Polsce srodkowej // PMMAE w Lodzi.— 1975.— № 22.— S. 167—192.
- Г. Najstarsze materialy kultury pomorskiej w Polsce srodkowej // Ziemie Plskie we wczesnej epoce zelaza i ich powiazania z innymi terenami.— Rzesów, 1992.— S. 219—241.
- Jadczykowa J.** Latenska faza kultury pomorskiej w Polsce srodkowej // Kultura pomorska, kultura grobow kloszowych. Razem czy osobno? — Warszawa, 1995.— S. 141—158.
- Г. Kilka osad kultury grobow skrzynkowych i zagadnienia przynalezności etnicznej tej kultury // Przegląd Archeologiczny.— 1939.— T. VI.— S. 273—292.
- Г. Die ostgermanische Kultur der Spätlatenezeit— Leipzig, 1919.— S. 377.
- а J. Pradzieje Polski.— Poznań, 1949.
- Л. Ze studiow nad kultura pomorska w willkopolsce // Materialy do prachistors ziem polskich.— 1971.— T. IV— Z. 1.— S. 195—239.
- Kietlinska A., Miklaszewska R.** Cmentarzysko grobow kloszowych na wsi Transbor, pow Minsk Mazowiecki // MS.— 1963.— T. IX.— S. 235—330.
- Г. Cmentarzysko grobow — kloszowych w Radomiu przedmieście Wosniki // Materialy Archeologiczne.— Krakow, 1959.— Wyp. 1.— S. 139—147.
- Liana T., Pietka-Dabrowska T.** Sprawozdanie z prac wykopaliskowych w Werbkowice-Kotorowie, pow. Hrubeszow w 1960 // WA.— 1963.— T. 29.— Z. 1— S. 44—68.
- Luka L. J.** Kultura wschodnio — pomorska na Pomorzu Gdanskim.— Wroclaw-Warszawa-Krakow, 1966.
- Mazurek W.** Nieopublikowane materialy zwiazanie z kultura pomorska z wojewodstwa chelmskiego // Ziemie polskie w wczesnej epoce zelaza i ich powiazania z innymi terenami.— Rzeszow, 1992.— S. 241—264.
- Marciniak J.** Cmentarzysko cialopalne z okresu poznolatenckiego w Wilanowie kolo Warszawy // MS.— 1957.— T. II.— S. 7—175.
- Moskwa K.** Kultura luzycka w poludniowo-wschodniej Polsce.— Rzeszow, 1976.
- Okuliczowie L. i S.** Cmentarzyska kultury pomorskiej i z okresu rzymskiego w Michalkowie, gm. Dobrzyń, woj. Wloclawek // WA.— 1976.— T. XLI.— Z. 4.— S. 435—458.
- Rachwaniec A.** Problematyka wczesnej fazy kultury luzyckiej w rejonie Nowej Guty. Poludniowa strefa kultury luzyckiej i powiazania tej kultury z poludniem.— Krakow-Przemysl, 1982.— S. 59—70.
- la K. Materialz kultury latenskiej z Borycza na Stanowisku VII // Acta archeologica Carpatica.— 1979.— Z. XIX.— S. 147—159.
- K. Slady osadnistwa kultury pomorskiej z badan archeologicznych nad Goplem // Kultura pomorska i n. Pazemczy osobno?— Warszawa, 1995.— S. 309—315.
- T. Kultura luzycka na Mazowszu wschodnim i Podlasiu // MS.— 1973.— T. 2.— S. 7—126.
- Wozniak Z.** Osadnistwo celtyckie w Polsce.— Wroclaw, 1970.
- Г.— Henrykowie // MS.— 1964.— T. X.— S. 229—321.

ПОСЕЛЕННЯ ВЕНЕДІВ (зубрицька культура)

Поселення зубрицької культури, судячи за залишками об'єктів, було розміщене на високому березі широкої заплави р. Стир (сьогодні заплава, залита водою, утворює Хрінницьке водоймище).

Очевидно, що більша частина поселення, як і поселень інших періодів, знищена зсувом берегів. Виявлені об'єкти зубрицької культури концентрувались в 10—12 м від берега, приблизно посередині урочища та на його західному краї, навпроти реабілітаційного центру «Стир», складаючи три групи (рис. 1). Відстань між групами об'єктів становить приблизно 400 м. Культурний шар слабо насичений, знахідки у невеликій кількості концентруються лише в об'єктах та навколо них.

Житлові та господарські будівлі.

У *групі I* знаходиться житло 6 та господарська споруда II.

Житло № 6 виявлено у розкопі 1-93 у південно-західній частині урочища Шанків Яр. Житло у більшій частині знищено житловою спорудою 3 княжої доби. Судячи із збереженої частини, житло було півземляною прямокутної форми, орієнтованою довгими сторонами за лінією схід—захід (рис. 2, 1). Ширина житла 2 м, довжина збереженої частини 1,1 м. Висота земляних стін складає 0,25 м. Стіни дещо похилені до дна, долівка материкова, із слідами утрамбованості.

У заповненні виявлено невелику кількість ліпної кераміки, яка дає можливість від-

нести споруду до фази I існування зубрицької культури (рис. 2, 2).

В 16 м на південний захід від житла знаходилася **споруда II**. Вона мала прямокутну форму з витягнутим західним кутом і була заглиблена у материк на 0,22 м від рівня долівки. Розміри споруди 2,8x1,5 м, орієнтація — стінами за сторонами світу. У центрі долівки розміщена стовпова яма округлої форми діаметром 0,3 м та глибиною 0,3 м від рівня долівки.

При зачистці будівлі знайдено невелику кількість ліпної кераміки зубрицької культури, кістки тварин (рис. 2, 2).

У *групі II* (розкоп VI) виявлено житла № 16 та 49, споруду V та господарські ями № 4 та 6. Всі господарські об'єкти розміщені навколо житла № 16.

Житло № 16 має прямокутну у плані форму з заокругленими кутами і орієнтоване довгими стінами за лінією північ—південь. Стіни житла вертикальні, долівка рівна, добре витоптана, в окремих місцях підмазана чистою глиною. Розміри житла 3,2x4,7 м, висота земляних стін 0,35—0,4 м від рівня долівки. У долівці будівлі виявлено чотири стовпові ями. Одна з них діаметром 0,35 м та глибиною 0,27 м знаходилася у центрі долівки. Ще одна яма округлої форми діаметром 0,3 м та глибиною 0,05 м була у південно-західному куті (рис. 3, 7). Дві стовпові ямки діаметром 0,3 м та глибиною 0,1 і 0,18 м розміщалися у південно-східному куті на відстані 0,7 м одна від одної, вздовж стіни.

Посередині північної, короткої стіни виявлена підвальна яма овальної у плані форми розмірами 0,8x1,1 м та глибиною 0,2 м від рівня долівки житла. Слідів опалювального пристрою не виявлено.

У заповненні споруди знайдено невелику кількість уламків ліпної кераміки, кістки тварин, кістяне ложило (рис. 3, 2—9).

Споруда V знаходилася в 10 м на південний захід від житла і виявлена, як і житло 16 на глибині 0,8 м від рівня сучасної поверхні, на самому краю берега, що руйнується. Вона має прямокутну у плані форму і орієнтована довгими стінами по лінії схід—захід. Розміри споруди 1,4x2 м, висота земляних стін 0,15—0,22 м від рівня дна. Дно рівне, материкові стіни прямовисні. Східну частину споруди займає підвальна яма овальної у плані форми розмірами 1,2x1,8 м та глибиною 0,5 м від рівня дна споруди. З західної частини ями розміщений материковий останець, який правив за сходинку з дна споруди до підвальної ями (рис. 9).

Споруда була заповнена попелом та перепаленою глиняною обмазкою. Серед ліпної кераміки, знайденої при зачистці будівлі, виділяється велика частина кухонного горщика конічної форми з широкою горловиною та вузьким дном (рис. 10, 1—4, 11).

Господарська яма № 4 знаходилася в кількох метрах на південний захід від житла. Вона має овальну у плані форму з вертикальними стінами та рівним дном. Розміри ями 2x1,2 м, глибина 0,3 м від рівня виявлення. При зачистці знайдено кілька уламків ліпної кераміки та кістки тварин.

Господарська яма № 6 виявлена в 2 м на захід від житла на краю берега. Частина ями знищена обривом берега. Вона має овальну у плані форму розмірами 0,8x1,6 м та глибину 0,6 м від рівня сучасної поверхні. Стіни ями похилі, дно лінзовидне. У заповненні було кілька ліпних уламків кераміки та кістки тварин.

Житло № 49 виявлено у розкопі ХІУ-97 приблизно в 30 м на південний схід від житла № 16 (рис. 1). Його північно-західну частину перекривав завал глиняної обмазки від вельбарського житла № 47. Житло № 49 було прямокутною у плані півземлянкою, орієнтованою кутами за сторонами світу (рис. 4).

Стіни житла заокруглені до дна, долівка рівна, глиняна, дуже міцно утрамбована. У розрізі котлован житла мав човниковидну форму. Його розміри 2,2x3,3 м, висота земляних стін 0,6 м від рівня долівки, у східній частині житло дещо розширене.

У південно-західному куті житла знаходився материковий останець-прилавок. Його довжина 1,6, ширина 0,6 м. Останець піднімався на 0,2 м над рівнем долівки і дещо підвищувався до східного кута. Вздовж стін житла розміщалося п'ять стовпових ям діаметром 0,18—0,2 м та глибиною від 0,1 до 0,3 м від рівня долівки. Житло мало, очевидно, стовпово-плетневу конструкцію.

Заповнення житла складав жовто-брунатний з сірими пасмами гумус з великою кількістю перепаленого дерева, попелу, вугілля. У заповненні виявлено значну кількість ліпної кераміки, характерної для зубрицької культури фази II. Серед кераміки виділяються фрагменти великого кухонного горщика, миски та кухлики (рис. 5). У східному куті житла лежала велика кількість тягарців до ткацького верстата (рис. 5, 5—5). Всі тягарці погано випалені, сирі.

У *групі III*, сконцентрованій у розкопі ХУІІІ-2000—2001, знаходилися житла № 66 і 68 та господарські ями № 40, 49 і 57.

Житло № 66 виявлене на глибині 0,5 м від сучасної поверхні, в 12 м від краю берега (рис. 1). Це півземлянка яйцеподібної у плані форми розмірами 2,2x3,9 м, орієтовна довгими стінами за лінією північ—південь (рис. 6). Глибина житла 0,3 м від рівня виявлення. У північній стороні будівлі знаходився напівкруглий материковий виступ розмірами 0,4x1,8 м. У виступі була сходинка розмірами 0,2x0,8 м. Безпосередньо до виступу примикала підвальна яма овальної форми розмірами 0,64x0,68 м і глибиною 0,12 м від рівня долівки. Підлога житла горбкувата, глиняна, добре утрамбована, стіни вертикальні.

До краю західної стіни примикала ще одна підвальна яма розмірами 0,82x0,98 м та глибиною 0,14 м від рівня долівки.

У південно-західній частині житла було заглиблення розмірами 1,62x1,69 м і глибиною 0,15 м від рівня долівки. На борту заглиблення, яке було, очевидно, вибитою долівкою, на невеликому виступі знаходилося

глинобитне вогнище. Воно мало напівкруглу форму розмірами 0,48x0,5 м. Товщина череня складала від 0,7 до 2 см. Біля вогнища була стовпова ямка діаметром 0,15 м і глибиною 0,1 м від рівня дна заглиблення. Ще одна стовпова ямка розміщала приблизно у центрі житла. Третя яма від стовпа виявлена у господарській ямі в західній частині споруди. Всі ці стовпові ямки мають округлу у плані форму діаметром 0,18—0,23 м і глибину 0,1—0,13 м від рівня підлоги.

У заповненні житла знайдено невелику кількість уламків ліпної кераміки та кістки тварин (рис. 7).

Житло № 68 виявлено в 10 м на південь від житла № 66 у розкопі XVIII на глибині 0,7 м від рівня сучасної поверхні. Це було житло-майстерня півземлянкового типу овальної форми, орієнтована довгими стінами за лінією північ—південь, із звуженою західною частиною.

Стіни житла вертикальні, дно і прилавок утрамбовані (рис. 8). Розміри житла 1,8x2,6 м, висота материкових стінок 0,6 м від рівня долівки.

Житло складається з великою глиняної печі, ями перед нею та материкового прилавка довкола ями.

Глиняна піч займала вузьку західну частину житла. Вона має округлу в плані форму діаметром 0,9 м. Купол печі зберігся на висоту 0,3—0,4 м. Товщина стінок печі 2—3 см, товщина череня 4—5 см. Черинь дуже міцний, сильно випалений.

На схід від цієї печі, яка мала, очевидно, виробничий характер, розміщала яма округлої у плані форми діаметром 1,4 м та глибиною 0,3 м від рівня череня печі. Дно ями сильно утоптане. Довкола ями розміщався материковий останець-прилавок шириною 0,3—0,5 м. Прилавок піднімався на висоту 0,3—0,4 м від рівня дна ями. Його глибина складає 0,3 м від рівня виявлення.

Житло мало, без сумніву, виробничий характер. У печі можна було випалювати кераміку, топити метал, випалювати глиняні хлібці та тягарці до ткацького верстата. Останні досить часто трапляються у культурному шарі та спорудах поселення.

У заповненні житла виявлено, крім ліпної кераміки, кілька розбитих глиняних хліб-

ців та тягарців до ткацького верстата.

Господарська яма № 49 розміщена в 1,5 м на північ від житла № 68. Вона має правильну овальну форму розмірами 1,6x2 м та глибину 0,65 м від рівня виявлення. Стіни ями вертикальні, дно плоске.

У заповненні ями знайдено значну кількість уламків ліпної кераміки, в тому числі фрагмент чорнолощеної миски, прикрашеної на переломі шийки пальцевими вдавленнями, фрагмент горщика, орнаментованого косими насічками по краю вінець (рис. 7). На дні ями лежав амулет з ікла дикого кабана.

Господарська яма № 40 знаходилася в 5 м на північ від ями № 49, між житлами № 66 і 68.

Вона має зверху округлу у плані форму діаметром 1,7 м та глибиною 0,8 м від рівня виявлення. У середині яма має грушоподібну форму. Діаметр дна ями складає 1,2 м. Стіни скошені у верхній частині і розширені у нижній.

У заповненні ями виявлено кілька уламків від ліпних посудин, в тому числі, прикрашених по краю вінець косими насічками.

Господарська яма № 57 знаходилася на відстані 2 м на схід від житла-майстерні № 68. Вона мала овальну у плані форму розмірами 0,6x0,8 м та глибину 0,35 м від рівня виявлення. Стіни ями похилі, дно лінзовидне. У заповненні було кілька уламків ліпного посуду та кістки тварин.

Аналіз житлових споруд, виявлених на поселенні, дозволяє встановити їх подібність до жител, досліджених на інших пам'ятках зубрицької культури Подністров'я і Волині. Різна форма, розміри, розбіжності в елементах інтер'єру цих жител свідчать про відсутність стійких традицій житлобудівництва у венецьких общин. Очевидно, I—II ст. н. е. були часом становлення цих традицій, які набрали більш-менш сформованого вигляду у черняхівську добу (III—IV ст.), остаточно завершилися в період раннього середньовіччя (V—VI ст.).

Керамічний комплекс

Кераміка є, в переважній більшості, єдиним видом рухомого матеріалу, зібраного в об'єктах і культурному шарі поселення.

Вся кераміка виготовлена від руки, тем-

но-брунатного кольору, середньої і поганої якості випалу, з великою домішкою органічних речовин, товченого каменя, сухої глини. Стінки посудин, особливо горщиків, товсті, пористі. Деколи трапляється орнамент у вигляді косих насічок по краю вінець або пальцевих вдавлень по периметру ребра. Два глечики мали пальцеві вдавлення по вінцях (рис. 12, /).

Кераміка репрезентована трьома групами за функціональним призначенням: горщиками, мисками, кухликами.

Горщики розподіляються на кілька типів.

Найбільш чисельними є великі і середні за розмірами посудини з високими, більшою або меншою мірою розхиленими вінцями, добре вираженими округлими плечиками, розміщеними у верхній частині, і конічною придонною частиною. Дно без закраїн (рис. 3, 7; 10, 4; 12, 7, 8),

Такі горщики є типовими для зубрицької культури Волині. Своім походженням вони пов'язані з зарубинецьким керамічним комплексом Прип'ятського Полісся [Козак, 1991, с. 48—51].

Другий за чисельністю тип має більш витягнуті пропорції з розхиленими назовні вінцями та похилими плечиками (рис. 7, 5; 3, 4; 12, 5; 13, 5).

Це одна з поширених форм зубрицької культури, генетично пов'язана з пшеворською керамікою [Козак, 1991, с. 49].

З цією ж культурою пов'язуються слабопрофільовані посудини середніх розмірів із слабо виділеними вінцями та покатыми плечиками. Найбільша випуклість припадає на середину висоти (рис. 7, 10). Певний вплив на формування горщиків цієї форми у зубрицькій культурі мали дакійські племена липицької культури. Тому закономірно, що найбільш характерними вони є для пам'яток Подністров'я.

Із маси горщиків виділяється велика за розмірами посудина з житла 49 (рис. 5, 7). Вона має ледь розхилену горловину з заокругленими, дещо потовщеними краями вінця та сильно роздуті округлі бочки. На плечиках розміщався якийсь наліпний аксесуар, можливо, гудзик або підкова.

Прямі аналогії цій посудині знаходимо у зарубинецькій культурі, особливо на пам'ят-

ках Прип'ятського Полісся. Досить багато таких горщиків виявлено на поселенні у Підріжжі [Козак, 1991, рис. 28—30].

Своєрідними для комплексу кераміки поселення є фрагменти горщиків з житла № 6 та господарської ями № 49 (рис. 2, 3; 7, 9). Посудини виділяються щільним складом тіста, добрим випалом та лощеною поверхнею брунатного кольору. Вінця посудини були потовщеними.

Такий посуд властивий пшеворській культурі кінця пізньолатенського — початку ранньоримського часу у Подністров'ї та на Волині [Козак, 1984, рис. 8; Козак, 1991, с. 16—22, рис. 7].

Миски складають другу за чисельністю групу кераміки, їх поверхня шорстка або підлощена, інколи добре залощена, чорного або брунатного кольору. Лощіння середньої якості. У керамічному комплексі незначні домішки піску.

За формою миски розподіляються на три типи.

Тип 1 (найчисельніший) складають глибокі посудини «S»-видного профілю (рис. 8, 3; 9, /). Шийка розхилена, плічка чітким, гострим переламом відділені від шийки і конічної придонної частини. Між собою миски відрізняються за висотою шийки і більшою чи меншою висотою плічок.

Варіантом мисок цього типу є один екземпляр із житла 49 з заокругленим профілем (рис. 5.2).

Такі миски досить поширені серед кераміки пшеворської культури ранньоримського часу [Козак, 1991, с. 58].

«S»-видні миски заокругленого профілю характерні для пізніх комплексів зарубинецької культури [Каспарова, 1976, рис. 8, 5—10]. Тип 2 складають миски з прямою або ледь загнутою до середини шийкою, чітко виділеним, потовщеним із зовнішнього боку заломом плічок до придонної частини. Краї вінця заокруглені або горизонтально зрізані. Миски цього типу з господарської ями № 49 та з житла 68 прикрашені на заломі плечиків у бочки пальцевими вдавленнями (рис. 7, 5).

Аналогії їм знаходимо, в основному, у зарубинецькій культурі в різних регіонах її поширення [Кухаренко, 1964, табл. VI, 6, 37—39; Максимов, 1972, табл. XIV, 10]. Але

найхарактернішими вони є для пізньозарубинецьких пам'яток, особливо, пам'яток Південного Побужжя [Хавлюк, 1975, рис. 4, 5].

До типу 3 належать миски півсферичної форми. Вони мають прямі або ледь нахилені досередини плічка, шийка не виділена, придонна частина різко звужена, дно, як правило, не виділене закраїною (рис. 2, 4). Серед мисок зубрицької культури ця форма займає невелике місце. На відміну від перших двох типів, рівномірно поширених на всіх пам'ятках, миски типу 3 виявлені не всюди. Найбільше їх на селищі Підбірці коло м. Львова (60% всіх мисок). На інших поселеннях — одиниці. Генетично ці миски пов'язані з зарубинецькою, а ще глибше — з поморсько-кльошовою культурою. Недивно, що найбільше їх число є на зарубинецьких пам'ятках Полісся, де особливо помітні впливи поморсько-кльошової культури.

Кухлики за складом тіста і обробкою поверхні не різняться від горщиків. Лише у двох випадках зовнішня поверхня кухликів була зглажена.

Основну кількість складають кухлики конічної форми (рис. 3, 2; 5, 3). Між собою різняться розмірами і різним кутом нахилу стінок. Деякі з них близькі до циліндричної форми (рис. 7, 1а). Кілька кухлів цього типу мали виділені вінця (рис. 7, 1в). У житлі № 68 трапився кухлик біконічної форми (рис. 7, 1г), а у культурному шарі знайдено досить великий кухоль з масивною ручкою «Х»-подібної форми, орнаментований врізним геометричним мотивом (рис. 13, 10).

Наявність на поселенні у Хрінниках кухликів конічної форми заслуговує на увагу, оскільки до цього часу вони траплялися лише на дністровських пам'ятках, де складають до 50% від усіх посудин цього виду [Козак, 1991, с. 61]. Своім походженням вони пов'язані з липицькою культурою [Козак, 1991, с. 61; Цигилик, 1975, рис. 26—27].

В цілому, керамічний комплекс поселення у Хрінниках є типовим для зубрицької культури і найбільш близьким до кераміки поселення у Підріжжі, що розташоване на р. Стохід [Козак, 1991, рис. 28—30].

Він характеризується перевагою посудин, що генетично близькі до посуду зарубинецької культури Прип'ятського Полісся.

Наявність тут конічних кухликів та слабoproфільованих горщиків вказує на певні зв'язки з зубрицькими общинами Верхнього Подністров'я.

До інших знахідок, виявлених в об'єктах та культурному шарі поселення, відносяться односкладовий кістяний гребінь, кістяний амулет, кілька кістяних проколов, глиняних прясел, тягарців до ткацького верстата, округлих плоских дисків.

Односкладовий кістяний гребінь знайдено у культурному шарі поселення. Він має дуговидну форму. Над зубцями розміщено орнамент у вигляді трьох заглиблених солярних знаків. Розміри гребеня 7,5х6,5 см (рис. 14).

Аналогічні гребені виявлено на селищах зубрицької культури у Загаях-П, Майдані-Гологірському [Козак, 1991, с. 65]. Такі гребені відомі в ряді культур Центральної Європи в тому числі пшеворській та вельбарській на території Польщі. Вони належать до типу I, варіанта «А» за класифікацією А. Хмельовської і поширені головним чином у I—II ст. до н. е. [Chmelowska, 1971, з. 97].

Амулет виготовлений з ікла дикого кабана. Виріб сильно відполірований. У товстшому кінці просвердлений отвір для нитки. Довжина амулета 11 см (рис. 7, 12).

Кістяна проколка (рис. 7, 11) зроблена з ребра тварини. Поверхня заполірована. Гострий кінець відламаний. Довжина проколки 10,5 см.

Прясло мало біконічну форму, поверхня лощена, чорного кольору. Діаметр прясла 4 см, діаметр отвору 1 см (рис. 11, 6).

Тягарці до ткацького верстата виготовлені з глини, часто без домішок, погано випалені. Вони мали пірамідальну, конусоподібну, бубликоподібну, овальну форму. По центру (у бубликоподібних виробках) або на 2/3 ваги тягарця зроблений отвір для підв'язування. На деяких тягарцях є відбитки товстих ниток (рис. 5, 5—8).

Диски-покришки сформовані з такого ж тіста, як і посуд, як правило, добре випалені, світло-брунатного кольору. Діаметр дисків 13—15 см, товщина 1—1,2 см (рис. 11, 7, 5).

Призначення цих виробів невизначене. Є припущення, що вони використовувалися як покришки до глечиків, або як сковорідки, на яких пекли коржики.

Датування

Відсутність датуючого матеріалу не дозволяє визначити час існування поселення в абсолютних вимірах.

Проте значна кількість керамічного матеріалу, який містить у собі хронологічні ознаки, добре опрацьована стратиграфічна колонка культур Волині останніх століть до нашої ери і першої половини I тис. н. е., аналогії з іншими пам'ятками зубрицької культури дозволяють досить впевнено визначити відносну хронологію поселення.

Встановлено на підставі великої кількості археологічного матеріалу, що пам'ятки зубрицької культури у стратиграфії культур Волині першої половини I тис. н. е. розміщені між пшеворськими пам'ятками та пам'ятками вельбарської культури.

Кінцева дата пшеворської культури на Волині визначена серединою I ст. н. е. [Козак, Оприск, Шкоропад, 1999, с. 39]. Початок проникнення на Волинь готів — носіїв вельбарської культури відноситься, за надійними археологічними реперами, до останньої чверті II ст. н. е. [Козак, 1991, с. 70—103].

Таким чином, пам'ятки зубрицької культури лежать в хронологічному діапазоні між другою половиною I ст. н. е. та останньою чвертю II ст. н. е. Ця дата підтверджується часом існування односкладових кістяних гребенів, один екземпляр якого знайдено у культурному шарі поселення. Загальноприйнято вважати, що вони існували у I—II ст. н. е. Як і на інших пам'ятках зубрицької культури Подністров'я та Волині, цей період за характером керамічного комплексу ділиться на дві фази.

До першої фази відносяться об'єкти поселення (житло № 6 (рис. 2), житло № 49 (рис. 3), господарська яма № 49 (рис. 7, 7—9), у керамічному матеріалі яких простежується поєднання пізньолатенських і ранньоримських форм посуду з порівняно чистими елементами пшеворської і зарубинецької культур.

Такі об'єкти на волинських пам'ятках зубрицької культури (Загаї-П, Хорів, Боратин, Гірка Полонка, Городок) датуються, за аналогіями у пшеворській і зарубинецькій культурах, фазою В-I ранньоримського часу, що відповідає другій половині I ст. н. е. [Козак, 1991, с. 39].

В інших об'єктах поселення Хрінники (житла № 16, 66, 68, господарські споруди II, V, господарські ями № 40, 57) виявлено ліпні горщики типово зубрицьких форм, часто з насічками по краю вінець, ребристі миски з гострим заломом плечиків, півсферичні та конічні кухлики, характерні для ранньоримського часу (рис. 3, 5; 8, 10—13).

Повністю відсутні посудини з потовщеними вінцями, немає виразних пшеворських і зарубинецьких елементів. Датування таких об'єктів II ст. н. е. підтверджується рядом знахідок (шпора, фібула типу А-84, односкладові кістяні гребені) з поселень Пасіки-Зубрицькі, Загаї, Городок, Майдан-Гологірський [Козак, 1991, с. 66—69].

Таким чином, час існування поселення зубрицької культури у Хрінниках можна визначити другою половиною I — II ст. н. е.

Як і інші пам'ятки Волині, поселення у Хрінниках припинило своє існування у зв'язку з експансією готів на цю територію.

Судячи за планом розміщення об'єктів, поселення у Хрінниках було порівняно великим за розмірами, проте точно встановити його площу неможливо через руйнацію значної частини прирічної смуги берега водоймищем.

Чітко виділяються кілька груп об'єктів, до складу яких входили житлове та кілька господарських приміщень, і які склали окремий господарський комплекс, що займала одна сім'я.

Виходячи з цього, можна припустити, що поселення займало одна або кілька окремих сімей, які входили до складу сусідської, а більш ймовірно, родової общини.

Особливістю поселення є наявність рис, які пов'язують пам'ятки зубрицької культури Подністров'я з пам'ятками Волині. Першим властиві яскраві і чисельні елементи пшеворської культури, присутність рис матеріальної культури дакійських общин липицької культури. Другі відзначаються перевагою елементів зарубинецької культури.

Тому археологічні матеріали Хрінницького поселення, які поєднують в собі всі три компоненти, мають важливе значення для розуміння генези та розвитку зубрицької культури в західному регіоні України.

Список літератури

- Каспарова К. В.* Новые материалы могильника Отвержичи и некоторые вопросы относительной хронологии зарубинецкой культуры Полесья // Археологический сборник.— 1976.— Вып. 17.
- Козак Д. Н.* Пшеворська культура у Верхньому Подністров'ї і Західному Побужжі.— К., 1984.
- Козак Д. Н.* Етнокультурна історія Волині.— К., 1991.
- Козак Д., Оприск В., Шкоронад В.* Пам'ятки давньої історії Волині у с. Городок.— К., 1999.
- Кухаренко Ю. В.* Зарубинецкая культура // Свод археологических источников.— 1964.— Вып. Д1-19.
- Максимов Е. В.* Зарубинецкая культура на территории УССР.— К., 1982.
- Хавлюк П. І.* Зарубинецька культура Південного Побужжя та Лівобережного Дністра//Археологія.—1975.—18.
- Цигилик В. М.* Населення Верхнього Подністров'я перших століть нашої ери.— К., 1975.

ОБЩИННИЙ ЦЕНТР ГОТІВ (вельбарська культура)

За багаторічними спостереженнями встановлено, що поселення готів — носіїв вельбарської культури займає в основному середню частину урочища. Його сліди найменш виразні на найвищій і найнижчій частинах берега. Житлові та господарські споруди концентруються групами по 4—5 в кожній. Як правило, групи дуже віддалені одна від іншої простором до 10—15 м і складаються з одного великого наземного житла («штальхаус») та кількох півземлянок або наземних житлових будівель, звичних розмірів господарських споруд та ям-погребів (рис. 1).

Житлові споруди

Житло 4 виявлене у розкопі I на західному краю поселення на глибині 0,6 м від сучасної поверхні. Півземлянка овальної форми орієнтована довгими стінами за лінією схід-захід. Розміри житла 2,9x2 м. Висота земляних стін 0,3 м від рівня долівки. Долівка добре утрамбована, рівна, стіни дещо похилені до дна. Північно-західну частину житла займала підвальна яма овальної форми розмірами 0,6x2,1 м та глибиною 0,2 м від рівня долівки. Стіни ями дещо похилі до дна, долівка добре утрамбована, рівна.

На борту східної частини ями, приблизно посередині стіни розміщене вогнище. Воно викладене глиняними вальками, має овальну форму, розмірами 0,25x0,3 м. На вальках є залишки золи та попелу.

У заповненні виявлено кістки тварин, невелику кількість ліпної кераміки та фрагмент

від кружальної посудини (рис. 2).

Житло 9 знайдено на невеликій відстані від житла 4. Збереглася південна частина споруди. Друга половина знищена давньоруським житлом 10.

Судячи з дослідженої частини, це була землянка видовжено-підпрямокутної форми, орієнтована кутами за сторонами світу. Стіни житла вертикальні, долівка рівна, добре утрамбована. Ширина складає 3,2 м, довжина збереженої частини 2,2 м (довжина всього житла складала, за спостереженнями, близько 5 м. Висота земляних стін становить 0,8 м від рівня долівки (рис. 3).

У східному куті півземлянки знаходилася стовпова яма діаметром 0,4 м та глибиною 0,26 м від рівня долівки. Ще одна стовпова яма діаметром 0,5 м та глибиною 0,3 м від рівня долівки знаходилася на відстані 0,6 м від південного кута.

Уздовж південно-західної довгої стіни розміщений материковий прилавок шириною 0,2—0,4 м та висотою 0,4 м від рівня долівки.

Слідів вогнища на дослідженій частині житла не зафіксовано.

В заповненні споруди знайдено 14 уламків посуду, серед яких 11 від ліпних посудин і 3 від кружальних.

На відстані 100 м на схід від розкопу I після чергового зсуву берега виявлено потужний завал глиняної обмазки.

Над об'єктом закладено розкоп довжиною вздовж берега 12 м та шириною 6 м (розкоп II).

В межах розкопу розчищено велике скупчення глиняної обмазки, що належала наполовину зруйнованому зсувом берега великому наземному житлу вельбарської культури (житло 11).

Судячи за конфігурацією глиняного скупчення товщиною 20—30 см, житло мало видовжену прямокутну форму шириною 5,6—6 м та довжиною до 12 м. Розміри збереженої частини 5,6х6,8 м. Житло було орієнтоване довгими стінами по лінії схід—захід (рис. 4). На відстані 2,4 м від нього розчищено залишки глинобитного вогнища. Воно мало округлу у плані форму діаметром 1,3 м. Черинь міцний випалений до білого кольору, товщиною 3 см. Черинь знаходився на вимостці з уламків добре спечених шматків глиняної обмазки. Товщина вимостки до 50 см (рис. 4).

В житлі виявлено велику кількість ліпної та гончарної кераміки, кістки тварин, шпору з асиметричним дужками та гачком біля шипа, глиняне кресало (рис. 4, 2—6; 5).

В 100 м на північний схід від розкопу II у зсуві берега виявився потужний шар глиняної обмазки від житла вельбарської культури. Над завалом закладено розкоп (розкоп III), в межах якого виявлено залишки великого наземного житла (житло 12) вельбарської культури та півземлянок житла цієї ж культури (житло 13).

Від **житла 12** зберігся шар суцільної глиняної обмазки шириною 4,5 м і довжиною 2,5 м при товщині 20—30 см (рис. 6).

Судячи за профілем розвалу глиняних стін та виявлених по краях трьох великих ям від стовпів, досліджувана житлова споруда мала прямокутний котлован і була орієнтована кутами за сторонами світу.

У східному та південному кутах виявлені стовпові ями. Їх діаметр 0,4—0,8 м, глибина 0,3—0,59 м від рівня житла. Долівка вимазана болотною землею: вона брунатного кольору, дуже міцно витоптана.

В житлі знайдено багато кісток тварин та уламків від ліпних і кружальних посудин. В кількісному відношенні переважає остання (рис. 7).

Житло 13 прилягало впритул до житла 12. Північна його частина знищена зсувом берега. Це була півземлянка прямокутної форми орієнтована кутами за сторонами

світу. Стіни прямовисні, долівка рівна, вимощена глиною, шар якої складає 10—15 см, добре утоптана.

Довжина житла 2,8 м, ширина збереженої частини 1,2 м, висота земляних стін 0,3 м від рівня долівки.

При зачистці споруди виявлено уламки посуду від ліпних та кружальних посудин, кістки тварин.

Житло 16 виявлено у розкопі IV, який закладено між розкопом II та III на місці виявленої, після чергового зсуву берега, стінки глиняної печі від давньоруського житла.

Житло 16 збереглося частково: воно зруйноване давньоруським житлом 15 і зсувом берега. Це була півземлянка прямокутної у плані форми з заокругленими кутами, орієнтована стінами за сторонами світу. Стіни прямовисні, долівка у збереженій частині рівна, дуже міцно утрамбована, її ширина 6,3 м, довжина частини, що збереглася, складає 2,4 м. Висота земляних стін становить 0,4 м від рівня долівки.

При зачистці споруди виявлено порівняно велику кількість ліпної та кружальної кераміки, здебільшого, фрагментів бочків (рис. 8—9).

Житло 25 виявлено в розкопі VIII на глибині 0,3 м від сучасної поверхні.

Це прямокутна у плані півземлянка з добре заокругленими кутами орієнтована довгими стінами по лінії північ—південь (рис. 10). Стіни дещо нахилені до низу, долівка підмазана чорною болотною землею, міцно утрамбована.

Вся південно-східна частина житла, що складає приблизно половину його площі, знищена при будівництві давньоруського житла 26. Розміри будівлі складають 3х4,5 м. Висота земляних стін 0,32 м від рівня долівки.

Слідів опалювальної споруди у дослідженій частині житла не виявлено.

У заповненні знайдено значну кількість уламків ліпного та гончарного посуду та кістки тварин (рис. 11). Значно переважають фрагменти ліпних посудин.

У верхньому шарі заповнення трапився залізний рибальський гачок (рис. 11, 13).

Житла 28, 29, 29а та 32 (розкоп IX), а також житло 33 (розкоп XI) розташовані однією групою на незначній відстані одне від одно-

го. У центрі цієї групи (розкоп II) знаходилося велике житло наземної конструкції, так званий «штальхауз» (житло 11) (рис. 1).

З них повністю збереглися лише житла 29, 32 та 33. Житла 11, 28, 29 здебільшого зруйновані зсувом берега.

Від **житла 28** залишилась східна половина. Контури котловану виявлені на глибині 0,6 м від сучасної поверхні. Вони виділялися брунатним кольором на фоні материка.

Це була півземлянка прямокутної форми значних розмірів, з добре заокругленими кутами (рис. 12). Стіни житла дещо похилені до низу, долівка лінзовидна, добре утрамбована, особливо у середній частині. Житло було орієнтоване довгими стінами за лінією схід—захід. Ширина споруди складає 5 м, довжина збереженої частини 4 м, висота земляних стін 0,4—0,5 м від рівня долівки.

У долівці знаходились три стовпові ями. Дві — у східному куті, ще одна посередині північної стіни. Ями мали округлу в плані форму діаметром 0,3—0,33 м та глибину 0,18—0,3 м від рівня долівки.

Над східною та південною частиною житла лежав потужний шар глиняної обмазки товщиною 10—20 см. Серед обмазки збереглися великі шматки з відбитками плоских та округлих дерев'яних конструкцій (дошок, плах та колод).

У заповненні містилася велика кількість ліпного посуду та фрагментів від кружальних посудин, кістки тварин (рис. 13). Кількісно переважає лігший посуд. В житлі знайдено також залізні ніж та шило, глиняне прясло, дві кістяні проколки, уламки обробленої кістки.

Житло 29 знаходилося в 3 м на північ від житла 28 і виявлено на глибині 0,5 м від сучасної поверхні. Це близька до овальної у плані півземлянка орієнтована довгими стінами за лінією схід—захід (рис. 14).

Стіни житла вертикальні, долівка підмазана чорною болотною землею, добре утрамбована, дещо заглиблена у центральній частині, очевидно, втоптана. Східна частина півземлянки трохи звужена. У західному куті розташований материковий останець шириною 0,4—0,6 м. Його висота складає 0,2 м від рівня долівки.

Розміри житла 3,85x4,6 м, висота земляних стін 0,8 м від рівня долівки.

У долівці знаходилося чотири ями від стовпів. Вони розтішовані одним рядом посередині житла. Ще одна, п'ята яма, знаходилась у центрі житла. Всі ями мають округлу в плані форму діаметром 0,2—0,3 м та глибину 0,23—0,28 м від рівня долівки.

Слідів опалювальної споруди не зафіксовано. У заповненні виявлено велику кількість уламків ліпного посуду та чотири фрагменти від кружальних посудин, кістки тварин. Знайдено також залізний ніж, глиняне прясло та амулет з ікла дикого кабана (рис. 15).

Житло 29а перекрило західну частину житла 29. Воно розташоване перпендикулярно до нього. Збереглася лише північна частина житла. Решта його площі зруйнована житлом 29 та зсувом берега. Долівка житла 29а розташована на 20 см нижче долівки житла 29. Його стіни та підлога підмазані товстим шаром чорної болотної землі (до 20—25 см). Стіни мають у профілі коритовидну форму, долівка рівна, добре утрамбована. Судячи за збереженою частиною, житло було півземлянкою прямокутної форми, орієнтованою довгими стінами за лінією північ—південь. Кути житла заокруглені. Його довжина складає 3,8 м, ширина не визначається.

У заповненні містилася невелика кількість ліпної кераміки та кістки тварин.

В 5 м на схід від жител 28 та 29—29а на глибині 0,5 м від сучасної поверхні знаходилось **житло 32**.

Це була півземлянка прямокутної у плані форми орієнтована довгими стінами за лінією північ—південь (рис. 18). Стінки житла звужені до низу, долівка підмазана шаром болотної землі товщиною 10—15 см, дуже міцно утрамбована, дещо втоптана на середині.

У профілі житло має коритоподібну форму. У долівці виявлено ряд ям від стовпів. П'ять з них знаходилися у північно-східному та південно-західному кутах і посередині довгої стіни. У північно-східному куті дві ями, розташовані поряд. Ями округлої форми діаметром 0,15—0,2 м та глибиною 0,1—0,2 м від рівня долівки. Стовпова яма, що розміщена посередині західної стіни дещо більша, її діаметр складає 0,3 м, а глибина 0,25 м від рівня долівки. Ще три стовпові ямки розміщалися впоперек південної частини житла, їх діаметр 0,2—0,3 м, глибина 0,1—0,2 м від

рівня долівки. Стовпи, що стояли тут, були, мабуть, основою перегородки, яка ділила площу житла на дві частини: південну та північну. Долівка, розміщена південніше від цих ям, була слабо витоптана, а північніше значно міцніше. Очевидно, південна частина житла мала господарське призначення, або тут були лежанки для снання, а північна була власне, житловою.

Під північною, короткою стіною, ближче до південно-західного кута знаходилася невелика підвальна яма овальної у плані форми розмірами 0,8x1,2 м та глибиною 0,2 м від рівня долівки.

У заповненні знайдено велику кількість уламків ліпної кераміки та кістяний трискладовий гребінь з дуговидною спинкою (рис. 19).

Житло 33 знаходилося в 15 м на північ від житла 32 та в 6 м на північний схід від наземного житла 11 і виявлене на глибині 0,6 м від рівня сучасної поверхні. Це невелика, підпрямокутна у плані півземлянка, орієнтована довгими стінами за лінією схід—захід (рис. 20). У плані вона дещо нагадує горошину. Південно-східна частина житла зруйнована давньоруським житлом 34. Стіни споруди вертикальні, долівка підмазана чорною землею з глиною товщиною 4—6 см, міцно утрамбована, нерівна, південна частина дещо піднята (рис. 20). Розміри житла складають 3,2x6 м, висота земляних стін 0,65—0,7 м від рівня долівки.

У долівці знаходиться велика кількість стовпових ям. Вісім з них розташовані вздовж середньої частини долівки на відстані 0,3—0,4 м одна від одної, їх діаметр 0,3—0,6 м, глибина 0,17—0,45 м від рівня долівки. Стовпи, що стояли тут, розділяли житло на дві частини: північну і південну. Північна частина трохи вужча ніж південна, долівка тут особливо утрамбована. Південна частина ширша, але долівка тут утрамбована слабо, а під стіною сліди утрамбованості зовсім не помітні.

Ще одна стовпова яма знаходилася посередині північної стіни, її діаметр 0,3 м, глибина 0,5 м від рівня долівки. Чотири великі та глибокі стовпові ями розміщалися по кутах житла. Вони мали діаметр 0,3—0,6 м та глибину 0,5—0,52 м від рівня долівки.

Посередині західної короткої стіни роз-

міщена підвальна яма. Вона має овальну форму розмірами 1x1,2 м та глибину 0,24 м від рівня долівки. Стіни ями прямовисні, дно рівне, плоске. До ями примикав материковий останець розмірами 0,6x1 м, який виходив за межі контурів житла, тобто був вирізаний у стіні. Він піднімався на 0,3 м вище долівки і правив мабуть за основу сходинки, яка визначала вхід у житло.

Заповнення об'єкту складав світлий гумус з великою домішкою вугілля, попелу, глиняної обмазки. Нижній шар заповнення, над долівкою, складав потужний завал глиняної обмазки (товщиною до 0,3 м).

На прикладі житла 33 добре простежуються особливості стовпової конструкції стін. Основу цієї конструкції склали стовпи, вкопані по кутах та посередині коротких стін, а в даному випадку ще й і по повздовжній осі долівки. Середні стовпи підтримували вісь даху і були вищими за кутові. На них розміщалися кроква. Дах був двосхилим. Така конструкція була найбільш доцільною при великій довжині житла. Стіни були глинобитними, дах, очевидно, теж покривався глиняною обмазкою. Про це свідчить потужний завал розпорошеної висушеної глини, який займав південну частину долівки житла.

У заповненні знайдено велику кількість уламків ліпних і кружальних посудин, кістки тварин. Трапилося також кілька глиняних тягарців до ткацького верстата різних форм, кістяна проколка та залізне долото (рис. 21; 22).

Житло 30 виявлене у розкопі Х на глибині 1 м від рівня сучасної поверхні. Воно разом з спорудами XIII та XV, житлами 41 та 43 складало, очевидно, одну групу.

Це близька до квадратної у плані півземлянка, орієнтована кутами за сторонами світу (рис. 16) з деяким відхиленням на захід. Стіни житла вертикальні, долівка рівна, підмазана глиною, добре утрамбована. Розміри житла складають 3x3,6 м, висота земляних стін 0,4—0,42 м від рівня долівки.

Над східним кутом житла знаходився шар глиняної обмазки, який частково перекривав житло. Очевидно, це залишки глинобитних стін споруди. Розміри розвалу 0,8x1,4 м, товщина 20—30 см. Серед уламків є великі екземпляри з відбитками дерев'яних конструкцій — дощок та кругляків.

У заповненні житла знайдено велику кількість уламків ліпної та гончарної кераміки, причому значно переважає остання. Трапилися також два кам'яні точильні бруски та уламок залізного серпа (рис. 17).

Житло 40 знаходиться у розкопі XI перед ямою-погребом № 15. Воно виявлене на глибині 0,6 м від сучасної поверхні і зафіксоване за потужним скупченням глиняної обмазки, товщиною 0,3—0,4 м на площі 4х4 м.

Це була споруда наземного типу з дещо заглибленою центральною частиною (рис. 23). Заглиблення мало підпрямокутну у плані форму, лінзовидну у профілі, розмірами 2,8х3,2 м та висотою земляних стін від 0,2 м по краях до 0,4 м у центрі. Долівка підмазана чорною болотною землею, дуже міцно утрамбована.

Споруда орієнтована кутами за сторонами світу. У долівці, у східному куті та північно-західній частині знаходилися стовпові ямки, їх діаметр 0,2—0,3 м, глибина 0,13—0,9 м від рівня долівки. Ще п'ять стовпових ям розташовано за межами заглибленої частини, на відстані 0,12—0,15 м від її країв. Вони мали округлу у плані форму діаметром 0,18—0,28 м від рівня виявлення. Стовпи, що стояли тут, разом з стовпами в межах заглибленої частини фіксували, мабуть, простір будівлі. Враховуючи їх, можна ствердити, що ця наземна споруда мала яйцевидну у плані форму із звуженою східною частиною розмірами 3,2х4 м.

При розборі глиняної обмазки і зачистці споруди, виявлено невелику кількість уламків ліпного та кружального посуду, кістки тварин. Переважають фрагменти від ліпних посудин (рис. 23, 2—7).

Житло 41, разом з житлами 30 і 43, спорудами XIII та XV, розміщеними у розкопах X та XII на незначній відстані один від одного, складала певну групу.

Житло 41 виявлено в розкопі XII на глибині 1 м від сучасної поверхні. Частина житла опинилася за межами розкопу, проте вона досліджена повністю методом підкопу.

Це прямокутна у плані півземлянка, орієнтована кутами за сторонами світу. Кути житла заокруглені, стіни земляні, похилі до низу, долівка рівна, міцно утрамбована, чорно-сірого кольору. У профілі житло має коритовидну форму. Його розміри 3,1х4,6 м,

висота земляних стін 0,4—0,42 м від рівня долівки. У західному куті розмішалося вогнище. Воно було розташоване у ямі овальної форми розмірами 0,95—1,4 м та глибиною 0,5 м від рівня долівки. Дно ями було засипане попелом, на якому знаходилася викладка з вапнякового каміння на висоту до 0,4 м. Камінь добре підпалений. На каменях у заповненні ями була велика кількість попелу, лежали перегорілі дрова (рис. 24).

Очевидно, яму використовували спочатку, як звичайне вогнище. Пізніше на шар вугілля наклали два шари каменя-вапняку, що набагато збільшило віддачу тепла.

У долівці житла, приблизно посередині, виявлено дві стовпові ями. Одна з них розташована в 0,2 м на північний схід від вогнища, друга — в 0,35 м на схід від першої. Діаметр ям 0,6 і 0,7 м, глибина 0,3 і 0,38 м від рівня долівки.

При зачистці житла знайдено ліпну та кружальну кераміку, переважно у дрібних уламках (всього 90 фрагментів). З них 17 вінець (3 від гончарних посудин і 14 від ліпних горщиків та мисок) (рис. 25). Крім того, у житлі знайдено глиняне прясло, залізний ніж, уламок залізної бритви з заокругленим черенком, велика кількість кісток тварин.

Житло 43 знаходиться в 6 м на північний схід від житла 41 і виявлене на глибині 0,5 м від рівня сучасної поверхні. Це близька до квадратної у плані споруда з дещо опущеною в материк долівкою та округлими кутами (рис. 26) орієнтована кутами за сторонами світу. Земляні стіни прямовисні, долівка дещо утрамбована (в основному в центрі житла), рівна. Розміри житла 3,7х4,6 м, висота земляних стін 0,2—0,23 м від рівня долівки. У західному куті житла знаходилося глинобитне вогнище. Воно мало округлу у плані форму діаметром 0,92 м. Товщина череня 2—5 см. На черені лежав шар попелу завтовшки 1—2 см. Черенінь був споруджений на підсипці з кусків вапняної пропаленої обмазки та сухої глини. Над житлом знаходився шар дрібної глиняної обмазки, сухої перепаленої глини, товщиною 0,2—0,25 м. Площа цього шару сягала 5х6 м (рис. 26).

У заповненні житла, та довкола нього, знаходилися у великій кількості кістки тварин, уламки ліпного та кружального посуду.

З них 34 фрагменти від кружальних та 30 фрагментів від ліпних посудин. Знайдено також ручку та уламок горла від античних посудин — амфор, залізний ніж, уламок кістяного гребеня трискладової конструкції (рис. 27).

Житло 45 виявлене в розкопі XIII, на глибині 0,3 м від рівня сучасної поверхні, в 5 м на схід від великого наземного житла 12 та 3 м на схід від житла 13.

Це споруда наземної конструкції, зверху вона фіксувалася у вигляді потужного завалу глиняної обмазки товщиною 0,4—0,5 м. На великих уламках є відбитки дерев'яних конструкцій округлої форми діаметром 3,5 м та дощок шириною 5—8 см. Скупчення мало овальну форму розмірами 3,8x4,5 м. Після зняття шару глиняної обмазки виявлено численні великі стовпові ями.

Характер розташування стовпових ям дозволяє простежити форму та особливості конструкції цієї будівлі (рис. 28). Вона мала прямокутну форму розмірами 4x5,2 м, і була орієнтована довгими стінами зі сходу на захід. Посередині західної стіни розміщалося глинобитне, округлої форми, вогнище діаметром 1 м та товщиною череня 10—12 м. Черинь сірого кольору, дуже міцно випалений.

Стовпові ями мали округлу форму діаметром 0,5—0,6 м та глибину 0,38—0,58 м від рівня підлоги житла.

Чотири з них розміщені вздовж північної стіни, одна посередині південної стіни. Вздовж східної короткої стіни зафіксовано дві стовпові ями: у північно-західному куті та посередині, одна стовпова яма розташована посередині західної короткої стіни. Ще 6 стовпових ям розташовані двома рядами, вздовж його довгих стін. Причому, дві стовпові ями розміщалися під вогнищем. Це може свідчити про те, що вогнище на початку існування житла було в іншому місці.

При розборі глиняної обмазки житла виявлено 14 ліпних та 9 кружальних уламків кераміки, глиняне прясло, залізний ніж, багато кісток тварин (рис. 28).

Житло 47 виявлено у розкопі XIV у західній частині розколу на глибині 0,6 м від рівня сучасної поверхні. Житло зафіксоване за потужним скупченням розпорошеної глиняної обмазки товщиною від 0,3 м по краях до 0,6 м посередині споруди. Глиняна обмаз-

ка разом з брунатними скупченнями від обгорілого згнилого дерева, попелом, створювала мов би лінзу, випуклістю догори.

Після зняття завалу виявилась велика кількість стовпових ям, які по периметру створюють прямокутник з заокругленими кутами. Стовпи, які стояли в цих ямах, були основою великого наземного житла. Його розміри, судячи з розташування стовпових ям, складають 6,5x12 м. Основними у житлі були вісім стовпів, розташованих вздовж стін симетрично один до одного (рис. 29). Їх діаметр від 0,4 до 0,8 м, глибина від 15 до 30 см від рівня долівки. Житло було орієнтоване кутами строго за сторонами світу, долівка ви-мазана чорною землею (болотною) і міцно утрамбована.

Основні стовпи, судячи з розташування стовпових ям, розміщалися по кутах і посередині протилежних стін, симетрично один до одного. З північно-західної і північно-східної сторін крайні ями супроводжувалися ще одним рядом стовпових ям, розміщених на відстані 0,3—0,4 м вглиб житла, створюючи мов би внутрішнє коло, їх діаметр від 0,4 до 0,8 м, глибина 0,23—0,38 м від рівня долівки.

У північно-західній половині житла, ближче до західного краю розміщалося потужне глинобитне вогнище. Воно мало округлу у плані форму розмірами 1,8x2 м та товщину череня 2—3,5 см. Черинь випалений до сірого кольору. З північної сторони вогнища, по колу розташовані ями діаметром від 0,4 до 0,6 м та глибиною 0,22—0,4 м від рівня долівки. З південної сторони вогнища і до краю житла на долівці розміщався перепалений спресований шар мергельної глини товщиною від 1,5 до 2 см.

При розборі завалу глиняної обмазки та стовпових ям виявлено велику кількість уламків ліпного та гончарного посуду вельбарської культури. Серед вінець 22 ліпних і 8 гончарних уламків. В загальній кількості фрагментів співвідношення ліпних та гончарних посудин складає 3:1. Інші знахідки з житла: кістяна проколка, ніжка та ручка від амфори, частина ліпного горщика, велика кількість кісток тварин.

Житло 48 виявлене у розкопі XIV на глибині 0,5 м від рівня сучасної поверхні. Це

була наземна споруда вельбарської культури. Вона мала квадратну форму і була орієнтована кутами строго за сторонами світу (рис. 32). Посередині житла лежав потужний шар глиняної обмазки розмірами 2,8x4,3 м та товщиною 10—15 см. Розміри житла 3,6x4,8 м. У північно-східному та північно-західному кутах житла розміщалися стовпові ями діаметром 0,4 м і глибиною 0,24—0,3 м від рівня долівки. Під шаром глиняної обмазки була рівна, добре утрамбована долівка у вигляді шару чорної болотної землі.

У західному куті житла знаходилося глинобитне вогнище. Воно мало округлу, у плані форму діаметром 0,6 м. Черинь добре випалений, товщиною 3 см.

При розборі завалу глиняної обмазки з відбитками дерев'яних конструкцій виявлено велику кількість уламків ліпної та гончарної кераміки. Серед вінець — 8 від ліпних та 6 від гончарних посудин. Серед бочків переважають гончарні уламки. Крім того, у житлі трапилося два залізні ножі, залізне окуття відра, кістки тварин (рис. 33, 34).

Житло 50 знаходилося у розкопі XV на глибині 0,6 м від рівня сучасної поверхні. Житло було півземлянкою, мало підпрямокутну у плані форму з заокругленими кутами і було орієнтоване довгими стінами за сторонами світу (рис. 35). Стіни житла прямовисні, долівка рівна, дуже міцно утрамбована. Розміри житла 3,4x4,4 м, висота земляних стін 0,4—0,5 м від рівня долівки. Вздовж східної стіни споруди розміщався материковий виступ-прилавок довжиною 3,1 м та шириною 0,6—0,8 м. Виступ розсунувся і зберігся на висоту 0,1—0,2 м від рівня долівки. Вздовж материкового виступу впритул до нього розміщалося чотири стовпові ями діаметром 0,2—0,3 м та глибиною 0,2—0,29 м від рівня долівки. Стовпи, що стояли тут, були, вірогідно опорою дерев'яної обшивки прилавка.

По всіх чотирьох кутах житла та посередині коротких стін розміщалися потужні стовпові ями діаметром 0,4—0,5 м та глибиною 0,44—0,58 м від рівня долівки. Стовпи, що стояли тут, були, очевидно, опорою стін та даху житла. Ще три стовпові ями діаметром 0,2—0,23 м та глибиною 0,12—0,2 м від рівня долівки розміщалися вздовж середньої вісі житла. Стовпи, які стояли тут, були, мож-

ливо, опорою якоїсь перегородки, що ділила житло на дві частини.

Заповнення споруди складав сіро-жовтий гумус з інтенсивними вклученнями попелу, перетлілого дерева, обмазки. У заповненні виявлено велику кількість ліпної та гончарної кераміки, кістки тварин. Серед кераміки переважає ліпний посуд (32 уламки). Серед вінець 8 ліпних та 4 гончарних. На долівці житла лежало вісім тягарців до ткацького верстата (рис. 36).

Житло 54 (розкоп XVI) було прямокутною у плані півземлянкою орієнтованою довгими стінами з півночі на південь. Стіни житла вертикальні, долівка глиняна, рівна, міцно утрамбована. Розміри житла 4,6x2,23 м, висота земляних стін 0,5—0,55 м від рівня долівки (рис. 37).

Вздовж північно-західної частини стіни розташований виступ-прилавок, вирізаний у передматериковому шарі. Розміри останця 0,32x1,8 м, висота 0,3 м над рівнем долівки. Північна стіна останця була вимазана глиною і досить добре випалена. Можливо це були залишки лежанки. На підлозі, поряд, розміщалися інтенсивні вкраплення вугликів та попелу. Ймовірно це були залишки вогнища.

У долівці житла виявлено шість ямок від стовпів. Чотири з них, діаметром від 0,2 до 0,6 м та глибиною від 8 до 20 см від рівня долівки, розташовані вздовж житла посередині долівки. Ще одна стовпова яма діаметром 0,2 м і глибиною 8 см від рівня долівки знаходилася в 0,6 м на схід від вогнища. Така ж стовпова ямка розміщалося у східному куті.

У заповненні споруди виявлено кістки тварин і велику кількість ліпної та гончарної кераміки. Перша складає 15%, друга 85%.

Гончарна кераміка представлена посудинами грубої роботи із значною домішкою піску у тісті. Трапилося одна ваза з чорнолощеною поверхнею прикрашена штампованим орнаментом. Серед гончарної кераміки, виділяються також уламки кількох піфосів, бочок і нижня частина амфори.

До того ж у заповненні знайдено залізний ніж, три тягарці до ткацького верстата, уламок кухлика-світильника, лошило з червоного граніту (шиферу), округлий, спеціально оброблений бочок ліпної кераміки, кістянелошило (рис. 38—40).

Житло 67 (розкоп XVIII) виявлене на глибині 0,6 м від рівня сучасної поверхні. Це була прямокутна у плані півземлянка, орієнтована стінами строго за сторонами світу (рис. 41). Стіни глиняні, прямовисні, долівка добре утрамбована, рівна. Розміри житла 3,8x4,8 м, висота земляних стін 0,3—0,45 м від рівня долівки.

Посередині східної стіни знаходилася підвальна яма овальної у плані форми розмірами 1,1x1,5 м та глибиною 0,25 м від рівня долівки. Стіни вертикальні, долівка рівна, дещо утрамбована. У північно-західному куті знаходилася ніша шириною 0,7 м. Вона заглиблена у стіну на 0,4 м. Перед нішею долівка витоптана на глибину 0,1 м.

У південно-західному куті півземлянки був вхід у вигляді ніші у стіні, її ширина 1,6 м, довжина складає 0,85 м. Дно ніші знаходилося на рівні підлоги житла. Сходинок входу шириною 0,4 м розміщена на висоті 0,15 м вище підлоги житла.

На відстані 0,4 м від входу, у долівці виявлено дві потужні стовпові ями, розташовані в 1,65 м одна від одної. Очевидно стовпи, вкопані тут, були основою дверей, їх діаметр 0,4 м, глибина 0,25 і 0,45 м від рівня долівки.

У підлозі житла було ще чотири ями від стовпів, які складали основу стін. Вони розташовані по кутах житла і мають округлу форму діаметром 0,35—0,4 м та глибиною 0,15—0,22 м від рівня долівки. Ще одна стовпова яма виявлена на відстані 0,25 м від входу у житло, за межами його заглибленої частини, її діаметр 0,32 м, глибина 0,28 м від рівня виявлення.

У східному куті півземлянки простежені сліди материкового виступу-прилавка. Він займає північно-східну частину стіни і примикає до підвальної ями. Його ширина 0,65 м, висота 0,11 м від рівня підлоги.

Заповнення житла складав темно-сірий гумус із значними домішками вугілля, попелу, глиняної обмазки. Від значної кількості попелу заповнення набуло сіруватого відтінку. У заповненні виявлено значну кількість уламків ліпного посуду вельбарської культури, фрагменти від кружальних посудин черняхівського типу (рис. 42). Ліпна кераміка має шорстку лощену і рустовану поверхню. Се-

ред посудин виділяються три кумпфи та два великі горщики з ледь виділеними вінцями. Кружальний посуд нараховує 5 уламків.

Господарські споруди

Господарські споруди розміщалися, як правило, недалеко від жител, або між жителями. Вони були наземними або мали заглиблену основу. За своєю формою заглиблені споруди досить близькі до жител, але менших розмірів. Наземні споруди великі, прямокутної форми. Часто всередині розміщені різноманітні материкові останці-прилавки, підвальні ями. Долівка дуже рідко буває утрамбованою. Стіни споруд мали стовповоплетневу конструкцію, причому часто стовпи виносилися за межі заглибленої частини. Стіни заглиблених споруд на відміну від жител не обмазувалися глиною, вони були оплетені хмизом, соломною, можливо, лише прутами. Наземні споруди мали великі розміри й обмазані глиною стіни.

Конструкція даху за відкритими залишками не відтворюється.

Загальноприйнято вважати, що господарські споруди будувалися і використовувалися для зберігання продуктів землеробства, тваринництва, лісових плодів, грибів. Великі наземні споруди (VIII, XIII) не мають аналогій на інших вельбарських поселеннях і є особливістю Хрінницького селища, як торгового центру. Можливо, це були склади, де зберігали якусь продукцію зібрану для вивозу.

Споруда III знаходилася у розкопі I, приблизно посередині його, між жителями 4 та 9, на глибині 0,6 м від рівня сучасної поверхні. Вона має підпрямокутну у плані форму і орієнтована кутами за сторонами світу. Стіни прямовисні, дещо похилі до низу, дно рівне, дещо утрамбоване. Розміри споруди 2,8x1,6 м, висота земляних стін 0,2. Вздовж північної стіни знаходився материковий останець шириною 0,3—0,4 м та висотою 0,3 м від рівня дна.

У заповненні споруди виявлено кілька уламків ліпної кераміки вельбарської культури, ранньозалізного часу та кістки тварин.

Споруда VIII виявлена у розкопі VII. Досліджена більша частина, її контури простежені за скупченням глиняної обмазки, попелу та вугілля. Це була наземна будівля видов-

жено-прямокутної форми орієнтована довгими стінами з півночі на південь. Довжина дослідженої частини 10 м, ширина будівлі 4,8 м. На площі споруди знаходилося 5 ділянок суцільних скупчень перепаленої глиняної обмазки із залишками дерев'яних конструкцій. Розміри кожного з них складають 1,2—2,2х1,3—2,4 м. Товщина — 20—30 см.

Приблизно біля південно-західного кута знаходилося скупчення перепаленого каменя-пісковика розмірами 3х1,5 м та висотою 0,22 м.

У східному куті заглиблення була стовпова яма діаметром 0,8 м та глибиною 0,45 м від рівня дна заглиблення.

При розчистці споруди знайдено велику кількість ліпної та гончарної кераміки (близько 150 уламків), серед яких переважає остання, кісток тварин. Крім того, тут виявлено уламок спинки трискладового кістяного гребеня, прикрашеного по краю штампованими кружечками з точками в центрі, та ще один, цілий трискладовий гребінь з дуговидною спинкою. Над одним із завалів глиняної обмазки лежав добре збережений залізний ніж-кинджал (рис. 44—47).

Споруда IX виявлена у розкопі VII на глибині 0,5 м від сучасної поверхні і входить разом з ямами №11, 12 та житлом 25 до одного господарського комплексу. Споруда має близьку до округлої у плані форму. Частина її знищена зсувом берега (рис. 48). Стіни вертикальні, дно дещо утрамбоване, рівне. У заповненні знайдено уламки ліпної та гончарної кераміки, кістки тварин, одну кістяну проколку.

Споруди XIII та XV виявлені у розкопі XII і входили до одного комплексу разом з житлами 41 та 43.

Споруда XIII простежена на глибині 0,6 м від рівня сучасної поверхні, на відстані 0,2 м на північ від житла 43. Вона має близьку до округлої у плані форму з витягнутими північною та південною сторонами. Долівка дещо опущена в землю. Стіни прямовисні, долівка дещо утрамбована, рівна. Розміри будівлі 5,4х5,8 м, висота земляних стін 0,3—0,32 м від рівня долівки (рис. 49). Приблизно посередині споруди знаходилася стовпова яма діаметром 0,7 м та глибиною 0,22 м. Над спорудою та у її заповненні знаходилося скупчення глиняної обмазки з відбитками дере-

в'яних конструкцій з одного боку і сухої дрібної глиняної обмазки, перемішаних з попелом, вугіллям. Розміри скупчення 6х6,2 м. У ньому та в межах заглибленої частини виявлено 174 уламки ліпних та кружальних посудин. З них 33 фрагменти належать ліпним, а 71 уламок — кружальним посудинам. Знайдено також залізне шило, глиняне прясло, велику кількість кісток тварин (рис. 50).

Споруда XV знаходилася в 8 м на захід від житла 43 та в 4 м на північ від житла 41 і виявлена на глибині 0,8 м від сучасної поверхні. Вона заглиблена, має овальну в плані форму і орієнтована кутами за сторонами світу. Стіни споруди прямовисні, дно рівне із слабкими слідами утрамбованості. Її розміри 1,8х2,5 м, висота земляних стін 0,4—0,42 м. При зачистці будівлі знайдено 6 уламків від ліпних і 2 уламки від кружальних посудин, багато кісток тварин (рис. 51).

Споруда XVII знаходилися в розкопі XIII і складає разом з житлом 45 та господарськими ямами № 17, 18, 20 один господарський комплекс чи двір. Вона виявлена на глибині 0,6 м від рівня сучасної поверхні в 4 м на північ від житла 45.

Споруда заглиблена в материк, має овальну у плані форму і орієнтована діагоналями приблизно за сторонами світу. Стіни прямовисні, дно рівне не утрамбоване. Розміри споруди 2,4х3 м, висота земляних стін 0,35 м від рівня дна. У дні будівлі знаходилося дві підвальні ями. Одна з них розміщена посередині споруди. Вона має округлу у плані форму діаметром 1,6 м та глибину 0,23 м від рівня дна споруди. Стіни прямовисні, дно дещо ввігнуте. Друга підвальна яма займала західний кут споруди. Вона має видовжено-овальну у плані форму розмірами 0,8х1,1 м та глибину 0,15 м від рівня дна споруди. Стіни вертикальні, дно рівне.

У заповненні трапилося 7 уламків від ліпних посудин, дві кістяні проколки, кістяне шило, глиняне кресало, залізні долото та ніж. Ці порівняно чисельні знаряддя праці можуть свідчити про певну ремісничу діяльність, якою займалися у споруді (рис. 52).

Споруда XXIII була наземною, стовпкової конструкції, її форма відтворена за системою стовпових ям, а площа за густими вкрапленнями дрібної глиняної обмазки (рис. 52а).

Основою споруди було вісім стовпів, від яких залишилися ями округлої форми, діаметром від 0,4 м і до 1 м, та глибиною 0,18—0,6 м від рівня тогочасної поверхні. Ями розташовані по периметру стін. Споруда, судячи з розташування стовпових ям, мала прямокутну форму розмірами 7х7 м, і була орієнтована довгими стінами за лінією північ—південь. У споруді при зачистці виявлено невелику кількість уламків від ліпних та гончарних посудин, а також стінку та частину горловини амфори. Над спорудою був шар попелу та вугликів і велика кількість дрібних уламків глиняної обмазки. Основна ж маса обмазки була скинута в господарську яму №32, розташовану поряд.

Ями-погреби

Ями-погреби, як і господарські споруди, розміщалися поряд з житлами і складали разом з ними один господарський комплекс чи двір. Порівняно велика кількість цих об'єктів на поселенні пояснюється простотою їх будівництва. Ряд таких ям був сміттєзбірниками. Інші призначалися для зберігання продуктів харчування (зерна, м'яса, молочних продуктів, дарів природи).

Яма №2 виявлена у розкопі I на глибині 0,6 м від сучасної поверхні. Вона разом з спорудою III та житлом 4 складала один господарський комплекс. Яма має округлу у плані форму діаметром 0,88 м та глибину 0,56 м від рівня дна. Стіни похилі до низу, дно рівне. У заповненні знайдено кілька уламків ліпної кераміки вельбарської культури.

Ями № 8 та 9 знаходилися у розкопі VII біля господарської будівлі VIII і складали разом, очевидно, один господарський комплекс.

Яма № 8 виявлена на глибині 0,6 м від сучасної поверхні в 0,2 м на північ від споруди VIII. Вона має близьку до округлої у плані форму діаметром 1,3 м та глибину 1 м від рівня виявлення. Стіни ями звужені до дна, дно рівне, плоске, у заповненні виявлено кілька уламків ліпної кераміки та кістки тварин.

Яма № 9 була на відстані 0,6 м від споруди XVIII і виявлена на глибині 0,6 м від сучасної поверхні в обриві берега. Збереглася південна частина ями. Вона мала округлу у плані форму діаметром 1,2 м та глибину

0,9 м від рівня виявлення. Стіни похилі до дна, дно рівне. У заповненні знайдено кілька уламків ліпного посуду та кістки тварин.

Яма №15 виявлена в кількох метрах на північ від житла 40 у розкопі XI. Вона має овальну у плані форму розмірами 0,8х1 м та глибину 0,5 м від рівня виявлення. Стіни дещо похилі до низу, дно випукле. У заповненні містилось кілька уламків ліпного посуду та кістки тварин.

Ями № 17, 18, 20 розташовані у розкопі XIII півколом навколо житла 45 і разом із спорудою XVII складали, мабуть, один двір.

Яма № 17 зафіксована на глибині 0,6 м від рівня сучасної поверхні, в 3 м на схід від житла 45. Вона має приблизно округлу у плані форму діаметром 1,7 м та глибину 0,8 м від рівня виявлення. Стіни похилі до низу, дно рівне. У центрі дна знаходилася стовпова ямка діаметром 0,2 м та глибиною 0,1 м від рівня дна ями. У заповненні виявлено один уламок від ліпної посудини та кістки тварин.

Яма № 18 виявлена на глибині 0,7 м від рівня сучасної поверхні, в 28 м на північ від житла 45. Вона має округлу у плані форму діаметром 1,6 м та глибину 0,8 м від рівня виявлення. Стіни у верхній частині розхилені, а з середини висоти — розширені до низу. Дно плоске. У заповненні ями знайдено кілька уламків від ліпної та один уламок від гончарної посудини, добре збережений кухлик чорного кольору і рибальський залізний гачок, кістки тварин.

Яма № 20 знаходилася в 2,5 м на захід від житла 45 і виявлена на глибині 0,6 м від рівня сучасної поверхні. Вона має округлу у плані форму діаметром 1,4 м від рівня виявлення. Стіни у верхній частині вертикальні, у нижній розширені до низу. Дно плоске. У заповненні було кілька дрібних уламків від ліпних посудин.

Яма № 26 (розкоп XV) мала округлу у плані форму діаметром 1,2 м та глибину 0,5 м від рівня виявлення. Стіни прямовисні, дно лінійне. У заповненні було кілька уламків ліпної кераміки та кістки тварин (рис. 53, 4).

Яма № 30 (розкоп XV) виявлена на глибині 0,6 м від рівня сучасної поверхні. Вона має округлу у плані форму діаметром 1,28 м та глибину 0,5 м від рівня виявлення. Стіни прямовисні, дно рівне. У заповненні було кі-

лька уламків ліпної кераміки та кістки тварин.

Яма № 31 (розкоп XV) знаходилася на глибині 0,6 м від рівня сучасної поверхні. Вона мала близьку до овальної у плані форму розмірами 1,2х2,4 м та глибину 0,53 м від рівня виявлення. Стіни прямовисні, дно рівне (рис. 53, 1—3). У заповненні знайдено 5 уламків ліпного посуду та кілька кісток тварин.

Яма № 32 (розкоп XVI) має овальну у плані форму, розмірами 1,68х1,8 м та глибину 0,76 м від рівня виявлення. Стіни звужені до низу, дно плоске, рівне. По периметру східної частини ями був вирізаний материковий прилавок довжиною 1,2 м, шириною від 0,1 до 0,3 м. Він знаходився на висоті 0,2 м від рівня дна і в 0,36 м від рівня верхнього краю споруди. Висота прилавка 0,2 м. Під прилавком, на рівні дна, знаходилася невелика ніша, висотою 16 см від рівня дна ями. Яма була вщент заповнена великими кусками обпаленої глиняної обмазки, а дно покривав шар попелу товщиною до 35 см. Серед обмазки було кілька уламків ліпного посуду вельбарської культури. Припускаємо, що в яму були звалені залишки споруди XXIII наземного типу, розташованої поруч.

Яма № 48 (розкоп XVIII) має близьку до округлої у плані форму діаметром 1,25 м та глибину 0,42 м від рівня виявлення. Стіни вертикальні, дно рівне, плоске. У долівці виявлена стовпова ямка діаметром 0,2 м та глибиною 0,1 м від рівня дна ями. У заповненні було кілька уламків ліпного посуду та кістки тварин.

Речовий матеріал

Керамічний комплекс

Величезна кількість керамічного матеріалу, виявленого у культурному шарі та будівельних спорудах вельбарської культури ділиться на дві категорії: виліплена від руки та зроблена на гончарному колі.

В цілому, на поселенні значно переважає ліпний посуд, але в об'єктах, залежно від часу їх існування співвідношення цих двох категорій кераміки різне. В найраніших об'єктах гончарної кераміки немає зовсім, у найпізніших вона переважає.

Таблиця 1 дає уявлення про ситуацію на поселенні.

Ліпна кераміка

Ліпна кераміка має різний характер обробки зовнішньої поверхні: від спеціально ошершавленої до залощеної. Перше характерне для кухонного посуду, друге — для столового. Випал добрий, колір різний — від брунатного до чорного. У тісті крупні домішки каменю, кременю, а також органічних речовин. Орнаментація посуду на поселенні широко не практикувалася. Зрідка на столовому посуді трапляється мотив сітки, зробленої врізним способом, інші геометричні зображення, в тому числі комбінація із однієї-двох паралельних врізних ліній, під якими вирізані прямими лініями трикутники, види гребінцевого орнаменту тощо.

За функціональним призначенням ліпний посуд ділиться на кухонний та столовий.

До першого належали горщики різних форм, до другого — вази, миски, кухлики.

Горщики нараховують кілька типів за формою, вигином вінець, характером переходу плечиків у бочки.

Найчисельнішими серед горщиків (більше 60%) є округлобокі, яйцеподібні посудини з загнутими до середини плечиками і невиділеними вінцями (рис. 54, 10; 55, 1, 5; 56, 3; 57, 7). Горщики цієї форми дуже широко використовувалися вельбарськими общинами протягом всього існування цієї культури на Волині і, зокрема, даного поселення.

Вони відповідають горщикам групи IA за класифікацією кераміки вельбарської культури, здійсненої Р. Волонгевичем [Wolagiewicz, 1993, Tabl. 1—1,2].

Другу чисельну групу складають посудини з вертикальною горловиною і заокругленими краями вінець, випуклими у верхній частині бочками та невиділеним дном. Такі групи відносяться до групи IB у системі Р. Волонгевича [Wolagiewicz, 1993, Табл. 2, 1,2] (рис. 55, 4).

Досить багато фрагментованих посудин за верхньою частиною близькі до округлобоких з виділеними високими вінцями, що відповідають групі IC (Табл. 3, 1—31) та групі ID (Табл. 4, 1—3) за класифікацією Р. Волонгевича (рис. 33, 3; 34, 7).

Один горщик за верхньою частиною може відповідати посудинам групи II за кла-

Таблиця 1. Співвідношення типів житлових споруд та категорій керамічного матеріалу вельбарського селища.

№ житла	№ розкопу	Тип житла	Рік дослідження	Наявність кераміки		Інші знахідки
				ліпна	гончарна	
Житло 4	I	п/з	1993	4	1	—
Житло 9	I	п/з	1993	11	3	—
Житло 11	II	н/з	1993	69	55	Шпора, глиняне прясло.
Житло 12	II	н/з	1993	5	28	—
Житло 13	III	п/з	1993	20	3	—
Житло 16	IV	п/з	1993	14	7	—
Житло 25	VIII	п/з	1995	45	8	Залізний рибальський гачок.
Житло 28	IX	п/з	1995	52	6	Залізний ніж, шило, глиняне прясло, 2 кістяні проколки.
Житло 29	IX	п/з	1995	41	4	Залізний ніж, глиняне прясло, кістяний амулет.
Житло 29а	IX	п/з	1995	10	—	—
Житло 30	X	п/з	1995	6	32	2 точильні бруски, серп.
Житло 32	IX		1995	38	—	Кістяний гребінь.
Житло 33	XI	п/з	1995	42	1	Глиняні тягарці, залізне долото, кістяна проколка.
Житло 40	XI	Н/з '	1995	30	6	—
Житло 41	XII	п/з	1996	64	32	Глиняне прясло, залізний ніж, бритва.
Житло 43	XII	н/з	1996	30	34	2 уламки амфор, залізний ніж, кістяний гребінь.
Житло 45	XIII	н/з	1996	14	9	Глиняне прясло, залізний ніж.
Житло 47	XIV	н/з	1997	22	8	Кістяна проколка, 2 уламки амфор, залізний ніж.
Житло 48	XIV	н/з	1997	8	6	2 залізні ножі, окуття відра.
Житло 50	XV	п/з	1997	30	6	8 тягарців до ткацького верстата.
Житло 54	XVI	п/з	1998	15%	85%	2 уламки амфор, залізний ніж, 3 тягарці до ткацького верстата, 2 кістяні лошила, кам'яний брусок.
Житло 67	XVIII	п/з	2000	32	5	—
Споруда III	I	п/з	1993	3	1	—
Споруда VIII	VII	н/з	1994	42	108	2 кістяні гребені, залізний ніж.
Споруда IX	VIII	п/з	1995	18	13	Проколка кістяна.
Споруда XIII	XII	п/з	1996	33	71	Залізне шило, глиняне прясло.
Споруда XV	XII	п/з	1996	6	2	—
Споруда XVIII	XIII	п/з	1996	7	—	2 проколки, кістяне шило, глиняне прясло, залізне долото.
Споруда XXIII	XVI	н/з	1998	8	6	Частина амфори.

сифікацією Р. Волонгевича 1993, Tabl. 7, 3/.

Менш чисельну групу складають струнки, слабопрофільовані горщики з ледь розхиленою шийкою, слабовипуклими плічками і слабозвуженою і заокругленою придонною частиною (рис. 3,7; 7,11).

Такі горщики не є властивими для вельбарської культури, а близькі для зубрицьких пам'яток Подністров'я. Своїми прототипами вони пов'язані з пшеворською та липицькою культурами [Козак, 1991, с. 48—51]

(рис. 3, 2; 19, 5; 21, Р).

Ще один тип пов'язаний з пшеворською культурою, складають кілька високих горщиків близьких до конічної форми з невиділеними шийкою та вінцями (рис. 30, 4; 22, 4).

Такі посудини широко побутували у пшеворській культурі пізньолатенського часу у Подністров'ї та на Волині, куди перейшли від поморсько-кльошової культури. На зубрицьких пам'ятках ранньоримського часу вони практично відсутні, хоча на території пшеворської культури продовжується їх викорис-

тання. Присутність таких посудин на поселенні вельбарської культури є черговим доказом перебування тут певних груп носіїв пшеворської культури.

Значну частину серед горщиків складають середні за розміром добре профільовані посудини, які нагадують глибокі миски. Вони мають добре розхилену високу горловину, круті плечики та дуже звужену придонну частину.

Ці посудини відповідають групі ІС столових горщиків вельбарської культури за класифікацією Р. Волонгевича [Wolagiewicz, 1993, Табл. 3, 1—3]. Ряд ранньоримських ознак на цих посудинах дозволяє віднести їх до найраніших на вельбарських пам'ятках (стадії В-I і В-II до В2/С1) [Wolagiewicz, 1993, с. 55] (рис. 5, 12; 11, 12; 21, 6; 58, 1, 2).

Серед столового посуду важливе місце займали так звані вази — специфічна форма кераміки вельбарської культури. Оскільки ці посудини за верхньою частиною нагадують миски, їх важко виділити за окремими фрагментами. Характерною рисою ваз є виділена висока шийка. Вінця розхилені, бочки заокруглені і опускаються на вузьке дно (рис. 3, 6; 36, 1; 50, 6; 57, 7). Хрінницькі вази можна співставити з групою IV А за класифікацією Р. Волонгевича [Wolagiewicz, 1993, Табл. 12, 1—3].

Другу за кількістю групу кераміки складають миски. На відміну від інших пам'яток вельбарської культури у Хрінниках вони досить різноманітні за формою.

Найчисельнішими є глибокі миски традиційної форми, що мають «S»-видний профіль. Шийка розхилена, плічки чітким, гострим або округленим заломом переходять у конічну придонну частину (рис. 11, 8; 22, 1; 52, 7; 56, 12; 59, 51).

Такі посудини властиві вельбарській культурі. Гострореберні миски відомі також на пшеворських пам'ятках. Іншу багаточисельну форму складають біконічні глибокі миски близькі до групи VIB, VIC, та VIE за класифікацією Р. Волонгевича з переломом плічок посередині висоти [Wolagiewicz, 1993, Табл. 19, 1—3; 22, 1—3].

Частина з них має ледь розхилену шийку, високі, добре чи слабше вигнуті плічка, які гострим заломом переходять у лагідно звужену нижню частину (тип VI с та VI b за

класифікацією Р. Волонгевича) (рис. 2, 3; 3, 6; 34, 6).

Інша частина посудин має близький до циліндра конічний профіль. Вони нагадують великі келихи. Вінця невиділені, плічка циліндричні або ледь розхилені, придонна частина конічна (тип VI Е за класифікацією Р. Волонгевича) (рис. 36, 1).

Кількома екземплярами представлені глибокі миски типу «миски на ніжці», що відповідають групі Xb А за класифікацією Р. Волонгевича [Wolagiewicz, 1993, Табл. 28, 2]. Вони мають розлогі вінця і високі плечики, які округлим заломом переходять у високу вузьку ніжку з виділеним денцем. Це один з небагатьох видів вельбарської кераміки, що має виділене закраїною денце, яке надає, очевидно, через вузьку ніжку стійкість посудині.

Небагатьма екземплярами репрезентовані також невеликі за розмірами відкриті миски, близькі до тюльпановидної форми. Вінця широкі, плечики ледь виділені, трохи вужчі за вінця. Конічна нижня частина переходить у вузьку, невисоку, дещо виділену ніжку (рис. 1, 3; 19, 2). Ці посудини відповідають групі Ха А за класифікацією Р. Волонгевича [Wolagiewicz, 1993, Табл. 27, 3, 4]. На інших поселеннях вельбарської культури Волині такі миски не знайдені.

Ще одну групу керамічних форм складають кухлики. Здебільшого це кухлики, що мають форму зрізаного конуса, або конічні. Дно високе, не виділене. Між собою кухлики цієї форми відрізняються за мірою розхиленості стінок, деякі форми мають заокруглені стінки (рис. 3, 5; 6, 7; 22, 3; 27, 11, 14; 50, 1; 51, 4).

Другу поширену на поселенні форму складають кухлики малих та середніх розмірів «S»-видного профілю з однією або двома масивними ручками (рис. 27, 3; 30, 5).

Одним екземпляром репрезентований кухлик яйцевидної форми з двома вушками (рис. 56, 2).

Всі описані форми кухликів мають широкі аналогії на пам'ятках вельбарської культури [Козак, 1991, с. 93].

Єдиним є глек «S»-видного профілю з житла 45. По плечиках посудина прикрашена цікавим врізним орнаментом, що складається з горизонтального ряду Л-подібних

знаків та трикутників, обмежених кількома врізними горизонтальними лініями (рис. 28, 5). Глек відповідає посудинам групи II за класифікацією Р. Волангевича [Уолаше\уісг, 1993, Табл. 7, 1—3].

Серед керамічних форм увагу привертають мініатюрні посудини — чарки. Як і кухлики, ці посудини використовувалися для пиття. Вони мають циліндричну, конічну, «S»-видну форми і, деколи, складну конфігурацію вінець. Очевидно, традиційності у виготовленні чарок не було. Вони формувалися родиною у довільній формі (рис. 3, 4; 9, 1, 8; 22, 3; 26, б).

Кружальна кераміка

Своєрідністю керамічного комплексу поселення вельбарської культури у Хрінниках в ур. Шанків Яр є наявність значної кількості сірої глиняної кераміки, виготовленої на гончарному колі. Завдяки своїй міцності ця кераміка добре збереглася, навіть у найменших фрагментах, її кількісне співвідношення з ліпною керамікою в об'єктах поселення надано в таблиці 1.

За складом керамічної маси і технікою обробки поверхні гончарну кераміку можна розділити на три групи. До першої групи належить кераміка з невеликою домішкою піску у тісті і гладкою поверхнею; до другої — посуд, виготовлений з відмученої глини з гладкою, найчастіше, пролощеною поверхнею; третю групу складає посуд із значними домішками у тісті, шершавою поверхнею.

Найчисельнішою є група кераміки з відмученим тістом і гладкою, часто пролощеною поверхнею, найменшою кількістю представлений посуд із значною домішкою піску.

З керамічної маси першої групи виготовляли горщики, глечики, миски, піфоси; з керамічної маси другої групи формувалася столовий посуд. Він часто зі смаком орнаментований, міцно обпалений. Це здебільшого миски, глеки, кубки, рідше горщики. До кераміки третьої групи належать горщики, піфоси, рідко миски.

Горщики у кількісному відношенні поступаються мискам, глекам і вазам. Лише на останньому етапі існування вельбарської культури кількість горщиків, виготовлених на гончарному колі, зростає.

Найпоширенішими є горщики з дрібни-

ми домішками піску у тісті, найменше їх виготовлялося з відмученого тіста.

За формою гончарні горщики діляться на три основні типи. Найчисельнішими є великі опуклобокні посудини, що мають добре розхилені потовщені вінця та добре опуклі боки. Дно на кільцевому піддоні (рис. 60, 4, 6, 7). Найбільша опуклість стінок припадає на верхню частину висоти посудини.

Іншу чисельну групу складають слабопрофільовані великі біконічні горщики з плоскими, широкими, потовщеними вінцями, майже циліндричною шийкою та округлими бочками. Найбільша опуклість стінок припадає на середину висоти посудини (рис. 61, б; 62, 2; 63, 10).

Третій тип складають горщики з слабо розігнутими, дещо потовщеними вінцями, короткими шийками, слабо вираженими плечиками та помірно опуклими бочками. Найбільша опуклість стінок припадає на половину висоти посудини (рис. 60, 9; 61, 4, 5).

Горщики по плечиках та під вінцями часто прикрашалися пролощеним орнаментом із прямих і зигзагоподібних горизонтальних ліній, пролощеними і матовими пасмами, пружками.

Судячи з верхніх частин, серед горщиків є й інші типи, але через фрагментарність їх форму встановити важко.

Аналогії всім типам горщиків (за складом тіста, технологією виготовлення, формами і орнаментальними мотивами) широко відомі на пам'ятках черняхівської культури. Вони, власне, є черняхівським посудом [Баран, 1981, табл. XVI—XXI; Славяне и их соседи, 1993, табл. LIV, LV, LVI; Магомедов, 2001, рис. 24].

Серед горщиків помітними є великі піфосоподібні посудини, які використовувалися як тара для зберігання сипучих тіл: зерна, муки, крупи. У кількісному відношенні піфоси є нечисельними. Вони виготовлялися з глини зі значними домішками крупнозернистого піску і мали сірий колір. Випал дуже міцний (рис. 60, 7; 63, 2).

Піфоси відрізняються виразною, інколи високою, шийкою і масивними, горизонтально формованими, вінцями. Деколи вінця профільовані валиками. Часто шийка виділена від вінця і бочків уступами або пружками.

У багатьох випадках піфосоподібні посудини орнаментовані складним штампом, або комбінацією врізних пролощених ліній.

На думку В. Д. Барана піфосоподібні горщики з горизонтально формованими товстими вінцями найбільш характерні для черняхівських пам'яток Верхнього і Середнього Подністров'я. В інших районах поширення цієї культури такі посудини траплялися рідко і вони мають інший спосіб формування вінець [Баран, 1981, с. 92]. На Подністровських пам'ятках за спостереженнями дослідників, піфоси з'являються лише у IV ст., на більш ранніх пам'ятках вони відсутні. На нашому поселенні кілька уламків піфосів виявлено у житлах 12, 30 та 54, всі інші уламки знайдені у культурному шарі.

Значну кількість уламків гончарного посуду, незважаючи на їх фрагментарність, можна визначити як глечики. Судячи за деталями верхньої частини, глечики були різноманітними. Більшу частину складають посудини з високою, звуженою до середини або дещо розширеною, циліндричною шийкою, заокругленими або біконічними бочками. Плечики у більшості глечиків виділені уступами або пружками. Так само виділена і шийка. Вінця потовщені, заокруглені, інколи з закраїною з внутрішньої сторони. На нашому поселенні трапилося лише кілька уламків від цих посудин з ручками. Судячи за аналогіями, глечики були одно- та дворучними. Тісто цих посудин добре очищене, поверхня світло-сіра або темно-сіра, матова (рис. 61,3; 62, 1—4, 6, 8; 63, 6, 9).

На поселеннях черняхівської культури глечики не є чисельними. Вони, як правило, наслідують провінціально-римські зразки [Баран, 1981, с. 89]. Порівняно значна кількість таких посудин, виявлена на вельбарському поселенні у Хрінниках, може свідчити про його певну елітарність серед інших вельбарських селищ регіону.

Найбільш яскравою групою кружальної кераміки є миски. Вони, як правило, краще збережені, ніж горщики чи глечики. Виготовлені миски з добре вимученої глини, поверхня вигладжена, ззовні найчастіше пролощена. Ряд мисок орнаментований гладкими валіками, пружками, заглибленими пролощеними горизонтальними лініями.

За формою корпусу миски розділяються на кілька типів.

Найпоширенішими є глибокі посудини середніх розмірів «S»-подібного профілю. Між собою вони різняться способом профілювання плечиків і бочків. Основна їх кількість має плавну заокруглену лінію переходу бочків у плечики. Вінця потовщені, шийка добре виділена, часто підкреслена знизу і зверху пружком або пролощеною лінією, на кільцевій ніжці або плоскому піддоні (рис. 4,3; 5,3, 8; 25, 1).

Дещо меншу кількість складають миски «S»-подібного профілю з ребристим переломом бочків. Практично кожна з мисок цього підтипу має на корпусі один або кілька валіків-пружків, заглиблених пролощених ліній, уступів, які підкреслюють вінця, шийку і бочки. Краї вінця овальні, потовщені з зовнішньої сторони, денце на кільцевому або плоскому піддоні (рис. 2, 4; 4, 3; 5, 2).

До другого типу належать невеликі за розмірами миски лійчастої форми з низькими плечиками і розкритими потовщеними вінцями (рис. 63, 1, 4). Бочки чітко відділені від плечиків гострим заломом, шийка виразна, бочки лійчасто звужені до низу. Миски цього типу не орнаментовані.

Трьома екземплярами представлені широкі і низькі миски, близькі до циліндроконічної форми (рис. 31,7; 36, /). Вінця не виділені, шийка відсутня, краї вінця потовщено-овальні. Одна миска мала широкі горизонтально формовані, товсті вінця (рис. 60, 2). Бочки різко звужені до низу і опускаються на плоске дно.

Ще дві миски виявлені в культурному шарі поселення мають своєрідну біконічну форму (рис. 43,2; 54, 2). Вінця в одному випадку розігнуті, дещо потовщені, в другому випадку невиділені. Плечики високі, дещо увігнуті до середини. Вони загостреним заломом переходять у низькі, різко звужені до дна, бочки. Поверхня старанно вигладжена і пролощена.

Миски перших двох типів широко розповсюджені і добре вивчені на пам'ятках черняхівської культури України [Баран, 1981, табл. XI—XIII; Магомедов, 2001, рис. 28, 13]. Менш розповсюдженими є миски третього і четвертого типів. Вони відсутні або зустрічаються в одиничних екземплярах у Подніст-

ров'ї, але більше відомі на Поділлі та Подніп-
ров'ї [Славяне и их соседи, 1993, рис. 29; Ма-
гомедов, 2001, рис. 28, 13].

Серед керамічного комплексу вельбар-
ського поселення виразно виділяються за ко-
льором і складом тіста уламки амфор. Це стін-
ки, ручки, денця, горловини. За кількістю їх
у десятки разів більше ніж тих, які зібрані на
усіх разом узятих досліджених до цього часу
поселеннях вельбарської культури (рис. 13, 75;
21, 3; 30, 7; 43, 10; 53, 3, 4; 60, 5).

Уламки амфор належать світло-жовтим
посудинам із домішкою піску у тісті. Кілька
фрагментів стінок мали червоний колір і
дуже щільне тісто без домішки піску. Амфо-
ри мали вузьку циліндричну шийку з потов-
щеними вінцями і профільовані ручки з по-
здвожнім ребром з їх зовнішнього боку. Дно
вузьке, потовщене, конічне, з ямкою посере-
дині. На основі цих уламків можна встано-
вити, що вони належали світлоглиняним
амфорам з вузьким горлом і профільовани-
ми ручками з ребром на зовнішній стороні.
Амфори цієї форми добре відомі в античних
містах півдня нашої країни і поширювалися
серед племен лісостепу у пізньоримський час
[Шелов, 1978, с. 16—21]. Вони добре відомі
на пам'ятках черняхівської культури Верх-
нього Подністров'я, Поділля, Молдови [Ба-
ран, 1981, с. 98, 99]. Судячи за кількістю зна-
хідок, надходження амфор у регіони, зайняті
черняхівським населенням, було невелике.
Більш поширені вони на півдні України (Ниж-
нє Подністров'я) та в Молдові, де займають
від 1% до 31% у керамічному комплексі, їх
кількість значно зменшується у північних і
північно-західних регіонах черняхівської
культури [Кропоткин, 1970, рис 33, 4].

Велику кількість амфорного матеріалу на
вельбарському поселенні у Хрінниках мож-
на пояснити його специфікою, пов'язаною з
торговою діяльністю мешканців, а також рів-
нем розвитку побутової культури, що дозво-
ляв використовувати цей імпортований товар.

Знаряддя праці і побутові вироби

Крім кераміки, при дослідженні вельбар-
ського поселення зібрано значну кількість ін-
ших предметів, виготовлених з металу, кіст-
ки, каменя, глини.

При цьому доцільно ще раз зауважити,

що розкопками охоплена лише невеличка ча-
стина пам'ятки, очевидно, її периферія. Ос-
новна ж площа знищена розмиванням водою
і зсувами. Протягом десятків років по бере-
гах водоймища любителі, випадкові люди і
місцеві жителі збрали величезну кількість
різноманітних археологічних предметів різ-
них епох, яка осіла у приватних колекціях.
Частина цих знахідок вдалося ідентифікува-
ти і прив'язати до дослідженого нами посе-
лення вельбарської культури. Аналіз цього
матеріалу вважаємо за доцільне надати в од-
ному з додатків до книги. В основному ж
описі подані лише ті матеріали, які виявлені
у культурному шарі та об'єктах поселення в
процесі планових археологічних досліджень.

Класифікація предметів подається не за
матеріалом, з якого вони виготовлені, а за їх
функціональним призначенням. Це речі до-
машнього господарства і побуту, знаряддя
різноманітних ремесел, частини одягу, при-
краси тощо.

Значну частину цих знахідок складають
залізні ножі (28 екземплярів). Це універсаль-
не знаряддя, яке використовувалося у побу-
ті, в господарстві, мисливстві, рибальстві і
як зброя. Ножі переважно середніх розмірів
від 10 до 14 см з черенком, хоча є і зовсім
маленькі екземпляри (6 см), і досить великі
(16 см). Черенок відділений від леза уступа-
ми з двох боків, лезо клиновидне, спинка пря-
ма (рис. 64, 7; 65, 8—11; 66, 10, 11). Ножі, як
правило, мають добре спрацьоване лезо, ба-
гато їх знайдено в уламках.

Найбільша кількість знахідок пов'язана
з ткацьким ремеслом і пошиттям одягу. Зна-
ряддя праці відбивають, по суті, всі етапи
цього ремесла. Це глиняні тягарці до ткаць-
кого верстата, глиняні прясла, кістяні про-
колки, залізні шила.

Масово траплялися глиняні прясла. Всьо-
го знайдено більше 50 таких виробів. Вони,
як і кераміка, виготовлялися з різної глини і
мали різноманітну форму. Є чудові взірці з
добре очищеної глини і залощеною поверх-
нею чорного чи брунатного кольору і є екзем-
пляри з погано замішаної глини, з великою
кількістю домішок і поганим випалом. Різно-
манітні прясла і за розміром: від 2 до 11 см у
діаметрі (рис. 67, 1; 68, 5). Найбільше прясел
біконічні форми, деколи з увігнутою поверх-

нею біля отвору. Бочки прясла або гострі, або заокруглені. Ряд прясел має сплющено-біко-нічну форму аж до дископодібної. Одним екземпляром представлено прясло циліндричної форми з вузьким отвором, два екземпляри мали форму зрізаного конуса. Окрему групу складають прясла вирізані з бочків гончарних і ліпних посудин.

Прясла на поселенні рідко прикрашалися. Одне з них мало врізний орнамент по обводу у вигляді косих пролощених канелюрів, розташованих в протилежні сторони від ребра, ще одне було розділене канелюрами на 22 частини. Аналогічно прикрашене прясло було виявлене у похованні 5 на могильнику Брест-Трішин [Кухаренко, 1980, табл. VI, е].

Всі форми прясел є типовими для вельбарських поселень. Увагу привертають лише два прясла форми зрізаного конуса з виїмкою біля отвору з ширшої сторони. Прясла такої форми відомі у Верхньому Подністров'ї на пам'ятках липицької культури і на поселеннях черняхівського типу та пшеворської культури [Баран, 1981, табл. LXVIII, 9].

Оскільки прясла, як вважається, виготовлялися й використовувалися жінками, можна припустити, що на вельбарському поселенні у Хрінниках були люди з порубіжної території Верхнього Подністров'я, можливо як дружини або бранки.

До знарядь ткацького ремесла належать також кілька прямокутних блоків з наскрізними отворами вище половини висоти (рис. 36, 14, 15). Вони погано випалені, мають у глині сліди від великих домішок половини і соломи. Такі вироби розглядають як тягарці до ткацького верстата.

Чимало знарядь праці пов'язано з обробкою і використанням шкіри. Це кістяні лошцила, залізні шила, кістяні проколки.

Лошцила виготовлялися з ребра тварини або суглобової кістки. Поверхня добре витерта від уживання. Довжина лошцила 17—22 см. Інструмент призначався для вилощування шкіри від жиру (рис. 39, 5; 65, 1; 68, 7).

Кістяні проколки за кількістю знахідок поступаються лише глиняним пряслицям.

Вони виготовлялися з частини ребра тварини або суглобової кістки чи кінця рогу шляхом загострення однієї сторони. Поверхня цих виробів добре витерта. Довжина про-

колок від 6 до 12 см (рис. 52, 2, 3; 53, 18—21; 64, 8—10; 66, 5—9, 12).

Більш ґрунтовним знаряддям праці були двосторонні кістяні проколки виготовлені з тонкого рогу. Поверхня рогу зрізувалася, старанно полірувалася, загострювалася з обох боків. Довжина цих проколочок від 5 до 12 см, діаметр не перевершував 0,7 см (рис. 53, 22; 58, 12; 65, 2). Є думка, що ці вироби були жіночими шпильками для волосся.

Серед знахідок цього типу виділяється кістяна голка виготовлена з рогу тварини. Одна її сторона добре загострена, друга, потовщена, з вушком для нитки. Діаметр голки 0,5 см, довжина 8 см (рис. 66, 14).

Таке ж функціональне призначення мали залізні шила (рис. 68, 13). Одна сторона виробу — лезо, добре загострене, черенок, як правило, чотирикутний. Діаметр виробів 0,2—0,3 см, довжина від 6 до 16 см.

До деревообробного ремесла належать залізні долота та ложкар, а також тесло.

Лезо долота розплющене до ширини 0,5—2 см, черенок чотиригранний. Одне долото мало спіралевидно закручену ручку з отвором на кінці. Довжина виробів 7—11 см (рис. 39, 6).

Ложкар виготовлено з чотирикутного залізного дроту. Черенок шестигранний. Лезо трохи вигнуте, округле в діаметрі. Край леза розплющений і вигнутий догори. Довжина знаряддя 11 см (рис. 58, 4).

Тесло виявлено у житлі 12. Воно має вертикальну чотирикутну втулку і досить широке клиновидне лезо (рис. 7, 2). За формою тесло нагадує сокиру-кельт. Довжина тесла 9,5 см, розміри втулки 2x2 см, ширина вістря 6 см.

Тесла з вертикальною втулкою рідко зустрічаються на пам'ятках другої чверті I тис. н. е. Найближчою аналогією є тесло з черняхівського поселення Ріпнів II на Верхньому Подністров'ї [Баран, 1981, табл. XXVIII, 5]. Такі ж вироби відомі і на пам'ятках пшеворської культури [Wielowiecki, 1960, s. 84].

З ріжучими залізними предметами пов'язані кам'яні точила. Для цього інструменту вибиралися камені з щільного пісковика. Каменю надавалася форма бруска. Одне точило виготовлене з великого уламку гальки, якому надано плоску форму (рис. 39, 4).

Група знахідок відноситься до такої галузі господарства як промисли, зокрема рибальство. Проживаючи на березі великої ріки мешканці селища активно займалися заготівлею риби. Ловля риби здійснювалася не лише рибальськими сітками та іншими пристосуваннями, але й на гачок і за допомогою гарпунів.

Один з рибальських гачків знайдено на долівці житла 25, а другий на долівці житла 18.

Їх форма цілком відповідає сучасній, але за розміром вони перевищують сучасні у багато разів. Виготовлялися гачки з чотиригранного дроту.

Діаметр виробів 3—4 см, довжина 6—7 см. Гарпун теж виготовлено з чотиригранного дроту, край трохи зігнутий. Лезо довге, гостре, з відтягнутим одним вусиком. Очевидно, гарпун прив'язувався до палки (рис. 58, 5).

Цікавим є залізне знаряддя, що використовувалося для сушки риби, виявлене у житлі 54 (рис. 39, 7). Його основу складає кільце, від якого через спіраль відходять два кінці дроту, що утворюють рогачку. На цю рогачку за зябра підвішувалася риба. Десяток таких «сушилок» нанизувався через кільце на жердину. Аналогічні «сушилки» для риби ще й сьогодні функціонують у с. Товпичин, зокрема на хуторі Грабівці, що прилягає до річки Стир. Довжина «сушилки» 6 см, діаметр кільця 2 см, діаметр дроту, що створює «рогач» 0,3 см.

Ще одним цікавим знаряддям праці є глиняний тигель з житла 54 (рис. 39, 1). Тигель виготовлений з вогнетривкої сірої глини і за формою нагадує деформований циліндр розмірами 5х5 см. Стіни і дно дуже товсті шириною 2—2,5 см внутрішні розміри тигля 2—3 см.

Двома предметами представлені спорядження коня і вершника. Це залізна шпора і залізний псалій з житла 11 (рис. 4, 6). Шпора має асиметрично вигнуті дужки з біконічним шипом посередині, а також гачком під шипом. Вона виготовлена з напівкруглої пластини, розширеної посередині. Шпора належить до поширеного у пізньоримський час типу з асиметричними дужками і гачком біля шипу. Їх походження пов'язане із пшеворською культурою [Jahn, 1921, s. 81—191; Ко-

зак, 1984, с. 24—26; Баран, 1981, с. 113].

Псалій виготовлений з залізного чотиригранного стержня, кінці якого розклепані і загнуті у кільце. Довжина псалія 11,5 см (рис. 58, 8).

Залізні псалії є дуже рідкими знахідками на поселеннях пізньоримського часу. У вельбарській культурі аналогії цьому предмету невідомі. Не зустрінуто такого предмету і у черняхівській культурі.

До унікальних знахідок на вельбарському поселенні належить також дужка від відра (рис. 64, 1). Вона виготовлена з округлого у перерізі стержня, дугоподібно вигнутого. Краї дуги відігнуті у протилежні сторони і закінчуються трикутними потовщеннями — гудзиками. Ширина дужки — 24 см. Аналогії цій знахідці також невідомі на поселеннях вельбарської культури. Проте подібні предмети побутовали у населення Центральної Європи у пізньоримський час, зокрема, на території Дакії [Diakony, Tzony, Constantinescu, Drambocianu, 1977, tig. 18, 4, 6], у північній Польщі [Maczynska, 1994, abb. 3]. В усіх відомих випадках, такі дужки знайдені у комплексах, що датуються не раніше IV ст. н. е.

До предметів побуту та прикрас виявлених на поселенні належать фібули, пряжки, гребні, амулети, гральні жетони.

Пряжки виготовлені з бронзи та заліза. Мають прямокутну та овальну форму з рухомих язичком, прикріпленим до однієї з дужок (рис. 53, 17; 58, 6; 67, 10; 69, 7, 8). Їх розміри 3х3,5 см. Пряжки прямокутної і овальної форми широко відомі на пам'ятках вельбарської та черняхівської культур і продовжують існувати також у ранньосередньовічний час [Кухаренко, 1980, табл. XVIII, 52a; Баран, 1981, с. 112; Магомедов, 2001, рис. 73].

Кістяних гребенів виявлено вісім екземплярів. Три з них добре збережені. Шість екземплярів знайдено у житлових та господарських спорудах, два у культурному шарі. Всі гребені виготовлені з кістки або рогу і мають трискладову конструкцію. Чотири з них мають низько-овальну, або півокруглу спинку, в одного спинка була дугоподібна (рис. 7, 1; 17, 3, 4; 44, 9, 11; 66, 15; 67, 8; 69, 10).

Один гребінь мав спинку орнаментовану кільцями з точкою посередині, другий —

складним солярним орнаментом з комбінації кілець і крапок (рис. 67, 8). Довжина гребенів 9—10 см, висота 6—7,5 см.

Кістяні гребені трискладової конструкції з дугоподібною спинкою широко відомі на пам'ятках вельбарської, черняхівської, пшеворської культур. Вони, за спостереженнями дослідників, приходять на зміну односкладовим гребеням у другій половині II ст. і існують до кінця IV ст. [Никитина, 1995, с. 104, 105]. Питанню походження багатоскладових кістяних гребенів присвячена значна кількість робіт зарубіжних і вітчизняних дослідників [Thomas, 1960, s. 54—215; Никитина, 1969, с. 147—159].

Домінуючою є думка Г. Ф. Нікітіної про те, що багатоскладові кістяні гребені проникли на територію України з Північної Європи в результаті переміщення сюди германських племен вельбарської культури [Никитина, 1969, с. 153].

За припущенням В. Д. Барана, ці гребені з'явилися в одному з районів Центральної Європи і після цього стали надбанням різноетнічного населення континенту, в тому числі на території України [Баран, 1981, с. 121; Шишкін, 2002, с. 244—246].

З інших предметів, знайдених у культурному шарі та об'єктах вельбарського поселення, заслуговують на увагу амулет з ікла дикого кабана (рис. 64, 77) і уламок кістки з рисунком вирізаним гострим предметом (рис. 68, 2). Знайдено також близько десятка округлих за формою, плоских і півовальних у розрізі виробів, з уламків стінок та днищ ліпних посудин або виліплених з глини. Діаметром від 1,5 до 6 см. Це були, очевидно, заготовки для прясел. Найменші екземпляри були, можливо, гральними жетонами, мірами ваги тощо (рис. 53, 13, 14; 68, 4).

Хронологія

Датування поселення вельбарської культури визначається невеликою, але досить інформативною групою речей. Це — фібули, наконечник пояса, кістяні гребені, поясні пряжки тощо. Важливе, хоча і відносно значення для визначення хронології поселення, має аналіз керамічних комплексів з житлових та господарських споруд.

Найранішою знахідкою, що може визна-

чати початок функціонування поселення є наконечник пояса (рис. 69, 6). Він виготовлений з бронзи. Має вигляд видовженого трикутника. Один край розклепаний і має отвір для підвішування до пояса. Інший край закінчується суцільною шишечкою з циліндричним відростком. Довжина виробу 4 см. За формою ці наконечники відповідають третьому варіанту другого типу за класифікацією К. Раддатза [Raddatz, 1957, s. 89].

Згідно карти, виготовленої Ю. В. Кухаренком, ці вироби мають північне походження і поширені в основному у пониззі Вісли та у Мазурську поозер'ї [Кухаренко, 1980, с. 49, рис. 9]. Відомі також у Південній Скандинавії, Великопольщі, Сілезії, Чехії. На території України подібні вироби поки що невідомі. Найближчу аналогію знаходимо на могильнику Брест-Трішин [Кухаренко, 1980, с. 49].

За К. Раддатзом ці прикраси датуються другою половиною II — першою половиною III ст. н. е. [Raddatz, 1957, с. 89]. За схемою К. Годловського наконечники ремня з розклепаним кінцем і суцільною кулькою властиві стадії В 2 / С 1 римського часу [Godlowski, 1970, с. 47, 48, Pl. 1]. Функціонування поселення у III—IV ст. н. е. підтверджується кількома фібулами, виявленими у культурному шарі поселення. Три з них, залізні, належать до типу прогнутих дво-членних фібул групи 16 серії 2 за А. К. Амброзом (рис. 69, 1, 2, 4). За формою перетину і шириною спинки вони належать до групи 17 за класифікацією, розробленою Є. Л. Гороховським для фібул черняхівської культури [Гороховський, 1988, с. 42]. Характерною рисою цієї серії є відсутність на корпусі гранованих площадок.

Одна з фібул (рис. 69, 7), що має гладку напівокруглу спинку, належить, вірогідно, до варіанту А-2 Є. Л. Гороховського. Довжина фібули 4,5 см, ширина спинки — 3 см. За схемою відносної хронології Є. Л. Гороховського подібні фібули відносяться до 1-ї, так званої Ружичанської фази і датуються другою—третьою чвертю III ст. н. е. (230—270 рр.).

Ще одна фібула такого ж типу має ромбовидну у перерізі спинку з добре вираженими гранями, її довжина 5 см, ширина спинки 5 см. Очевидно, її треба віднести до варіанту Б-1 (за Є. Л. Гороховським) з добре ви-

раженими гранями на спинці, але без площадок (рис. 69, 2).

Можливо, до цього ж варіанту треба віднести фібулу з гладкою, ромбовидною у перерізі спинкою. Грані стерті (рис. 69, 4). Довжина фібули 5,5 см, ширина спинки 5 см.

Фібули цього різновиду відносяться за Є. Л. Гороховським до 2-ї та 3-ї фаз («Бережанської» і «Косанівської») розвитку черняхівської культури і датуються ним кінцем III — третьою чвертю IV ст. н. е. Дослідники визначають, що фібули серії «Б» досить поширені і найбільш довготривалі у черняхівському суспільстві.

Ще одна залізна фібула (рис. 69, 3) відноситься до підгрупи 4 прогнутих підв'язних фібул з розширеною ніжкою [Амброз, 1966, табл. 12, 11]. Її довжина 5,5 см. Ці фібули відрізняються від фібул з вузькою ніжкою лише формою останньої. Вони досить рідко зустрічаються на пам'ятках римського часу України. За А. К. Амброзом ці фібули датуються IV ст. н. е. [Амброз, 1966, с. 69]. На вельбарських пам'ятках така фібула трапилася вперше.

На увагу, з точки зору хронології вельбарської пам'ятки, заслуговує фібула, яка належить традиційно до європейських інновацій у черняхівській культурі, типу «воїнських» Т-подібної форми з гудзиком на голівці. У німецькій літературі такі фібули отримали назву «Bugelknopffibeln». Їх знахідки епізодично трапляються по всьому ареалу черняхівської культури [Амброз, 1966, с. 75, 76]. Від нашої фібули залишилася лише дужка з гудзиком на голівці грибоподібної форми. Належить до групи 17, підгрупи I у схемі А. К. Амброза.

Виходячи з хронології західних аналогів і за знахідками у черняхівській культурі дані фібули можна датувати початком — серединою IV ст. н. е. [Амброз, 1966, с. 78].

Досить добре датуються також залізна шпора з житла 11 (рис. 4, 6). Збережена частина шпори дозволяє віднести її до типу асиметричних з гачком біля шипа, які поширюються у пшеворській культурі від другої половини III ст. н. е. [Jahn, 1921, s. 58, 61].

Хронологічним показником поселення є також група кістяних трискладових гребенів з дугоподібними спинками (рис. 7, 7; 44, 11; 69, 10). Усі вони складаються з трьох плас-

тинок, з'єднаних залізними або мідними заклепками, і належать, як відзначалося вище, до варіанту I першого типу гребенів за класифікацією С. Томас, який датується, в залежності від форми спинки III—IV ст. н. е. [Thomas, 1960, s. 92]. Враховуючи те, що всі гребені, виявлені на поселенні, не мають виділених плечиків, що характерно для кінця IV ст. н. е., їх можна датувати в рамках середини III — першої половини IV ст. н. е.

Так само широко — III—IV ст. — датується група залізних пряжок овальної і прямокутної форми з масивними чотиригранними рамками [Магомедов, 2001, с. 69].

Таким чином, виходячи з датуючого матеріалу, рамки існування поселення можна визначити, в цілому, кінцем II—IV ст. н. е.

Аналіз речового матеріалу з окремих об'єктів пам'ятки дозволяє розділити цей час на три фази, що відповідають трьом періодам розвитку поселення.

До першої, найранішої фази можна віднести житло 32 та житло 29а, де виявлена виключно ліпна кераміка. Житло 29а збереглося лише частково, тому повної впевненості у відсутності тут кружальної кераміки немає. Зате житло 32 збереглося повністю і досліджене з особливою ретельністю (рис. 18, 19).

Серед ліпної кераміки з цієї будівлі виділяються три миски типу «миски на ніжці» типу ХВ за класифікацією Р. Волонгевича, які є за спостереженнями дослідників відносно ранніми видами вельбарської кераміки та чотири «кумпфи», один з яких має під вінцями «Х»-подібне лжевушко. Одну посудину, від якої зберігся відносно великий фрагмент, можна співставити з керамікою пшеворської культури (рис. 19, 5). Це був горщик близький до банкоподібного за формою, з прямою шийкою, покатыми плечиками та слабо заокругленою спинкою.

Житло датується кістяним гребенем трискладової конструкції з дугоподібною спинкою. За новою класифікацією Р. Шишкіна вузька дата гребенів цього типу визначається за співвідношенням ширини спинки до її висоти. Чим менше це співвідношення, тим раніша дата гребеня. Гребені, у яких висота спинки (голівки) набагато менша від половини ширини можуть датуватися, на думку Р. Шишкіна, першою половиною III ст. н. е.

Важливим хронологічним показником ранніх трискладових гребенів за спостереженнями Р. Шишкіна є їх ширина (11–13 см) [Шишкін, 2002, с. 244]. Гребінь з житла 32 має ширину 12 см при висоті головки 4 см (співвідношення 1:3) (рис 18, 2).

Таким чином, відсутність у керамічному комплексі житла 32 гончарної кераміки і наявність тут одного з найраніших типів трискладових гребенів дозволяє визначити час його функціонування дочерняхівським періодом, очевидно, часом появи вельбарців на Волині — від кінця II до середини III ст. н. е.

Приблизно до цього періоду, принаймні в межах першої половини III ст. н. е., можна віднести житла 4,33,67, де серед великої кількості ліпної кераміки виявлено по кілька уламків від гончарних посудин. Уламки в усіх випадках належали лощеним мискам виготовленим з добре вимученої глини світло-сірого кольору. Такі миски мають аналогії на зубрицьких пам'ятках Подністров'я, де датуються кінцем II—першою половиною III ст. н. е. [Козак, 1984, с. 23,24]. Тут вони розглядаються як імпорт провінційно-римських територій і Північного Причорномор'я [Козак, 1984, с. 24; Бураков, 1976, табл. VI, 29, 31].

Помітними у ліпному керамічному комплексі цієї групи жител є посудини, що мають аналогії у пшеворській культурі (рис. 42, б). Це, близькі до банкоподібних за формою горщики, слабoproфільовані і округлободі горщики, «S»-подібна миска, невеликі, добре профільовані кухлики з масивною ручкою.

Житла цього періоду—виключно півземлянки прямокутної або підквадратної форми з заокругленими кутами та великою кількістю стовпових ям всередині, що свідчать про стовпово-плетневу конструкцію стін.

Ця фаза розвитку вельбарського поселення у Хрінниках синхронна могильникам у Баєві II, Любомлі, Могилянах-Хмельницьку, селищам у Боратині (фаза I), Лепесівці, Линеві (фаза I), Рованцях та інших [Козак, 1991, с. 99, 100].

У більшості житлових споруд, виявлених на дослідженій частині поселення (у 14 з 22), містився ліпний і кружальний посуд з деякою перевагою ліпних фрагментів. У житлах 11, 43, 48 кількість уламків ліпного і гончарного посуду була приблизно рівною. Таке ж

співвідношення двох видів кераміки є і у переважній більшості господарських споруд.

На підставі датування шпори з гачком біля шипа з житла 11, кістяних трискладових гребенів з дугоподібною спинкою, уламків ручок амфор усі ці об'єкти можна віднести до другої половини III—IV ст. н. е. Така дата цих об'єктів підтверджується знахідками великої кількості підв'язних фібул групи VI за О. Альмгреном, зібраною приватними колекціонерами у підніжжі берега, що походять із зруйнованої частини поселення.

Фаза II існування нашого поселення синхронна більшості пам'яток вельбарської культури на Волині (Боратин (фаза II), Лепесівка, Линів, Загаї II, Дитиничі, Любомль, Ромош, Гірка Полонка, Дерев'яне, Рованці-II) і відповідає періоду розквіту черняхівської культури у лісостеповій зоні України.

Житлами цього періоду на поселенні були півземлянки або споруди з легко заглибленою у материк долівкою та стовпово-каркасною конструкцією стін. Всередині знаходилося вогнище відкритого типу з кам'яною викладкою або без неї, деколи на материковому останці або навпаки у заглибленні. У кількох житлах були материкові останці.

Новою рисою поселення цього часу є наявність жител наземного типу з стовповою конструкцією стін, які обмазувалися глиною. Причому, це були довгі житла типу «Stalhaus», або ж звичайні однокамерні будівлі квадратної чи прямокутної форми.

314 жител, які можна віднести до фази II існування поселення, 6 були наземними. Всередині таких жител у куті чи посередині вужчої стіни розміщене потужне вогнище, черинь якого вимощений шаром битих черепків чи каміння, або підсипаний глиною. Присутність цих жител, невідомих раніше жителям поселення, може свідчити про появу груп нових людей. Значні розміри поселення цього часу, наявність великої кількості імпорту, фібул і їх заготовок дозволяє припустити, що саме у цей період поселення перетворилося у значний торгово-ремісничий центр вельбарських племен Постир'я.

До другої фази існування поселення належить також переважаюча більшість господарських приміщень (споруд, ям-погребів).

До фази III функціонування поселення

можна віднести житла 12, 30, 54 та господарську будівлю VIII. У керамічному комплексі цих об'єктів переважаючу більшість складає кружальна кераміка. Так, у житлі 12 та 54 вона складає 85%, у житлі 30 — 86%, у господарській споруді VIII — 72%.

Весь гончарний посуд дуже добре випалений, з великою домішкою піску, поверхня шорстка. Серед посуду переважають горщики з потовщеними профільованими вінцями, кувшини та піфоси. В одному з жител з таким набором кераміки (житло 12) знайдено трискладовий кістяний гребінь з високою голівкою (рис. 7, /). Ширина гребеня складає 9,5 см, висота голівки 5,5 см.

Згідно класифікації Р. Г. Шишкіна, гребені, у яких висота голівки є більшою за половину ширини, датуються не раніше середини IV ст. і аж до гунського часу [Шишкін, 2002, с. 244].

Отже третю фазу існування поселення можна датувати від середини IV ст. до рубежу IV—V ст. Цю дату побічно підтверджує факт наявності в кожному з об'єктів III-ї фази піфосів — великих кружальних посудин з масивними широкими горизонтальними вінцями. За спостереженнями дослідників такі посудини з'являються на черняхівських пам'ятках не раніше IV ст. н. е. [Баран, 1981, с. 92].

Функціонування поселення в цей час підтверджується знахідкою в культурному шарі біля млинової споруди бронзової фібули з гудзиком на голівці.

Житлами в цей період існування поселення були півземлянки прямокутної (житло 54) та підквадратної (житло 30) форми з вогнищем та материковим останцем-прилавком, а також великі наземні глинобитні будівлі типу «Stahlhaus» (житло 12, споруда VIII).

Об'єкти поселення цієї фази синхронні таким пам'яткам вельбарської культури як Рованці (зруйнований могильник), де разом з типово вельбарським кухликом знайдено залізну фібулу з платівчастим приймачем і стрижнем на голівці, могильник у Баєві. На раніше досліджених поселеннях вельбарської культури споруд цього часу не виявлено.

За горизонтальною стратиграфією об'єкти, що належать до першої, другої та третьої фаз не виділяються в окремі групи. Так, із чотирьох об'єктів, що належать до фази I іс-

нування поселення, два знаходяться приблизно посередині поселення, один на його західній околиці і ще один на східній околиці. Так само розкидані і чотири об'єкти фази III існування поселення. Численні об'єкти фази II розташовані приблизно порівну двома нерегулярними лініями по всій довжині берега.

Цілком очевидно, що окреслена нами горизонтальна стратиграфія об'єктів відображає лише тенденцію, а не повну планіграфічну картину різних періодів існування поселення, оскільки основна його частина знищена зсувом берега.

Особливості поселення в урочищі Шанків Яр

Досліджуване нами протягом 10 років вельбарське поселення в урочищі Шанків Яр є найбільш повно розкопаною пам'яткою вельбарської культури на території України.

Вже тепер тут відкрито більше двох десятків житлових споруд, стільки ж об'єктів господарського призначення. Приймаючи до уваги густоту заселення ділянки і враховуючи те, що 2/3 поселення зруйновано, а збережена частина досліджена наполовину, можна припустити, що тут було всього побудовано приблизно 100 жител і стільки ж господарських споруд. Причому, більша частина цих об'єктів виникла, очевидно, у фазі II існування поселення — фазі найбільшого його розвитку.

Судячи за схемою розташування досліджених об'єктів відкрита частина поселення складалася принаймні з восьми територіально відділених осередків до яких входило 6—10 житлових споруд та така ж кількість господарських об'єктів. Відстань між такими осередками складала від 15 до 30 м. Всього, мабуть, на поселенні було до 20 таких осередків.

Одним з найбільш повно збережених серед досліджених є територіальний осередок у межах розкопів III, VII, XIII—XIV, XVIII—XIX (рис. 1). Тут виявлено 6 жител, 10 господарських ям та кілька господарських споруд. З них одне житло належить до фази I існування поселення, три житла та більшість господарських споруд до фази II і два житла до фази III існування поселення.

Житло першої фази було півземлянкою. Житла фази II представлені трьома наземними житлами, з них одне було великою будівлею («Stalhaus»). Обидва житла фази III були великими, довгими наземними спорудами типу «Stalhaus».

Відносно добре зберігся також територіальний осередок в межах розкопів II, IX, XI (рис. 1). До нього входять 6 жител та кілька господарських ям. З них два житла належать до фази I, чотири житла до фази II існування поселення. Житлами фази II були півземлянки, у другій фазі три житла були півземлянками, причому, дуже великих розмірів, а одне житло було наземним, типу «Stalhaus».

З описаного вище виходить, що в основі кожного осередка було одне чи два житла, які належали засновникам поселення. Наступні покоління людей, очевидно, кровоспоріднених, будували свої оселі поруч з попередніми. Якщо припустити, що кожний такий територіальний осередок належить окремій великій сім'ї, то треба прийняти, що поселення в цілому було створене десятком таких великих сімей і складало територіальну общину.

За кількістю об'єктів кожний територіальний осередок поселення в урочищі Шанків Яр відповідає цілому рядовому поселенню вельбарської культури на Волині (Линів, Боратин, Городок).

Житла мали здебільшого прямокутну форму з заокругленими кутами, у розрізі човникоподібні. Є кілька заглиблених жител, що нагадують квадрат. У більшості жител відсутні сліди стаціонарного опалювального пристрою — в таких житлах деколи вдається простежити в різних місцях долівки скупчення вугілля та попелу або пропалену вуглисту пляму. Вогнища глинобитні або ж викладені вальками, деколи уламками кераміки. В багатьох заглиблених житлах є пристінні материкові останці, які служили основою будівництва лежанки або ж господарського прилавка.

В цілому житлові споруди заглибленого типу на поселенні не мають сталості форм і інтер'єру. Це свідчить про відсутність традицій у їх будівництві або ж про різницю походження.

У фазі II існування поселення з'являють-

ся наземні глинобитні житла стовпово-каркасної конструкції двох типів. Частина має видовжено-прямокутну форму (довжиною до 10—12 м) або ж нагадує за формою півземлянку, але значно більших розмірів (тип «Stalhaus»). Кілька наземних мають звичайні розміри і не перевищують площу 15 м². Всі ці житла мають потужні глинобитні вогнища.

Факт появи принципово нового типу жител у середині III ст. можна пояснити прибуттям двох нових груп населення. Перша група принесла типово вельбарські традиції житлобудівництва («Stalhaus»). Населення другої групи мало традиції будівництва звичайних наземних жител площею 12—15 м². Такі житла мають численні аналогії на пам'ятках черняхівської культури. Не виключено, що це були якісь вихідці з півдня, можливо купці чи посередники у торгівлі між варварами і римськими провінціями.

Можливе і інше пояснення цього факту. Готи з'явилися на землях Волині у кінці III ст. н. е. як нове населення. У процесі початкової адаптації новим населенням приймаються, як правило, традиції житлобудування корінного населення, пристосовані до місцевих умов. З часом, освоївши ці землі, германці відновили традиційне житлобудівництво.

Особливістю поселення є також наявність на ньому великих споруд стовпової конструкції (VIII, XXVI), які не мали ознак житлових приміщень. Це були, можливо, торгові склади для розміщення великої кількості товарів (зерна, продуктів тваринництва, промислів тощо).

Своєрідною рисою поселення, що підкреслює його особливий статус серед пам'яток готів на Волині, є наявність у керамічному комплексі значної кількості кружального посуду. Якщо на рядових поселеннях (Боратин, Линів, Городок, Загаї II та ін.) така кераміка в об'єктах не перевищує 6%, то у Хрінниках складає в об'єктах фази III до 85% (табл. I).

Причому, серед кружальної кераміки переважають вишукані форми, зокрема, глечики, миски. Помітну кількість складають піфоси—посуд, що набув поширення у III—IV ст. переважно у Подністров'ї. До цього переліку треба додати також порівняно значну кількість уламків амфор, що свідчить про наявність у жителів поселення товарів, привезе-

них з римських провінцій або античних центрів Північного Причорномор'я. Споживання цього товару, у свою чергу дає підстави висловити думку про вищий рівень культури та побуту готських общин у Хрінниках, порівняно з мешканцями інших поселень Волині.

З інших матеріалів, виявлених на поселенні, треба відзначити фібули та шпори, вимиті водою з культурного шару, Нами нараховано понад 100 екземплярів фібул виготовлених з заліза та бронзи, в основному підв'язного типу, шість екземплярів шпор (чотири належать до типу з асиметричними дужками, а два до типу з симетричними дужками та гачком біля шипу).

Ці знахідки можуть свідчити про перебування на поселенні протягом його функціонування великої кількості людей.

Таким чином, просторові масштаби поселення, велика кількість житлових будівель, їх значні розміри і своєрідний характер речового комплексу дозволяють припустити, що поселення у Хрінниках було великим торгово-економічним, можливо і політичним центром готських общин на Волині. Такому становищу поселення сприяло його вигідне природне розташування на високому, зручному березі річки Стир, що був ефективною шляховою артерією, а також розташування довкола більш дрібних поселень, які створювали своєрідне оборонне кільце.

За розмірами, функціональним призначенням поселення у Хрінниках можна порівняти лише з пам'яткою у Лепесівці, частково дослідженою М. О. Тихановою.

Бтноплеменна належність пам'яток вельбарської культури

Початок вивчення вельбарської культури на Україні пов'язаний з дослідженнями М. Ю. Смішка на поселенні Вікнини Великі та на могильнику у Дитиничах [Смішко, Свешніков, 1961]. Пізніше розкопки були проведені на поселенні Лепесівка М. О. Тихановою [Тиханова, 1963] та могильниках Брест-Трішин, Любомль Ю. В. Кухаренком [Кухаренко, 1980], могильнику у Баєві В. П. Петровим [Кухаренко, 1975]. Невеликі роботи велися також у Ромоші, Борсуках, Яструбичах, Могилянах-Хмельнику [Крушельницька, Оприск, 1975; Каспарова, Шукин, 1979, с. 160—163].

До вельбарської культури відносяться також унікальні за культурно-історичною значимістю пам'ятки рубежу IV—V ст. н. е. у Ласках, Борочичах, Бранах, Качині, які містили скарби римських золотих монет, медальйонів, золотих і срібних жіночих прикрас, а також вузди коней [Козак, 1995].

З 80-х років широкомасштабні дослідження на вельбарських пам'ятках Волині проводить автор. Повністю або у великих обсягах розкопані поселення у Боратині, Загаях-II, Линеві, Городку, Хрінниках. Всі матеріали, крім Хрінницького вельбарського комплексу, опубліковані [Козак, 1991].

У чисельних роботах автор узагальнив і проаналізував пам'ятки «типу Дитиничі-Трішин» і слідом за Ю. В. Кухаренком визначив їх як такі, що належать до відомої у північних районах Польщі вельбарської культури, хоча з певними особливостями, на яких ми зупинимосся нижче.

Цю культуру більшість польських і німецьких вчених пов'язували зі східногерманськими племенами готів або гото-гепідів. В останніх працях польських археологів, що спираються на писемні дані та ширші археологічні матеріали, домінує погляд на багатоетнічність вельбарської культури на територіях Помор'я, Мазовії, Підляшшя. До її складу входили, на думку дослідників, ясторфські, оксивські, пшеворські, тобто місцеві культурно-етнічні (східногерманські) компоненти та прийшли гото-гепіди. У III ст. н. е. ці компоненти виділити вже неможливо [Wolgoliewich, 1981].

При визначенні етнічної належності вельбарської культури на Волині необхідно, очевидно, співставити її з пам'ятками, окресленими на території Польщі. Порівняння селищ утруднено, оскільки вельбарські поселення вивчені польськими дослідниками недостатньо. Все ж можна відзначити, що топографія поселень, характер житлобудівництва близькі у двох регіонах. Проте зауважимо, що на досліджених селищах Помор'я та Мазовії мало трапляється житлових споруд заглибленого типу. Пануючими є наземні будівлі каркасно-плетневої конструкції. На вельбарських пам'ятках Волині такі житла трапляються одиницями, як правило, не більше одного на поселення. Виключення скла-

дає селище у Хрінниках, де таких жител є кілька. Але, знову ж таки, їх кількість по відношенню до заглиблених жител як 1 до 4—5. Крім того, у всіх виявлених до цього часу великих наземних будівлях є значний процент гончарної кераміки черняхівського типу, що дозволяє датувати їх часом не раніше другої половини III ст. н.е. Заглиблені житла за своєю формою, інтер'єром мають близькі аналогії на пам'ятках пшеворської культури пізньоримського часу.

Що стосується ліпного посуду, то він за формою, технологією виготовлення, орнаментациєю близький до кераміки пам'яток Волині, Мазовії та Помор'я. Різниця полягає лише в унікальному співвідношенні окремих типів. Так, визначальною рисою керамічного посуду Волині можна назвати переважання широкогорлих горщикоподібних присадкуватих посудин із загнутими до середини плічками. На поселеннях вони складають від 30 до 60% від усієї керамічної маси. Значно більшою кількістю, ніж на пам'ятках Мазовії, представлені на Волині посудини пшеворської культури. Вони трапляються практично на всіх об'єктах першої фази розвитку культури (кінець I — перша половина III ст. н. е.) і значно рідше на об'єктах другої фази (друга половина III — IV ст. н. е.).

Близькі, але не однакові, риси на обох територіях має поховальний обряд. В Україні не виявлено до цього часу курганних могильників, властивих для Помор'я, Мазовії та Підляшшя. Відсутня на могильниках Волині і така характерна риса поховального обряду вельбарців, як кам'яні кола над могилами. Кам'яні валуни або крем'яні відщепи знайдені лише у засипці могильних ям у кількох похованнях на Дитиницькому і Любомльському могильниках. Поки що не виявлені за Бугом одностатеві могильники, відомі на території Північної Польщі (Бруліно-Коскі, Клочев, Дрогичин-Кезерувка, Цецеле тощо). Зате все більше даних свідчить про наявність на Волині біритуальних могильників. Так, одне трупопокладення було виявлене серед знищених трупоспальних поховань на могильнику у Баєві-П, ще два трупопокладення вдалося дослідити на зруйнованому могильнику у Хрінниках (садиба Майдана).

Волинські могильники близькі до вель-

барських некрополів типу Колоземб'є, де виявлено переважно ямні трупоспальні поховання II—III ст. н. е. Проте у поховальному обряді вельбарських племен Волині значно сильніше, ніж на вищезгаданих некрополях простежуються риси поховальної обрядовості пшеворської культури: урнові трупоспалення, перепалений у поховальному кострищі інвентар, в тому числі уламки кераміки, посудини-приставки у ямних похованнях.

Зазначимо, що наявність елементів пшеворської культури є характерною рисою пам'яток першої хронологічної групи. З появою черняхівської культури на поселеннях значно рідше трапляються, наприклад, посудини пшеворського типу, вони, очевидно, витісняються кружальною керамікою.

Особняком стоїть могильник у Дитиничах, де відсутні елементи поховальної обрядовості пшеворського типу. Ще однією особливістю вельбарських пам'яток України є наявність на них гончарної кераміки черняхівської культури, амфорної тари, посудини типу *terra sigillata*.

Виходячи з матеріалів поселень у Боратині, Диневі, Городку, Хрінниках можна стверджувати, що цей матеріал з'явився тут не раніше другої половини III ст. н. е., тобто тоді, коли у лісостеповій смузі Дніпро-Дністровського межиріччя була поширена черняхівська культура. На пам'ятках Волині черняхівський посуд становить незначний процент. У Боратині, наприклад, він складає 4%, у Загаях-П — 6%. По кілька кружальних посудин трапилося на селищі Ромош, могильниках у Дитиничах та Дерев'яному. Значно більше такої кераміки виявлено на пам'ятках Південної Волині, розташованих на порубіжжі з черняхівською культурою. Так, на селищі у Борсуках вона становить 30%, у Лепесівці в цілому — 83,61%, у Хрінниках, в об'єктах другої половини III—IV ст.— від 9 до 60%, а в кількох об'єктах IV ст.— до 90%. Очевидно, кількість цієї кераміки, як і інших речей провінційно-римського типу (серпи, коси, світильники, намисто), залежала від ступеня зв'язків вельбарців з черняхівським середовищем.

Таким чином, огляд матеріальної культури вельбарських племен України дозволяє виділити в ній, на відміну від вельбарських пам'яток Польщі, значно сильніші елемен-

ти пшеворської культури та наявність потужних елементів черняхівської культури. Ці особливості викликані змішуванням вельбарських і пшеворських племен і взаємодією між ними на новоосвоєних землях під впливом провінційно-римської культури.

На думку польських дослідників, основними носіями пшеворської культури були вандали (бургунди та інші східногерманські племена) [Godlowski, 1985].

Отже, основними носіями вельбарських пам'яток в Україні треба визнати гого-гепідську людність із значною домішкою інших східногерманських племен, які долучилися до спільного руху на схід в останній чверті II ст. н. е. Судячи з матеріалів могильника у Баєві [Кухаренко, 1975], до вельбарських общин Волині у IV ст. увійшли якісь групи черняхівського населення із сильними проявами сарматської культури. Доказом вірогідності наших етнічних визначень є свідчення археологічних та писемних джерел про готів та гепідів. Останні досить повно представлені роботою Йордана [Йордан, 1965].

«З цього самого острова Скандзи, як із майстерні племен або, вірніше, як із утроби, ... вийшли колись готи з королем за іменем Беріг. Лише тільки зійшовши з кораблів, вони ступили на землю, як відразу ж дали назву цьому місцю. Кажуть, що до сьогоднішнього воно так і називається Готескандза... коли... виросла велика кількість людей, а правив усього лише п'ятий після Беріга король Філімер, син Гадарига, то він постановив, щоб воїни готів разом із сім'ями рушили звідтіля. У пошуках найзручніших областей і придатних місць він пройшов у землі Скіфії, які на їх мові називалися Ойум» [Йордан, 1965 с. 25—29].

На думку польських вчених, готи короля Беріга з'явилися на Помор'ї наприкінці I ст. н. е. Вже в II ст. вони зайняли східне Помор'я, Куявію, а в кінці цього століття прийшли на територію Мазовії і Підляшшя, захопивши райони Полісся та Волині. У III ст. писемні дані фіксують готів уже в Приазов'ї та на Дунаї [Буданова, 1990, с. 9—50].

В науковій літературі немає єдності у визначенні напрямку руху готів на ці землі. Переважають дві думки. Одна група вчених вважає, що міграція готів на південь ішла по Ду-

наю, у верхів'я якого вони вийшли з району Шлезвіга. Інші пишуть, що готи рухалися вздовж Вісли, Верхнього і Середнього Дніпра [Буданова, 1990, с. 72]. При цьому всі дослідники спираються на повідомлення Йордана: «Ми читали, що перше розселення (готів) було у Скіфській землі, коло Меотійського болота, друге — у Мезії, Фракії та Дакії, третє — на Понтіїському морі з другої сторони Скіфії» [Йордан, 1965, с. 27,28]. З цього уривку важко визначити координати руху готів. Як справедливо зазначає В. П. Буданова, не можна виявити навіть, яких готів при цьому має на увазі Йордан: готів взагалі, остготів чи везеготів. В. П. Буданова вважає, що в даній фразі мова йде ще про загальну масу готів, а не про якусь їх частину чи гілку. Це підтверджується самим Йорданом, коли він пише, що на південь почало рухатися все військо готів на чолі з королем Філімером («разом із сім'ями»).

«Філімер, зачарований великим достатком цих країв (землі скіфів), перекинув туди половину війська, після чого, кажуть, міст, перекинутий через ріку, поламався, так що нікому більше не залишилося можливості ні пройти, ні повернутися...

Ця ж частина готів, яка була при Філімері, перейшовши ріку, опинилася, як кажуть, переміщеною в область Ойум і заволоділа бажаною землею...» [Йордан, 1965, с. 25—29].

Отже, в Ойум з Філімером пішла лише частина готів. В. П. Буданова припускає, що саме це місце у праці Йордана фіксує їх поділ на остготів та везеготів. У подальшому дві частини готів просувалися на південь різними шляхами [Буданова, 1990, с. 72—74]. Остготи рухаючися в напрямі до крайньої частини Скіфії, що межувала з Понтіїським морем, розселився в області Меотиди, а потім через Північне Причорномор'я проникли на Балкани: «Звідсіля вже як переможці (над племенем спалів) рухаються вони у крайню частину Скіфії, що поєднується з Потійським морем...» [Йордан, 1965, с. 29].

Везеготи ж, відділившись, просувалися до кордонів римської імперії через Балкани. Вони проникли на цю територію значно раніше і незалежно від остготів. Історія везеготів у давніх істориків пов'язана лише з Балканами [Буданова, 1990 с. 60—79]. Ряд даних дозволяє говорити про появу готів на

Балканах вже на початку III ст. Зокрема, Діон Касій повідомляє, що у 180 р. в межі Імперії було прийнято 12000 вільних даків. На цій підставі висловлюється припущення, що переселення даків було викликано натиском готів. Це були, як вважає В. П. Буданова, везеготи [Буданова, 1990 с. 77—79]. На жаль, писемні джерела не дають можливості визначити район, де відбувалося розселення готів. Не говорять вони і про напрям руху везеготів на Балкани.

Спробуємо розглянути припущення В. П. Буданової, яке опирається на писемні джерела, крізь призму даних, отриманих при дослідженні пам'яток вельбарської культури в Україні.

Час появи тут цих пам'яток збігається з повідомленням Йордана щодо просування готів у країну «Ойум» і появою їх на Балканах. Це остання чверть II ст. н. е. Причому пам'ятки вельбарської культури мають уже сформований вигляд і розміщені лише у межах Волині та Поділля. В інших регіонах, зокрема, Середньому Подніпров'ї, вельбарські пам'ятки або елементи цієї культури відносяться до другої половини III ст. та існують лише у складі, чи як частина черняхівської культури. Очевидно, германські племена зробили тривалу зупинку на Волині і Поділлі, витіснивши звідти місцеву давньослов'янську людність.

Допускаємо думку, що саме на Волині, а не у Північному Причорномор'ї, як прийнято вважати, відбувся розподіл війська (народу) Філімера на дві частини - остготів, основу яких становило плем'я грейтунгів, очолюване Амалами, і везеготів, ядро яких складало плем'я тервінгів, очолюване Бантами. Підкорюючись загальній тенденції руху всіх варварів до кордонів римської імперії, германці з Волині направилися туди різними шляхами. Про ймовірну дорогу остготів вже говорилося. В даному випадку нас цікавить шлях везеготів. Нам видається, що археологічні матеріали не лише підтверджують правомірність гіпотези В. П. Буданової про рух цієї частини германських племен на Балкани, минаючи Меотиду і Причорномор'я, але й дають можливість розвинути її, більше конкретизувати.

Не важко побачити на карті, що з Волині

найкоротшою і найвигіднішою дорогою на південь є басейн Дністра; без сумніву, це розуміли готи. Але до цього часу у Верхньому Дністрі на ділянці від м. Сокаля у верхів'ях Бугу і аж до Хотина на Середньому Дністрі вельбарських пам'яток поки що не виявлено. Натомість багато поселень кінця II—першої половини III ст. н.е. знайдено П. І. Хавлюком у Південному Побужжі [Хавлюк, 1988, с. 137—144]. Це явище можна пояснити тим, що у регіоні Верхнього Дністра сформувалося значне й сильне слов'янське угруповання, яке складалося з численних місцевих слов'янських (венедських) общин, носіїв пам'яток зубрицької культури, і витіснених готами общин з Волині. Готи не зуміли пройти через цей регіон, тому повернули на південний схід до Південного Побужжя. Обійшовши Верхнє Подністров'я, вони вийшли на Дністер у районі Хотина і Кам'янця-Подільського. Перехід германцями Дністра в його середній течії зафіксований кількома вельбарськими пам'ятками, виявленими дослідниками у 80-х роках. Мова йде про поселення Велика Слобідка-П і Козлов [Козак, 1984, с. 55—60; Магомедов, 1988, с. 163—187]. Подальший шлях везеготів пролягав, мабуть, через Молдову у Попруття на територію Дакії. В. П. Буданова наводить цікавий факт, який підтверджує перебування везеготів на Дністрі. У творі Олімпіадора, написаному у 425 р., говориться, що вандалі називають везеготів «трупами». Відомо, що «Трул» — одна з давніх назв Дністра [Буданова, 1990, с. 76,77].

Важливо зауважити, що, судячи з археологічних матеріалів, германці просувалися не суцільною похідною масою, а повільно, освоюючи і спорадично заселяючи територію, через яку проходили. Про це свідчать вельбарські пам'ятки, розкидані окремими острівками, або значними суцільними масивами. З писемних джерел також впливає, що готи в III—IV ст. були розсіяні на значних просторах окремими сімейно-родовими або сусідськими групами [Буданова, 1990, с. 76, 77]. Отже відбулася не одноразова міграція, а, як висловився М. Б. Шукін, свого роду «повзуча міграція», в ході якої здійснювалися поступові просування різних і не дуже великих груп людей [Шукін, 1994, с. 248]. І справді в писемних джерелах називаються готи,

гепіди, герули, борани, тайфали, вандали і т. д. В цій ситуації виділити пам'ятки якогось племені чи етноплемінної групи, за рідким виключенням, практично неможливо. Матеріальна культура всіх цих племен була подібною.

Нещодавно ще одну безуспішну спробу в цьому напрямку здійснив Б. В. Магомедов. Звівши до однієї купи невлад писемні дані, вільно трактуючи археологічні матеріали, Б. В. Магомедов задекларував належність вельбарської культури пізньоримського часу гепідам [Магомедов, 2001, с. 70—74]. Для цього дослідника, який реанімував ідею Ю. В. Кухаренка та М. Б. Шукіна про готську належність черняхівської культури і палко пропагує її у своїх публікаціях, така постановка вельбарської проблеми має принципове значення. Вона дає змогу відповісти на гостре для нього питання, чому частина вельбарської культури трансформувалася у черняхівську культуру, а інша не сприйняла її, зберігши самотні риси до початку V ст. Існування самотній вельбарської культури на Волині і Поділлі паралельно з черняхівською не дає можливості прибічникам готської належності останньої відстоювати схему Ю. В. Кухаренка: вельбарська культура — любовідзька фаза (Польща) — вельбарська культура — цецельська фаза (Волинь) — черняхівська культура (Україна).

Суть роздумів Б. В. Магомедова полягає в наступному.

На Волинь у кінці II ст. прийшли готи, які розповсюдившись до середини III ст. по всій території сучасної України, створили черняхівську культуру. На пустуючі землі проникли «ліниві» германці-гепіди, які в силу своєї відсталості не зуміли дотягнутися до рівня розвитку готів, залишившись із своєю примітивною (вельбарською) культурою. Цьому на думку Б. В. Магомедова, сприяли і недружні стосунки двох германських народів.

Писемні дані, які приводить Б. В. Магомедов на користь своєї гіпотези, є, як зазначалося вище, нагромадженням цитат різних античних авторів, які мають слабе відношення до теми дослідження.

На жаль, чітких історичних повідомлень про гепідів мало. Згідно легенди, переданої Йорданом, ім'я цьому готському племені дав

корабель, який останнім пристав до берега Готіскандзи. Ледачі гребці були названі «geranta», тобто ледачими [Йордан, 1965, с. 94, 95]. У Йордана немає сумніву, що гепіди походять від готів. Після переселення у Повіселення гепіди живуть разом з готами. Тут, очевидно, відбулося виділення цього племені з готського масиву. Гепіди, судячи з повідомлень Йордана, самостійно просувалися на південь. Йордан пише з цього приводу так: «Король гепідів Фестида підняв своє неповоротке плем'я і розширив зброєю межі своєї області. Він розорив бургундзонів майже до повного винищення і підкорив численні інші племена» [Йордан, 1965, с. 97]. Згідно досліджень К. Годловського, східногерманські племена бургундів були носіями північної частини пам'яток пшеворської культури [Godlowski, 1985, с. 144]. Всі інші повідомлення про гепідів пов'язані виключно з Подунав'ям і прилягаючими землями. Саме тут, на думку дослідників, відбувалася битва короля Фестиди з готами, яких очолював король Острогота у середині III ст. [Йордан, 1965, с. 98—100]. Тут, за Істром, ведуться інші війни між германськими племенами, описані в панегірику на честь імператора Максиміліана (791 р.), в тому числі між готами і гепідами [Буданова, 1990, с. 62].

Гепіди згадуються також у багатьох писемних джерелах як активні учасники походів проти Риму [Ременніков, 1954; Буданова, 2000]. У гунський час гепіди входили до гунського військово-політичного союзу, а король гепідів Ардаріх був одним з найбільш відданих полководців Аттіли. На боці гунів вони виступили у битві на Каталаунських полях у 451 р. [Йордан, 1965, с. 199, 200]. Сліди гепідів губляться у другій половині VI ст. після розгрому їх аварами.

Таким чином, писемні дані дають підстави локалізувати гепідів як окреме плем'я, що виділилося з готського етноплемінного масиву на території Західної Вісли після відходу готів на південний схід у кінці II—III ст. Всі пізніші писемні згадки про гепідів пов'язані лише з Подунав'ям. Підстав для розміщення гепідів на Волині писемні дані не дають. Цілком очевидно, що у період військової активності окремі групи гепідів могли проникати і далеко в південно-східні регіони, в

Таблиця 2. Хронологія пам'яток вельбарської культури на Волині.

Назва пам'ятки	Ст.	Хронологія		Уст.
		Піст.	IV ст.	
Лепесівка — поселення				
Боратин — поселення				
Загаї — поселення				
Городок — поселення				
Рованці — поселення				
Хрінники — поселення				
Михале — поселення				
Линів — поселення				
Баїв-І — могильник				
Могіляни-Хмельник — могильник				
Любомль — могильник				
Дерев'яне — могильник				
Дитиничі — могильник				
Ромош — могильник				
Гірка Полонка-І — могильник				

тому числі і Волинь. У зв'язку з цим здається ймовірною гіпотеза М. Ю. Смішка про гепідську належність могильника у Дитиничах, поховальний обряд і інвентар якого має яскраво виражені північно-західні риси, відмінні дещо від пам'яток вельбарської культури [Смішко, Свешніков, 1961, с. 89—114]. В цей час на Волинь і Поділля проникли й інші окремі групи германських племен. Про це свідчать одиничні поховання пшеворської культури у басейнах Дністра, Стиру та Горині [Козак, 1984; Козак, Прищепа, 1999, с. 154—161].

Розглянемо археологічні докази Б. В. Магомедова щодо гепідської належності вельбарської культури Волині. В якості таких приводиться знову ж таки ідея М. Б. Шукіна про дві хвилі вельбарського руху на Волинь, що ґрунтується на існуванні двох хронологічних груп пам'яток. Друга хвиля, так звана «дитиницька», якраз і складалася, надумку М. Б. Шукіна з «лінівих» гепідів [Шукін, 1994, с. 248].

Чи існувала насправді «друга хвиля» на Волині? Звернемося до археологічного матеріалу. В даний час на цій території досліджено до рівня наукової достовірності 15 вельбарських пам'яток (табл. 2). Вони поділяються за хронологічною ознакою на дві групи. Перша з них датується від кінця II до IV ст. н. е. Друга група пам'яток визначається часом з другої половини III ст. н. е. До першої групи пам'яток відносяться всі повністю досліджені поселення (Боратин, Городок, Линів, Хрінники) та відносно широко досліджені могильники (Любомль, Баїв). Друга гру-

па представлена одиничними похованнями або їх групами на могильниках (Могіляни, Хмельник, Дерев'яне, Гірка Полонка) та поселенням у Зягаях-П, розкопанім частково. Виходячи з цього, можна висловити думку, що при більш повному дослідженні цих пам'яток, очевидно, будуть виявлені й раніші матеріали. На таку можливість вказує ситуація в Баєві, де, крім могильника кінця III—IV ст., було виявлено нами могильник вельбарської культури кінця II—III ст. н. е., або поселення у Боратині та Хрінниках, де лише на третій сезон робіт було натраплено на об'єкти першої хронологічної групи.

Крім того, треба мати на увазі також фактор внутрішнього розвитку вельбарського суспільства, особливий імпульс якому міг дати процес формування черняхівської культури у середині III ст. н. е., в результаті якого могли і повинні були з'явитися нові поселення.

Виходячи з матеріалів германського могильника у Дитиничах, поховань пшеворської культури у Млинові, Городку Рівненської області можна говорити про проникнення на територію Волині окремих груп людей з північного заходу у другій половині III ст. н. е. Але ця інвазія, судячи з кількості і характеру пам'яток, не була значною. Не знаходить підтвердження в археологічному матеріалі також теза Б. В. Магомедова про зміну населення Волині у середині III ст. н. е. чи якусь помітну зміну характеру матеріальної культури носіїв вельбарських пам'яток зазначеного періоду.

Широке дослідження поселень, проведене нами у 80—90-х рр., дозволяє зробити висновок, що практично всі риси матеріальної культури вельбарських общин залишилися незмінними з кінця II до рубежу IV—V ст. У другій половині III ст., коли у Лісостепових регіонах України почала функціонувати черняхівська культура, вельбарська культура Волині практично не змінилася. Вона не стала черняхівською, а зберегла всі риси попереднього часу. Новим елементом стала лише кружальна кераміка черняхівської культури, яка увійшла до керамічного комплексу вельбарців і склала від 3 % у північних районах до 60% на Волино-Подільському пограниччі.

Можна також говорити, що у цей час на вельбарських поселеннях почали зводити великі дерев'яні будівлі, так звані «stalhaus» прямокутної й овальної форми. Судячи з матеріалів повністю досліджених поселень у Боратині, Линеві, Хрінниках, одне таке житло припадає на 5—6 звичайних хат-напівземлянок, які групуються навколо великого дома. На поселенні у Хрінниках виявлено чотири таких комплекси.

Таким чином, ні писемні, ні археологічні матеріали не дають можливості виділяти на Волині чи на території України в цілому пам'ятки власне гепідів.

Немає також ніяких підстав для віднесення до цього народу скарбів Волині типу Ласки-Борочичі, які датуються початком V ст. н. е. На думку Б. В. Магомедова, ці пам'ятки належать гепідам тому, що готи в цей період вже покинули Східну Європу. При цьому він посилається на роботу Є. Л. Гороховського, де розглядається хронологія черняхівських могильників [Гороховський, 1988, с. 34—46]. Проте з цієї роботи аж ніяк не випливає висновок, який декларує Б. В. Магомедов. І вже зовсім незрозумілим є віднесення до гепідів Качинського скарбу на тій підставі, що там виявлено ліпний горщик вельбарської культури [Магомедов, 2001, с. 47—76]!

Таким чином, ми не бачимо причин для перегляду висловленої нами раніше думки [Козак, 1995] про готську належність скарбів Волині початку раннього середньовіччя.

Ми, на відміну від Б. В. Магомедова, не знаходимо наукових доказів того, що на початку V ст. велика кількість народу, прожива-

ючи на землях Волині протягом мало не 300 років, покидає її, рушивши на Балкани. Слідів цього руху не простежується. Безумовно, певна частина готів, очевидно найбільш активна, покинула Волинь. Інша ж частково залишилася на місці, частково відійшла у більш північні райони Полісся і була асимільована слов'янами. Цілком вірогідно, з цією частиною асимільованих готів можна пов'язувати наявність у ранньосередньовічному слов'янському комплексі близьких до вельбарських горщиків із загнутими до середини плічками та невиділеними вінцями, появу на Поліссі довгих дерев'яних будівель типу «stalhaus». Такі житла ще сьогодні можна зустріти на Волині. Саме ці готи могли передати у мову слов'ян такі поняття як «князь», «меч», «щит», «котел», «виноград», «хліб», «плуг», «стайня» [Фасмер, 1986—1987; Топоров, 1982, с. 227—263]. При цьому відзначимо, що в готській мові відсутні слов'янські мовні елементи, що може вказувати на напрям асимілятивних процесів. Зауважимо також, що деякі дослідники, не інакше як у «творчому пориві», схильні віднести до готської спадщини перейнятої слов'янами, такі кардинальні досягнення економіки, як залізний наральник і ручні жорна [Магомедов, 2001, с. 118]. Нагадаємо Б. В. Магомедову, що залізний наральник слов'яни Подністров'я, судячи із знахідки на поселенні Майдан-Гологірський [Цигилик, 1975, рис. 52], використовували у господарстві ще у II ст. н. е., тобто задовго до появи тут готів. На поселенні венедів у Пасіках-Зубрицьких (Верхнє Подністров'я) відкрито потужну млинову споруду II ст. н. е., де відбувався помол зерна на кількох ротаційних жорнах для всієї сільської общини, а можливо й округи [Козак, Пашкевич, 1985, с. 18—27].

Виходячи з реалій, які демонструє накопичений на сьогодні археологічний матеріал при дослідженні пам'яток вельбарської, черняхівської, київської та інших культур пізньоримського часу на території України, можна констатувати наступне: чітко виділяються регіони компактного проживання різних народів — германців, давньослов'янської людності (венедів), пізньоскіфських та пізньосарматських общин.

Перші досить виразно локалізуються в межах сучасної Волині, залишивши пам'ят-

ки вельбарської культури. Слов'яни-венеди займали землі Верхнього і Середнього Дністра, де залишили культуру поселень Дем'янів-Теремці, яка є продовженням традицій зубрицького населення. Інша група давніх слов'ян займала територію Верхнього Подесення, залишивши пам'ятки київської культури. Пізньоскіфські групи, нащадки елінізованої іранської людності разом із сарматами проживали компактно в регіоні Північного Причорномор'я.

Решту території сучасної України між Дністром, Прутом і Дніпром треба визначити місцем суміжного проживання більшості вищеназваних груп і племен, які разом створили історико-культурний пласт черняхівської культури. Це підтверджується наявністю тут пам'яток, які мають переважно змішані риси германської, скіфо-сарматської, дакійської, слов'янської культур, а всі разом — риси провінційно-римської культури.

Пов'язувати в цьому регіоні черняхівську культуру з якимось конкретним етносом, як це і досі роблять окремі дослідники, практично неможливо. Цей напрям вже багато років приводив у безвихідь. Культура народів, що проживали тут спільно, мала поліетнічний характер. Звичайно, можна і в цьому регіоні визначити вузьколокальну групу, де

переважали готи і сармати (Поділля), чи фракійці і готи (Пруто-Дністровське межиріччя), чи пізні скіфи, готи, сармати (Причорномор'я, Крим), чи навіть одну або кілька пам'яток конкретної етнічної одиниці (готська, гепідська, слов'янська, сарматська і т. д.). Тому, в залежності від дослідника, етнос черняхівської культури можна визначити будь-як і при цьому знайти достатню кількість аргументів на користь свого визначення. Прикладом є остання праця Б. В. Магомедова [Магомедов, 2001].

Тому, на наш погляд, потрібно змінити методологічний підхід при розгляді історії людності, яка населяла Україну в кінці II — на рубежі IV—V ст. н. е. Потрібно визнати безперспективним погляд, при якому всі ці народи розглядаються крізь призму культури одного народу. До уваги треба брати особливості всієї сукупності черняхівських пам'яток, а не однієї пам'ятки чи одного регіону. Треба визнати, що носії цих пам'яток перебували у тісному етнокультурному контакті. Стрижнем цих контактів були впливи провінційно-римської культури, викликані потребами Риму. Зворотнім потоком були нові потреби «варварів», спровоковані цим впливом. «Держава Германаріха», якщо така і була, грала роль однієї з складових цього процесу.

Список літератури

- Амброз А. К.* Фибулы юга Европейской части СССР // САИ.— 1966.— Выш. Д1-30.
- Баран В. Д.* Черняхівська культура. — К., 1981.
- Буданова В. П.* Готы в эпоху великого переселения народов.— М., 1990.
- Буданова В. П.* Варварский мир эпохи великого переселения народов.— М., 2000.
- Бураков А. В.* Козырьское городище рубежа и первых веков нашей эры.— К., 1976.
- Гороховский Е. Л.* Хронология черняховских могильников Лесостепной Украины // Труды V Международного конгресса археологов-славистов.— Т.4.— К., 1988.— С. 34—46.
- Йордан.* О происхождении и деяниях гетов.— М., 1965.
- Каспарова К. В., Щукин М. Б.* Могильник Могиляны-Хмельник // Труды Государственного Эрмитажа.— 1979.—Т.20.—С. 147—168.
- Козак Д. Н.* Поселение у с. Великая Слобода (к вопросу о памятниках вельбарской культуры на Волыни и Подолии) // КСИА.— 1984.— Выш. 178.— С. 55—60.
- Козак Д. Н.* Пшеворська культура у Верхньому Подністров'ї і Західному Побужжі.— К., 1984.
- Козак Д. Н.* Етнокультурна історія Волині.— К., 1991.
- Козак Д. Н.* Пам'ятки давньої історії Волині у с. Линів.— К., 1994.
- Козак Д. Н.* Культурно-історична інтерпретація скарбів Волині рубежу IV—V ст. н. е. //Археологія.—1995.— № 4.— С. 50—66.

- Козак Д., Оприск В., Шкоронад В.* Пам'ятки давньої історії Волині у с. Городок.— К., 1999.
- Козак Д. Н., Пашкевич Г. О.* Про землеробство племен Верхнього Подністров'я і Західного Побужжя на рубежі і в перших століттях нашої ери // Археологія.— 1985.— № 50.— С. 18—27.
- Козак Д. Н., Прищена Б. А.* Нова пам'ятка пшеворської культури на Волині // Археологія.— 1999.— № 4.— С. 153—161.
- Кропоткин В. В.* Римские импортные изделия в Восточной Европе (II в. до н.э.— V в. н.э.) // САИ.— 1970.— Выш. ДІ-27.
- Кухаренко Ю. В.* Баївський могильник // Археологія.— 1975.— № 18.— С. 51—61.
- Кухаренко Ю. В.* Могильник Брест-Тришин.— М., 1980.
- Магомедов Б. В.* Гепіди. Історичні відомості та археологічні реалії // Археологія.— 2001.— № 2.— С. 70—74.
- Магомедов Б. В.* Черняховская культура. Проблема этноса.— Люблин, 2001.
- Магомедов Б. В.* Черняховское поселение у с. Козлов на Среднем Днестре // *Studia gothica*.— 1988.— № 2.— С. 163—187.
- Никитина Г. Ф.* Гребни черняховской культуры // СА.— 1969.— С.147—159.
- Никитина Г. Ф.* Анализ археологических источников могильника черняховской культуры у села Оселивка.— М., 1995.
- Рикман Э. А.* Жилище племен черняховской культуры Днестровско-Дунайского междуречья // Древнее жилище народов Восточной Европы.— М., 1975.— С.50—87.
- Ременников А. М.* Борьба племен Северного Причерноморья с Римом в III в.— М., 1954.
- Славяне и их соседи в конце I тысячелетия до н. э.— первой половине I тысячелетия н. э.— М., 1993.*
- Смішко М. Ю., Свєшніков І. К.* Могильник III—IV ст. н. е. у с. Дитиничі Ровенської області // МДАПВ.— 1961.— вип. 3.— С. 59—75.
- Тиханова М. А.* Раскопки на поселении III—IV вв. н.э. у с. Лепесовка в 1957— 1959гг.//СА.— 1963.— №2.— С. 178—191.
- Топоров В. Н.* Древние германцы в Причерноморье: результаты и перспективы // Балто-славянские исследования.— М., 1982.— С. 227—263.
- Хавлюк П. И.* Вельбарские памятники на Южном Буге // *Kultura wielbarska w midszym okresie rzymskim*.— Lublin.— 1988.— Т. 1.— С. 137—144.
- Циглик В. М.* Населення Верхнього Подністров'я перших століть нашої ери.— К., 1975.
- Шелов Д. Б.* Узкогорлые светлоглиняные амфоры первых веков нашей эры: классификация и хронология // КСИА.— 1978.— Вып. 156.— С. 16—21.
- Шишкин Р. Г.* Хронологические признаки трёхслойных гребней черняховской культуры // Сучасні проблеми археології.— К., 2002.— С. 244—246.
- Щукин М. Б.* На рубеже эр // Российская археологическая библиотека.— № 2.— 1994.— 248 с.
- Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка (в 4-х томах).— М., 1986—1987.
- Diaconu Gh., Tzomy M., Constantinescu M., Drambocianu V.* L'ensemble archeologique de Pietroasele//Dacia.— Т. XXI.— 1977.
- Przemiany kulturowe i osadnicze w południowej i środkowej Polsce w młodym okresie przedrzymskim i w okresie rzymskim.— Wrocław, 1985.
- The Chronology of the Latene Roman and Early Migration Periods in Central Europe.— Krakow, 1970.
- M. Der Reitersporn, seine Entstehung und früheste Entwicklung.*— Lipsk, 1921.
- Maczynska M.* Der Hortfund aus der irunen Volkerwanderungszeit aus Lubiana, woi. Gdansk, in Pommern // Markomannenkriege - Ursachen und Wirkungen. VI. Internationales Simposium «Grundprobleme der fruhgeschichtlichen Entwicklung in nordlichen Mitteldonauebiet» (Wien).— Brno, 1994.— 149—157.
- Raddatz K.* Thorsberger Moorfund // Offa-Bücher.— 1957.— Bd.13.— 149 з.
- Thomas S.* Studien zu den germanischen Kammen der römischen Kaiserzeit // Arbeits-und Forschungsberichte zur sächsischen Bodendenkmalpflege.— 1960.— Ad. 8.— 8. 54—212.
- Wielowiejski J.* Przemiany gospodarczo-spoleczne ludności południowej Polski w okresie pòznołateńskim i rzymskim // *Materiały starożytne*.— 1960.— Т.6.
- Wolagiewicz K.* Ceramika kultury wielbarskiej między Bałtykiem a Morzem Czarnym.— Szczecin, 1993.
- K. Kultura oksywska i wielbarska — systematyka kulturowa // *Prahistoria ziem polskich*.— Wrocław, 1981.— Т. V.

Ранньослов'янський комплекс

VII—IX ст.

Ранньослов'янські об'єкти на поселенні представлені десятьма житлами (№ 8, 14, 20, 21, 26, 37, 38, 64, 74, 75) та однією спорудою (№ 1). Всі об'єкти мали заглиблені в ґрунт котловани, контури яких простежувалися у передматериковому шарі на глибині 0,5—1 м. Заповнення котлованів об'єктів відрізнялося від коричневого передматерикового шару, це темно-сірий гумус, насичений вугіллям, шматками глиняної обмазки та печини, кістками тварин, інколи тут траплялися речові знахідки більш ранніх періодів існування поселення.

Житло № 8 (розкоп I, 19-21-д-е). Напівземлянка, чотирикутна в плані, орієнтована кутами за сторонами світу, розміри котловану 3,6х3,2 м, висота стінок 0,6—0,65 м (рис. 2). Контури котловану були простежені з глибини 0,6 м. Рештки глинобитної печі були виявлені в центральній частині будівлі, тут простежено скупчення глини над фрагментом череня діаметром 0,7 м, завтовшки до 5 см у трьох кутах (крім південного, поруйнованого) знаходились стовпові ями діаметром 0,2—0,25 м, глибиною 0,2—0,25 м. У заповненні будівлі містились уламки ранньогончарного горщика (рис. 2, 2).

Житло № 14 (розкоп III). Напівземлянка, квадратна в плані, орієнтована кутами за сторонами світу, розміри котловану 5,6х5,6 м, висота стінок 0,4 м (рис. 3). Глинобитна піч була збудована в східному куті котловану, вона прямокутна в плані, розмірами 1,4х1,3 м, стінки збереглися на висоту до 0,6 м. Черинь овальний в плані, розмірами 0,7х0,9 м. В котловані

виявлені дві стовпові ямки: в центрі та біля західного кута печі. Біля південно-західної стінки котловану будівлі, на середині її довжини, було влаштовано округлу в плані яму (1х0,5 м), глибиною 0,44 м від рівня долівки. З боку приміщення вона мала сходинку, вирізану в матеріку. У заповненні котловану житла містились уламки ліпних слов'янських горщиків (рис. 3, 2—4).

Житло № 20 (розкоп V, 6-8-в-д). Напівземлянка виявлена на глибині 1 м, прямокутна в плані, орієнтована стінами за сторонами світу, розміри котловану 4,2х4,5 м, висота стінок 0,6—0,8 м (рис. 4). Західна стінка мала виступ на всю висоту котловану розмірами 2,2х0,3 м. Глинобитна піч була збудована у північно-східному куті котловану, вона чотирикутна в плані, розмірами 1,2х1,1 м, стінки збереглися на висоту 0,18 м. Розміри череня 0,45х0,65 м. На південь від печі виявлено стовпову яму діаметром 0,55 м і глибиною 0,5 м. Біля західної стіни котловану виявлено яму А, ще три ями (Б-Г) було влаштовано вздовж південної стіни котловану. Яма А чотирикутна в плані, розмірами 0,6х0,8 м, глибиною 0,3 м; яма Б овальна в плані, розмірами 1,4х1,5 м, глибиною до 0,6 м; яма В неправильної в плані форми, розмірами 2х1,4 м, глибиною 0,3 м; яма Г округла, діаметром 0,8 м, глибиною 0,53 м. У заповненні котловану містились уламки ліпних слов'янських горщиків (рис. 4, 2—6).

Житло № 21 (розкоп V, 6-8-в-г). Напівземлянка зруйнована пізнішими житла-

ми № 17, 19. Вона прямокутна в плані, розмірами 3,6х4,8 м, висота стінок 0,3 м, орієнтована стінами за сторонами світу (рис. 5). Залишки череня розмірами 0,5х1,1 м виявлені в південно-східному куті. Тут знаходилось кілька уламків ліпного слов'янського посуду (рис. 5, 2—4).

Житло № 26 (розкол VIII, 14-17-д-е). Напівземлянка виявлена на глибині 0,5 м, прямокутна в плані, орієнтована кутами за сторонами світу, розміри котловану 4,2х3,6 м, висота стінок 0,6 м (рис. 6). Глинобитна піч знаходилась у східному куті, збереглася не повністю, розміри 0,8х1 м, стінки завтовшки від 0,2 до 0,7 м, збереглися на висоту 0,4 м. Черінь завширшки 0,6 м, влаштований на глиняній підсипці товщиною до 0,1 м. По кутах житла і посередині стін простежені ямки від стовпів. Діаметр кутових ям 0,5—0,6 м, інших — 0,3 м, глибина — 0,2—0,25 м. В заповненні котловану знаходилися уламки ліпних слов'янських горщиків (рис. 6, 2—4) і кістяна проколка.

Житло № 37 (розкоп XI, 24-26-в-д). Напівземлянка, прямокутна в плані, орієнтована стінами за сторонами світу, розміри котловану 4х3,4 м, висота стінок 0,6 м (рис. 7). Глинобитна піч була збудована у північно-східному куті котловану, вона чотирикутна в плані, розмірами 1,3х0,8 м, стінки збереглися на висоту 0,8 м. Черінь завтовшки до 1 см влаштований на 0,2 м нижче рівня долівки, поряд знаходилася округла передпічна яма діаметром 1 м, глибиною 0,3 м. Біля південної стіни котловану та у південно-східному куті виявлені дві стовпові ями діаметром 0,3—0,4 м. Біля східної стіни котловану було влаштовано господарську яму округлу в плані, діаметром 1,4 м, глибиною 0,4 м. У заповненні котловану знаходилися уламки ліпних слов'янських горщиків (рис. 7, 2—5).

Житло № 38 (розкоп XI, 23-24-д-є). Наземна будівля, квадратна в плані, орієнтована стінами за сторонами світу, розміри котловану 3х3 м, висота стінок до 0,1 м (рис. 8). Глинобитна піч була збудована у північно-східному куті житла, однак вона зруйнована при влаштуванні котловану пізнішої будівлі № 39. Збереглися лише рештки череня діаметром 0,4 м та фрагмент північної стінки завтовшки 0,2 м. У центрі будівлі та в захід-

ній її частині виявлені три стовпові ями діаметром 0,2—0,4 м, глибиною 0,2—0,25 м. У заповненні будівлі знаходилися уламки ліпного слов'янського посуду, окремі фрагменти носять сліди підправки на гончарному крузі (рис. 8, 3—6). Знайдено також залізний стержень з отвором на кінці (рис. 8, 2).

Житло № 64 (розкоп XVII, 4-5-а-б). Напівземлянка збереглася лише частково, західна частина зруйнована (рис. 9). Котлован прямокутний у плані, орієнтований кутами за сторонами світу, довжина південно-східної стіни 4 м, висота стінок 0,6—0,8 м. Глинобитна піч була збудована у східному куті, вона чотирикутна в плані, розмірами 0,9х0,9 м, стінки збереглися на висоту до 0,3 м. У заповненні будівлі знаходилися уламки ліпного слов'янського посуду (рис. 9, 2—5).

Житло № 74 (розкоп XVIII, 2-4-з-і). Напівземлянка, квадратна в плані, орієнтована кутами за сторонами світу, розміри котловану 4х3,8 м, висота стінок 0,4 м (рис. 10). Глинобитна піч була збудована у східному куті котловану, вона підковоподібна в плані, західна стінка частково зруйнована, розмірами 1,3х0,8 м, стінки збереглися на висоту 0,45 м, їх товщина досягає 0,6 м. По кутах котловану та на середині довжини стін знаходилися стовпові ямки діаметром 0,3—0,35 м, глибиною 0,12—0,27 м. В центральній частині котловану простежені рештки двох черенів діаметром 0,2 м. Біля південно-західної стіни будівлі, за межами котловану було влаштовано нішу овальної в плані форми розмірами 1х1,4 м, глибиною до 0,15 м від рівня долівки. У заповненні будівлі містилися уламки ліпного слов'янського посуду (рис. 11, 1—3).

Житло № 75 (розкоп XVIII, 6-8-з-і). Напівземлянка, квадратна в плані, орієнтована стінами за сторонами світу, розміри котловану 3,2х3,4 м, висота стінок 0,3 м (рис. 12). Глинобитна піч знаходилась у східному куті котловану, при її будівництві була використана глиняна обмазка та глиняні вальки. Вона квадратна в плані, розмірами 0,8х0,8 м, стінки завтовшки 0,1—0,15 м збереглися на висоту 0,2 м. Черінь прямокутна у плані, розмірами 0,5х0,7 м. Стовпові ями виявлені у кутах котловану та посередині біля північно-західної та південно-західної стін. Їх діаметр 0,4—0,7 м, глибина 0,16—0,47 м. Ще одна

яма знаходилася на захід від печі, вона округла в плані, діаметром 0,5 м, глибиною 0,3 м. У заповненні котловану знайдено значну кількість уламків ліпного слов'янського посуду (рис. 13), один горщик вдалося реконструювати повністю (рис. 13, 4).

Споруда 1 (розкоп I, 19-21-д-е). Майже повністю зруйнована житлом № 8. Мала заглиблений в ґрунт котлован чотирикутний у плані, розмірами 4,8х2,6 м, висота стінок 0,4 м. У заповненні котловану знайдено уламки ліпного слов'янського посуду (рис. 14,2, 3).

На поселенні Хрінники, як і на інших ранньослов'янських поселеннях другої половини I тис. н. е., найбільш масовими знахідками є фрагменти глиняного посуду. Крім того, трапилися кістяна проколка у житлі № 26, залізний загострений з одного кінця стержень і з отвором на іншому (рис. 8,2) та уламки залізної пластини у житлі № 74. Археологічні матеріали, як правило, концентруються на підлозі та в заповненні будівель. В культурному шарі навіть уламки посуду трапляються рідко.

Переважна більшість ранньослов'янського глиняного посуду виготовлена ліпним способом. Лише в житлах № 8, 38 були ранньогончарні горщики. Ліпна слов'янська кераміка представлена уламками горщиків, виготовлених з домішкою піску, шамоту, товченого вапняку, зрідка жорстви. Поверхня посуду горбкувата, інколи через велику кількість домішок вона шорстка. Випал керамічних виробів нерівномірний, тому колір поверхні посудини неоднаковий, від світло-коричневого до темно-сірого.

Глиняні горщики представлені уламками, тому для їх типологічної класифікації залучені в першу чергу верхні частини виробів з шийкою та вінцями. При цьому були використані критерії, розроблені для класифікації ранньослов'янської кераміки з пам'яток, які досліджувалися між Дніпром і Західним Бугом [Русанова, 1973, с. 10, 11; Тимошук, 1976, с. 9—12; Русанова, Тимошук, 1984, с. 11—17; Баран, 1988, с. 10—16].

Один горщик з житла № 75 вдалося реконструювати повністю (рис. 13, 4). Він конічний, найбільше розширення стінок припадає на 2/3 висоти виробу. Горщик має округлі плічка, чітко виражену шийку і відігнуті вінця.

За ступінню нахилу вінець, формою шийки та плічок знайдені ліпні ранньослов'янські горщики віднесені до шести типів (рис. 16):

1 — горщики з короткою прямою шийкою і виступаючими плічками, вінця дещо потовщені, зрізані;

2 — горщики з високою прямою шийкою і похилими плічками: а — вінця горизонтально зрізані; б — вінця мають виступ;

3 — горщики з короткими слабо відігнутими назовні вінцями: а — вінця зрізані, б — вінця потоншені; в — вінця мають виступ;

4 — горщики з видовженими і більш відігнутими вінцями: а — вінця зрізані, б — вінця потоншені, в — вінця мають виступ;

5 — горщики, у яких вінця значно відігнуті назовні, а плічка помітно виступають: а — вінця зрізані; б — вінця потоншені; в — вінця мають виступ;

6 — горщики з високою вертикальною шийкою та плічками, що помітно виступають.

Горщики, віднесені нами до 1—5 типів відповідають 3—7 варіантам посудин типу I за класифікацією І. П. Русанової та Б. О. Тимошука, розробленою за матеріалами досліджень поселень Кодин. Горщики 1—4 типів з Хрінників відповідають 1—4 варіантам вінця горщиків I типу за класифікацією В. Д. Барана посуду з поселень Рашків. Горщики з вінцями 5 типу поширені на пам'ятках культури типу Луки-Райковецької між Дніпром і Західним Бугом [Русанова, 1973, с. 13; Максимов, Петрашенко, 1988, с. 86—88]. Як свідчать ці порівняння, ліпний посуд з поселення Хрінники характерний для ранньослов'янських культур Правобережжя Дніпра другої половини I тис. н. е.

Матеріали поселення Хрінники дають основу для датування житлових та господарських комплексів. Датування спирається перш за все на кореляцію керамічних комплексів, а також на стратиграфічну послідовність будівель. У двох випадках будівлі на поселенні перекривали одна одну: житло № 8 збудували на місці споруди № 1; житло № 21 перекривало житло № 20.

У різночасових будівлях склад керамічних знахідок не був однаковим. Враховуючи типологію посуду, а також послідовність спорудження будівель, можна виділити най-

Таблиця 1. Розподіл типів кераміки по комплексах на поселенні Хрінники.

Комплекси	Типи кераміки на поселенні Хрінники														Гонч. посуд	Етапи	
	1а	2а	2б	3а	3б	3в	4а	4б	4в	5а	5б	5в	6				
14		+		+													1
64	+	+		+													1
20				+							+	+	+				2
21											+						2
26										+							2
37				+	+		+										2
74											+		+				2
75									+								2
сп 1											+		+				2
8															+		3
38			+	+			+								+		3

більш ранні та найбільш пізні комплекси. Дані про те, як розподіляються типи кераміки в комплексах поселення Хрінники наведені у таблиці 1.

В житлах № 14, 64 знайдені вінця горщиків типів 1, 2 і 3а, тобто розвинені варіанти посуду празької культури. Тому ці два житла можна віднести до найбільш ранніх на поселенні. В житлах № 8, 38 трапилися уламки ранньогончарного посуду, який поширюється на пам'ятках культури типу Луки-Райковецької в IX ст. [Смиленко, 1985, с. 110, 111]. Ці житла слід віднести до заключного етапу розвитку ранньослов'янського поселення.

Кореляційна таблиця виявляє певні закономірності у поєднанні типів горщиків: 1) посуд найбільш ранніх типів 1 і 2 не зустрічається з керамікою розвинених типів 4 і 5; 2) найбільш масовою є кераміка 3—5 типів, вона характерна для VIII ст. [Русанова, 1973, с. 21], зустрічається у десяти комплексах і побутує протягом другого-третього етапів існування поселення; 3) орнамент у вигляді пальцевих вдавлень чи насічок по вінцях чи плічках з'являється на горщиках 3 типу. Тому датування будівель можливе не за окремими уламками посуду, а тільки за їх поєднанням в комплексах.

Житла, в яких зустрічається посуд празької культури (типи 1 і 2) в поєднанні з більш розвиненими горщиками типу 3 віднесені нами до першого етапу розвитку поселення. До другого етапу віднесені комплекси з виключно ліпним посудом культури типу Луки-

Райковецької. Житла, в яких поряд з ліпною керамікою трапилися ранньогончарні посудини, віднесені до третього етапу.

Із наведених даних можна зробити висновки, що ранньослов'янське поселення Хрінники існувало в VII—IX ст., а досліджені комплекси відносяться до трьох послідовних етапів, які орієнтовно можна датувати таким чином: 1) VII — початок VIII ст.; 2) VIII — початок IX ст.; 3) IX ст. Тривалих перерв у заселенні поселення, вірогідно, не було, але інтенсивність життя на різних етапах була не однаковою, про що свідчить кількість і розміщення жител.

Всі житлові та господарські будівлі досліджені на ранньослов'янському поселенні Хрінники були заглиблені в ґрунт. Стінки котлованів збереглися на висоту від 0,3 до 0,8 м, а найчастіше на висоту 0,4—0,6 м. Враховуючи, що котловани будівель фіксувалися лише з відмітки 0,5—1 м від рівня сучасної денної поверхні, можна припустити, що глибина котлованів була більша, орієнтовно 0,7—0,9 м. На це вказує і висота, на яку збереглися стінки печей в деяких житлах (№ 14, 37, 74).

Котловани жител квадратні чи прямокутні у плані, стіни їх вертикальні. Довжина стін жител у середньому 3—4,5 м, однак у житлі № 14 стінки котловану мали довжину 5,6 м.

Глибина котлованів жител засвідчує, що це були напівземлянки. У більшості з них простежені ями від стовпів, якими кріпилися стіни будівель. Ями виявлені в кутах котлованів, інколи також посередині стін та в центрі приміщення. Вони свідчать, що стіни жител

переважно мали каркасно-стовпову конструкцію.

Житла орієнтовані як стінами, так і кутами за сторонами світу, інколи з деякими відхиленнями. При цьому спостерігається стійка тенденція — різночасові житла в одній групі (включаючи пізніші житла X ст.) мають однакову орієнтацію.

Печі в житлах були збудовані в північно-східному або ж в східному кутах таким чином, що між ними та стінами котлованів жител залишався простір для дерев'яних стін будівлі завширшки 0,15—0,25 м. Печі глинобитні, чотирикутні чи підковоподібні в плані, розмірами від 0,9х1 м до 1,3х1,4 м. Відмінну конструкцію мала лише піч у житлі № 75, при будівництві якої була використана глиняна обмазка та глиняні вальки. Такі печі відомі на пам'ятках празької культури у межиріччі Західного Бугу та Горині, на поселеннях Ріпнів, Зимне, Підріжжя [Баран, 1972, с. 206—226; Гавритухін, 1993, с. 104; Русанова, 1973, с. 44]. Черені печей були влаштовані на рівні долівки, їх підмазували шаром глини завтовшки 2—3 см. Форма їх овальна або ж чотирикутна, розміри від 0,5х0,7 до 0,7х0,9 м.

У межиріччі Західного Бугу та Стиру в житлах культури типу Луки-Райковецької на поселеннях Ромош, Підріжжя, Бабка, Муравиця виявлені лише глинобитні печі [Смиленко, 1985, с. 109; Русанова, 1973, с. 44; Кухаренко, 1961, с. 36; Прищепа, Нікольченко, 2001, с. 10, 11]. Далі на схід, в басейні Горині, в житлах зустрічаються як глинобитні печі (Пересопниця, Городок), так і печі-кам'янки (Хорів, Біла Криниця) [Терський, 1996, с. 29; Багрій, 1962; Пелещин, Чайка, 1988].

Поселення в урочищі Шанків Яр біля села Хрінники дало найбільшу кількість матеріалів для вивчення ранньослов'янських пам'яток другої половини I тисячоліття н. е. на Волинській височині та в прилеглих районах Полісся.

Давні слов'яни заселяли високий берег ріки Стир на ділянці не менше 600 м. Синхронні житла в часи розквіту поселення знаходилися на відстані 70—90 м одне від одного. Навіть враховуючи зруйновану водосховищем частину берега, отримані дані свідчать,

що забудова поселення не була щільною.

Типологічна класифікація кераміки показала близькість більшості її форм до керамічних комплексів заключного етапу празької культури та культури типу Луки-Райковецької Прикарпаття і Волині.

На основі стратиграфії комплексів, співвідношення в комплексах різних типів ліпного посуду, наявності в окремих житлах ранньогончарної кераміки, поселення датоване VII—IX ст. Отже поселення Хрінники проіснувало близько 250 років. В рамках вказаного періоду житлові комплекси розділені на три етапи. В межах кожного етапу на дослідженій території існувало від 2 до 4—5 жител. Спостерігається тенденція до збільшення числа жител на другому етапі, у УІП — на початку IX ст.

Результати досліджень дозволяють простежити, як в процесі еволюційного розвитку на основі празьких старожитностей формуються пам'ятки культури типу Луки-Райковецької. На поселенні будують такі ж напівземлянки і жителі продовжують користуватися ліпним посудом. Поширені горщики тих же форм і пропорцій, що й раніше, але ускладнюється їх профілювання, з'являється орнамент. Місцеві традиції проявляються у використанні глинобитних печей, а не печей-кам'янок, як у Подністров'ї чи басейнах Тетерева і Случі.

Враховуючи планувальну структуру селища, можна зробити припущення про тенденцію до виділення малих сімей, які вели індивідуальне господарство. Основним заняттям населення, без сумніву, було землеробство. Про це свідчать стаціонарні будівлі, ями для зберігання сільськогосподарських продуктів. Важливу роль в господарстві відігравало скотарство — розведення рогатої худоби, свиней, коней.

Поступовий розвиток протягом VII—IX ст. матеріальної культури слов'ян, зміна у господарстві та суспільних відносинах підготували ґрунт для появи в кінці I тисячоліття н.е. в урочищі Шанків Яр великого поселення, яке знаменувало собою новий період соціально-економічного розвитку слов'янського населення краю.

Список літератури

- Багрій Р. С.* Нові слов'янські і давньоруські пам'ятки на території Волині // МДАПВ.— Вип. 4.— К., 1962.— С. 120—130.
- Баран В. Д.* Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю.— К., 1972.
- Баран В. Д.* Пражская культура Поднестровья (по материалам поселений у с. Рашков) — К., 1988.
- Гавритухин И. О.* Раннеславянские памятники в районе Зимневского городища // *Archaeoslavica*.— Кракow, 1993.—Т. 2.—3.99—112.
- Козак Д., Оприск В., Шкоронад В.* Пам'ятки давньої історії Волині у с. Городок.— К., 1999.
- Кухаренко Ю. В.* Средневековые памятники Полесья // САИ.— М., 1961.— Вип. Е1-57.
- Максимов Е. В., Петрашенко В. А.* Славянские памятники у села Монастырек на Среднем Днепре.— К., 1988.
- Пелецишин М. А., Чайка Р. М.* Нові матеріали з історії давньоруського сільського населення Західної Волині (VIII—XI ст.) // 3 історії стародавності і середньовіччя. Вісник Львівського університету. Серія історична.—Львів, 1988.—Вип. 24.—С. 46—55.
- Прищепя Б. А., Нікольченко Ю. М.* Муравицьке городище.— Маріуполь, 2001.
- Русанова И. П.* Славянские древности VI—IX вв. между Днепром и Западным Бугом // САИ.— М., 1973.— Вип. Е1-25.
- Русанова И. П., Тимощук Б. А.* Кодын — Славянские поселения V—VIII вв. на р. Прут.— М., 1984.
- Смиленко А. Т.* Славянская культура Правобережья Днепра (типа Луки-Райковецкой) // Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. з.— К., 1985.— С. 106—116.
- Терський С. В.* Літописна Пересопниця в світлі археології // Наукові записки.— Вип. 1.— Рівне, 1996.— С. 28—37.

Селище Княжої доби

В ході розкопок багат шарового поселення в урочищі Шанків Яр встановлено, що тут існувало велике селище Княжої доби. Всього досліджено 37 жител, 4 господарські споруди і 7 господарських ям. За хронологією вони віднесені до двох етапів існування селища. До раннього, датованого X — початком XI ст., належать 32 житла, 3 споруди і 6 ям, а інші об'єкти датуються XII — першою половиною XIII ст. і зараховані до пізнього етапу розвитку селища.

Будівлі та інші об'єкти X — початку XI ст.

Житло № 3 (розкоп I, 23-25-д-і). Напівземлянка, квадратна в плані, орієнтована кутами за сторонами світу, виявлена на глибині 0,6 м, розміри котловану 3,6х3,8 м, висота стінок 0,7 м (рис. 2). Глинобитна піч була збудована у західному куті котловану, вона підковоподібна в плані, розмірами 1,2х0,9 м, стінки збереглися на висоту 0,5 м їх товщина досягає 0,4 м. Черінь печі овальний у плані, розмірами 0,6х0,9 м, завтовшки до 5 см. У стінки печі та в черінь були вмуровані уламки кераміки. У заповненні будівлі містились численні фрагменти гончарних горщиків (рис. 3).

Житло № 10 (розкоп I, 6-8-г-е). Напівземлянка, прямокутна в плані, виявлена на глибині 0,5 м, орієнтована кутами за сторонами світу, розміри котловану 4х3,5 м, висота стінок 1 м (рис. 4). Глинобитна піч була збудована у південному куті, впритул до стінок котловану, вона чотирикутна в плані, розмірами 1,1х1 м, стінки збереглися на висоту

0,6 м, їх товщина 0,4—0,6 м. Черінь овальний у плані, розмірами 0,6х0,5 м завтовшки до 1 см. Поряд із східним кутом, в стіні котловану було влаштовано ще одну нішоподібну піч, черінь її має розміри 0,5х0,9 м, він підмазаний шаром глини завтовшки до 1,5 см. У заповненні котловану містились уламки гончарних горщиків (рис. 4, 2, 3).

У розкопі V досліджено чотири різночасові будівлі (№ 17, 19, 20, 21), які взаємно перекривали одна одну (рис. 5). Дві з них (№ 20 та 21) відносяться до ранньослов'янського часу, ще дві — до княжої доби.

Житло № 17 (розкоп V, 5-6-в-г). Напівземлянка, прямокутна в плані, виявлена на глибині 0,9 м, орієнтована кутами за сторонами світу, розміри котловану 3,3х3,6 м, висота стінок 0,5—0,6 м (рис. 6). Долівка рівна, на окремих ділянках збереглася підмазка глиною. Глинобитна піч була збудована у східному куті котловану, вона підковоподібна в плані, розмірами 1х0,8 м, стінки збереглися на висоту 0,73 м. Виявлені сліди ремонту печі. Черінь прямокутний у плані, розмірами 0,5х0,8 м завтовшки до 1 см. Біля південно-східної стіни котловану, у північному та західному кутах виявлені три стовпові ями діаметром 0,3 м, глибиною 0,2—0,25 м. Три ями досліджені в центральній частині котловану будівлі. Північна мала розміри 0,9х1 м, глибиною 0,4 м; західна — 0,8х0,8 м, глибиною 0,6 м; східна — 1,2х1,2 м, глибиною 0,5 м. У заповненні котловану знаходились уламки гончарних горщиків (рис. 6, 2—6; 7, 1—4).

Житло № 19 (розкоп V, 7-9-в-г). Напів-

землянка, збудована на місці більш ранніх жител № 20,21. Вона прямокутна в плані, виявлена на глибині 1 м, орієнтована кутами за сторонами світу, розміри котловану 3,3х4 м, висота стінок 0,6 м (рис. 8). Підлога будівлі була влаштована на заповненні житла № 20, тому вона підмазана шаром глини завтовшки 5—10 см. Глинобитна піч була збудована у північному куті котловану, вона підковоподібна в плані, розмірами 0,9х0,8 м, стінки збереглися на висоту 0,4 м. Черинь прямокутний у плані, розмірами 0,45х0,65 м, завтовшки до 1 см. У заповненні котловану знаходились уламки гончарних горщиків (рис. 8,2).

У розкопі VI досліджено житла № 22,23, з яких пізніше житло №23 перекривало котлован більш раннього житла № 22 (рис. 9).

Житло № 22 (розкоп VI). Напівземлянка квадратна в плані, виявлена на глибині 0,6 м, орієнтована кутами за сторонами світу, розміри котловану 4,2х4,4 м, висота стінок 0,75 м. Західна частина котловану зруйнована водосховищем. Глинобитна піч була збудована у східному куті котловану, вона підковоподібна в плані, розмірами 1,2х1,25 м, стінки збереглися на висоту 0,6 м. Черинь овальний у плані, розмірами 0,6х0,9 м, завтовшки до 3 см. У заповненні котловану житла простежено сліди згорілих дерев'яних конструкцій стін і даху (плах, дощок). Вздовж трьох стін котловану простежено згорілі рештки дерев'яних стін, збереглися три нижні вінця зрубу. У заповненні котловану знаходились уламки гончарних горщиків (рис. 10, /, 2).

Житло № 23 (розкоп VI). Напівземлянка прямокутна в плані, орієнтована кутами за сторонами світу, висота стінок котловану 0,7 м. Зберігся лише східний кут будівлі з глинобитною піччю, вона квадратна в плані, розмірами 1,1 х 1,1 м, стінки збереглися на висоту 0,5 м. Черинь овальний у плані, діаметром 0,6 м. Простежено сліди перебудови печі: спочатку її стінки мали товщину 0,2 м, а згодом тильну частину печі засипали землею і побудували нові стінки, значно товщі. У заповненні котловану знаходились уламки гончарних горщиків (рис. 10, 3—б).

Житло № 24 (розкоп VIII, 24-26-а-в). Напівземлянка прямокутна в плані, виявлена на глибині 0,6 м, орієнтована кутами за сторонами світу, розміри котловану 3х3,3 м, висо-

та стінок 0,5 м (рис. 11). Західний кут котловану зруйнований водосховищем. Глинобитна піч збереглася повністю, була збудована у східному куті котловану, вона підковоподібна в плані, розмірами 0,6х0,9 м, стінки збереглися на висоту 0,6 м. Верхня площа печі рівна, горизонтальна. Черинь овальний у плані, розмірами 0,45х0,6 м, завтовшки до 1,5 см, влаштований у ямі глибиною 0,2 м від рівня долівки. Між піччю і південно-східною стінкою котловану будівлі виявлено стовпову яму діаметром 0,25 м і глибиною 0,2 м. У заповненні котловану знайдено уламки гончарних горщиків (рис. 11, 2, 3) і кістяну проколку (рис. 11,4).

Житло № 27 (розкоп VIII, 11-13-г-є). Напівземлянка, квадратна в плані, виявлена на глибині 0,6 м, орієнтована кутами за сторонами світу, розміри котловану 3,8х3,85 м, висота стінок 0,9 м (рис. 12). Глинобитна піч була збудована у південному куті, вона чотирикутна в плані, розмірами 0,8х1 м, стінки зруйновані, їх товщина 0,3—0,4 м. Черинь овальний у плані, розмірами 0,6х0,5 м, завтовшки до 1 см. Вздовж північно-східної та південно-східної стін котловану будівлі були розташовані вирізані в матеріку виступи-лежанки завширшки 0,4—0,7 м, що підвищувалися на 0,22 м над долівкою. У заповненні котловану знайдено уламки гончарних горщиків (рис. 12, 2) та кістяну проколку.

Житло № 31 (розкоп X, 21-22-в-д). Напівземлянка квадратна в плані, виявлена на глибині 1 м, орієнтована стінами за сторонами світу, розміри котловану 3,2х3,2 м, висота стінок 0,6 м (рис. 13). Глинобитна піч була збудована у північно-східному куті котловану, вона підковоподібна в плані, розмірами 1,2х0,8 м, стінки завтовшки до 0,2 м збереглися на висоту 0,4 м. Черинь овальний у плані, розмірами 0,4х0,6 м, завтовшки до 1,5 см. Посередині східної стіни котловану будівлі виявлено стовпову яму діаметром 0,15 м, глибиною 0,16 м. У заповненні котловану знайдено уламки гончарних горщиків (рис. 13,3), великий глиняний диск з отвором (рис. 16,2) та глиняну намистину з отвором (рис. 13, 5).

Житло № 34 (розкоп XI, 14-15-в-д). Напівземлянка прямокутна в плані, виявлена на глибині 0,6 м, орієнтована стінами за сторонами світу, розміри котловану 3х3,4 м, висо-

та стінок 0,7 м (рис. 14). Глинобитна піч була збудована у північно-західному куті котловану, вона квадратна в плані, розмірами 1,04х1 м, стінки завтовшки 0,2—0,5 м збереглися разом із куполом на висоту 0,64 м. Отвір у склепінні печі мав діаметр 0,12 м. Черинь овальний у плані, розмірами 0,4х0,5 м, завтовшки до 1,5 см. Піч перебудовувалася: більш ранню замурували, її рештки стали тильною частиною пізнішої печі. В трьох кутах котловану будівлі виявлені стовпові ямки діаметром 0,3—0,35 м, глибиною 0,2—0,25 м. Ще одна ямка знаходилася біля північно-східного кута печі, її діаметр 0,13 м, глибина— 0,12 м. У заповненні котловану знайдено уламки гончарних горщиків (рис. 14, 2—4), залізні вудила (рис. 14, 5).

Житло № 35 (розкоп XI, 23-26-б-в). Напівземлянка прямокутна в плані, виявлена на глибині 0,6 м орієнтована стінами за сторонами світу, довжина котловану 4 м, висота стінок 0,5—0,6 м (рис. 15). Житло № 35 перекривало східний кут житла № 36 і частково житло № 37. В тих місцях, де підлога житла № 35 була влаштована на засипці котлованів більш ранніх будівель, вона була підмазана шаром глини завтовшки до 0,12 м. Глинобитна піч була збудована у північно-східному куті котловану, вона підковоподібна в плані, розмірами 1,07х0,9 м, стінки завтовшки до 0,3 м збереглися на висоту до 0,6 м. Черинь овальний у плані, розмірами 0,4х0,7 м, по його периметру виявлені ямки від дерев'яного каркасу, який використовувався при будівництві печі. У заповненні котловану знайдено уламки гончарних горщиків (рис. 15, 3—6) та залізний ніж (рис. 15, 2).

Житло № 36 (розкоп XI, 25-27-б-в). Напівземлянка прямокутна в плані, виявлена на глибині 0,6 м, орієнтована стінами за сторонами світу, висота стінок котловану 0,7 м. Будівля зруйнована зсувом берега, зберігся лише північно-східний кут котловану з глинобитною піччю. Черинь овальний у плані, мав два шари глиняної підмазки завтовшки до 1,5 см кожний, по периметру збереглися ямки від дерев'яного каркасу. У заповненні котловану знайдено уламки гончарних горщиків (рис. 16, 13) та фрагмент крейдяного прясла.

Житло № 39 (розкоп XI, 24-26-е-е). Напівземлянка прямокутна в плані, виявлена на

глибині 0,6 м орієнтована стінами за сторонами світу, розміри котловану 3,3х4 м, висота стінок 0,5 м (рис. 17). Глинобитна піч була збудована у північно-східному куті котловану. Піч досліджена лише частково, тому що цей кут виходив за межі розкопу. Вона підковоподібна в плані, розмірами 1х0,8 м, стінки збереглися на висоту 0,2 м. Черинь овальний у плані, розмірами 0,4х0,6 м, завтовшки до 1,5 см. У заповненні котловану знайдено фрагменти гончарних горщиків (рис. 17, 2—4), уламок леза залізного серпа (рис. 17, 5).

Житло № 44 (розкоп XIII, 3-6-б-г). Напівземлянка прямокутна в плані, виявлена на глибині 0,6 м, орієнтована стінами за сторонами світу, розміри котловану 3,2х4 м, висота стінок 0,2—0,25 м (рис. 18). У північно-східному і південно-західному кутах знаходилися ніші, овальні у плані, їх розміри відповідно 1,4х1,7 м і 1,1х1,2 м, дно першої знаходилося на 0,4 м нижче рівня долівки. Глинобитна піч була збудована у північно-західному куті котловану, вона підковоподібна в плані, розмірами 0,8х1 м, стінки завтовшки 0,2 м збереглися на висоту 0,2 м. Черинь овальний у плані, розмірами 0,6х0,5 м. В кутах котловану біля південної стіни будівлі виявлені стовпові ямки діаметром 0,25—0,3 м, глибиною 0,15—0,3 м. Дві ями знаходилися біля східної стіни, їх діаметр 0,3—0,35 м, глибина— 0,2—0,45 м. Ще дві стовпові ями збереглися в центрі будівлі, їх діаметр 0,2 і 0,4 м, глибина 0,1 м. У заповненні котловану знаходилися уламки гончарних горщиків (рис. 18, 2, 3).

Житло № 46 (розкоп XIV, 14-15-б-в). Напівземлянка прямокутна в плані, виявлена на глибині 0,6 м, орієнтована кутами за сторонами світу, розміри котловану 2,8х3,7 м, висота стінок 0,4 м (рис. 19). Глинобитна піч була збудована у східному куті котловану, вона підковоподібна в плані, розмірами 1х0,8 м, стінки завтовшки до 0,3 м збереглися на висоту 0,4 м. Черинь овальний у плані, розмірами 0,5х0,6 м, завтовшки до 1,5 см. У північному куті котловану та біля південно-західної стіни виявлено стовпові ями діаметром 0,3 м і глибиною 0,15 м. У заповненні котловану знаходилися уламки гончарних горщиків (рис. 19, 2—5).

Житло № 51 (розкоп XV, 13-15-г-д). Напівземлянка квадратна у плані, виявлена на

глибині 0,6 м, орієнтована стінами за сторонами світу (рис. 20), розміри котловану 3,2х3,4 м, висота стінок 0,2 м, однак, вірогідно, глибина котловану була більша. Глинобитна піч була збудована у північно-західному куті, вона підковоподібна у плані, розмірами 0,9х1 м, стінки завтовшки 0,2 м збереглися на висоту 0,7 м. Черінь овальний у плані, розмірами 0,6х0,3 м завтовшки до 1 см. У заповненні котловану знайдено уламки гончарних горщиків (рис. 20, 2—5) та фрагмент залізного ножа (рис. 20, б).

Житло № 52 (розкоп XV, 8-10-з-д). Напівземлянка, прямокутна в плані, орієнтована кутами за сторонами світу, виявлена на глибині 0,6 м, розміри котловану 3,4х4,2 м, висота стінок 0,2 м (рис. 21). Глинобитна піч була збудована біля західної стінки котловану, від неї зберігся лише черінь овальний у плані, розмірами 0,5х0,9 м. У південному куті котловану досліджено яму розмірами 0,7х1,2 м, глибиною 0,7 м від рівня долівки. У заповненні будівлі знаходились уламки гончарних горщиків (рис. 21, 2, 3).

У розколі XVI досліджено дві групи жител, одна з них включала три житла (№ 55, 56, 57), а інша — два житла (№ 58, 60), котловани яких взаємно перекривали один одного (рис. 22; 30).

Житло № 55 (розкоп XVI, 12-13-а-в). Напівземлянка квадратна в плані, виявлена на глибині 0,6 м орієнтована стінами за сторонами світу, розміри котловану 3,7х4,4 м, висота стінок 0,8 м. Глиняний черінь від печі досліджено у північно-східній частині котловану, його розміри 0,4х0,6 м, товщина до 2—3 см. У південно-західному та північно-східному кутах котловану знаходились дві стовпові ями діаметром 0,2 м, глибиною до 0,4 м. У північно-східному куті котловану була вибрана невелика ніша розмірами 0,3х1,2 м. У заповненні котловану знайдено велику кількість уламків гончарних горщиків (рис. 25, 1—4), мергельні прясла (рис. 25, 5—7), залізний ніж та кістяну проколку (рис. 25, 8).

Житло № 56 (розкоп XVI, 12-14-а). Напівземлянка прямокутна в плані, північно-східний кут вирізаний у південно-західній частині котловану житла № 55, західна частина житла № 56 зруйнована обвалом берега. Будівля виявлена на глибині 0,6 м, орієн-

тована стінами за сторонами світу, довжина котловану 3,8 м, висота стінок 1 м (рис. 26). Підлога житла підмазана шаром глини, міцно утрамбована. Глинобитна піч була збудована у північно-східному куті котловану, вона чотирикутна в плані, розмірами 1х0,8 м, стінки збереглися на висоту до 0,5 м. Черінь чотирикутний у плані, розмірами 0,6х0,6 м, завтовшки до 3 см. Посередині приміщення та біля печі виявлені три стовпові ямки діаметром 0,2—0,4, глибиною 0,1—0,6 м. У заповненні котловану знайдено велику кількість уламків гончарних горщиків (рис. 27, 1—5, 7), прясло (рис. 27, 6) та кістяну проколку.

Житло № 57 (розкоп XVI, 11-13-в-д). Напівземлянка прямокутна в плані, західний кут вирізаний у східній частині котловану житла № 55. Будівля виявлена на глибині 0,6 м орієнтована стінами за сторонами світу, розміри котловану 3,9х4 м, висота стінок 0,7 м (рис. 28). Підлога житла підмазана шаром глини, міцно утрамбована. Глинобитна піч була збудована у східному куті котловану на глиняній підсипці висотою 0,3 м, вона чотирикутна в плані, розмірами 1х1,1 м, стінки збереглися на висоту до 0,4 м. Черінь чотирикутний у плані, розмірами 0,6х0,8 м, завтовшки до 3 см. В центральній частині приміщення виявлено стовпову ямку діаметром 0,2, глибиною 0,3 м. Біля південно-західної стіни знаходилась неправильної форми яма діаметром 0,8 м і глибиною 0,6 м. У заповненні котловану знайдено велику кількість уламків гончарних горщиків (рис. 29, 1—5) та вироби із заліза: ніж, фрагмент коси (рис. 29, 6—8).

Житло № 58 (розкоп XVI, 18-20-б-г). Напівземлянка прямокутна в плані, південно-східну частину котловану перекриває північно-західна частина котловану житла № 60. Будівля виявлена на глибині 0,6 м, орієнтована стінами за сторонами світу, розміри котловану 3,2х3,6 м, висота стінок 0,6 м (рис. 31). Підлога житла рівна, міцно утрамбована. Глинобитна піч була збудована у північно-західному куті котловану, зберігся лише черінь чотирикутний у плані, розмірами 0,6х0,4 м, завтовшки до 2 см. У кутах будівлі (за виключенням південно-західного) та посередині північної і східної стін виявлено стовпові ями діаметром 0,2—0,25 м, глибиною 0,1—0,33 м. У

заповненні котловану знайдено велику кількість кісток тварин, уламків гончарних горщиків та кістяну проколку (рис. 32; 33).

Житло № 60 (розкоп XVI, 18-20-в-д). Напівземлянка близька до чотирикутної в плані (південно-східна стінка має виступ), розмірами 4x4 м, виявлена на глибині 0,6 м (рис. 34). Висота стінок котловану 0,6 м, долівка влаштована на материковому суглинку, рівна, міцно утрамбована. Глинобитна піч була збудована в північному куті котловану, її розміри 0,6x1 м, стінки збереглися на висоту 0,3 м, їх товщина 0,2 м. Черинь влаштований на рівні долівки, він овальний у плані (0,3x0,4 м), завтовшки до 1,5 см. Посередині трьох стін (крім північно-західної) виявлено стовпові ями діаметром 0,4—0,6 м, глибиною 0,28—0,34 м. Ще одна стовпова яма знаходилася в південному куті, її діаметр 0,22 м, глибина 0,35 м. У заповненні котловану знайдено уламки горщиків та дві кістяні проколки (рис. 35; 36).

Житло № 61 (розкоп XVII, 3-5-б-г). Напівземлянка виявлена на глибині 0,6 м, вона чотирикутна у плані, розмірами 3,4x4 м, орієнтована кутами за сторонами світу, глибина котловану 0,8 м (рис. 37, 7). Глинобитна піч знаходилася у західному куті, вона підковоподібна у плані, розмірами 0,8x0,8 м, стінки збереглися на висоту 0,12—0,15 м, їх товщина — 0,2—0,25 м. Черинь овальний, розмірами 0,52x0,56 м, завтовшки до 1,5 м. Грунт із заповнення будівлі насичений вугіллям, глиняною обмазкою, серед знахідок — уламки глиняних горщиків, дві кістяні проколки, снувавник (рис. 37, 2—5).

Житло № 62 (розкоп XVII, 2-5-г-е). Напівземлянка виявлена на глибині 0,5 м. Котлован прямокутний у плані, розмірами 4,8x5,4 м, глибиною 0,8 м, орієнтований кутами за сторонами світу (рис. 38). Глинобитна піч знаходилася біля північного кута котловану, її стінки були ще в давнину зруйновані до рівня долівки і зверху перекриті глиняною підмазкою. Піч прямокутна у плані, розмірами 1x1,3 м, черинь глиняний прямокутний (0,5x0,6 м), завтовшки до 1,5 см. Піч перебудовувалася, товщина стін ранньої — 0,2 м, пізньої — 0,4 м. Судячи з того, що піч була знесена ще у період функціонування житла, можна припустити, що в наступний період ця будівля використовувалася як господарське приміщення.

Вздовж північно-західної стіни котловану було влаштовано материкову полицю завширшки 0,5—0,6 м і заввишки 0,1—0,2 м від рівня долівки. Біля західного кута, вздовж південно-західної стінки, була вирізана сходинка розмірами 1,85x0,7 м. Центральну частину котловану будівлі займало прямокутне заглиблення розмірами 1,8x2,2 м, глибиною до 0,15 м від рівня долівки. По периметру стінок цього заглиблення простежено вісім стовпових ям діаметром 0,3—0,4 м, глибиною 0,17—0,28 м. Над заглибленням знаходилось скупчення сірої глини з прошарками печини, а зверху лежав камінь від ротаційних жорен (рис. 39, 4). Вірогідно, стовпи, які тут стояли, були опорою якоїсь споруди, її дерев'яне перекриття було підмазане глиною і на вимостці стояли жорна. Вірогідно, ця пізніша будівля була млином. Про це додатково свідчать інші деталі інтер'єру: на південь від млинової споруди знаходилися три господарські ями, стінки і дно яких міцно випалені. Вони овальні у плані, розмірами 1x1,5 м, 1x1,2 м, 0,4x0,8 м і глибиною відповідно 0,2, 0,53 та 0,15 м від рівня долівки.

У заповненні будівлі знайдено уламки залізного ножа (рис. 39, 7), бронзового браслета (рис. 39, 2), три кістяні проколки (рис. 39, 3), велику кількість фрагментів гончарних горщиків (рис. 40).

Житло № 63 (розкоп XVII, 9-14-д-є). Напівземлянка виявлена на глибині 0,6 м. Котлован прямокутний у плані, розмірами 3x3,7 м, глибиною 0,8 м, орієнтований кутами за сторонами світу (рис. 41). Глинобитна піч знаходилася у східному куті котловану, вона підковоподібна у плані, розмірами 1x1,2 м, стінки мають товщину до 0,4 м, черинь глиняний (0,65x0,8 м), завтовшки до 1,5 см. За межами котловану, біля північно-східної стінки житла, знаходилася округла у плані ніша, розмірами 1,1 x 1,6 м, глибиною 0,6 м від рівня виявлення котловану. Перед нішею простежені дві стовпові ями діаметром 0,2—0,3 м, глибиною 0,14—0,3 м. Ще дві ями такого ж діаметру збереглися поблизу південного кута котловану.

В центрі котловану розчищені три господарські ями, розділені тонкими перегородками, їх стінки вертикальні, дно рівне. Центральна яма найбільша, овальна у плані, роз-

мірами 1,2x1,8 м, північна — напівкругла, діаметром 1,1 м, південна — овальна, 0,5x0,8 м. Глибина цих ям відповідно 0,6, 0,4 та 0,52 м. Вірогідно, в час функціонування житла ці ями були перекриті дошками.

Ґрунт із заповнення котловану житла насичений вугіллям і попелом, великою кількістю кераміки. Це переважно уламки гончарних горщиків, але кілька виробів були ліпні, підправлені на гончарному крузі (рис. 42—44). Відмітимо, що уламки одного й того ж гончарного горщика трапилися в житлі № 63 і житлі № 62. Крім того, в житлі № 63 знайдені залізні ключ від внутрішнього замка, уламок пружинних ножниць та шило (рис. 45), три кістяні проколки (рис. 42, 7; 44, 7, 8), кістяну голку (рис. 44, 6), два крейдяні прясла (рис. 43, 9, 10).

Житло № 65 (розкоп XVII, 5-8-г-е). Напівземлянка виявлена на глибині 0,8 м. Котлован прямокутний у плані, розмірами 3,6x4,2 м, глибиною 0,7 м, орієнтований кутами за сторонами світу (рис. 46). Глинобитна піч знаходилась у південному куті котловану, вона прямокутна у плані, розмірами 0,8x0,9 м, стінки збереглися на висоту до 0,2 м, черінь глиняний, підковоподібний у плані (0,5x0,6 м), завтовшки до 1,5 см.

У північному куті було влаштовано материкову полицю завширшки 0,4—1,1 м, вона підвищувалася над долівкою на 0,1 м. Поряд з нею знаходилася округла в плані яма діаметром 0,6 м, глибиною 0,15 м. Друга подібна яма збереглася поблизу східного кута котловану, її діаметр 0,8 м, глибина—0,33 м. Ще одне заглиблення неправильної форми розмірами 1,1x1,5 м, глибиною 0,2 м простежено між піччю і південно-східною стінкою будівлі. У заповненні котловану зібрано велику кількість уламків гончарних горщиків (рис. 47, 1, 2; 48), залізний ніж (рис. 47, 5), кістяну проколку (рис. 47, 3), мергельне прясло (рис. 47, 4).

Житло 65-А. Виявлене при обстеженні ями, вибраної місцевими жителями між розкопами XVI і XVII. Це прямокутна у плані напівземлянка, орієнтована кутами за сторонами світу, котлован мав розміри 3,6x4,2 м, глибину — 0,6 м від рівня виявлення. По кутах і посередині стін знаходилися стовпові ями діаметром 0,4—0,5 м та глибиною 0,22—

0,47 м від долівки (рис. 49). В центрі котловану знаходилася глинобитна піч, вона була зруйнована ще мешканцями житла. Від неї зберігся черінь підковоподібної форми розмірами 0,57x0,8 м завтовшки до 1,5 см та основа східної стінки завтовшки до 0,26 см. Біля північно-східної стінки котловану виявлено скупчення материкової глини, яке, вірогідно, було призначене для будівництва нової печі.

Заповнення житла складав темно-сірий гумус з вкрапленнями червонуватої глиняної обмазки, попелу, вуглин, кісток тварин, кераміки. Знайдено велику кількість уламків гончарних горщиків, залізний виріб та ніж, напівфабрикат із рогу, мергельне прясло (рис. 50, 7—7).

Житло № 69 (розкоп XIX, 2-3-в-г). Напівземлянка виявлена на глибині 0,9 м. Котлован квадратний у плані, розмірами 3,1x3,2 м, глибиною 0,4 м, орієнтований кутами за сторонами світу (рис. 51), долівка рівна, міцно утрамбована. Глинобитна піч знаходилась у східному куті котловану, вона підковоподібна у плані, розмірами 1x1 м, стінки мають товщину до 0,2 м, збереглися на висоту 0,4 м, черінь глиняний (0,6x0,8 м), завтовшки до 3 см. У трьох кутах (за виключенням північного) виявлені стовпові ямки діаметром 0,2—0,4 м, глибиною 0,15—0,23 м. Ще три ями знаходилися в центральній частині котловану, їх діаметр від 0,3 до 0,5 м, глибина — 0,1—0,23 м. На захід від печі була влаштована яма більших розмірів, діаметром 0,6 м і глибиною 0,2 м.

Ґрунт із заповнення котловану мав темно-сірий колір і був насичений попелом та вугіллям. Над котлованом простежено шар, насичений вугіллям та попелом. У заповненні житла знайдено велику кількість уламків гончарних горщиків та три залізні ножі (рис. 52).

Житло № 70 (розкоп XIX, 4-6-в-д). Котлован напівземлянки прямокутний у плані, розмірами 3,4x4 м, глибиною 0,4 м, орієнтований кутами за сторонами світу (рис. 53). Глинобитна піч знаходилась у східному куті котловану, вона підковоподібна у плані, розмірами 0,9x1 м, стінки збереглися на висоту 0,4 м, черінь глиняний, діаметром 0,5 м, завтовшки до 3 см. У південному куті півколом знаходилися чотири стовпові ямки діаметр-

ром 0,3—0,6 м, глибиною 0,1—0,27 м. Ще одна ямка діаметром 0,2 м простежена в центрі котловану. Грунт із заповнення котловану насичений великою кількістю вугілля, попелу, шматків глиняної обмазки. Тут знайдено уламки гончарних горщиків, уламки залізних ножів, дві кістяні проколки, два крейдяні прясла (рис. 54).

Житла № 71, 72, 73 (розкоп XIX, 4-6-а-в) збудовані на одній і тій же ділянці, а тому котловани пізніших перебивали більш ранні.

Житло № 71. Котлован напівземлянки прямокутний у плані, розмірами 2,4х2,8 м, глибиною 0,4 м, орієнтований кутами за сторонами світу (рис. 55), долівка глиняна, рівна, міцно утрамбована. Глинобитна піч знаходилась у північному куті котловану, вона підковоподібна у плані, розмірами 0,9х0,8 м, стінки завтовшки до 0,2 м збереглися на висоту 0,4 м, черінь глиняний, розмірами 0,5х0,7 м, завтовшки до 2 см, ширина устя 0,6 м. Перед устям було влаштовано яму розмірами 0,65х0,8 м, глибиною 0,18 м. У північному та південному кутах знаходилися стовпові ямки діаметром 0,3—0,4 м, глибиною 0,13—0,26 м.

У заповненні котловану містилися уламки гончарних горщиків та глиняне прясло (рис. 56).

Житло № 72. Котлован напівземлянки квадратний у плані, розмірами 3х3 м, глибиною 0,4 м, орієнтований кутами за сторонами світу (рис. 57), долівка збереглася у північній частині, вона глиняна, рівна, міцно утрамбована. Глинобитна піч знаходилась у північному куті котловану, вона підковоподібна у плані, розмірами 1х0,8 м, стінки завтовшки до 0,4 м збереглися на висоту 0,3 м, черінь прямокутний, розмірами 0,4х0,8 м, завтовшки до 2,5 см. Основа печі знаходилася на 0,3 м вище долівки житла № 71, тобто котлован житла № 72 був збудований пізніше на площі котловану житла № 71. Біля північно-західної стінки, ближче до західного кута житла № 72 — стовпова яма діаметром 0,5 м, глибиною 0,27 м. У заповненні котловану знайдено уламки гончарних горщиків курганного типу.

Житло № 73 найбільш раннє, його котлован майже повністю зруйнований котлованами жител № 71, 72. Зберігся лише пів-

нічний кут та залишки череня від печі, яка знаходилася у західному куті будівлі. Приблизні розміри котловану 3х3,2 м, він був орієнтований кутами за сторонами світу. Піч, як і в інших житлах, вірогідно, була глинобитною. Рештки череня мають розміри 0,35х0,5 м, завтовшки до 2 см. У північному куті котловану виявлено стовпову яму діаметром 0,4 м і глибиною 0,17 м. Знахідки, які можна було б пов'язати з житлом № 73 відсутні.

Споруда XIV (розкоп XII, 13-15-б-в). Виявлена на глибині 0,8 м. У плані мала видовжену овальну форму розмірами 3,8х1 м, глибиною 0,5 м від рівня виявлення (рис. 66). Орієнтована довгими сторонами з північного сходу на південний захід. Східний кут зруйнований котлованом споруди XVI. У заповненні споруди XIV знайдено уламки гончарних горщиків курганного типу (рис. 18, 4).

Споруда XXV (розкоп XVII, 12-13-д-е). Знаходилася за 3 м на північ від житла № 63. Контури простежені на глибині 0,6 м, округла у плані, розмірами 2,2х2,4 м, глибиною 0,4 м від рівня виявлення, стінки вертикальні, дно рівне (рис. 59). Біля стінок виявлені три стовпові ями діаметром 0,2 м, глибиною 0,23—0,4 м. В центральній частині котловану було влаштоване округле в плані заглиблення діаметром 1,4 м, глибиною 0,4 м, воно мало похилі стінки і рівне дно. На дні заглиблення зберігалися запаси крейди та лежав цілий горщик (рис. 60).

Споруда XXIX (розкоп XVIII, 4-5-г-д). Виявлена на глибині 0,8 м, її котлован прорізав заповнення житла № 67 вельбарської культури. Видовжено-овальної у плані форми, розмірами 1,3х1,9 м, глибина від рівня виявлення—0,44 м. У південній частині споруди знаходилась округла в плані яма, діаметром 1,1 м, заглиблена на 0,2 м нижче дна споруди. У північній частині споруди влаштовано сходинку завширшки 0,52 м, її висота — 0,2 м. Грунт із заповнення споруди насичений попелом, шматками глиняної обмазки, тут знайдено уламки гончарних горщиків (рис. 50, 10, 12). Один уламок належить ліпному горщику, підправленому на гончарному крузі (рис. 50, 11).

Яма № 12 (розкоп X, 20-г-д). Знаходилася за 3 м на південь від житла № 31. Вона овальна у плані (0,7х0,5 м), глибиною 0,2 м.

У заповненні були уламки гончарних горщиків (рис. 16, 70—72).

Яма № 16 (розкоп XII, 16-г-д). Виявлена на глибині 0,8 м, за 3 м на північний схід від споруди XIV. Вона овальна у плані, розмірами 1х1,23 м, глибиною 0,23 м, заповнена перепаленою глиною, уламками гончарних горщиків, на дні зберігся черінь.

Яма № 22 (розкоп XIV, 19-г-д). Округла в плані, діаметром 1,4 м, заглиблена на 1 м від рівня виявлення. Стінки звужуються до дна. У заповненні знайдено залізну фібулу, мергельне прясло і уламки гончарних горщиків (рис. 65, 5—9).

Яма № 24 (розкоп XIV, 20-21-в-д). Овальна у плані, розмірами 1,3х2 м, глибиною 2 м від рівня виявлення, стінки вертикальні, дно рівне, випалене. У заповненні трапилися уламки глиняних посудин і обвуглені рештки зерна.

Яма № 29 (розкоп XV, 18-19-д). Виявлена на глибині 0,6 м, округла в плані, діаметром 1,2 м, глибиною 1,8 м. Стінки у верхній частині прямовисні, а нижче, з середини висоти різко розширені, дно конічне у розрізі. На дні знайдено уламки давньоруських гончарних посудин.

Яма № 54 (розкоп XIX, 5-6-6). Була перекрита черенем житла № 73. Округла у плані, діаметром 1,2 м, глибиною 1,4 м, стінки вертикальні, дно лінзоподібне. Біля східної стінки ями було влаштовано сходинок округлу в плані, розмірами 0,8х0,75 м, на 0,4 м нижче рівня виявлення ями. Грунт із заповнення ями насичений вугіллям і попелом, тут знайдено уламки гончарних горщиків.

Будівлі XII — першої половини XIII ст.

Житло № 1 (розкоп 1,12-14-д-е). Напівземлянка, чотирикутна в плані, орієнтована кутами за сторонами світу, виявлена на глибині 0,6 м, розміри котловану 3,2х3,8 м, висота стінок 0,7—0,75 м (рис. 61). Глинобитна піч була збудована у північному куті котловану, вона підковоподібна в плані, розмірами 1,2х1,1 м, стінки збереглися на висоту 0,6 м їх товщина досягає 0,3 м. Черінь печі овальний у плані, розмірами 0,7х0,7 м, завтовшки до 6 см. У заповненні будівлі знайдено уламки гончарних горщиків (рис. 61, 2, 3).

Житло № 2 (розкоп I, 22-23-е-е). Напівземлянка, чотирикутна в плані, орієнтована кутами за сторонами світу, виявлена на глибині 0,5 м, розміри котловану 3,2х2,8 м, висота стінок 0,6 м, долівка міцно утрамбована (рис. 62). Глинобитна піч була збудована у західному куті котловану, вона підковоподібна в плані, розмірами 0,8х0,9 м, стінки збереглися на висоту 0,4 м. Черінь печі овальний у плані, розмірами 0,6х1 м, завтовшки до 3 см. У заповненні будівлі знайдено велику кількість уламків гончарних горщиків (рис. 63).

Житло № 15 (розкоп IV). Напівземлянка, чотирикутна в плані, орієнтована кутами за сторонами світу, три чверті площі котловану обвалилися у водосховище, довжина стін котловану 3,2 м, висота стінок 0,5 м. Глинобитна піч була збудована у північному куті котловану, вона підковоподібна в плані, розмірами 1,1х1 м, стінки збереглися на висоту 0,6 м їх товщина досягає 0,4 м. Челюстями піч повернута на схід, черінь овальний у плані, розмірами 0,6х1 м, завтовшки до 3 см. У заповненні будівлі містилися уламки гончарних горщиків.

Житло № 42 (розкоп XII, 6-9-д-е). Напівземлянка виявлена на глибині 1,45 м, чотирикутна в плані, орієнтована стінами за сторонами світу, розміри котловану 4,1х4,4 м, висота стінок 0,7 м (рис. 64). Глинобитна піч була збудована у північно-східному куті котловану, вона підковоподібна в плані, розмірами 1,25х1,1 м, товщина стін досягає 0,2 м. Черінь печі овальний у плані, розмірами 0,6х0,9 м, завтовшки до 4 см. У центральній частині приміщення виявлено три стовпові ямки діаметром 0,2 м і глибиною 0,2—0,3 м. У заповненні будівлі знайдено уламки гончарних горщиків.

Житло № 53 (розкоп XV, 8-10-в-г). Напівземлянка виявлена на глибині 0,6 м, чотирикутна в плані, орієнтована кутами за сторонами світу, розміри котловану 3,1х3,4 м, висота стінок 0,35 м (рис. 65). Глинобитна піч була збудована у східному куті котловану, збереглася погано, вона підковоподібна в плані, розмірами 0,9х1 м, стінки збереглися на висоту до 0,2 м. Черінь печі овальний у плані, розмірами 0,6х0,7 м. У східному куті, за пічкою, знаходилася стовпова яма діаметром 0,3 м, глибиною 0,08 м, ще одну яму вияв-

лено посередині південно-західної стіни котловану, її діаметром 0,15 м, глибина 0,2 м. У заповненні будівлі знайдено уламки гончарних горщиків та залізний виріб (рис. 65, 2—4).

Споруда XVI (розкоп XII, 13-16-6-д). Мала котлован, контури якого простежено з глибини 0,7 м (рис. 66). Він майже квадратний у плані, розмірами 4x4,2 м, глибиною 1,1 м від рівня виявлення, орієнтований стінами за сторонами світу. Вхід у вигляді похилого коридору з чотирма сходинками був простежений біля південної стіни, його довжина — 1,8 м, ширина — 1 м. У південно-західному куті на квадратному у плані останці (1,2x1,2 м), що підвищувався над підлогою на 0,3 м, зберігся черинь завтовшки до 2,5 см. У заповненні котловану знайдено точильні камені, уламки гончарних горщиків, половину шарнірних ножиць (рис. 67, 2—5). На східцях трапилася залізна скребниця (рис. 67, 1).

Яма № 1 (розкоп I, 20-21-г). Виявлена на глибині 0,6 м, чотирикутної в плані форми (1x1,32 м), глибиною 0,32 м, стінки звужуються до дна. У заповненні містилися уламки гончарних давньоруських горщиків.

Речовий матеріал. Хронологія

Колекція знахідок Княжої доби із об'єктів і культурного шару поселення включає вироби з глини, заліза, бронзи, кістки та каменю.

Глиняні вироби представлені майже виключно уламками гончарних горщиків. Знайдено також глиняні прясла, тягарець від ткацького верстата та намистину.

Горщики з об'єктів раннього етапу за формою вінець і технологічними ознаками віднесені нами до двох типів, які в свою чергу поділяються на варіанти (рис. 73).

До **першого типу** відносяться горщики з відігнутими назовні простими вінцями трьох варіантів:

a — край вінець має підпрямокутну форму (рис. 7, 3; 10, 2; 14, 2), іноді зріз вінець має виїмку (рис. 6, 2; 8, 2);

b — край вінець заокруглений (рис. 25, 3; 48, 2);

в — нижній край вінець відтягнутий горизонтально (рис. 3, 3, 4; 42, 4).

В глиняному тісті виробів I типу є домішка піску, іноді зустрічається товчений камінь

(дресва) чи шамот. На зламі черепок чорний, лише поверхневий шар має відмінний колір: сірий, коричневий чи цеглистий. Такі горщики відомі вже на початковому етапі виробництва гончарної кераміки в пам'ятках культури типу Луки-Райковецької, зокрема на поселеннях в Шумську і Хотомелі [Русанова, 1973, с. 15]. В. О. Петрашенко таку кераміку відносить до VI типу за матеріалами досліджень городища Монастирсьок, вона знайдена також в ранніх шарах на Подолі в Києві і може бути датована IX—X ст. [Максимов, Петрашенко, 1988, с. 87, 88; Зоценко, Брайчевська, 1993, с. 59—61].

До **другого типу** віднесені горщики, які на зовнішньому краї вінець мають потовщення («манжетку»). Вони належать до кераміки так званого «курганного типу». За особливостями оформлення вінець вони поділені на п'ять варіантів:

a — край вінець зрізаний вертикально, рівномірно потовщений (рис. 4, 2; 6, 3);

b — вертикально зрізаний край вінець увігнутий (рис. 7, 1, 4);

в — край вінець гранчасто сформований (рис. 4, 3; 10, 2);

г — край вінець косо зрізаний із нахилом до середини посудини і відтягнутий вверху і вниз (рис. 18, 2, 4);

д — край вінець косо зрізаний із нахилом назовні (рис. 13, 3).

Серед горщиків описаних варіантів є такі, що за технологічними характеристиками подібні до горщиків I типу, але більшість горщиків II типу мають якісну формовку, в глиняному тісті зустрічаються дрібні і середні домішки, переважно це кварцевий пісок, на зламі черепок тришаровий або одношаровий, часто білоглиняний. Орнаментовані такі вироби хвилястими чи горизонтальними паралельними заглибленими лініями, які наносилися на плічка татулуб горщиків. Гончарний посуд курганного типу був поширений у середині IX—кінці X ст. [Петрашенко, 1992, с. 91].

Горщики I типу на селищі «Шанків Яр» зустрічаються в невеликій кількості в 13 житлах. Горщики II типу знайдені в усіх досліджених житлах раннього етапу розвитку поселення Княжої доби. Дані про те, як розподіляються ці типи кераміки в комплексах поселення Хрінники наведені у таблиці 1:

Таблиця 1. Розподіл типів кераміки у комплексах поселення Хрінники.

№ комплексу	Типи горщиків X – початку XI ст.							
	1а	1б	їв	2а	2б	2в	2г	2д
3			+	+			+	
10				+		+		
17	+		+	+	+			
19	+							
22	+		+					
23				+	+	+		
24				+		+		
27				+				
31								+
34	+				+			
35				+				
36				+				
39				+				
44							+	
46	+		+	+				
51				+			+	
52				+				
55	+	+		+			+	
56	+			+				
57	+			+				
58	+		+	+				
60	+		+	+		+		
61				+				
62	+		+	+				
63	+	+	+	+	+			
65	+	+		+	+			
65-А				+		+		
69				+				+
70				+				
71				+				
XIV							+	
XXV				+				
XXIX					+			

Всі горщики з об'єктів пізнього етапу селища Княжої доби відносяться до одного типу. Вони мають відігнуті назвні вінця, внутрішній край яких сформований у вигляді округлого валика (рис. 61; 63). Такі горщики були розповсюджені на всій території Русі в XII—XIII ст.

Інші вироби з глини представлені біко-нічними пряслами, одне з них знайдене в житлі № 71, тягарець від ткацького верстата у вигляді диска діаметром 13 см з центральним отвором і сферичною намистиною діаметром 1,9 см з житла № 31 (рис. 13, 2, 5).

Знайдені на селищі Княжої доби вироби із заліза представлені знаряддями праці, побутовими та господарчими речами.

Найбільше в колекції ножів — 15 екземплярів, в тому числі добре збережених — 4. Більшість виробів мають пряму спинку клинка і прямий черешок, який проходить паралельно спинці. Лише один ніж має дугоподібну спинку (рис. 52, 8). У повністю збережених виробів довжина леза становить від 6 до 12 см, загальна довжина — 9—16 см.

Пружинні ножиці з житла № 63 збереглися лише фрагментарно (рис. 45, 2). Приблизно довжина виробу 17 см, леза вузькі, трикутної форми. В споруді XVI виявлено половинку шарнірних ножиць (рис. 67, 8). Їх кінці були загнуті так, що утворюють кільця, але вони не з'єднані наглухо зі стержнем.

В тому ж житлі знайдено шило завдовж-

ки 26,8 см (рис. 45,3). Вістря знаряддя округле в перетині, а черешок плаский, чотирикутний в перетині.

В житлі № 39 та культурному шарі знайдено два уламки леза серпів завдовжки 7,5 см і 9 см (рис. 17, 5; 72, 3) та носик (рис. 7, 5). Максимальна ширина леза 1,8—2 см.

Великий уламок коси-горбуші трапився у житлі № 57 (рис. 29, 5). Його довжина — 24,5 см, ширина леза—3,6 см. Знайдена коса за формою типова для виробів південної групи. За допомогою коси-горбуші збирали зернові менш чутливі до струсів (ячмінь, овес), а також горох. Однак, головним призначенням коси-горбуші було косити сіно. Отже, це знаряддя обслуговувало одночасно потреби землеробства і тваринництва [Довженко, 1961, с. 150,151].

Рибальське знаряддя — ость із зубом мала колінчасто зігнутий черешок (рис. 54, 3). Вона кріпилася до дерев'яного держака.

Ключ від внутрішнього дерев'яного замка-засову виготовлений із округлого в перетині стержня (рис. 45, 1), один кінець його розплесканий і спіралью загнутий і в утворене таким чином вушко було закріплене кільце діаметром 3,8 см, а другий кінець колінчасто загнутий і утворює «борідку». На Волині такі ключі добре відомі в комплексах X—XIII ст. [Прищепа, Нікольченко, 1996, с. 75; Овсянников, Пескова, 1982, с. 98].

Ще один ключ з культурного шару (рис. 72, 2) від навісного замка, які були поширені на території Південної Русі в XII—XIII ст.

Уламок кресала з культурного шару (рис. 72, 4) відноситься до типу калачеподібних з язичком.

В господарській ямі № 22 знайдено підковоподібну фібулу із спіралью загнутими кінцями (рис. 65,9). Такі вироби були характерною деталлю одягу на Русі у X—XI ст.

З предметів спорядження верхового коня трапилися залізні вудила та скребниця. Вудила з житла № 34 включають гризло, яке складається з двох прямокутних у перетині стержнів, з'єднаних між собою, а у петлях на вільних кінцях закріплені кільця діаметром 2,8 і 3,2 см (рис. 14, 5). Скребниця із споруди XVI (рис. 67, /) мала дворядну робочу частину, для цього залізну пластину зігнули так, що в розрізі вона нагадує букву «П». Обидва

краї пластини мають зубці. До робочої частини виробу прикріплено держак, виготовлений з двох залізних стержнів. Такі скребниці були поширені на Русі в XII—XIII ст. [Кирпичников, 1973, с. 84].

Вироби з кольорових металів представлені лише уламком бронзового дротяного браслету завдовжки 5 см (рис. 39, 2).

Серед кістяних виробів найчастіше траплялися проколки, а також знайдено голку і снуванник. Проколки виготовлялися з трубчастих кісток (рис. 11, 4) чи розщеплених заготовок (рис. 36, 9). Всього їх знайдено десять. Голка з житла № 63 завдовжки 6,5 см, має загострене вістря лінзоподібне в перетині та округле вушко (рис. 44, 6). У житлі № 61 виявлено циліндричну трубочку з двома отворами (рис. 37, 5). Цей виріб, вірогідно, був знаряддям для сукання ниток—снуванником.

Для виробництва жорен, точильних каменів і прясел використовували камінь та мергель. З місцевих вапняків виготовляли жорна для ручних млинок. Їх уламки трапилися в житлі № 62 (рис. 39, 4). Орієнтовний діаметр каменя — близько 48—49 см, найбільша товщина — 6 см. В районі Хрінників немає родовищ вапняків, їх могли транспортувати з Повчанської височини, з родовищ, які віддалені від поселення на 20 км.

На ранньому етапі розвитку селища Княжої доби його жителі користувалися пряслами, виготовленими з мергелю. Прясла надавали веретену стійкого вертикального положення під час обертання. Вірогідно, такі прясла виготовляли на місці, про що свідчить виявлений в споруді XXV запас крейди. Прясла мають біконічну форму, їх діаметр 2,7—3,4 см, висота 1,4—2,4 см. Крейдяні прясла мали поширення на значній території Волині, їх знайдено в Ріпневі, Пліснеську, городищі Вал біля Луцька, Дорогобужі, Муравиці [Ауліх, 1958, с. 49-50; Кучера, 1962, с. 45; Кучінко, 1996, с. 150; Прищепа, Нікольченко, 1996, с. 235; Прищепа, Нікольченко, 2001, с. 35].

Старожитності Княжої доби із селища в урочищі Шанків Яр віднесені нами до двох етапів розвитку. Будівлі раннього етапу характеризуються домінуванням гончарних горщиків курганного типу, мергельними пряс-

лами, в них зустрічаються різноманітні залізни вироби, відносно вузьку дату (X—XI ст.) має підковоподібна фібула із спірально загнутими кінцями. Для визначення початкової дати цього етапу слід врахувати також те, що в ранніх комплексах відсутні або знайдені лише поодинокі уламки ліпного посуду. Ліпний ранньослов'янський посуд в невеликій кількості зустрічається на пам'ятках Південної Русі першої половини X ст., але поступово його витісняє гончарний [Максимов, Петрашенко, 1988, с. 93; Тимошук, 1990, с. 66]. Тому початкову дату раннього етапу визначаємо першою половиною X ст. Отримані в процесі розкопок дані дозволяють стверджувати, що в XI ст. поселення занепадає, жодного об'єкта з матеріалами середини — другої половини XI ст. поки що не виявлено. Новий період життя спостерігається на пізньому етапі, у XII — першій половині XIII ст.

Конструкція житлових і господарських будівель. Планування поселення

Житла Княжої доби на селищі Хрінники відносяться до одного типу — це напівземлянки з глинобитними печами. Завдяки тому, що котловани більшості з них опущені в щільний материковий суглинок, вони збереглися досить добре. Однак, частина з них (6) частково зруйновані обвалами берега.

Форма котлованів жител прямокутна чи квадратна, з чіткими кутами. Лише в небагатьох випадках простежуються відхилення: житло № 60 мало нерівну південно-східну стінку, а житла № 69, 71 у плані мали форму трапеції. Вірогідно, це слід пояснити поганою збереженістю земляних стінок напівземлянок. Материкові стінки котлованів прямовисні, збереглися переважно на висоту 0,4—0,8 м. Підлога в житлах рівна, добре утримана, іноді підмазана глиною.

Котловани жител мають площу від 9 до 18,5 м². Напівземлянка № 71 відрізняється малими розмірами — лише 7 м², а ще одна будівля (№ 62) була найбільшою за площею — 26,4 м². В останньому випадку ми маємо справу з напівземлянкою, яка перебудувалася і на заключному етапі використовувалася для господарських потреб.

Житла орієнтовані за сторонами світу як

кутами, так і стінами. Їх орієнтація не завжди визначалася топографією поселення, тобто відповідністю напрямку берегової лінії. Більшість жител раннього етапу орієнтовані кутами за сторонами світу. Така ж традиція зберігається і на селищі XII—XIII ст.

Печі будувалися глинобитні, їх ставили на долівці в одному з кутів будівлі. Лише в житлі № 57 піч було збудовано на глиняній підсипці завтовшки 0,3 м. Печі були розташовані в усіх чотирьох кутах напівземлянок. Найчастіше вони знаходилися у північно-східному та східному кутах (виявлені у 17 будівлях), або ж у північному та північно-західному кутах (виявлені у 14 будівлях). Інші варіанти представлені поодинокими випадками: західний кут — 2; південно-західний — 1; південний — 2.

Переважають печі підковоподібної в плані форми (виявлені у 21 будівлі), хоча на ранньому етапі розвитку поселення Княжої доби досить поширеними були печі прямокутної форми (виявлені у 9 будівлях). Розміри печей від 0,8х0,9 до 1,2х1,3 м. Лише в одному випадку (в житлі № 36) вдалося простежити, що піч була збудована на дерев'яному каркасі.

В залежності від того, в якому куті поставлена піч, вона мала відповідну орієнтацію челюстей. За цією ознакою простежується стійка тенденція. Більшість печей поставлені таким чином, що при підході до них з боку челюстей, піч завжди залишається справа. На думку дослідників, така орієнтація печі найбільш зручна для робіт, пов'язаних з приготуванням їжі, очисткою печі та її ремонтом [Баран, 1988, с. 36, 37]. Таке розміщення печі простежене у 24 житлах, ще в чотирьох піч була орієнтована челюстями по діагоналі, а в трьох — поставлена ліворуч.

Картографування даних про опалювальні пристрої X—XI ст. на території Західної Волині дозволяє підтвердити певні закономірності, які були простежені під час аналізу опалювальних пристроїв у слов'янських житлах VII—IX ст. Житла з глинобитними печами відомі на всій території від басейну Горині до басейну Західного Бугу (рис. 74). А от житла з печами-кам'янками та кам'яно-глиняними печами зустрічаються в цей час лише в межиріччі Горині та Стиру.

Печі збудовані так, що між ними і стіна-

ми котловану залишався проміжок завширшки 0,15—0,4 м для дерев'яних конструкцій стін будівлі. Лише у двох житлах (№ 10, 44) печі прилягали до стін котловану будівлі. Як уже зазначалося в попередньому розділі, у слов'янських житлах VII—IX ст. поселення «Шанків Яр» стіни мали каркасно-стовпову або ж зрубну конструкцію. Перший конструктивний тип вдається визначити завдяки виявленню стовповим ямам. На селищі раннього етапу Княжої доби стовпові ями зафіксовані у 23 житлах. Однак, лише в 6 будівлях вдалося виявити ями в кутах котловану і посередині стін, а в 17 напівземлянках простежено лише 1—3 ямки.

На селищі X — початку XI ст. в урочищі Шанків Яр будувалися напівземлянкові прямокутні чи квадратні однокамерні житла з курною глинобитною піччю. У житловому будівництві раннього етапу зберігаються традиції, які сформувалися у попередній період розвитку ранньослов'янського поселення VII—IX ст. Такі ж напівземлянкові житла були характерними і для пізнього етапу розвитку. Однак, поряд з ними в цей час з'являються більш досконалі наземні будівлі. До таких жител слід віднести споруду XVI (рис. 66). Виявлена заглиблена частина цієї споруди, вірогідно, являла собою підкліт, а основне приміщення було наземним. Подібні будинки, що склалися з наземного приміщення і заглибленого в ґрунт підвалу досліджені на городищі Вал поблизу Луцька, в Дорогобужі [Кучінко, 1996, с. 87, 88; Прищеп, Нікольченко, 1996, с. 30—32].

За топографією розміщення селище в урочищі Шанків Яр відноситься до прирічного типу, будівлі були розташовані вздовж берега, на першій надзаплавній терасі р. Стиру. Цей тип поселень був найбільш поширеним в добу Київської Русі [Куза, 1985, с.98]. Картографування об'єктів дозволяє більш детально охарактеризувати планування поселення. На ранньому етапі розвитку селища можна виділити п'ять груп будівель (рис. 75).

Перша група включає житла № 22, 23, 24, 27, 31 і яму № 12. Більш раннє житло № 22 було частково зруйноване пізнішим житлом № 23. Порівняння кераміки із котлованів дозволяє зробити висновок, що житла № 23 і № 24 синхронні. Вірогідно, одночасно з ними

функціонувало і житло № 31, а житло № 27 більш раннє.

Друга група включає житла № 35, 36, 39. Стратиграфічні спостереження свідчать, що житло № 35 пізніше за житло № 36.

До третьої групи входять два житла — № 17, 19.

Четверта група нараховує п'ять жител — № 69—73. Причому котловани трьох різночасових жител взаємно перекривалися: першим було збудоване житло № 73, згодом на тому ж місці — житло № 71 і останнім — житло № 72.

Будівлі в кожній із описаних вище груп знаходилися за 3—10 м одна від одної, в той же час відстань між сусідніми групами становила 50—60 м. Такі групи, вірогідно, визначають одне-два сільські подвір'я, що існували поряд. Житла, які взаємно перекривалися, свідчать про розвиток двору протягом кількох поколінь. Сільський двір включав одне-два житла, господарські приміщення, господарські та сміттєві ями.

Відмінним є планування північної ділянки поселення. Тут в розкопах XVI і XVII простежено досить щільне розміщення житлових і господарських будівель. На площі близько 500 м² досліджено 10 жител X — початку XI ст. Встановлено, що замість більш раннього житла № 58 згодом було збудовано житло № 60, а поряд з раннім житлом № 55 пізніше споруджено житла № 56, 57. Житла на північній ділянці селища за матеріалами розкопок можна віднести до 2—4 садіб. Щільність забудови цієї ділянки відповідає забудові синхронних волинських городищ, таких як Муравиця [Прищеп, Нікольченко, 2001, с. 27] чи городище Вал поблизу Луцька [Кучінко, 1996, с. 14—18]. Зазначимо також, що саме на цій ділянці виявлено житло № 62, яке після перебудови використовували як млин. Вірогідно, ця частина поселення відіграла особливу роль.

Враховуючи дані розкопок, якими засвідчені випадки, коли два-три різночасові житла будувалися на одному й тому ж місці, а також виходячи з того, що одне житло функціонувало протягом двох поколінь, тобто близько 30—40 років [Петрашенко, 1997, с. 12], можна припустити, що на ранньому етапі селище існувало протягом 100—120 років.

Як показали картографічні спостереження, в усіх виділених групах раннього етапу Княжої доби є також 1—2 ранньослов'янські житла (рис. 75). А значить ділянки, на яких розмістилися садиби X—початку XI ст. були обжиті ще в попередній період розвитку поселення.

Селище заключного етапу (XII — першої половини XIII ст.) характеризується різким зменшенням кількості жител, крім того, вони зосереджені двома групами—у південній та центральній частинах поселення. Саме в південній частині селища виявлено споруду XVI, яка виділялася конструктивними особливостями (наземне житло, що мало підквіт) і багатим інвентарем. Підйомний матеріал свідчить, що на південній ділянці спостерігається найбільша концентрація знахідок XII — першої половини XIII ст. Вірогідно, у вказаний період саме тут знаходилася центральна частина селища.

Господарство. Суспільний лад

Археологічні матеріали з поселення в урочищі Шанків Яр, здобуті за всі роки розкопок, засвідчують аграрний характер селища Княжої доби. Знайдені тут землеробські знаряддя праці (серпи, коси) підтверджують заняття землеробством. Значне місце в економіці села належало тваринництву. Сама топографія поселення відповідала потребам землеробства і скотарства. Ділянка, що прилягає до берега, площею близько 25 га, характеризується рівнинним рельєфом і відносно родючими ґрунтами, а отже була придатною для розвитку орного землеробства. Багата на трави заплава Стиру була важливою кормовою базою для розвитку тваринництва. Зручні ділянки берегової тераси протяжністю до 0,6 км дозволяли при необхідності розбудовувати поселення.

Характерною особливістю селища X — початку XI ст. в урочищі Шанків Яр є розміщення будівель окремими групами, кожна з яких включала 2—3 синхронні житла, а також наявність індивідуальних садиб. Житла, що знаходилися поряд і функціонували одночасно, вірогідно, належали близьким родичам. Вони були відділені від сусідніх садиб значними незабудованими ділянками, які могли використовуватися як сільськогоспо-

дарські угіддя. На думку Б. О. Тимощука, групи синхронних жител на слов'янських поселеннях IX—X ст. слід визначати як місця проживання малих нерозділених сімей [Тимошук, 1990, с. 15,25—27]. Такі сім'ї виникали під час розпаду великих патріархальних сімей, на початку якого існувала традиція не виділяти одружених синів. Тільки цим можна пояснити існування нерозділеної сім'ї, яка включала представників двох поколінь — батька і його дорослих синів.

Матеріали досліджень поселення дозволили виявити спадкові ознаки, які сформувалися в ранньослов'янський період і простежуються на селищі Княжої доби. Це конструктивні типи жител і опалювальних пристроїв, планування жител, їх взаємне розташування, загальна характеристика господарства. В X — на початку XI ст. поселення в урочищі Шанків Яр в своєму розвитку досягає максимуму. В цей час на дослідженій території одночасно функціонувало 12—15 жител. Враховуючи зруйновану та недосліджену частини поселення, вірогідну кількість синхронних жител можна визначити в межах 25—30, а отже чисельність жителів селища досягала 150—180 чоловік.

В X ст. помітне зростання населення спостерігається в цілому на Волинській височині. Як приклад, можна навести дані отримані в ході суцільного археологічного обстеження середньої течії р. Ікви в районі м. Дубно [Прищепа, Ткач, 1998]. В цей час поблизу від неукріплених поселень будуються фортеці, більшість з яких використовувалися як сховища, але серед них були також племінні центри і святилища. Густа сітка таких городищ існувала в середній течії Горині [Прищепа, 2002]. Відомі вони також в басейні Стиру. Одне з них розташоване за 2 км на північний захід від селища в урочищі Шанків Яр, в межах сучасного с. Набережне. Поряд з городищем знаходився давньоруський курганний могильник [Мельник, 1901, с. 573—575]. Вірогідно, городище і курганний могильник в с. Набережному, а також селище в урочищі Шанків Яр належали до однієї територіальної общини. Серед її членів були як близькі родичі, так і люди, пов'язані територіально-сусідськими стосунками.

Зростання чисельності населення в X ст.

в межах Волинської височини можна пояснити перш за все його природним приростом. Кліматичні умови кінця I тис. в Європі характеризуються загальним потеплінням, а отже були сприятливими для розвитку селянського господарства [Самаркин, 1976, с. 35]. В той же час демографічні зміни могли зумовлювати й інші чинники. Як свідчать писемні джерела, в кінці IX—X ст. посилюється тиск кочових племен, перш за все печенігів, на слов'янське населення пограниччя лісостепової і степової зон. В результаті нападів кочівників були спалені і покинуті поселення уличів у середній течії Південного Бугу, тиверців у Подністров'ї [Седов, 1982, с. 130, 132]. Якась частина цих біженців могла оселитися на Волині. Зростання чисельності населення сприяв підйому матеріального виробництва. Адже економічний під-

йом в середньовічній Європі був лише результатом демографічного зростання. Мова йшла про те, що потрібно було накормити, одягти і забезпечити житлом значно більше число людей [Ле Гофф, 1992, с. 211].

В XI ст. селище занепадає, а новий етап його розвитку припадає на XII — першу половину XIII ст. Після монголо-татарських погромів середини XIII ст. воно продовжує функціонувати. Про це свідчать знахідки гончарної кераміки XIV—XV ст. (рис. 71, 2—4, 5), та залізних виробів, зокрема ключа від навісного замка (рис. 72, 7). Ключ виготовлений із кількох пластин, він відноситься до типу Д за класифікацією Б. О. Колчина, за матеріалами Новгорода такі вироби датуються XIV — першою половиною XV ст. [Колчин, 1982, с. 160].

Список літератури.

- Ауліх В. В.* Основні результати археологічного дослідження древньоруського селища в с. Ріпнів Львівської області // Дисертаційний збірник. — К., 1958. — С. 26—59.
- Довженко В. Й.* Землеробство Древньої Русі. — К., 1961.
- Зоценко В. М., Брайчевська О. А.* Ремісничий осередок XI—XII ст. на Київському Подолі // Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984—1989. — К., 1993. — С. 43—103.
- Кирпичников А. Н.* Снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX—XIII вв. // САИ.— Выш. Е1-36.— Л., 1973.
- Козак Д. Н.* Охоронні розкопки в зоні Хрінниківського водосховища на Волині // Археологічні дослідження в Україні 1993 року.—К., 1997.—С. 65-66.
- Козак Д. Н.* Рятівні археологічні дослідження на багатощаровому поселенні біля с. Хрінники на Рівненщині у 1997 р. // Археологічні відкриття в Україні 1997—1998 рр.— К., 1998.— С. 20—22.
- Козак Д. Н., Шкоропад В. В.* Дослідження багатощарової пам'ятки на Хрінницькому водоймищі у 2000 р. // Археологічні відкриття в Україні 1999—2000.— К., 2001.— С. 125—127.
- Козак Д., Шкоропад В., Панишко С.* Охоронні дослідження на Хрінницькому водоймищі // Археологічні відкриття в Україні 2000—2001 рр.— К., 2002.— С. 136, 137.
- Колчин Б. А.* Хронология новгородских древностей // Новгородский сборник.— М., 1982.— С. 156—177.
- Куза А. В.* Неукрепленные поселения // Древняя Русь. Город, замок, село.— М., 1985.— С. 96—104.
- Кучера М. П.* Древний Пліснеск // АП.— К., 1962.— С. 3—56.
- Кучинко М. М.* Давньоруське городище Вал в Надстир'ї. — Луцьк, 1996.
- Ле Гофф Ж.* Цивілізація середньовічного Запада.— М., 1992.
- Максимов Е. В., Петрашенко В. А.* Славянские памятники у села Монастырек на Среднем Днепре.— К., 1988.
- Мельник Е. Н.* Дневник раскопок в земле Лучан // Труды XI АС.— М., 1901.— Т. 1.— С. 514—576.
- Овсянников О. В., Пескова А. А.* Замки и ключи из раскопок Изяславля // КСИА.— Выш. 171.— М., 1982.— С. 93—99.
- Оприск В.* Попередні підсумки дослідження ранньосередньовічних об'єктів багатощарового поселення біля с. Хрінники // Волино-Подільські археологічні студії.— Львів, 1998.— С. 242—253.

- Петрашенко В. О.* Пам'ятки VIII—IX ст. Правобережного Подніпров'я // Південноруське село IX-XIII ст. Нові пам'ятки матеріальної культури.— К., 1997.— С. 6—18.
- Петрашенко В. О.* Слов'янська кераміка VIII—IX ст. Правобережжя Середнього Подніпров'я. — К., 1992.
- Прищепя Б. А.* Обстеження городищ кінця I тисячоліття н.е. в середній течії Горині // Археологічні відкриття в Україні 2000—2001 рр.— К., 2002.— С. 224—226.
- Прищепя Б. А., Школьченко Ю. М.* Літописний Дорогобуж в період Київської Русі. До історії населення Західної Волині в X—XIII століттях.— Рівне, 1996.
- Прищепя Б. А., Школьченко Ю. М.* Муравицьке городище.— Маріуполь, 2001.
- Прищепя Б. А., Ткач В. В.* Археологічне обстеження околиць Дубна//Археологічні відкриття в Україні 1997-1998рр.—К., 1998.—С. 134, 135.
- Седое В. В.* Восточные славяне в VI—XIII вв.— М., 1982.
- Самаркин В. В.* Историческая география Западной Европы в средние века.— М., 1976.
- Тимощук Б. А.* Восточнославянская община VI—X вв. н. з.— М., 1990.

Таблиця 1. Визначень остеологічних матеріалів поселення вур. Шанків Яр.

Вид	Кількість кісток	Кількість особин
Поморсько-кльошова культура		
Житло 59		
Бик свійський	13	2 дорослі особини
Вівця або коза	1	1 напівдоросла особина
Свиня свійська	5	1 молода особина
Кінь свійський	3	1 доросла особина
Собака	1	1 доросла особина
Кабан	1	1 доросла особина
Олень звичайний	1 уламок рога	
Молюск Unio	1 стулка	
Споруда 20		
Бик свійський	3	
Свиня свійська	4	
Кінь свійський	1	
Зубрицька культура		
Житло 49		
Бик свійський	20	
Свиня свійська	2	
Кінь свійський	1	
Вельбарська культура		
Бик свійський	44	3 молоді і 2 дорослі особини
Вівця свійська	5	1 доросла, 1 молода, 1 напівдоросла особина
Коза свійська	1	1 доросла
Вівця та коза	5	1 напівдоросла і 1 доросла
Свиня свійська	10	3 молоді, 2 напівдорослі, 1 доросла особина
Кінь свійський	6	2 дорослі особини
Кабан	3	2 дорослі особини
Олень звичайний	10	1 доросла особина

Таблиця 2. Розподіл об'єктів поселення по розкопах та по роках.

№ розкопу	Площа	Культура енеоліту-бронзи	Культура ранньозалізного часу	Поморсько-кльошова культура	Зубрицька культура	Вельбарська культура	Культура ранніх слов'ян	Культура Київської Русі
1993								
P-I	736		Житло 7; яма №3	Житло 5	Житло 6, сп. II	Житла 4, 9; сп. III, IV; яма № 2		Житла 1, 2, 3, 8, 10; сп. I, яма № 1
P-II	96					Житло 11		
P-III	84					Житло 12, 13	Житло 14	
P-IV	48					Житло 16а		Житло 15
1994								
P-V	272		Сп. VI; яма № 5	Житло 18	Житло 16; сп. V, яма № 4, 6		Житло 20	Житло 17, 19, 21, яма № 7
P-VI	48							Житло 22, 23
P-VII	160		Яма № 10	Сп. VII		Сп. VIII; яма № 8, 9		
1995								
P-VIII	340					Житло 25; сп. IX; яма № 11	Житло 26	Житла 24, 27
P-IX	124					Житла 28, 29, 29а, 32		
P-X	150					Житло 30, яма № 13		Житло 31
P-XI	360		Сп. XII	Сп. X; яма № 14		Житло 33, 40; яма № 15	Житло 37, 38	Житло 34, 35, 36, 39
1996								
P-XII	350					Житло 4 1,43; сп. XIII, XV		Житло 42; сп. XIV, XVI, ями № 12, 16
P-XIII	100		Яма №21	Яма № 19		Житло 45 сп. XVII; ями № 17, 18, 20	Житло 44	
1997								
P-XIV	307		Сп. XVIII; яма №23					Житло 46; ями № 22, 24
P-XV	300		Сп. XIX, XXI; яма № 25	Сп. XX; ями № 27, 28	Житло 49	Житло 47, 48, 50; ями № 26, 30, 31		Житло 51, 52, 53, яма №29
1998								
P-XVI	350			Житло 59; сп. XXII		Житло 54; сп. XXIII; яма № 32	Житло 56	Житло 55, 57, 58, 60
1999								
P-XVII	160		Сп. XVI, XXVII; ями № 34, 35, 36				Житло 64	Житло 61, 62, 63, 65; сп. XXV; яма № 33
2000								
P-XVIII	528	Сп. XXVIII (енеоліт); ями № 43, 46 (бронза)	Сп. XXX, XXXI; ями № 37, 41, 45, 50, 55, 56	Ями № 38, 39, 42, 44, 47	Житла 66, 68; ями № 40, 49	Житло 67; яма № 48	Житла 74, 75	Сп. XXIX; яма № 54
2001								
P-XIX	280		Яма № 53			Вогнище, ями № 51, 52		Житла 69, 70, 71, 72, 73

Таблиця 3. Розподіл об'єктів поселення за культурною належністю.

Рік/ № розкопу	Житла	Господарські спороди	Ями
Об'єкти епохи енеоліту — бронзи			
2000/ХУШ		XXVIII	№43,46
Об'єкти ранньозалізного часу			
1993Л	№7	—	№3
1994У	—	VI	№5
1994УП	—	—	№10
1995/XI		XII	
1996/ХІІІ	—	—	№21
1997/ХІV	—	XVIII	№23
1997/ХУ	—	XIX,XX	№25
1999/ХУП	—	XXVI, XXУП	№34,35,36
1999/ХУШ	—	XXX, XXXI	№37,41,45, 50,55,56
2001/ХІХ	—	—	№53
Об'єкти поморське — кльшової культури			
1993/1	№5	—	—
1994/1	№18	—	—
1994/УП	—	VII	—
1995/XI	—	X	№14
1996/ХІІІ	—	—	№19
1997/ХУ	—	XX	№27,28
1998/ХУІ	№59	XXII	—
Цегельня 2000/ХУШ	—	—	№38,39,42, 44,47
Об'єкти зубрицької культури			
1993/1	№6	II	—
1994/У	№16	V	№4, 6
1997/ХУ	№49	—	—
2000/ХУШ	№66, 68		№40, 49
Об'єкти вельбарської культури			
1993Л	№4,9	III, IV	№2
1993/II	№11	—	—
1993/III	№12, 13	—	—
1993/IV	№16a	—	—
1994/VII	—	VIII	№8,9
1995/ VIII	№25	IX	№11
1995/IX	№28, 29, 29a, 32	—	—

Рік/ № розкопу	Житла	Господарські спороди	Ями
Об'єкти вельбарської культури			
1995/X	№30	—	№13
1995/XI	№33, 40	—	№15
1996/ XII	№41,43	XIII, XV	—
1996/ XIII	№45	XVII	№17, 18,20
1997/ XV	№47, 48, 50	—	№26,30,31
1998/ XVI	№54	XXIII	№32
2000/ XVIII	№67	—	№48
2001/ XIX	—	—	№51,52, вогнище
Об'єкти ранньослов'янського часу			
1993/III	№14	—	—
1994/ V	№20	—	—
1995/ VIII	№26	—	—
1995/XI	№37, 38	—	—
1996/ XIII	№44	—	—
1998/ XVI	№56	—	—
1999/ XVII	№64	—	—
2000/ XVIII	№74, 75	—	—
Об'єкти давньоруського часу			
1993/1	№1,2,3,8, 10	I	№1
1993/IV	№15	—	—
1994/У	№17, 19, 21	—	№7
1994/ VI	№22, 23	—	—
1995/ VIII	№24, 27	—	—
1995/X	№31	—	—
1995/XI	№34, 35, 36, 39	—	—
1996/ XII	№42	XIV, XVI	№12, 16
1997/ XIV	№46	—	№22, 24
1997/ XV	№51,52,53		№29
1998/ XVI	№55, 57, 58, 60	—	—
1999/ XVII	№61,62,63, 65	XXV	№33
2000/ XVIII	—	XXIX	№54
2001/ XIX	№69,70,71, 72,73	—	—

ЗМІСТ

	Вступ	5
Розділ I	Енеолітичний комплекс	7
Розділ II	Поселення ранньозалізного часу	14
Глава 1.	Селище ранньозалізного часу в ур. Шанків Яр.....	14
Глава 2.	Пам'ятки поморсько-кльошової культури.....	21
	Селище поморсько-кльошової культури в ур. Шанків Яр.....	21
	Селище поморсько-кльошової культури в урочищі Цегельня.....	36
Розділ III	Поселення венедів (зубрицька культура)	68
I	Житлові та господарські будівлі.....	68
	Керамічний комплекс.....	70
	Датування.....	73
Розділ IV	Общинний центр готів (вельбарська культура)	87
	Житлові споруди.....	87
	Господарські споруди.....	94
	Ями-погреби.....	96
	Речовий матеріал.....	97
	Знаряддя праці та побутові вироби.....	102
	Хронологія.....	105
	Особливості поселення в урочищі Шанків Яр.....	108
	Етноплемінна належність пам'яток вельбарської культури.....	110
Розділ V	Ранньослов'янський комплекс VII—IX ст.	161
Розділ VI	Селище Княжої доби	182
	Будівлі та інші об'єкти X — початку XI ст.....	182
	Будівлі XII — першої половини XIII ст.....	189
	Речовий матеріал. Хронологія.....	190
	Конструкція житлових і господарських будівель.	
	Планування поселення.....	193
	Господарство. Суспільний лад.....	195
	Додатки	275

Козак Д., Прищепа Б., Шкоропад В. Древние земледельцы Вольны (памятники археологии на Хриннькском водохранилище). — К., 2004. — 300 с. — 235 ил.

Научное издание

Монография посвящена результатам 10-летней работы (1993—2003 гг.) Вольгаской спасательной археологической экспедиции под руководством доктора исторических наук Д. Н. Козака. Объекты, исследованные на многослойном поселении у с. Хринньки, относятся к различным эпохам: периоду неолита-бронзы, раннежелезному времени, поморско-клевшевой, зубрицкой, вельбарской культурам, раннеславянскому времени и княжеской эпохе. Рассмотрены отдельные вопросы этнокультурного и социально-экономического развития древних племен Вольны. Опубликованные материалы существенно дополняют источниковедческую базу для изучения древней истории Украины.

Для археологов, историков, этнографов, преподавателей и студентов вузов.

На украинском языке

Утверждено к печати ученым советом
Института археологии НАН Украины

Рецензенты: чл.-кор. НАНУ, д. й. н. *Баран В. Д.*
д. й. н. *Терпиловский Р. В.*

Ответственный редактор	<i>Абашина Н. С.</i>
Художественное оформление и иллюстрации	<i>авторские</i>
Макетирование и компьютерная верстка	<i>Петрашенко А. Н.</i>

КІЇВШ

Виготовлено ПП «КОРВІН ПРЕСС» (Свідоцтво про внесення до державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції ДК №1689 від 16.02.2004 р.)

Здано до набору 20.08.03. Підписано до друку 15.01.04. Формат видання 84x108¹/₁₆. Папір офсетний № 1. Гарнітура Тайме. Друк офсетний. Ум.-друк, арк. 25,00. Обл.-видави, арк. 26,89. Фіз. арк. 18,75+0,25. Наклад 500 прим. Зам.2. ^ - I 05

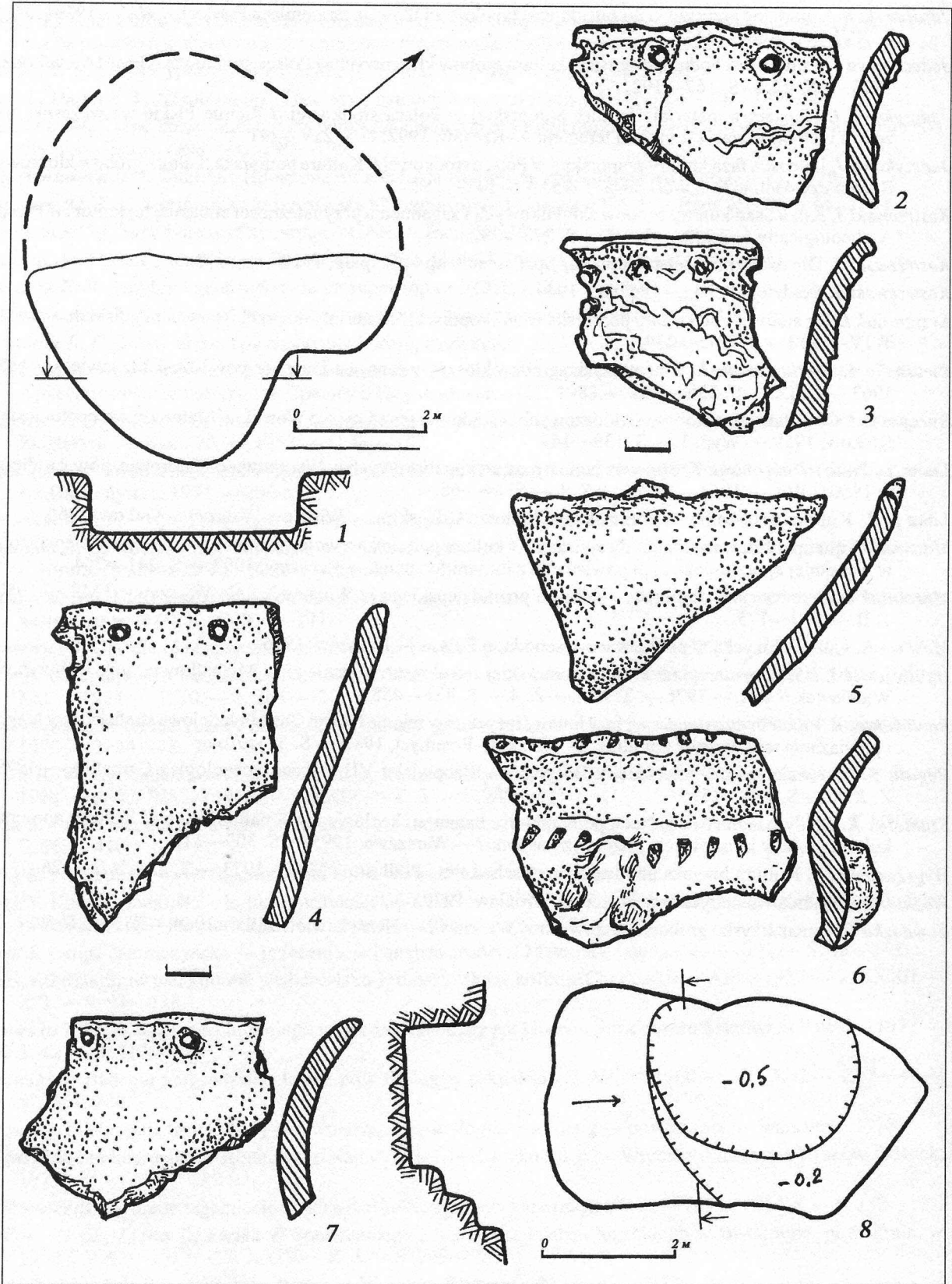

Рис. 1. Селище ранньозалізного часу в ур. Шанків Яр. 1—3 — комплекс житла № 7; 4—8 — комплекс споруди № 3.

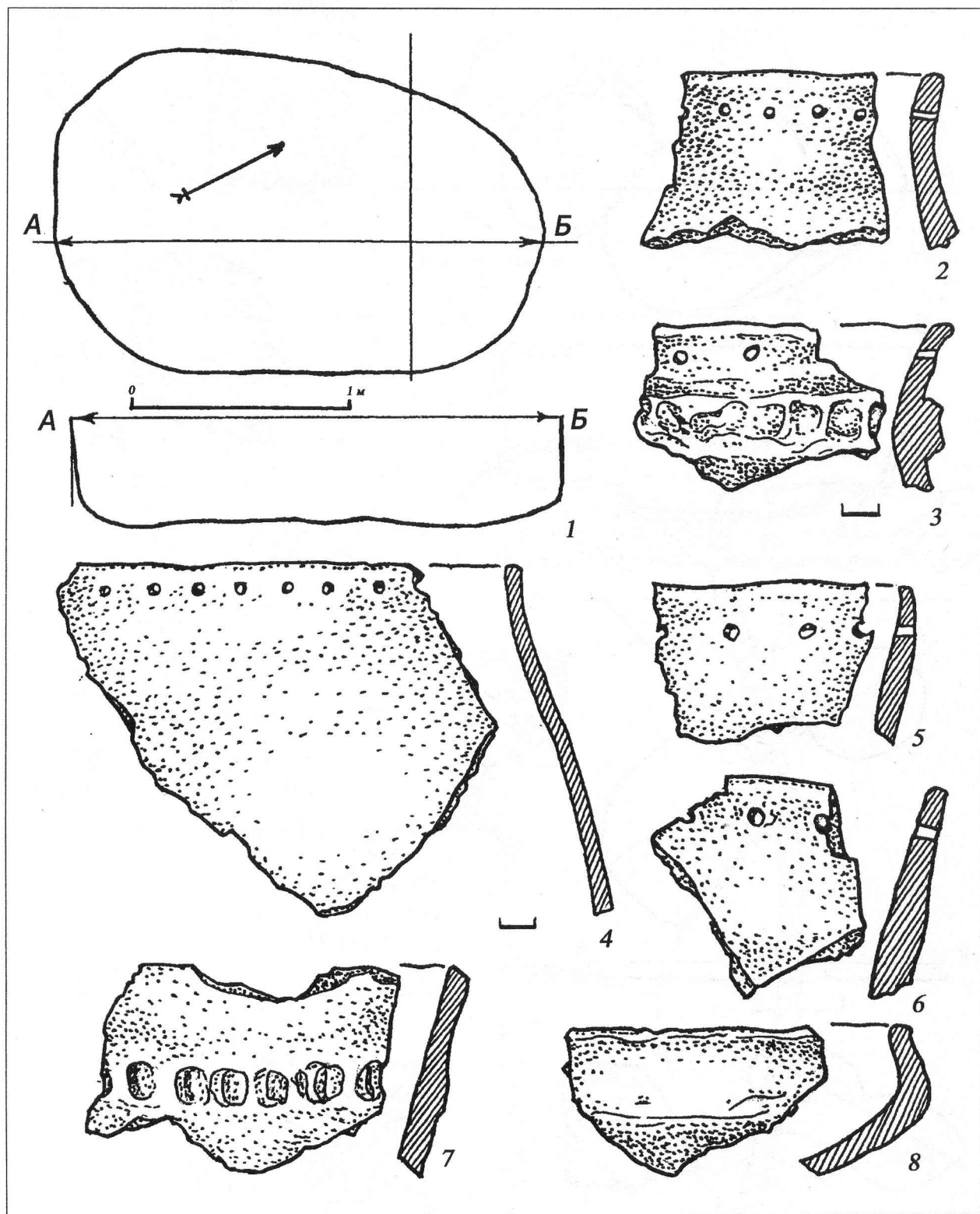

Рис. 2. Селище ранньозалізного часу в ур. Шанків Яр. 1—4 — споруда № 6; 5, 6 — яма № 5; 7, 8 — яма № 10.

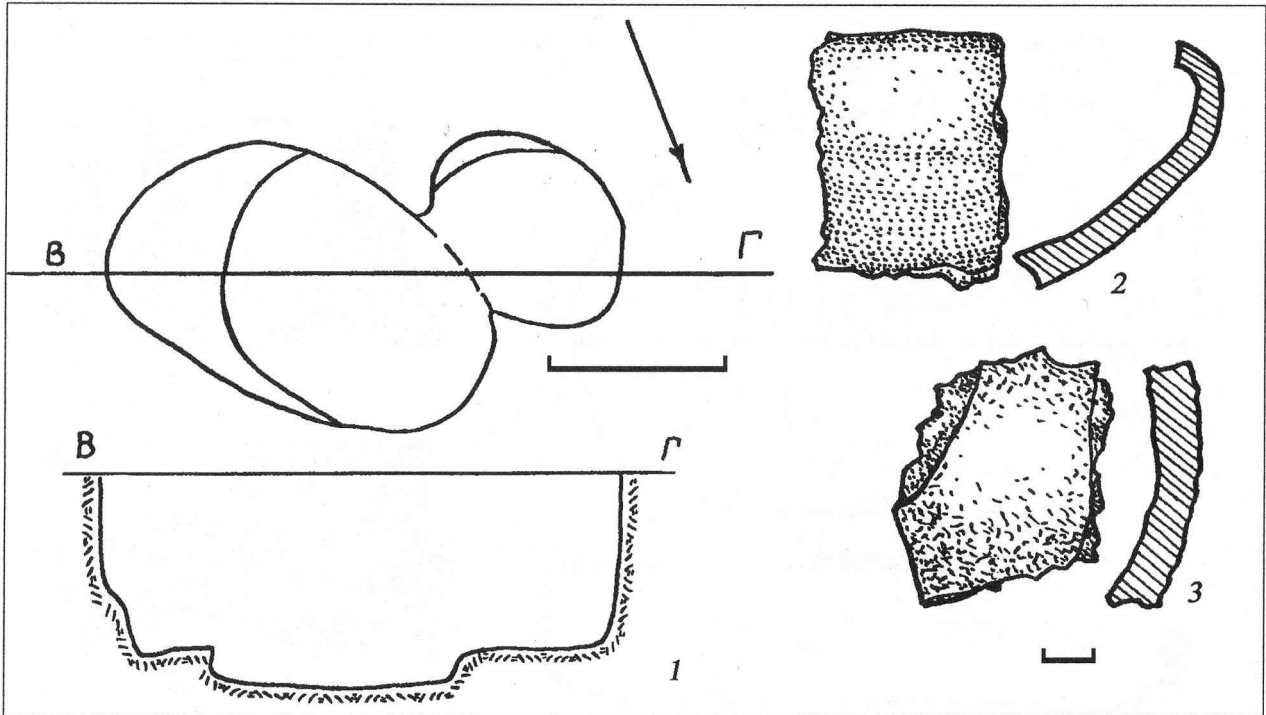

Рис. 3. Селище ранньозалізного часу в ур. Шанків Яр. 1—3 — споруда № 12.

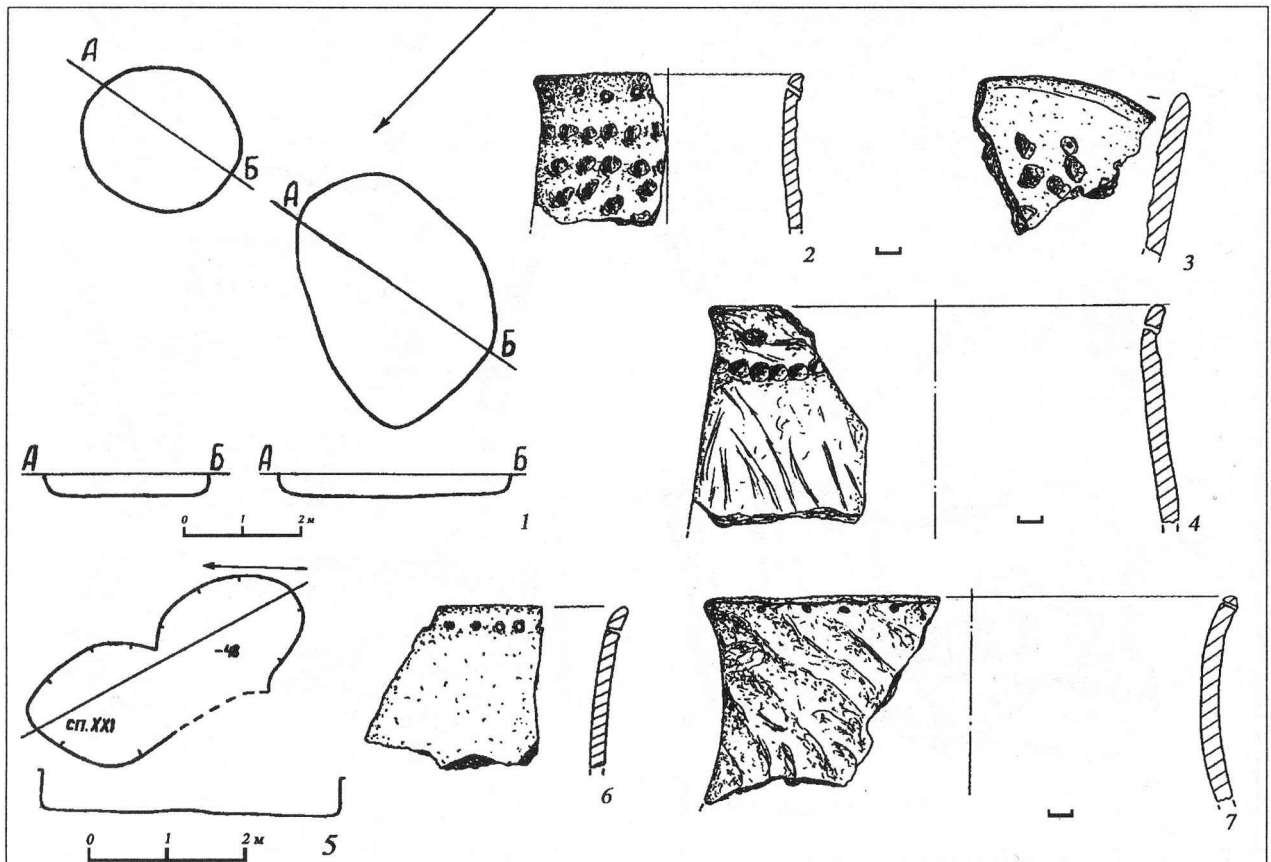

Рис. 4. Селище ранньозалізного часу в ур. Шанків Яр. 1—4 — споруда № 18; 5—7 — споруда № 21.

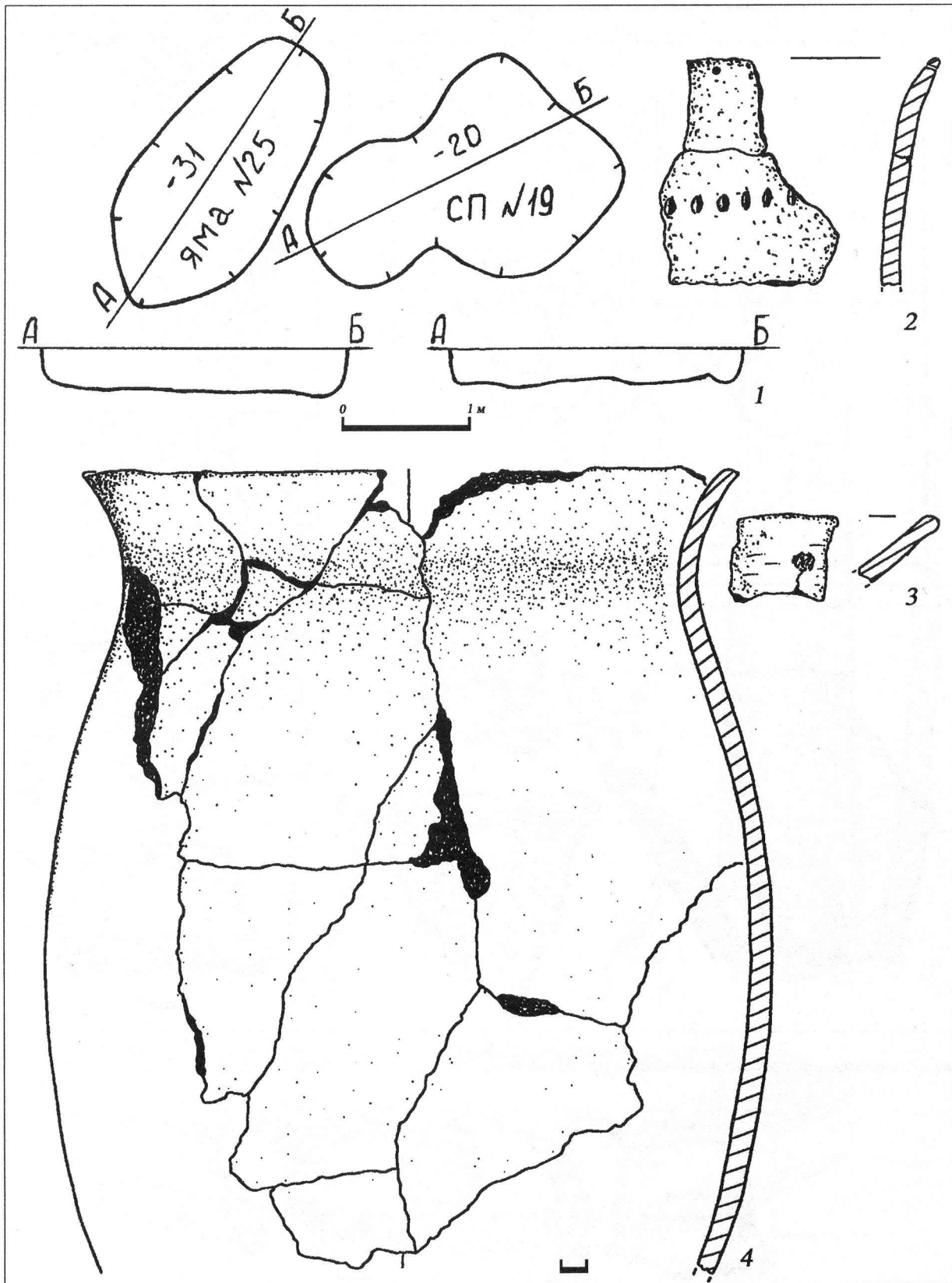

Рис. 5. Селище ранньозалізного часу в ур. Шанків Яр. 1, 4 — спруда 19; 2—3 — яма № 25

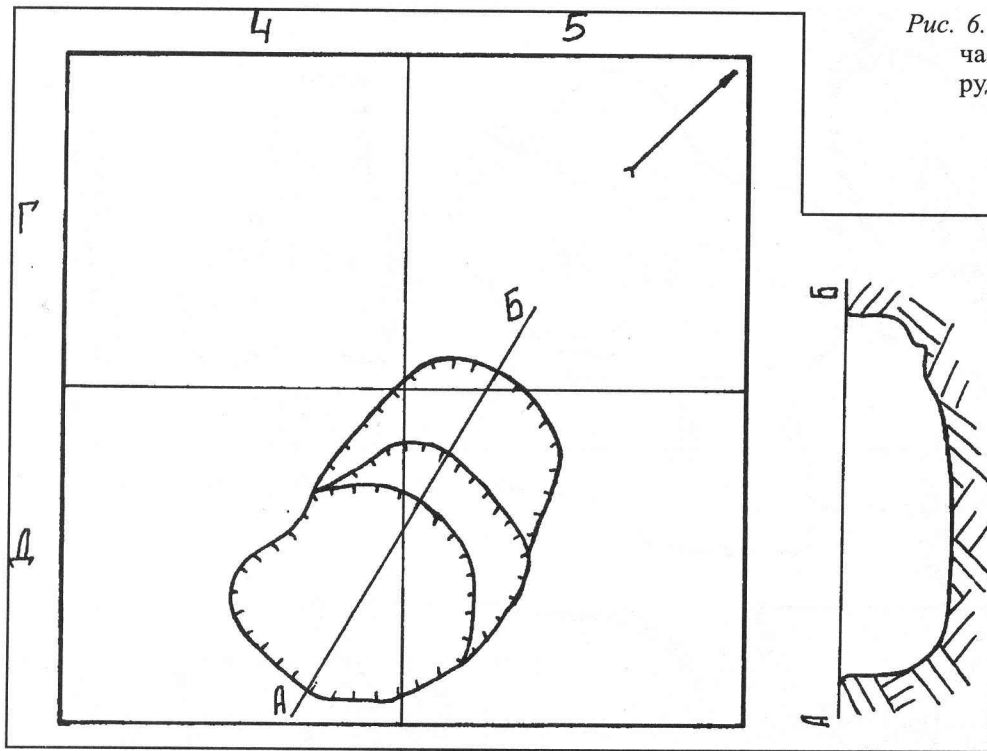

Рис. 6. Селище ранньозалізного часу в ур. Шанків Яр. Споруда № 29.

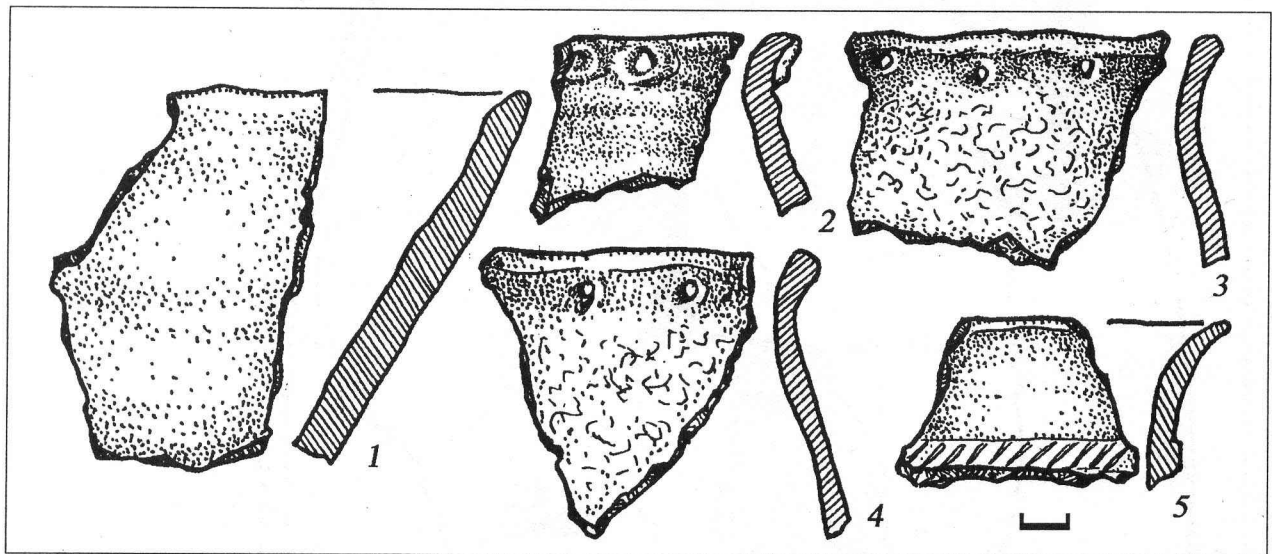

Рис. 7. Селище ранньозалізного часу в ур. Шанків Яр. Матеріали споруди № 29.

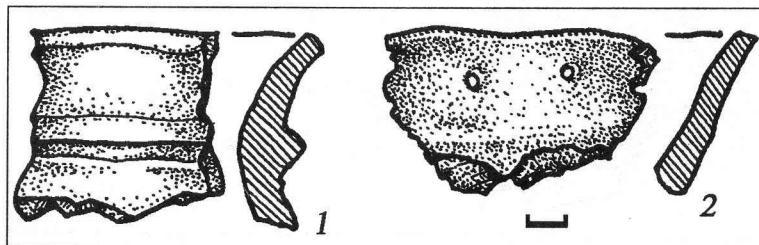

Рис. 8. Селище ранньозалізного часу в ур. Шанків Яр. Матеріали ями № 9.

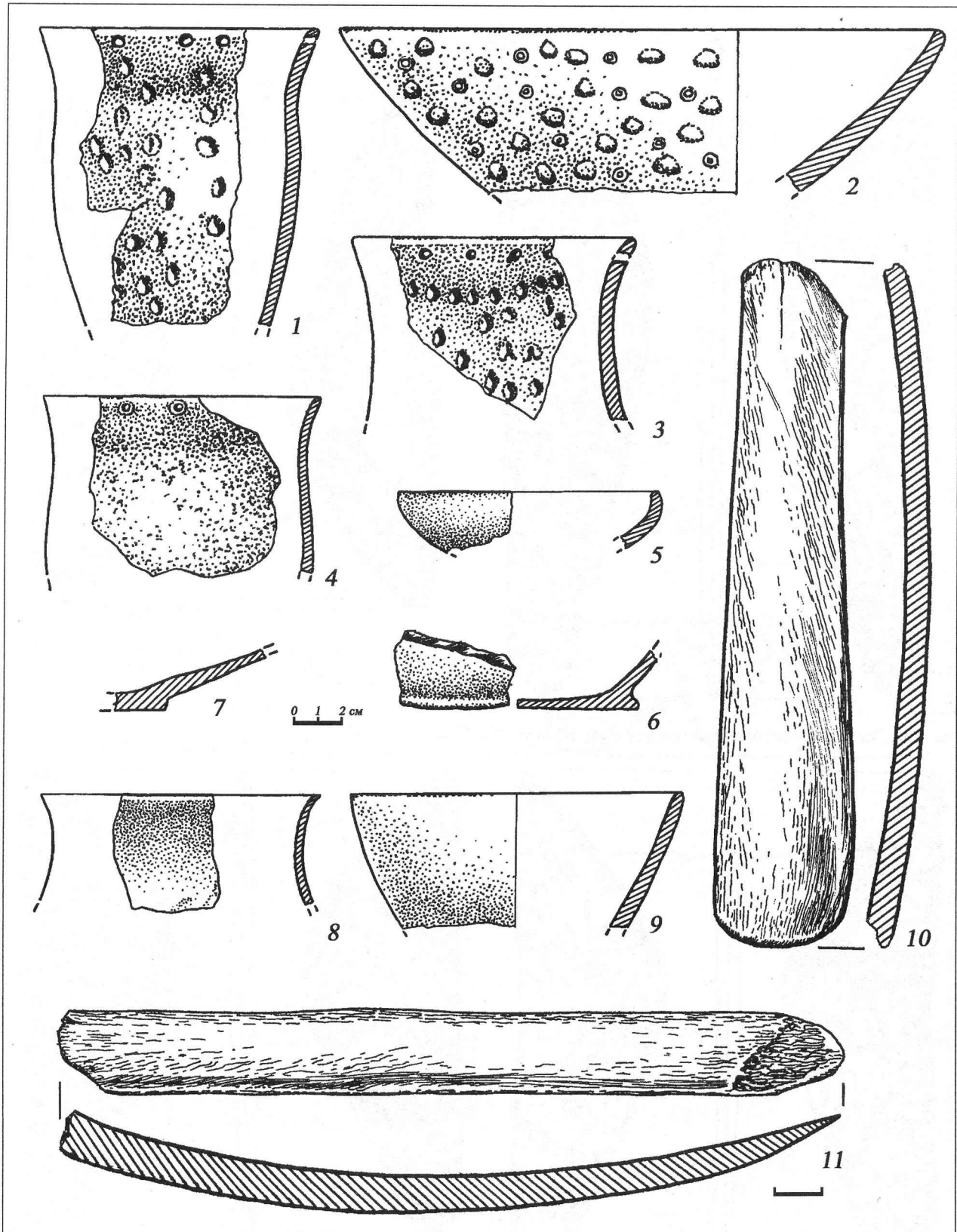

Рис. 9. Селище ранньозалізного часу в ур. Шанків Яр. Матеріали ями № 37.

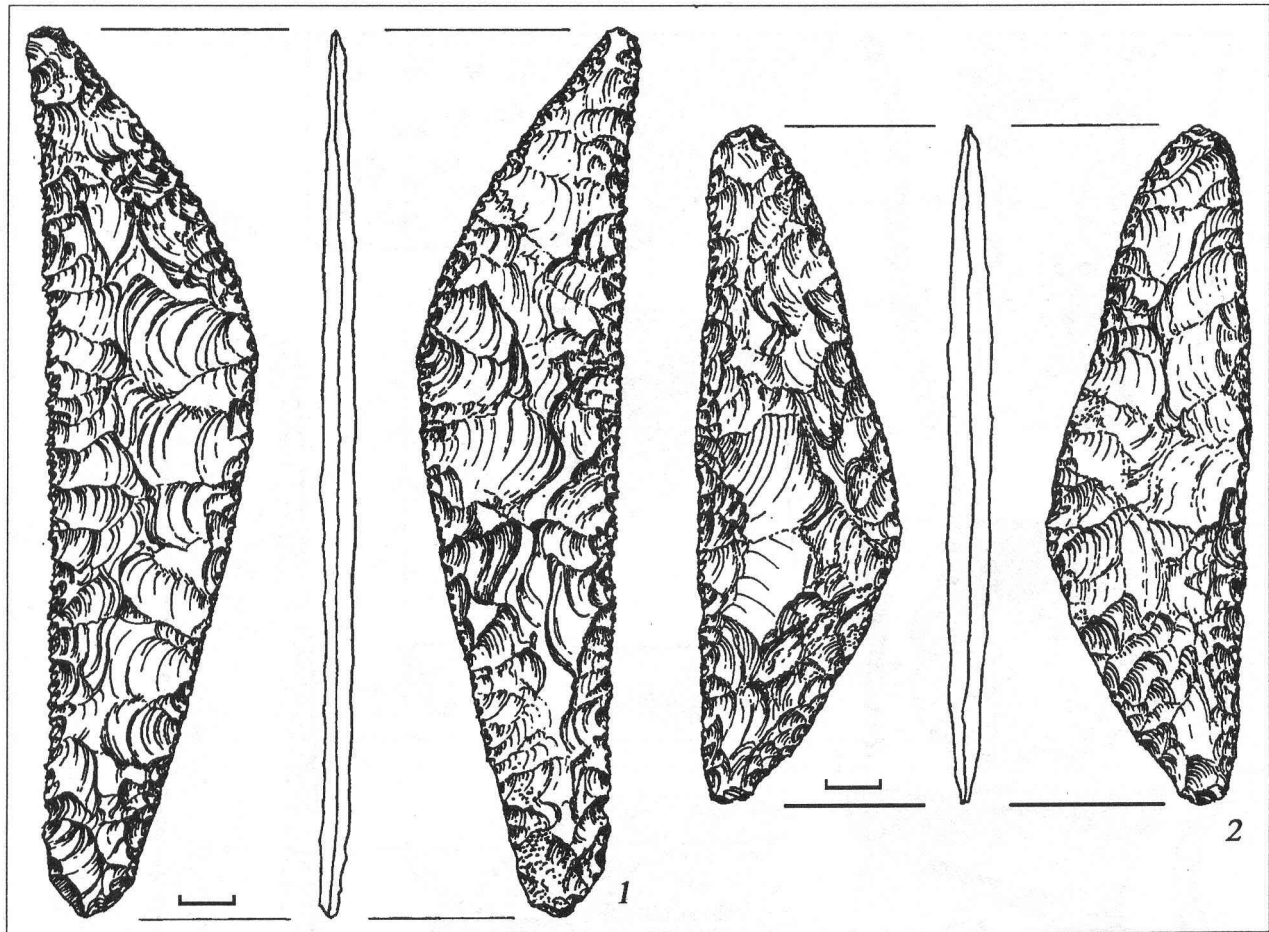

Рис. 10. Селище ранньозалізного часу в ур. Шанків Яр. Серпи II типу.

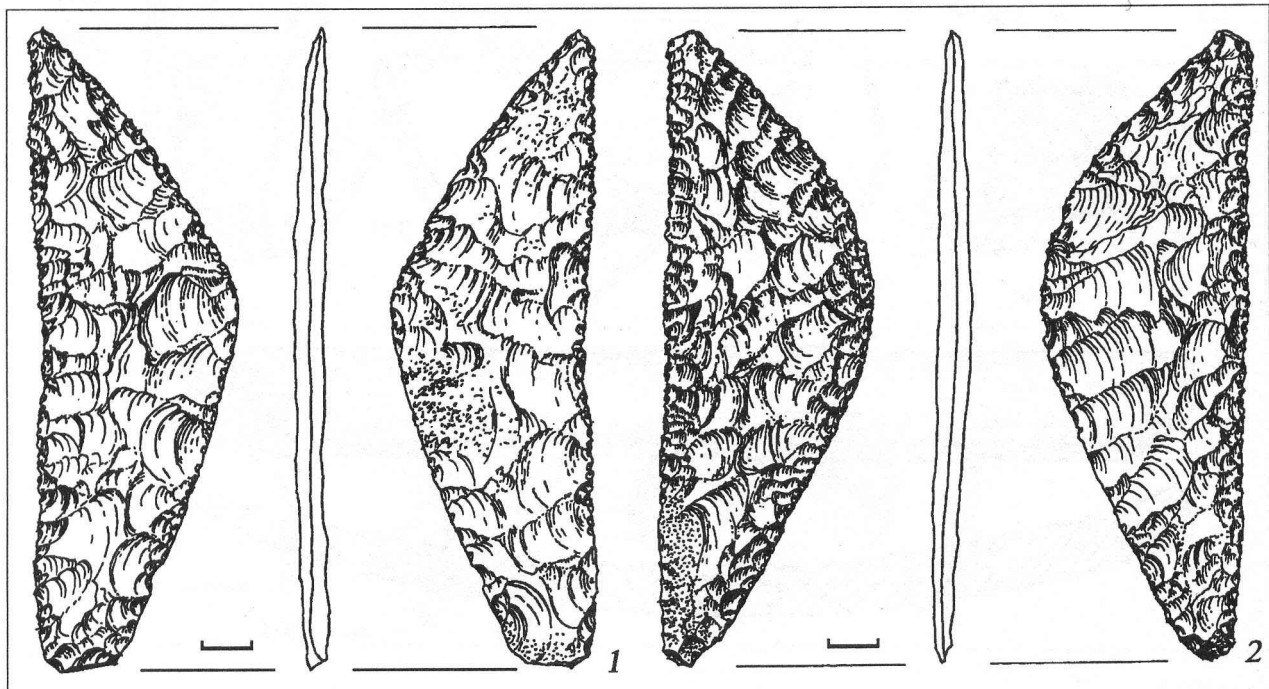

Рис. 11. Селище ранньозалізного часу в ур. Шанків Яр. Серпи I типу.

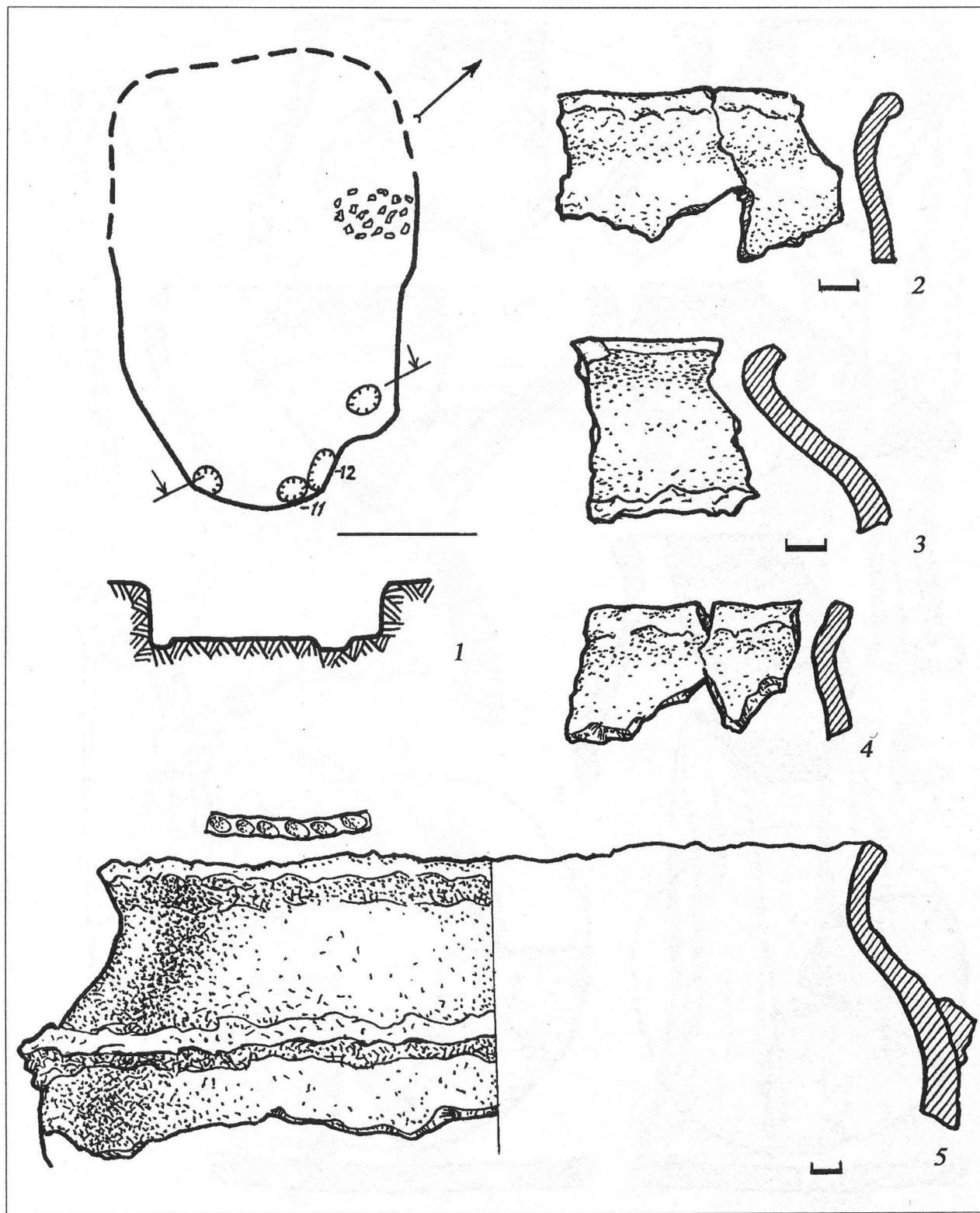

Рис. 12. Селище поморсько-кльошової культури в ур. Шанків Яр. Житло № 5: 1 — план та розріз; 2—5 — кераміка з житла.

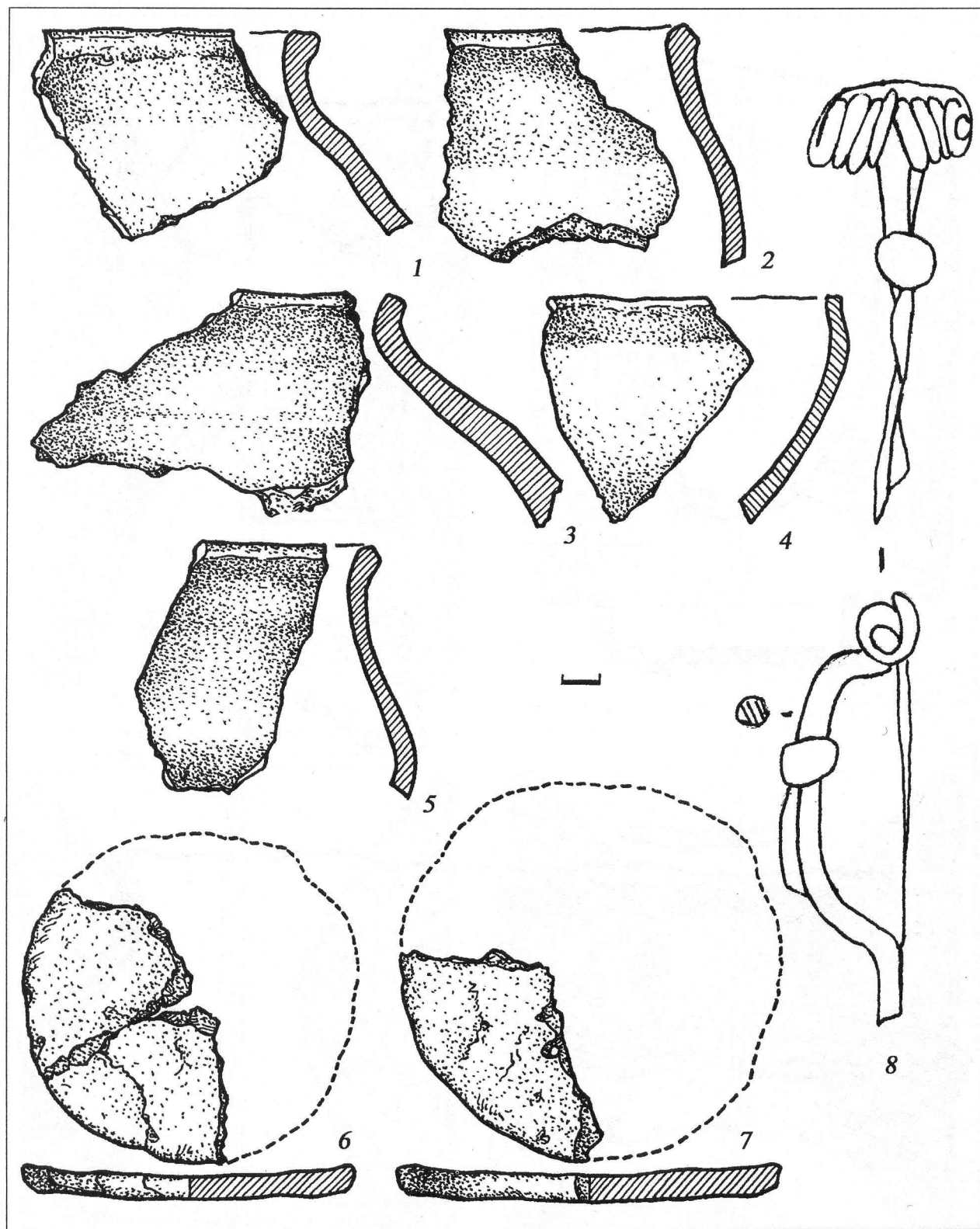

Рис. 13. Селище поморсько-кльошової культури в ур. Шанків Яр. 1—8 — знахідки з житла № 5.

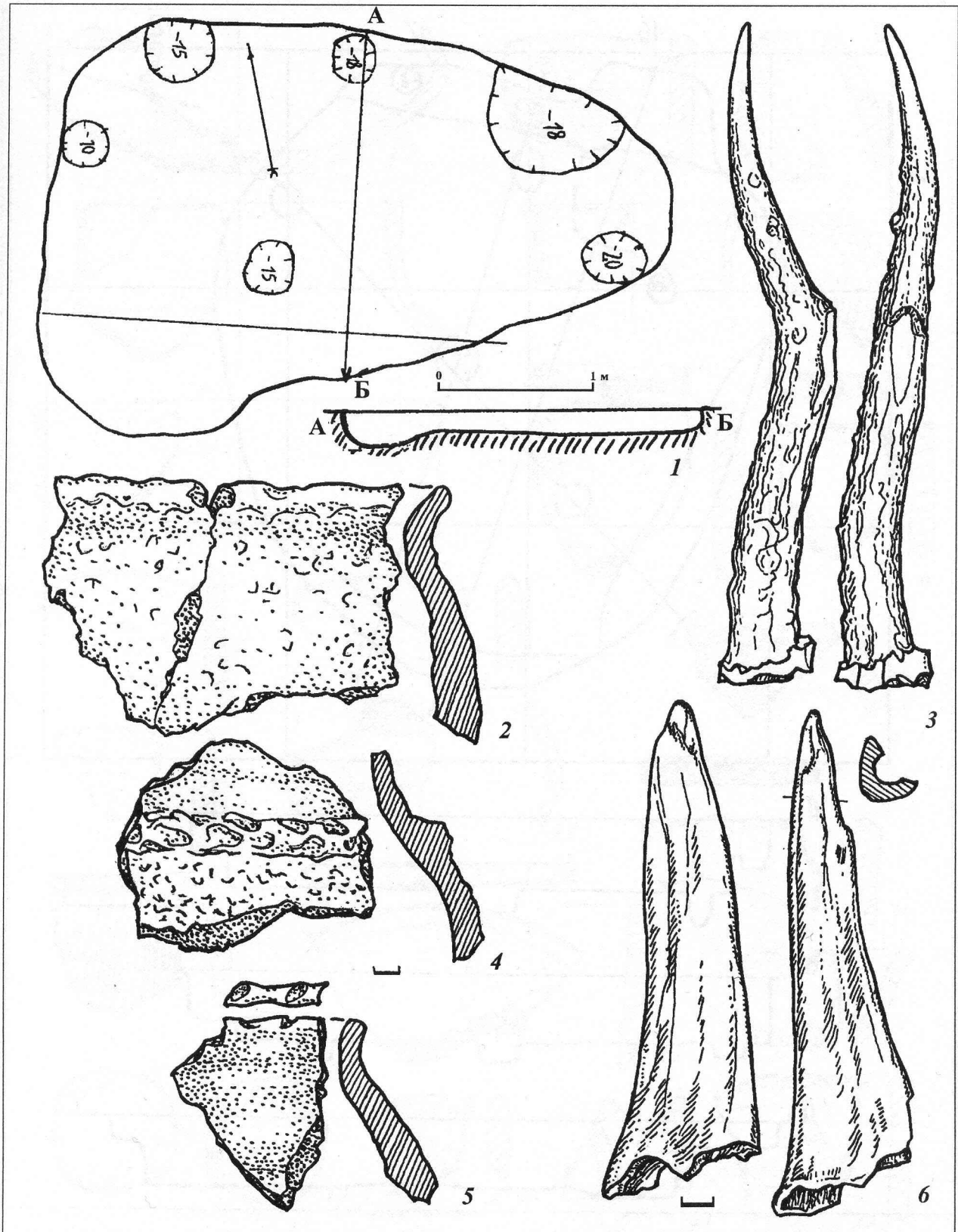

Рис. 14. Селище поморсько-кльшової культури в ур. Шанків Яр. Житло № 18: 1 — план та розріз; 2—6 — знахідки з житла.

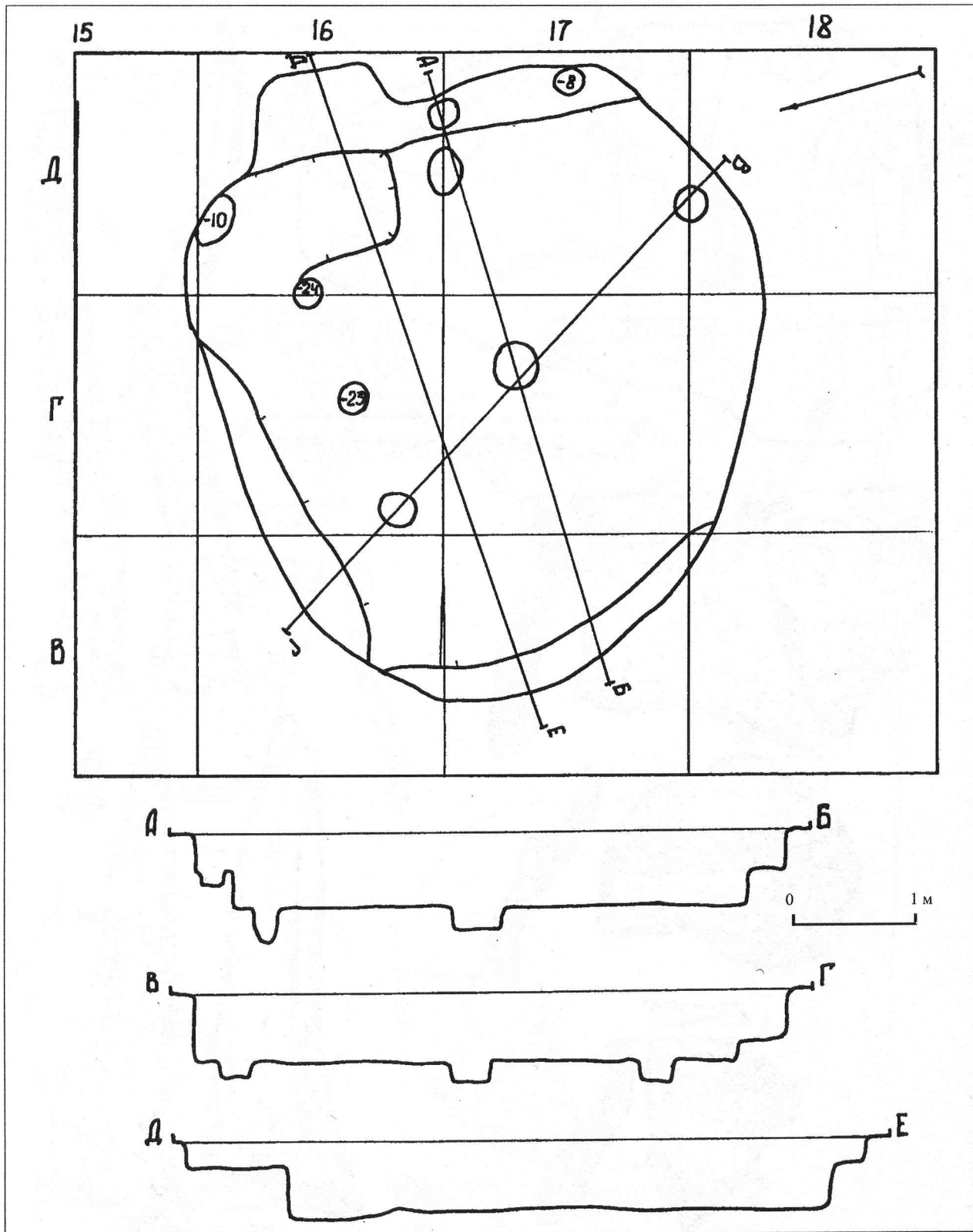

Рис. 15. Селище поморсько-кльошової культури в ур. Шанків Яр. План та розрізи житла № 59.

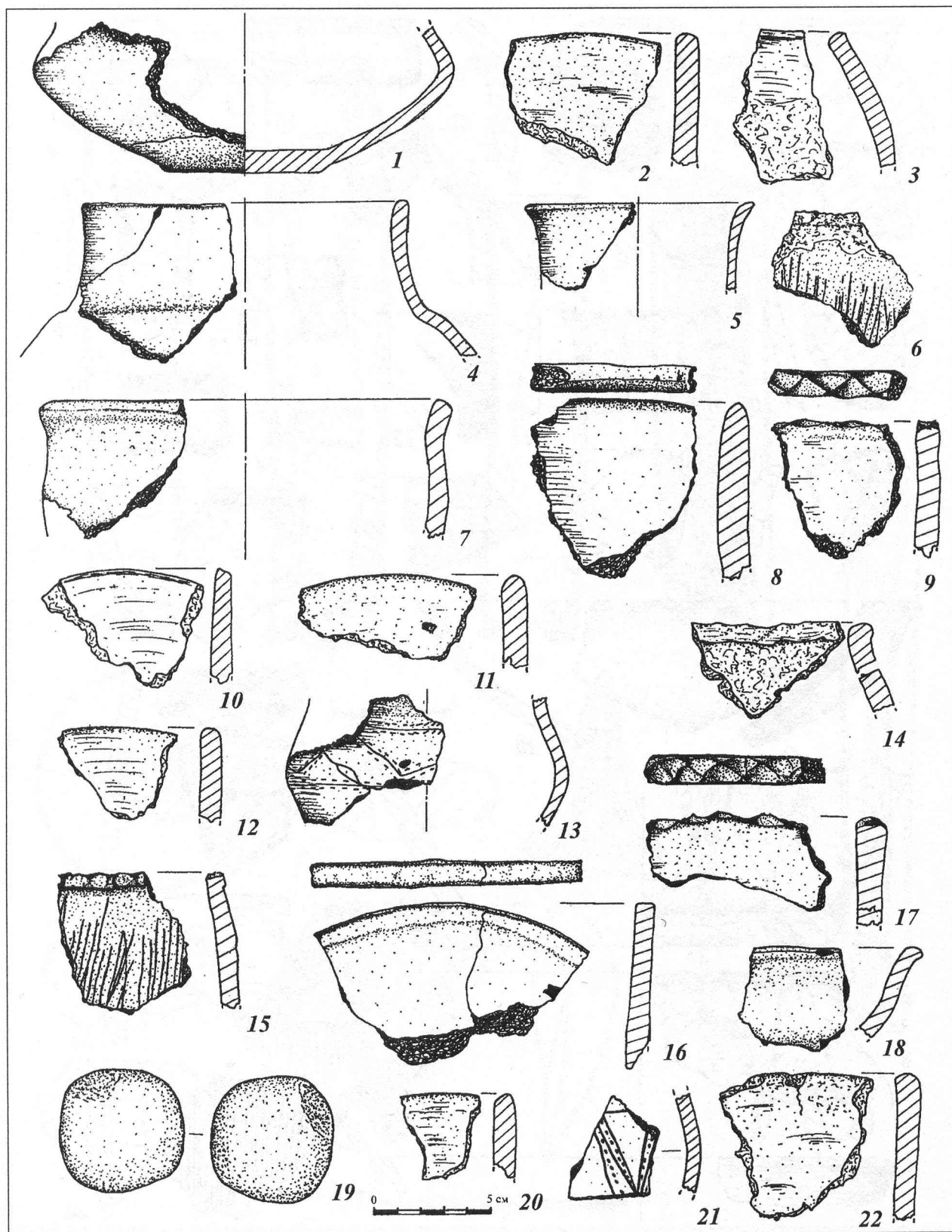

Рис. 16. Селище поморсько-кльошової культури в ур. Шанків Яр. 1—22 — матеріали з житла № 59.

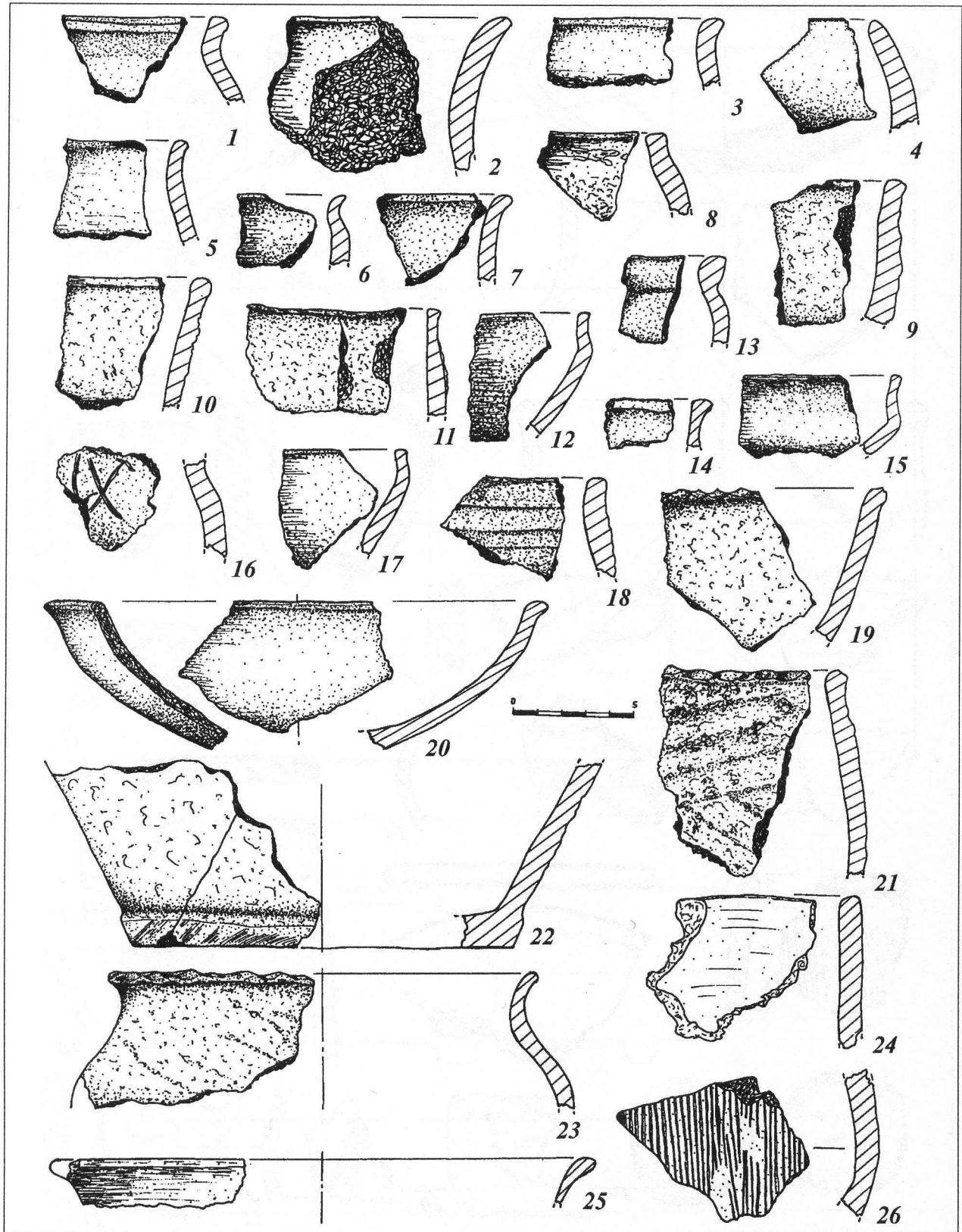

Рис. 17. Селище поморсько-кльошової культури в ур. Шанків Яр. 1—22 — матеріали з житла № 59.

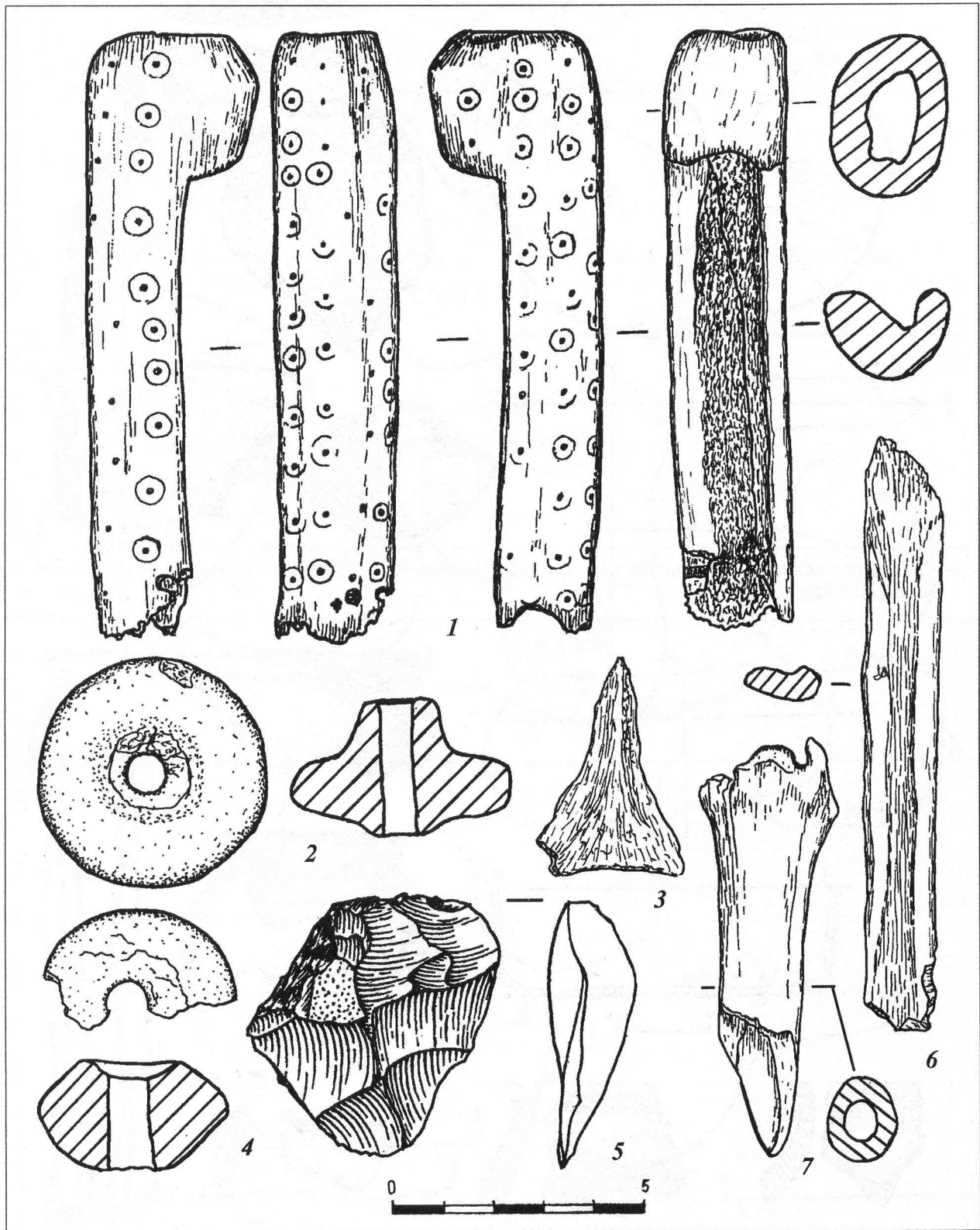

Рис. 18. Селище поморсько-кльшової культури в ур. Шанків Яр. 1—7 — матеріали з житла № 59.

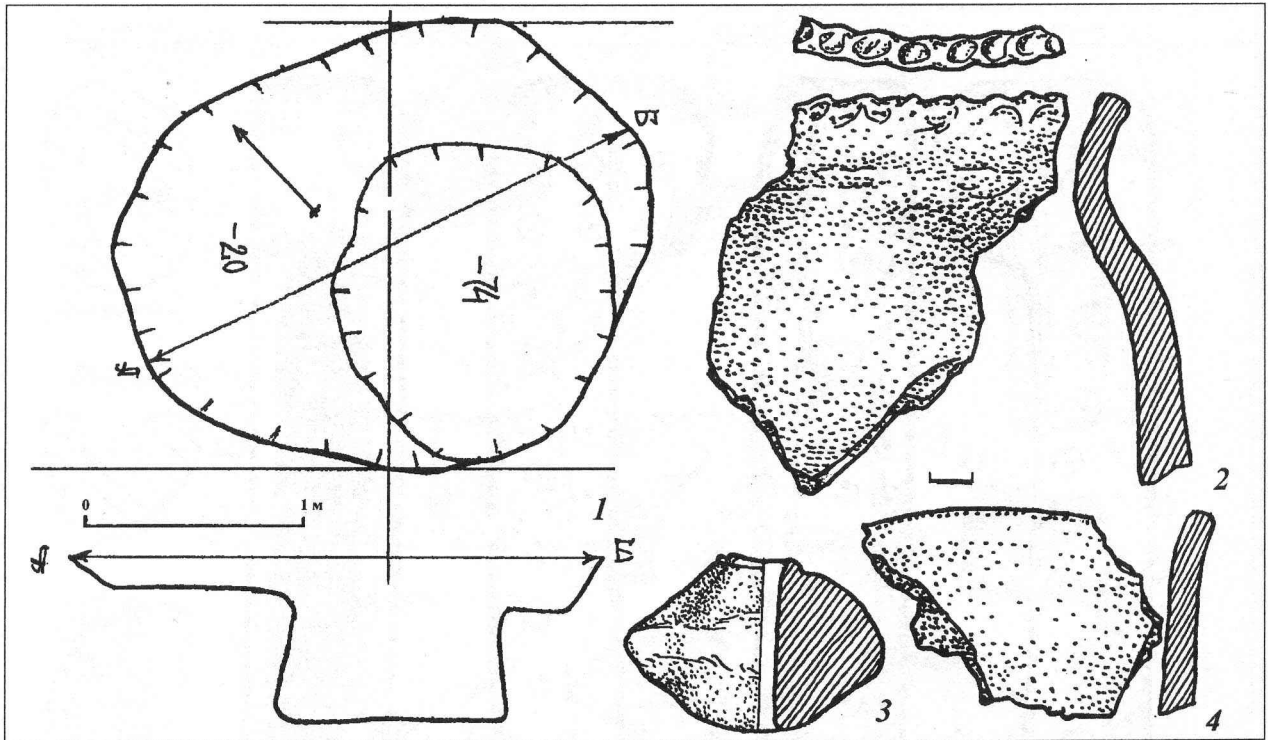

Рис. 19. Селище поморсько-кльошової культури в ур. Шанків Яр. Споруда № 7: 1 — план та розріз; 2—4 — знахідки.

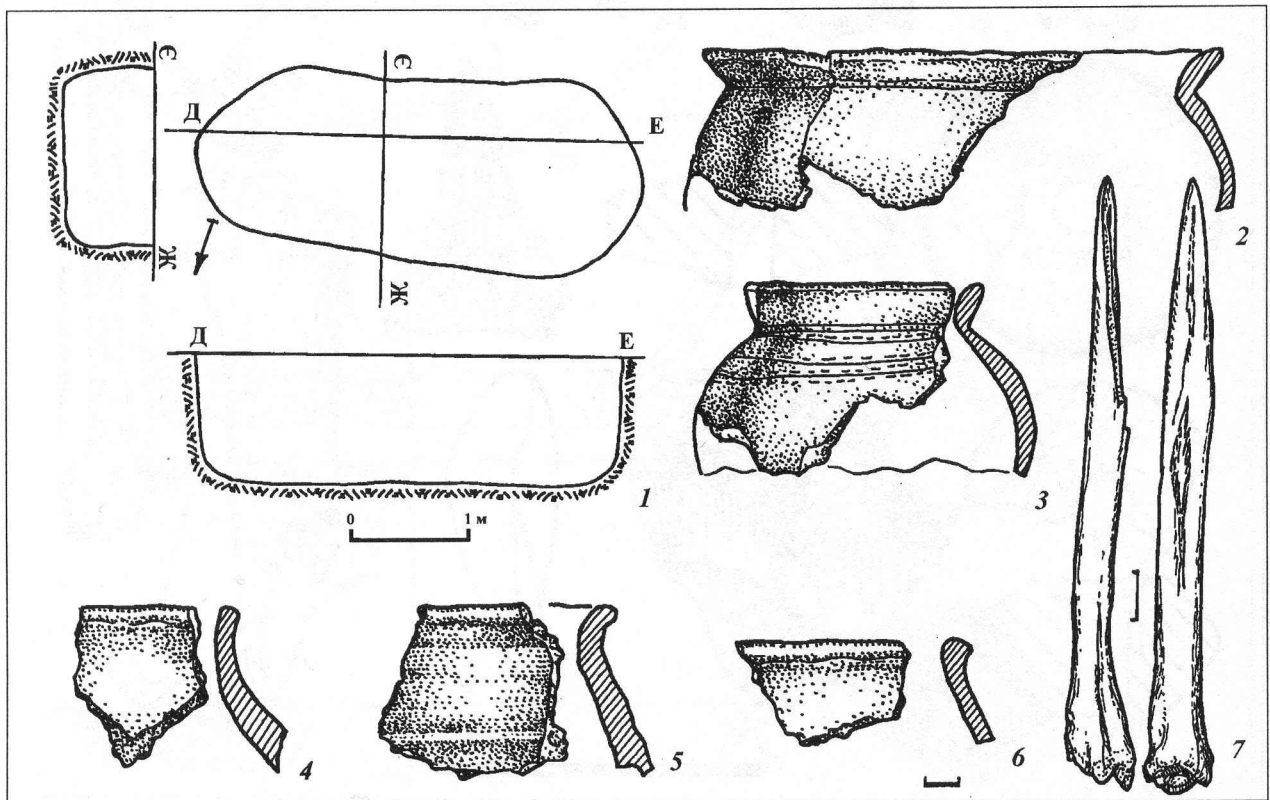

Рис. 20. Селище поморсько-кльошової культури в ур. Шанків Яр. Споруда № 10: 1 — план та розрізи; 2—7 — знахідки.

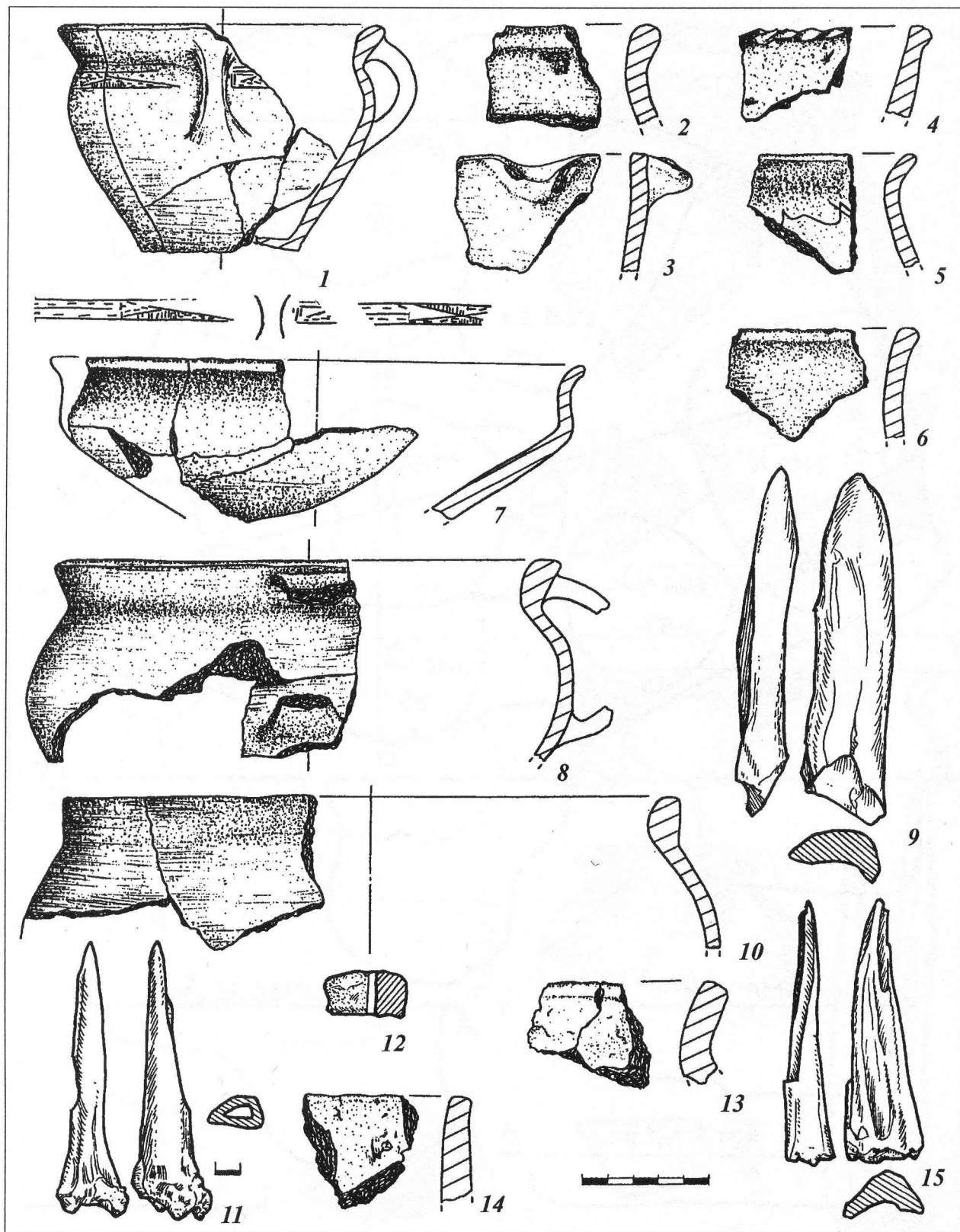

Рис. 22. Селище поморсько-кльошової культури в ур. Шанків Яр. 1—15 — матеріали із споруди № 20.

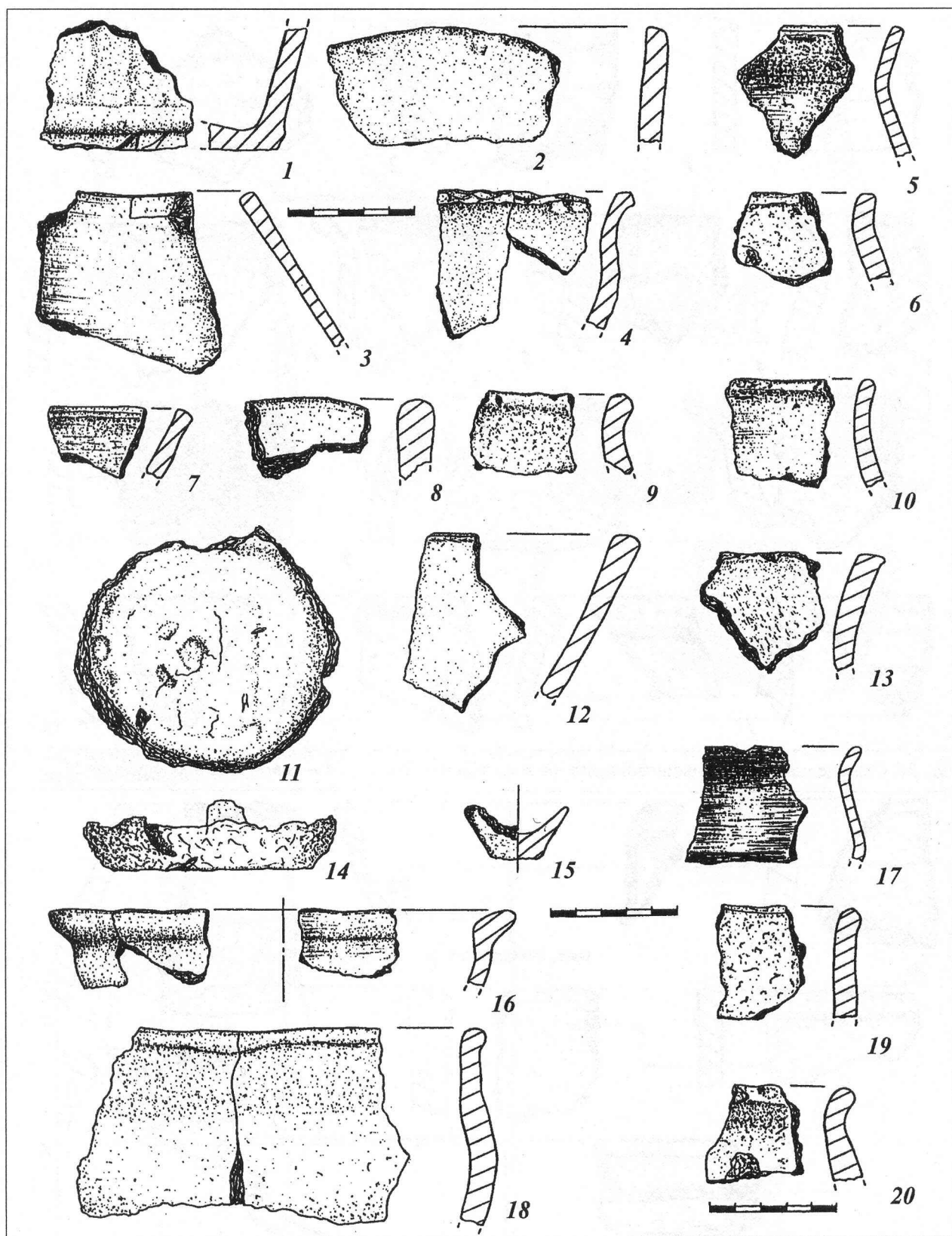

Рис. 22. Селище поморсько-кльшової культури в ур. Шанків Яр. 1—20 — матеріали із споруди № 20.

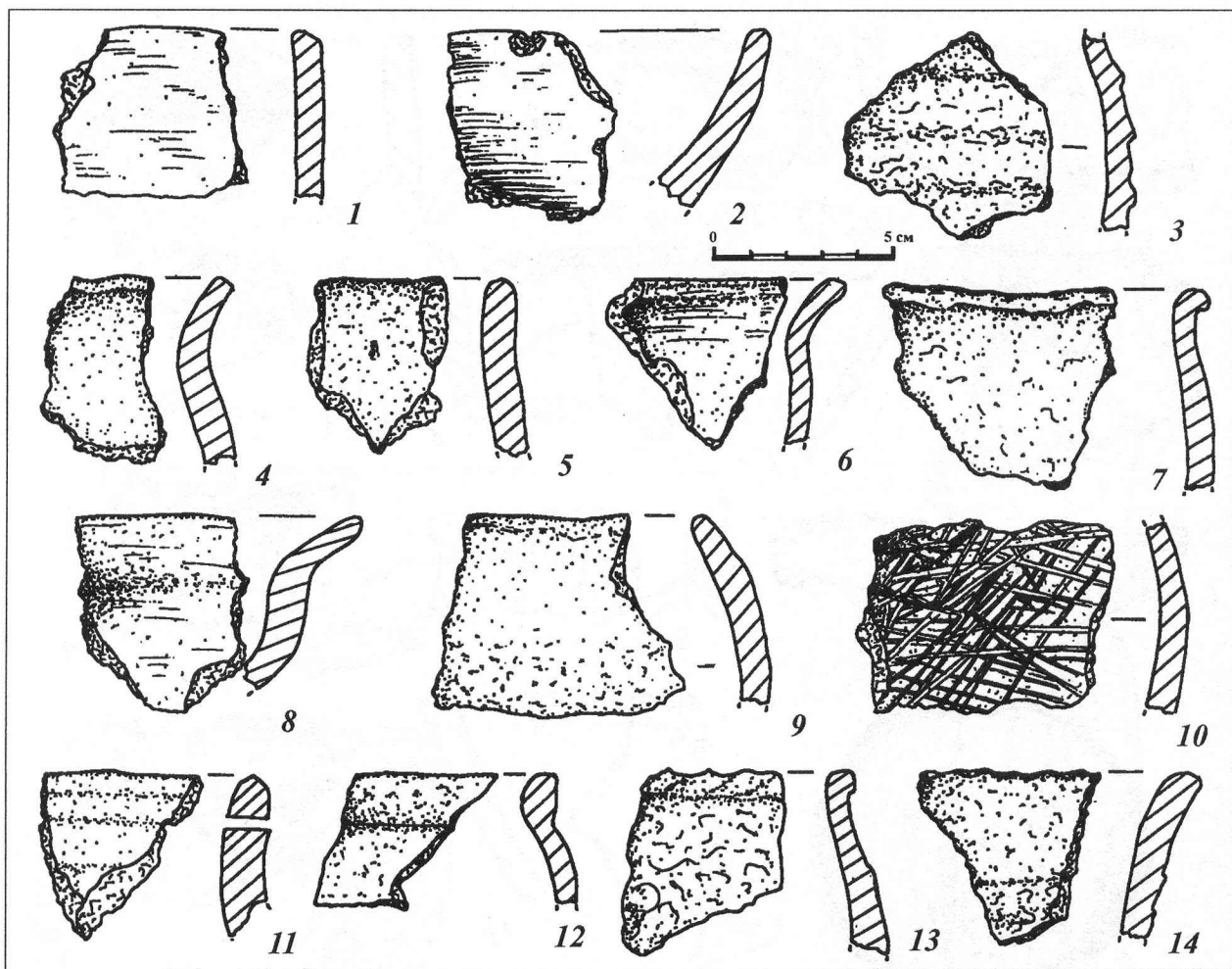

Рис. 24. Селище поморсько-кльошової культури в ур. Шанків Яр. 1—14 — матеріали зі споруди № 24.

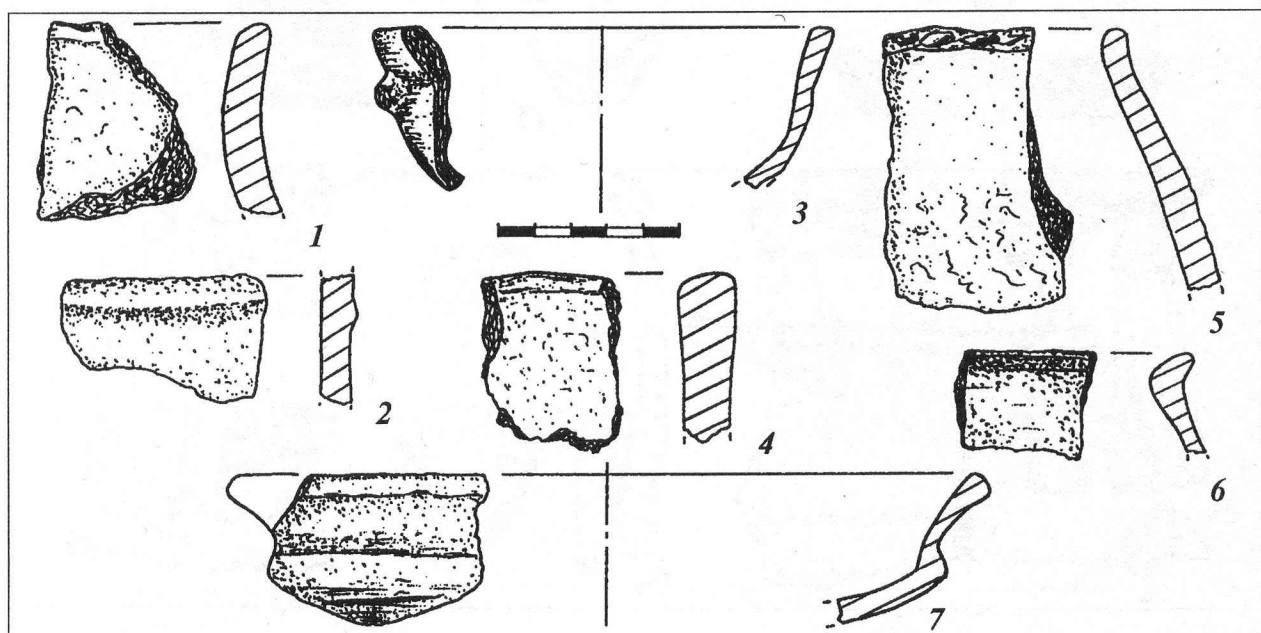

Рис. 25. Селище поморсько-кльошової культури в ур. Шанків Яр. 4, 6 — знахідки з ями № 27; 1—3, 5, 7 — з ями № 28.

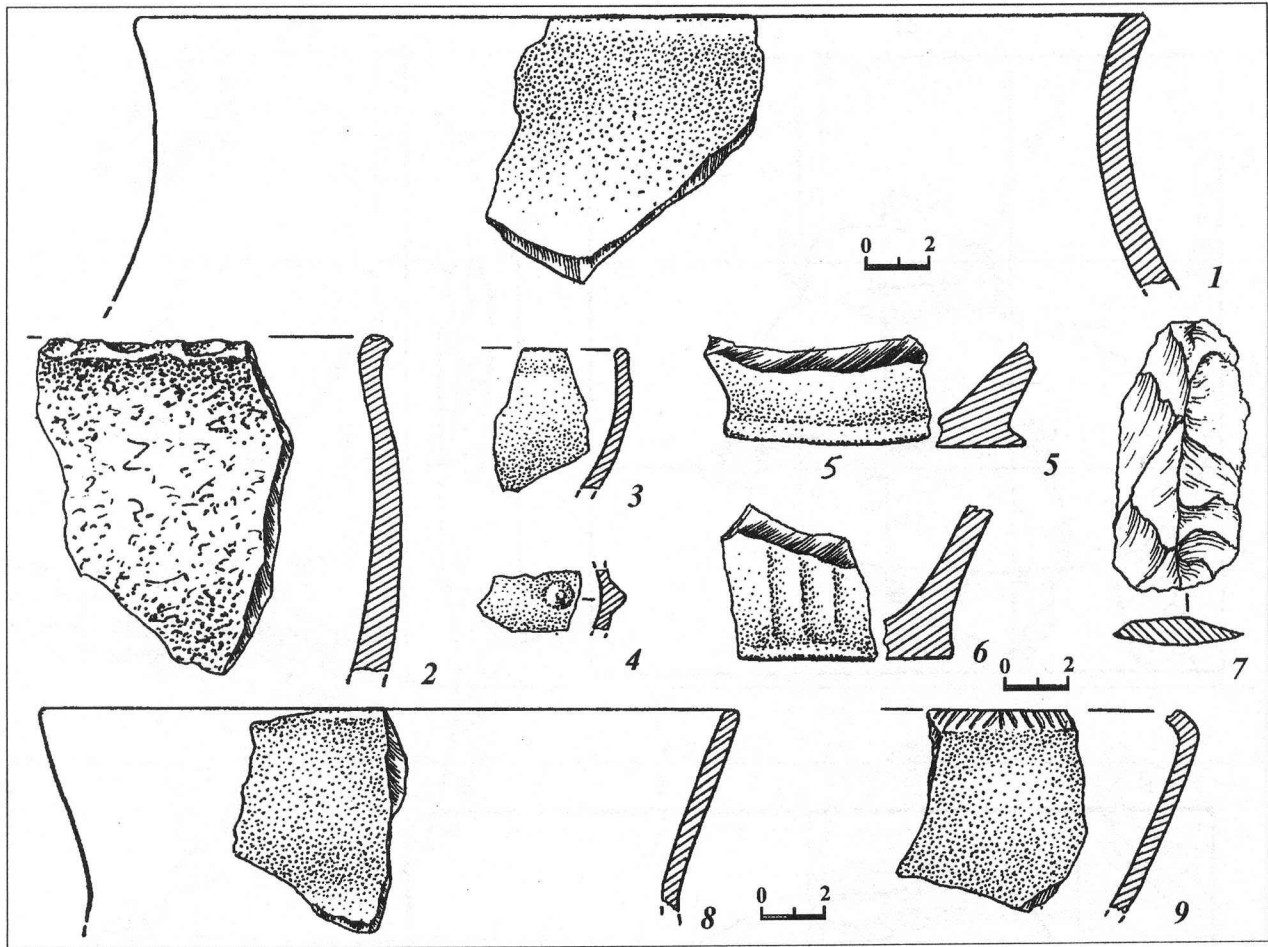

Рис. 26. Селище поморсько-кльошової культури в ур. Шанків Яр. 1—7 — матеріали з ями № 47; 8, 9 — кераміка з ями № 38.

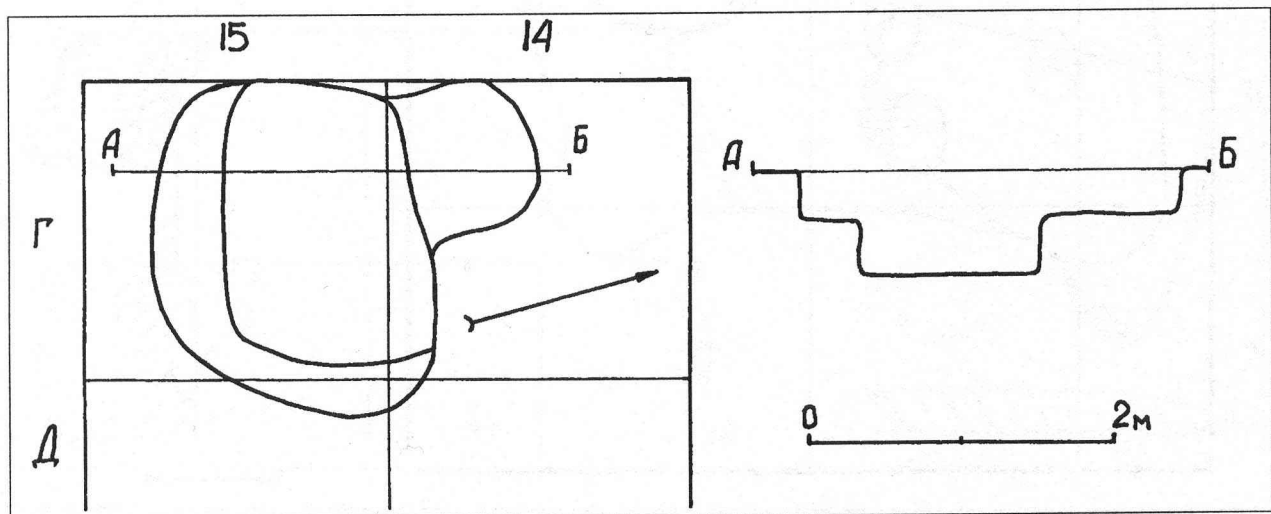

Рис. 27. Селище поморсько-кльошової культури в ур. Шанків Яр. План та розріз споруди № 32.

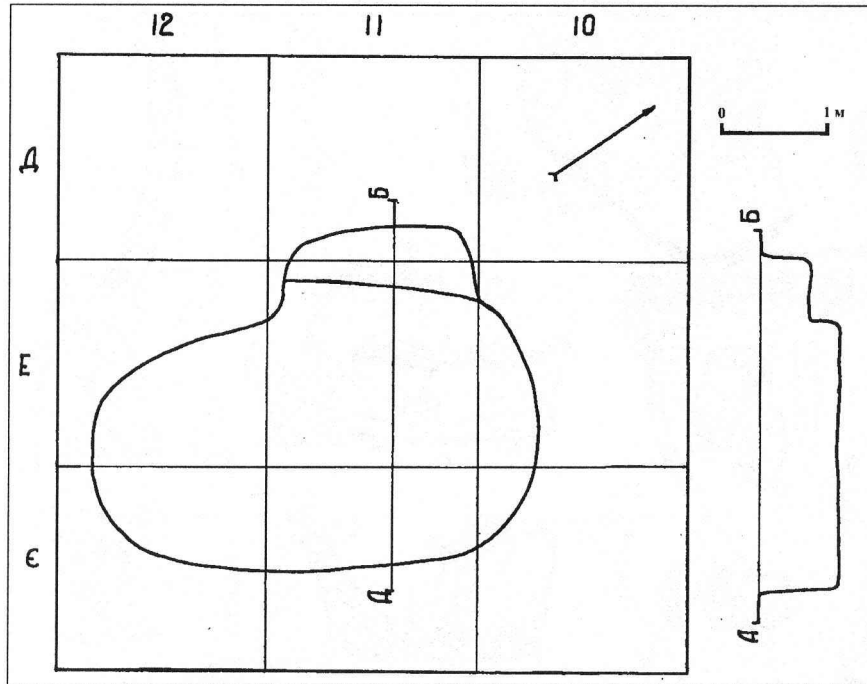

Рис. 28. Селище поморсько-кльошової культури в ур. Шанків Яр. План та розріз споруди № 34.

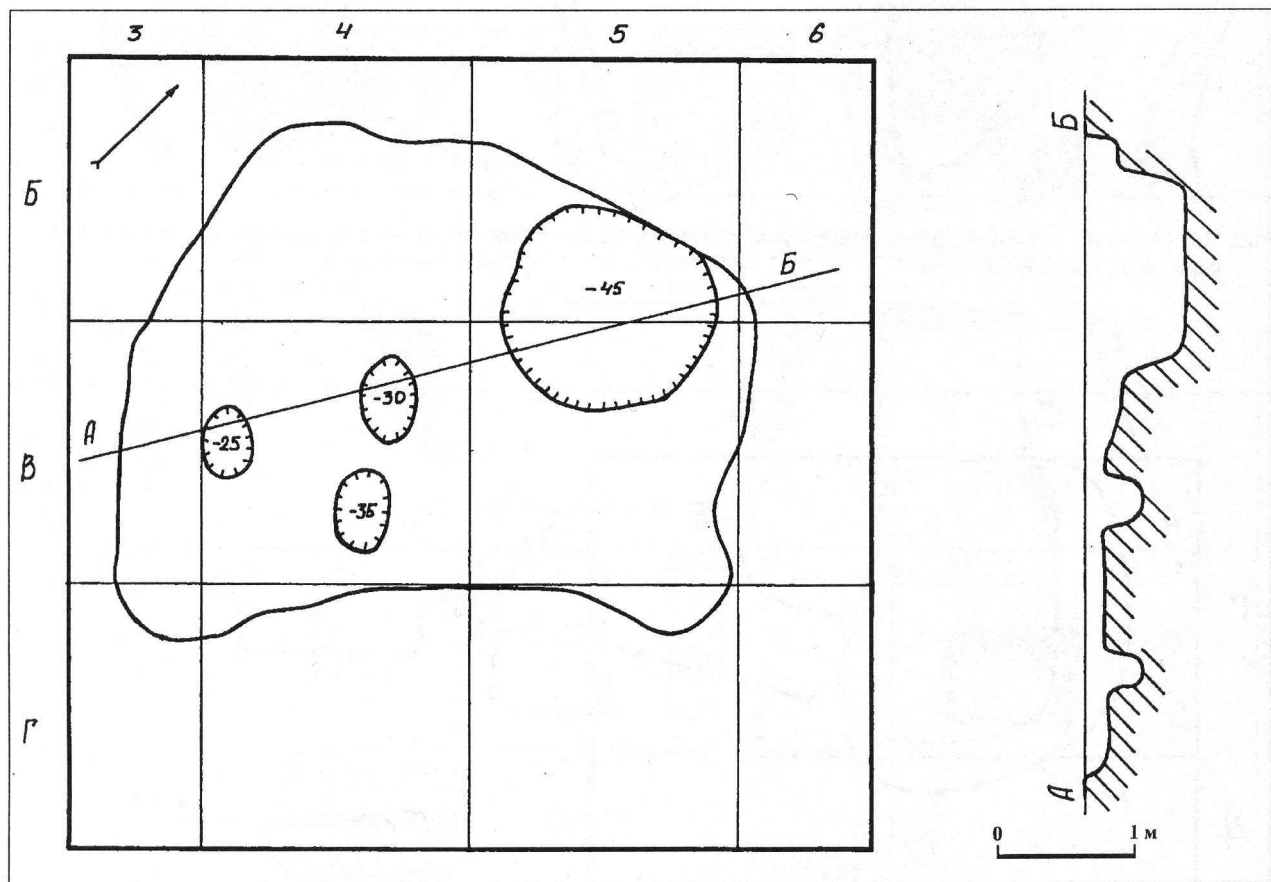

Рис. 29. Селище поморсько-кльошової культури в ур. Цегельня. План та розріз споруди № 1.

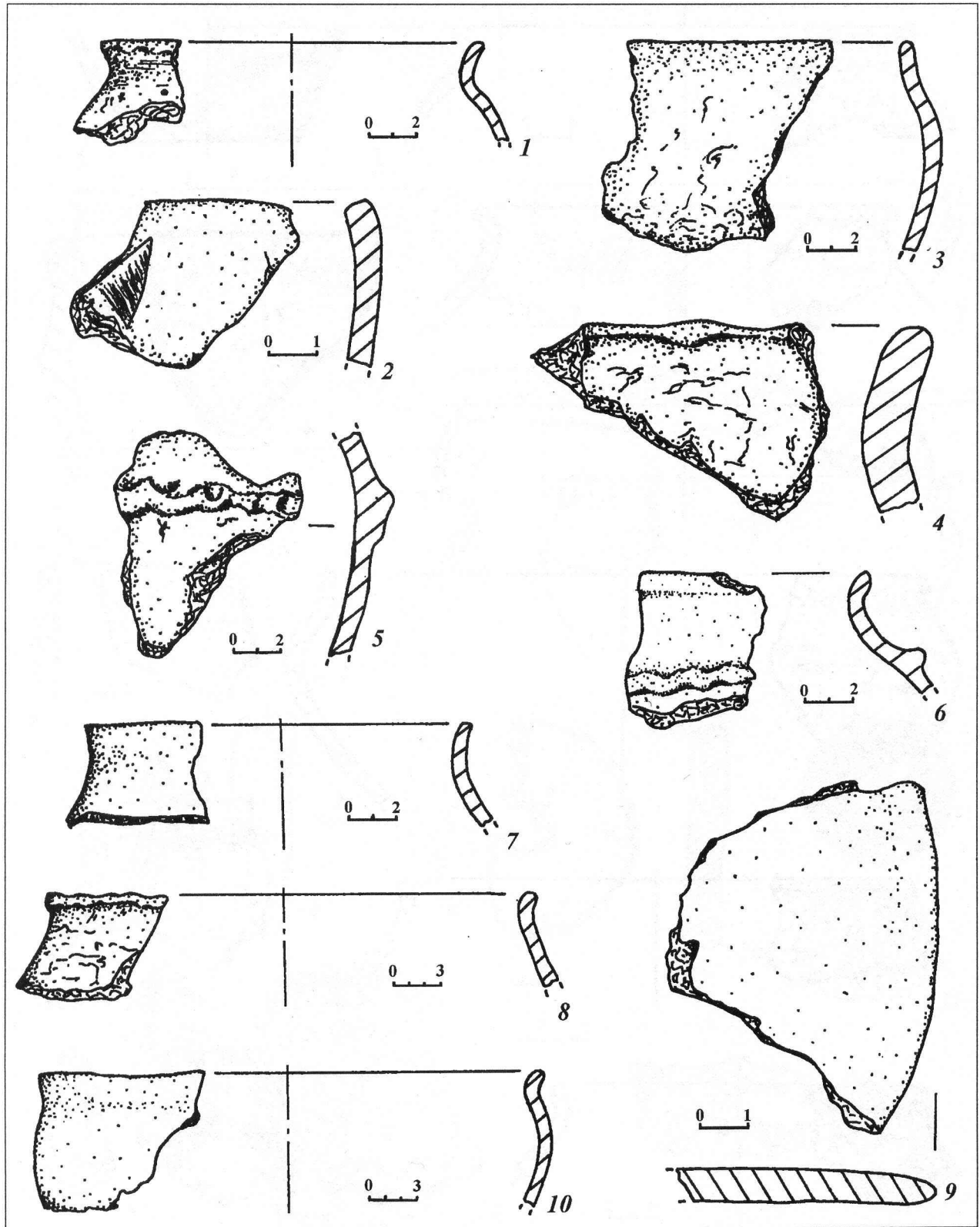

Рис. 30. Селище поморсько-кльощової культури в ур. Цегельня. 1—9 — матеріали із споруди № 1.

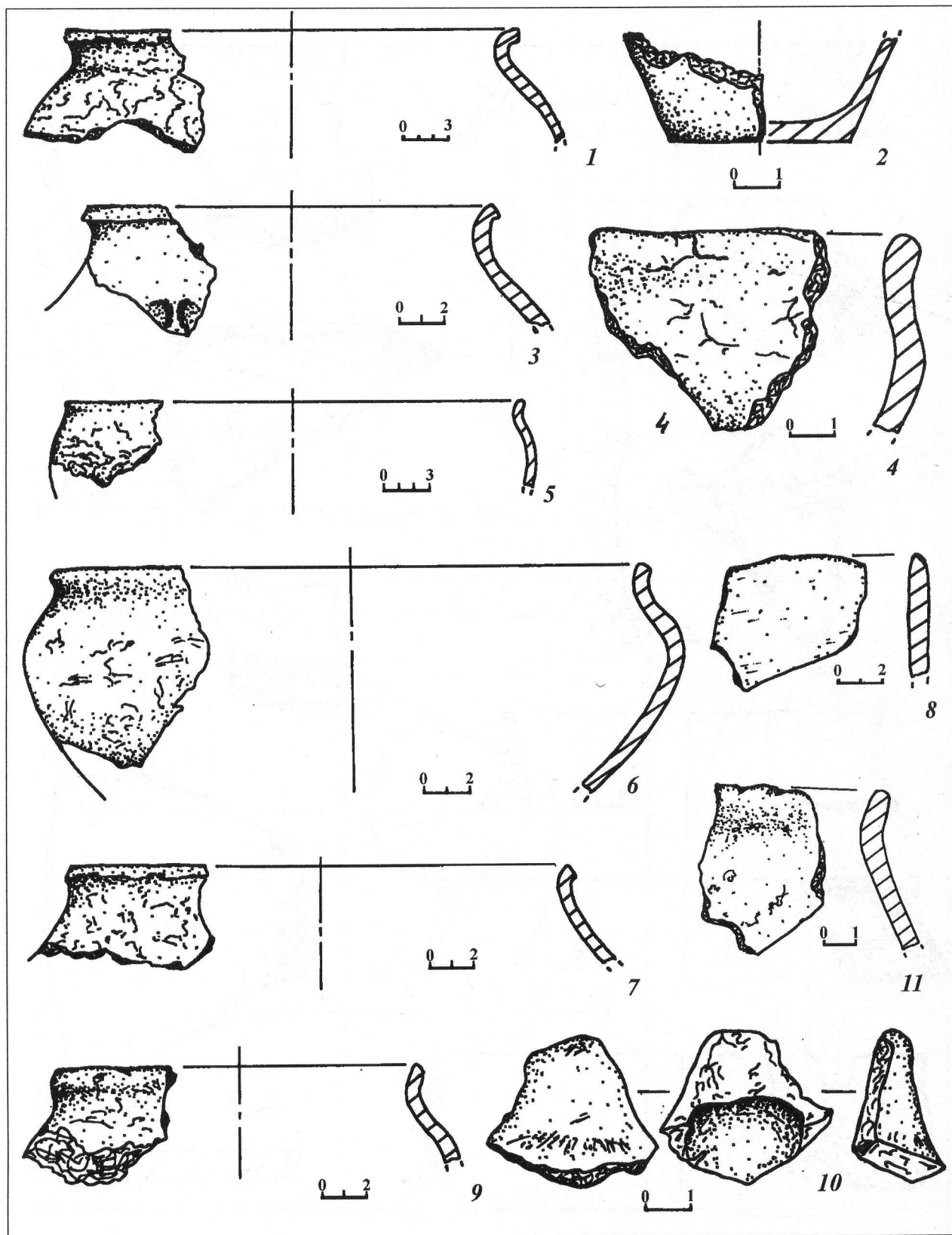

Рис. 31. Селище поморсько-кльшової культури в ур. Цегельня. 1—10 — матеріали із споруди № 1.

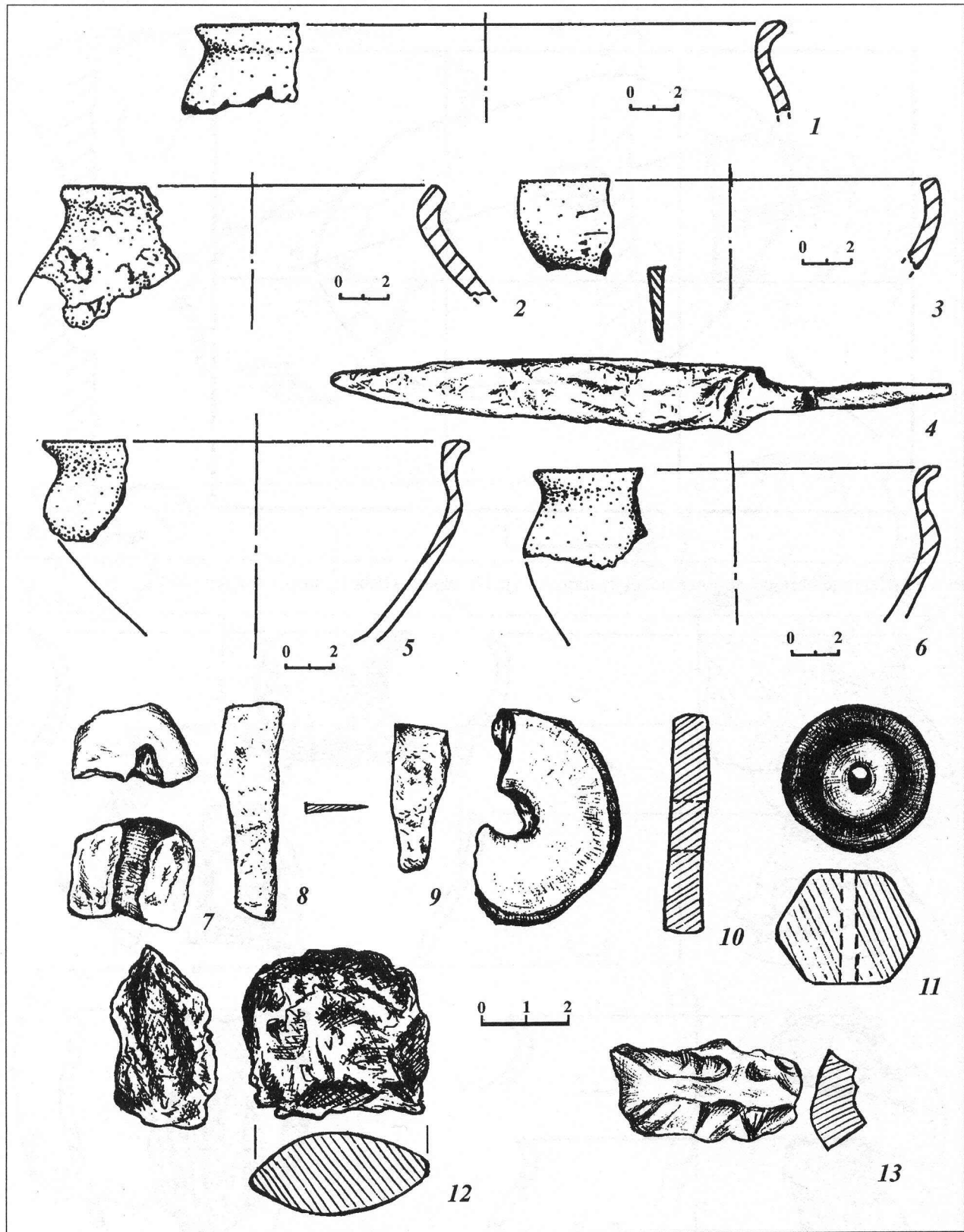

Рис. 32. Селище поморсько-кльошової культури в ур. Цегельня. 4, 8—13 — матеріали із споруди № 1; 1—3, 5, 6 — кераміка з культурного шару.

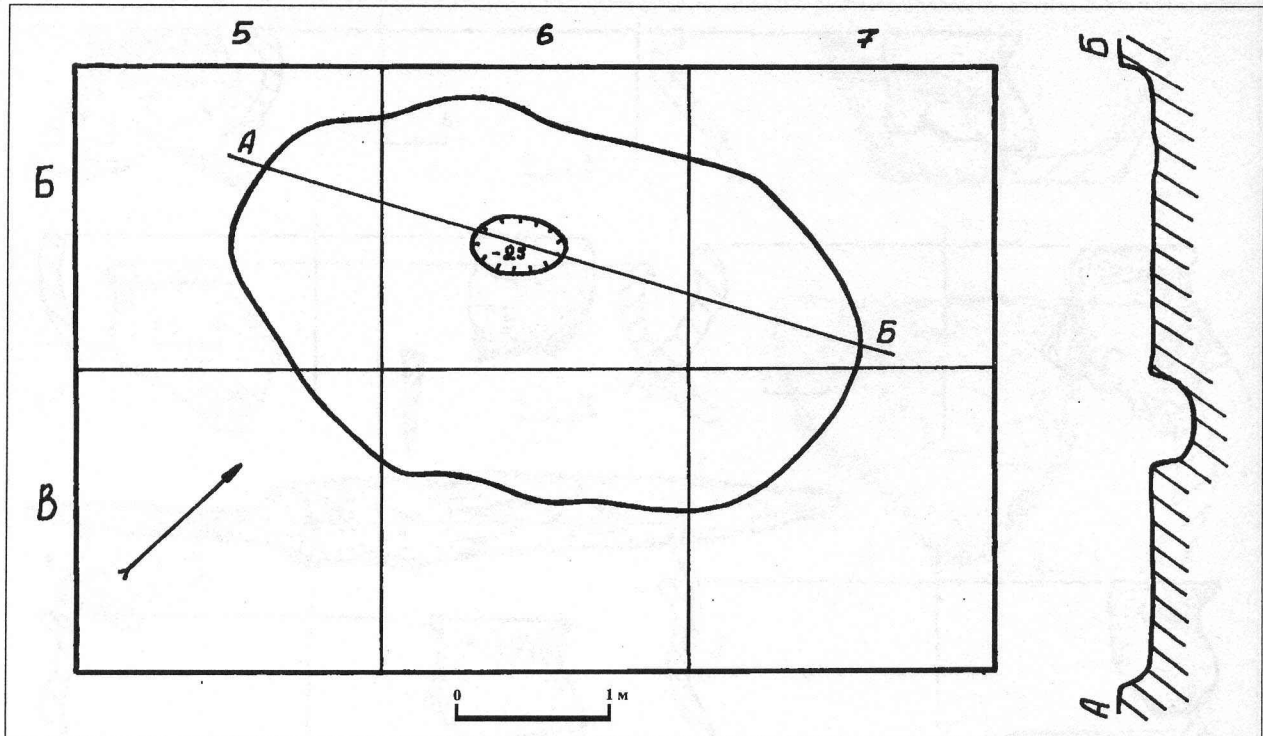

Рис. 33. Селище поморсько-кльошової культури в ур. Цегельня. План та розріз споруди № 2.

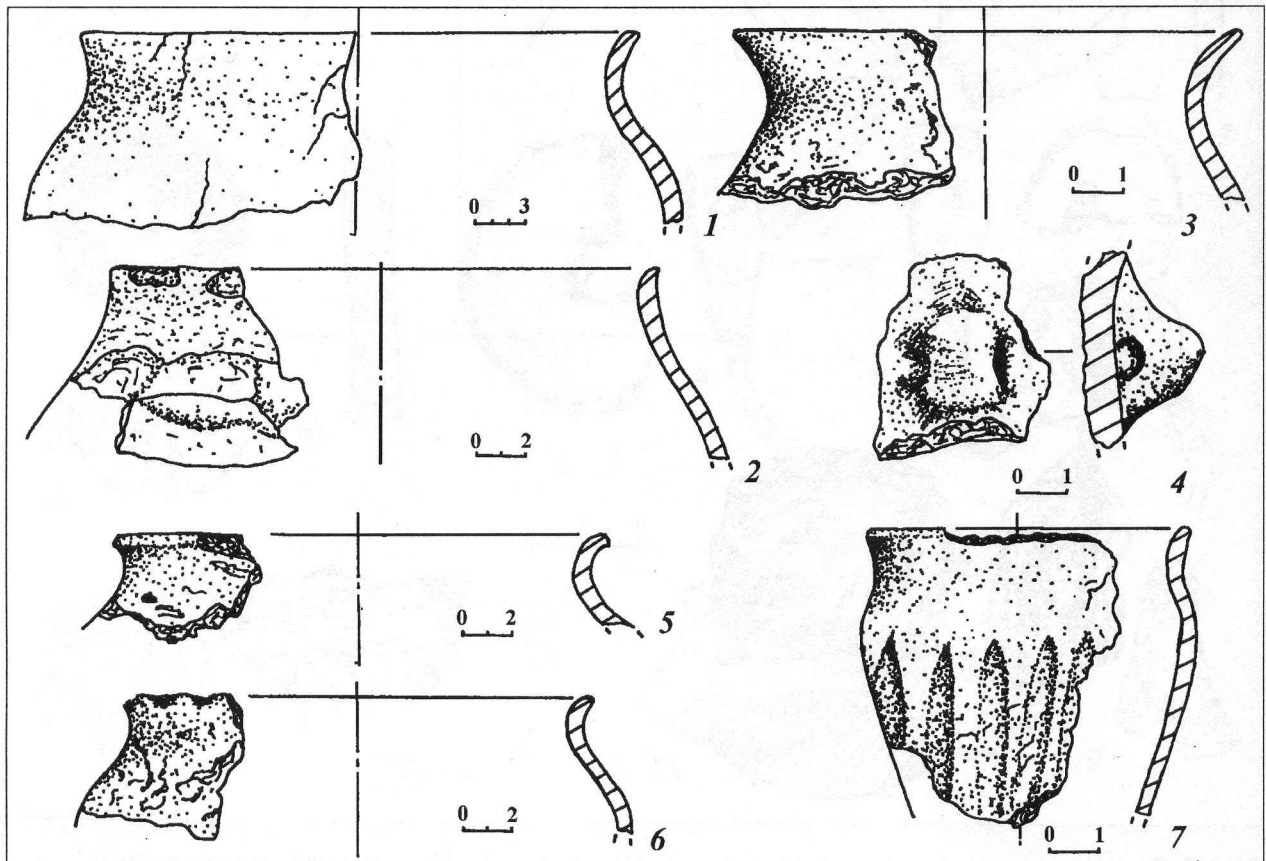

Рис. 34. Селище поморсько-кльошової культури в ур. Цегельня. 1—7 — матеріали із споруди № 2.

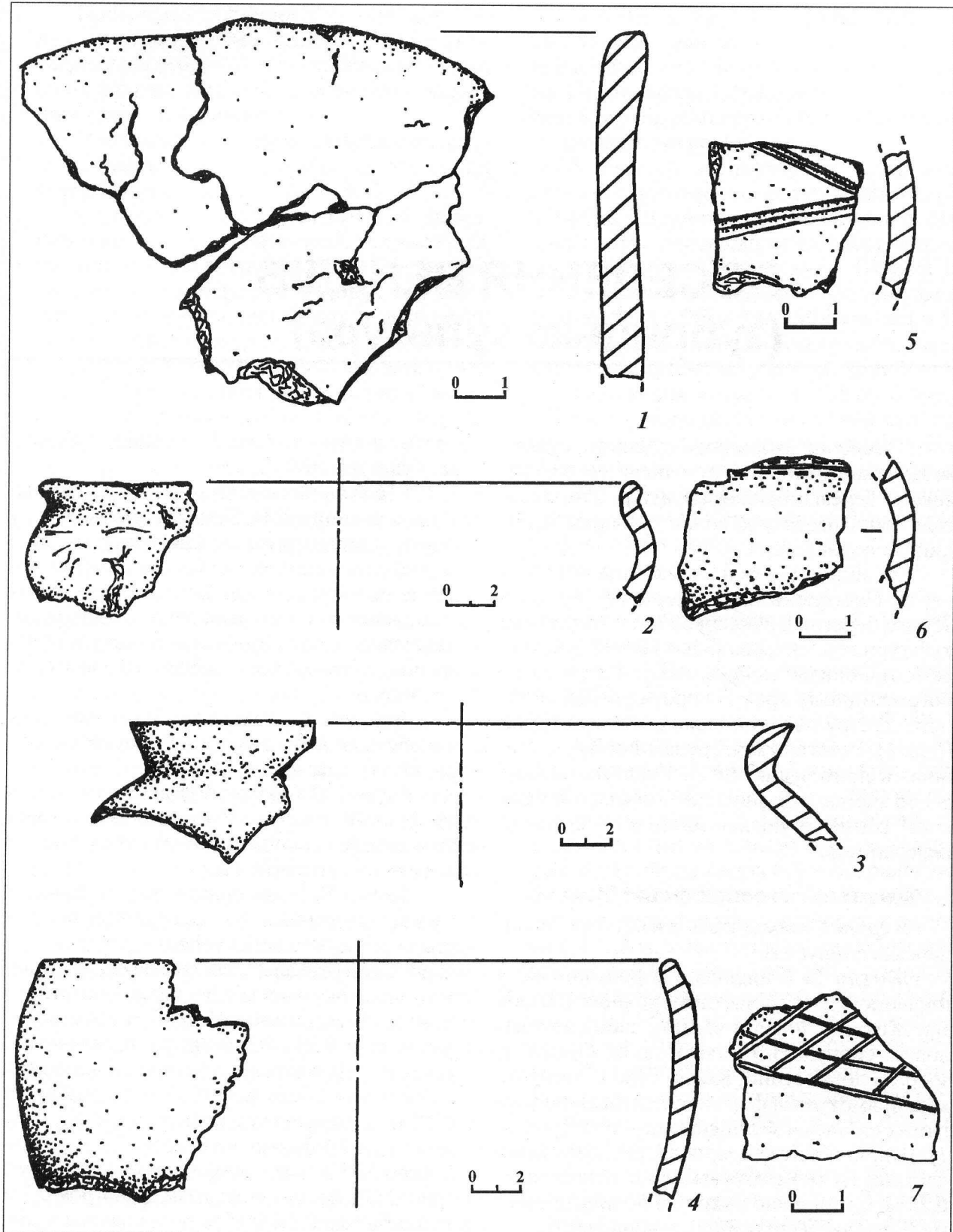

Рис. 35. Селище поморсько-кльшової культури в ур. Цегельня. 1—7 — кераміка з культурного шару.

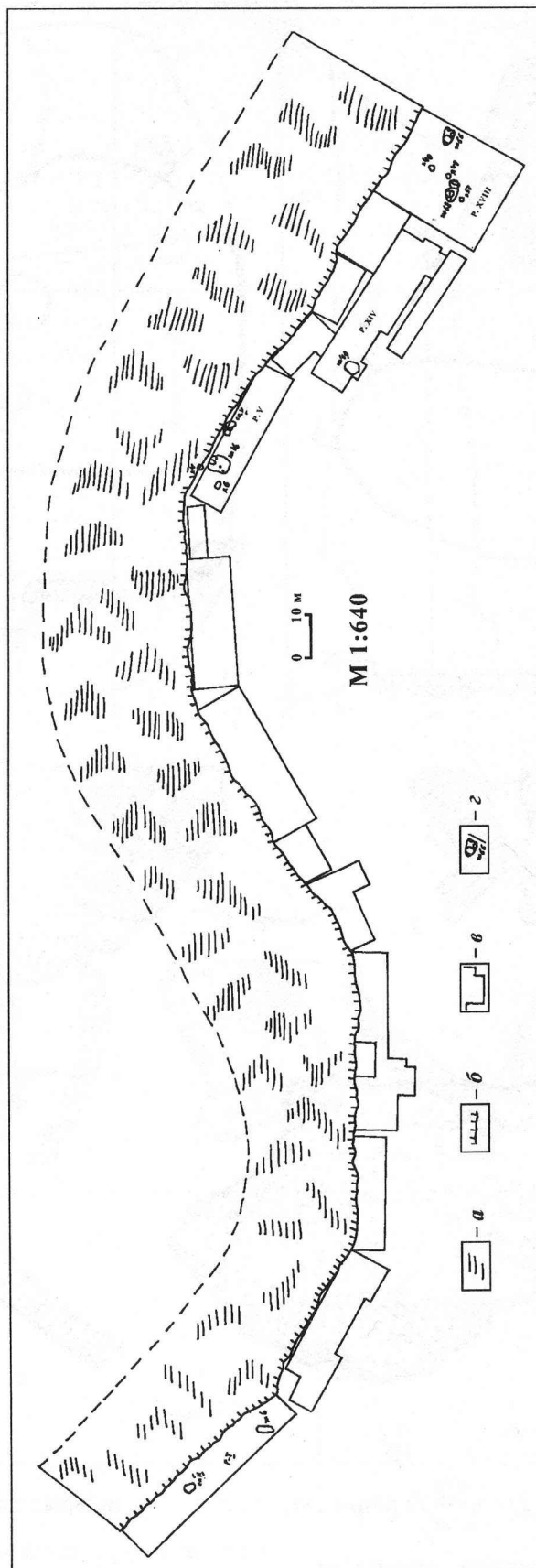

Рис. 1. Загальний план поселення в урочищі Шанків Яр: а — водосховище; б — берегова лінія; в — межі розкопів; г — об'єкти.

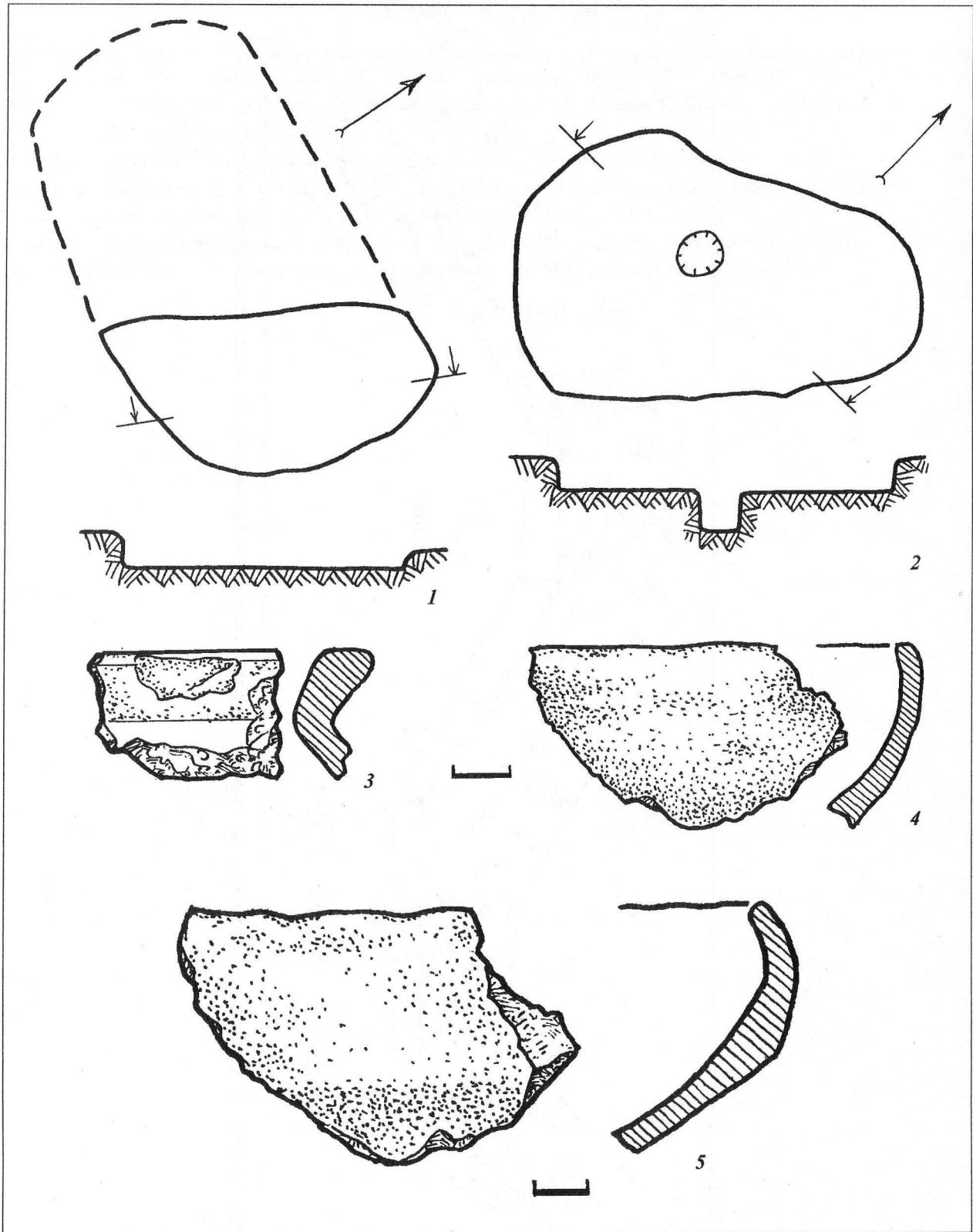

Рис. 2. 1 — залишки житла 6; 2 — план та розріз споруди II; 3—5 — матеріал з житла 6.

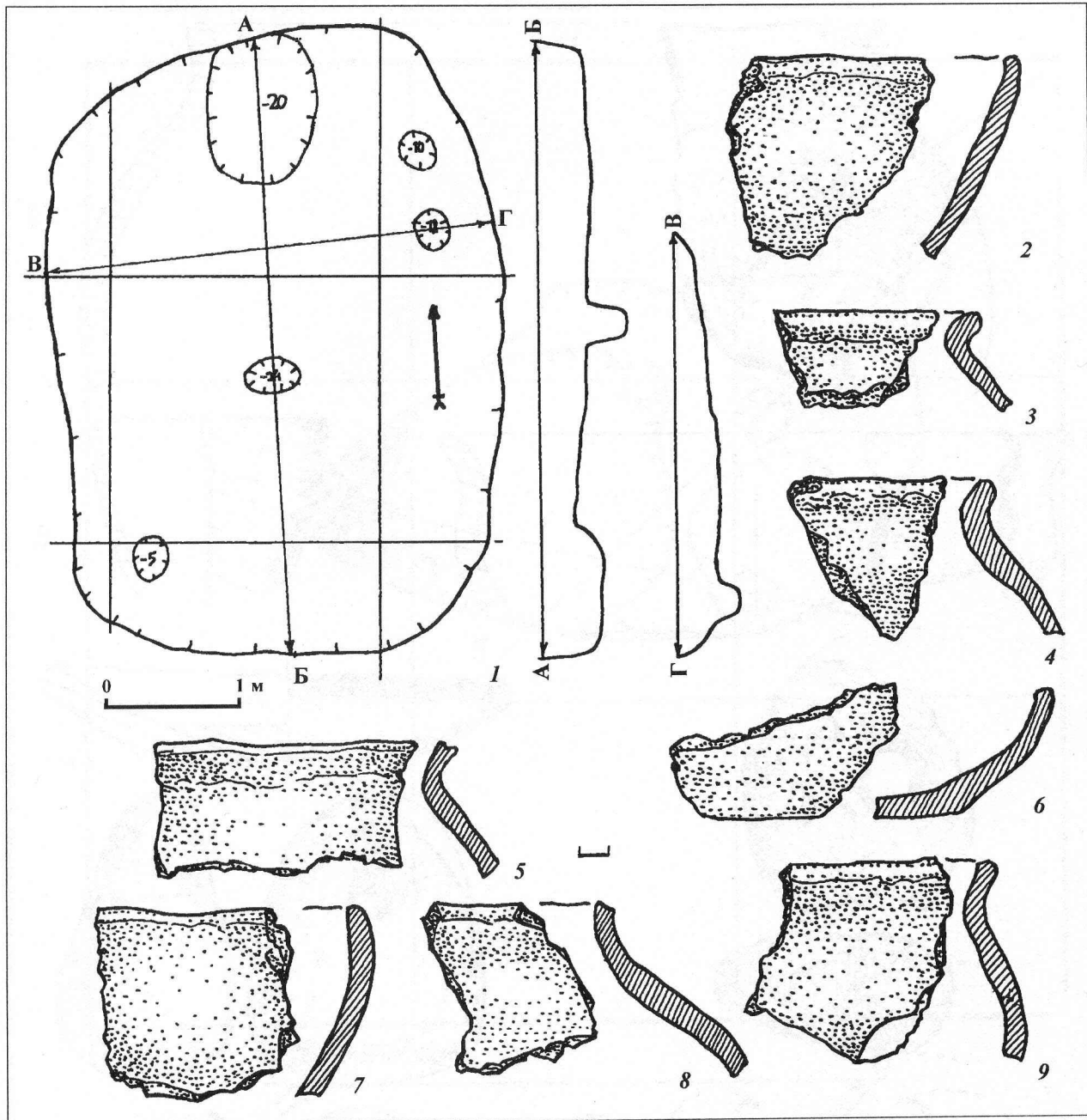

Рис. 3. Комплекс житла 16.

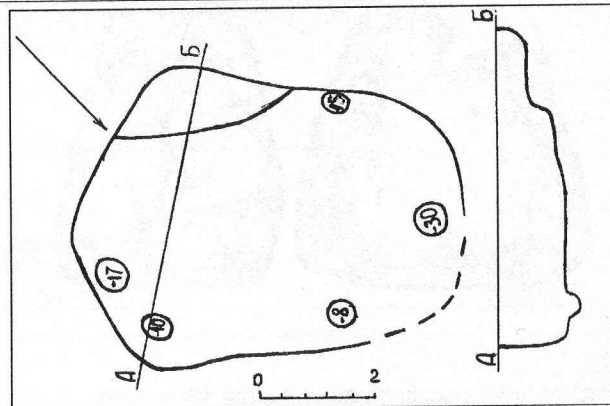

Рис. 4. План та розріз житла 49.

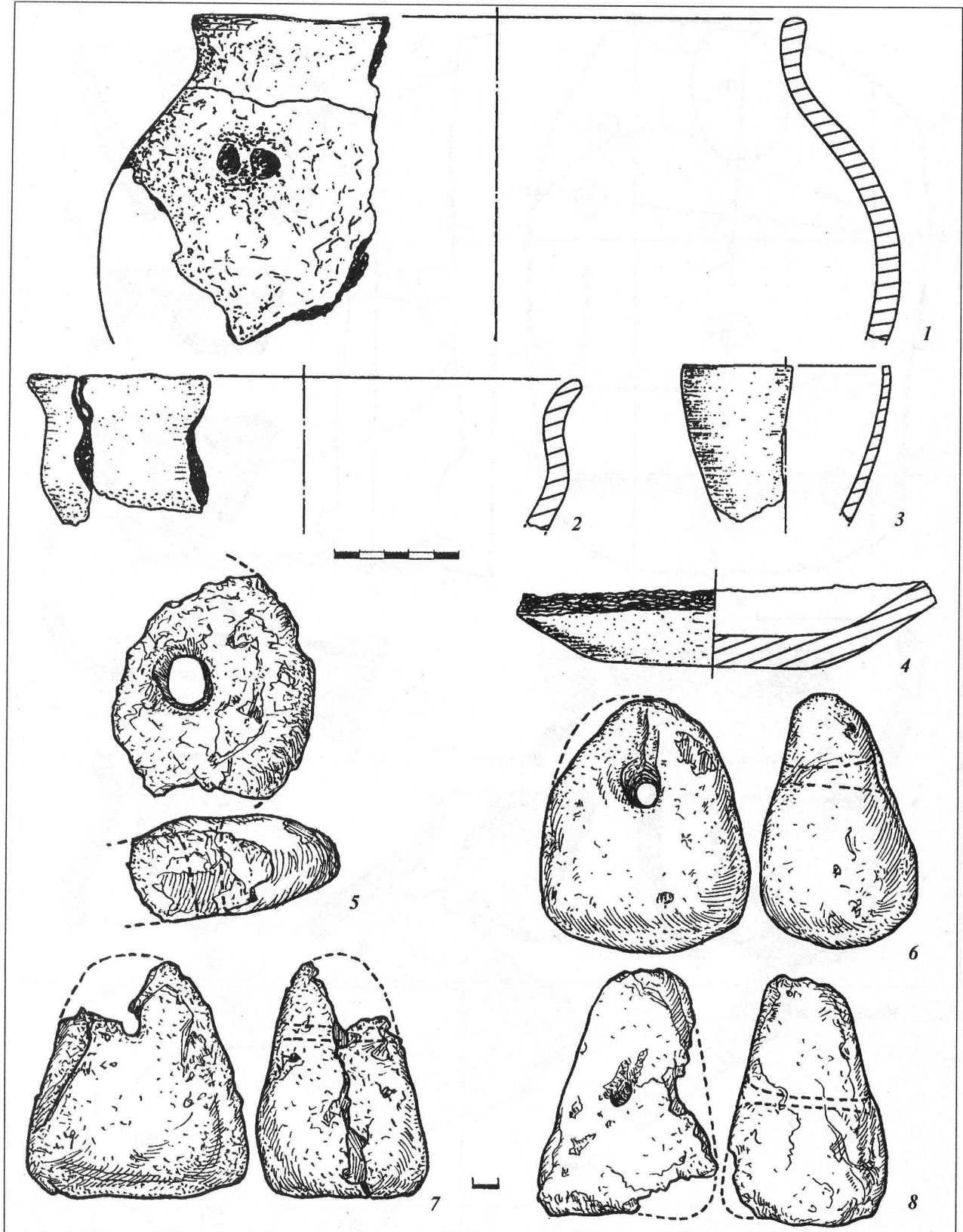

Рис. 5. Комплекс знахідок з житла 49.

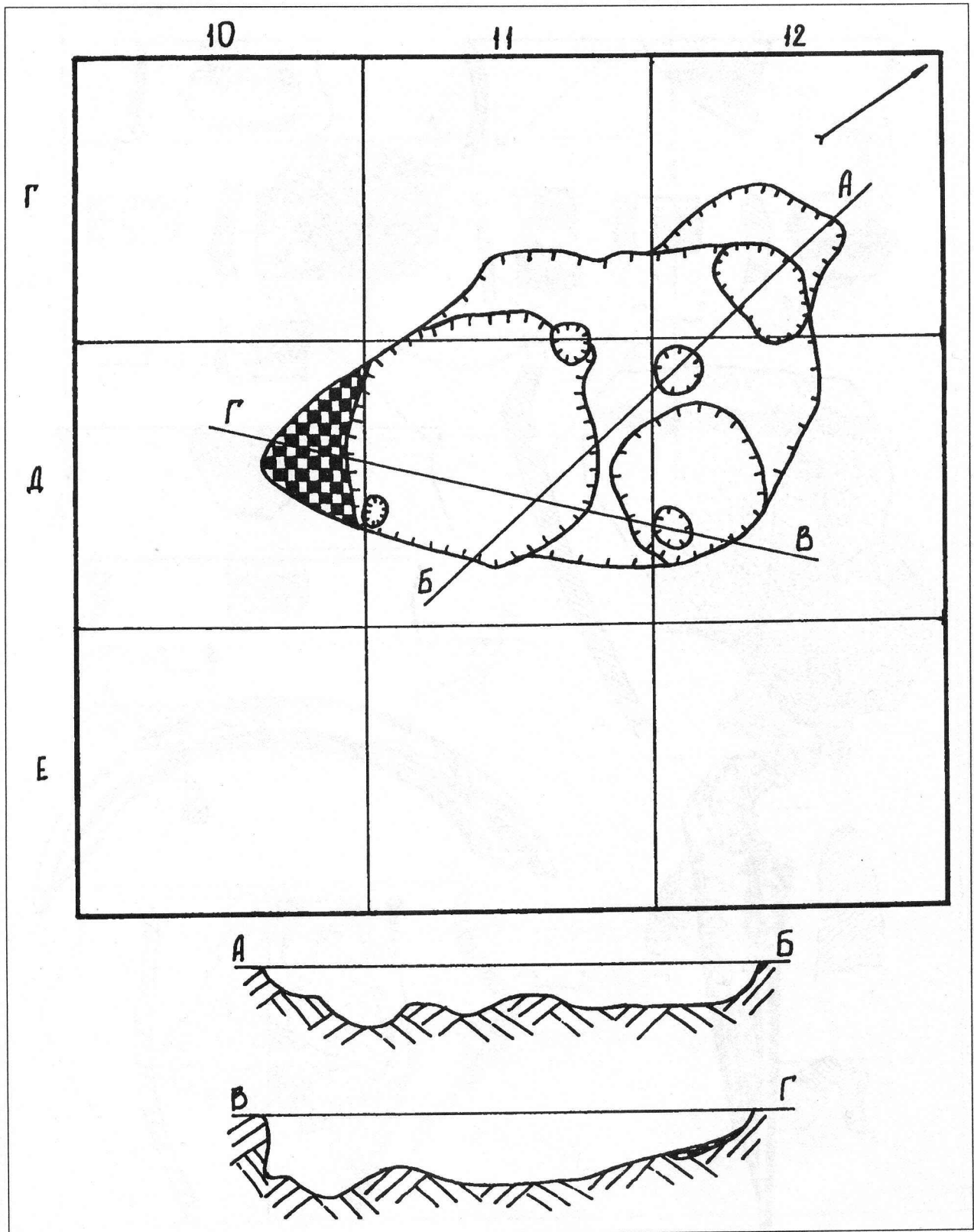

Рис. 6. План та розрізи житла 66.

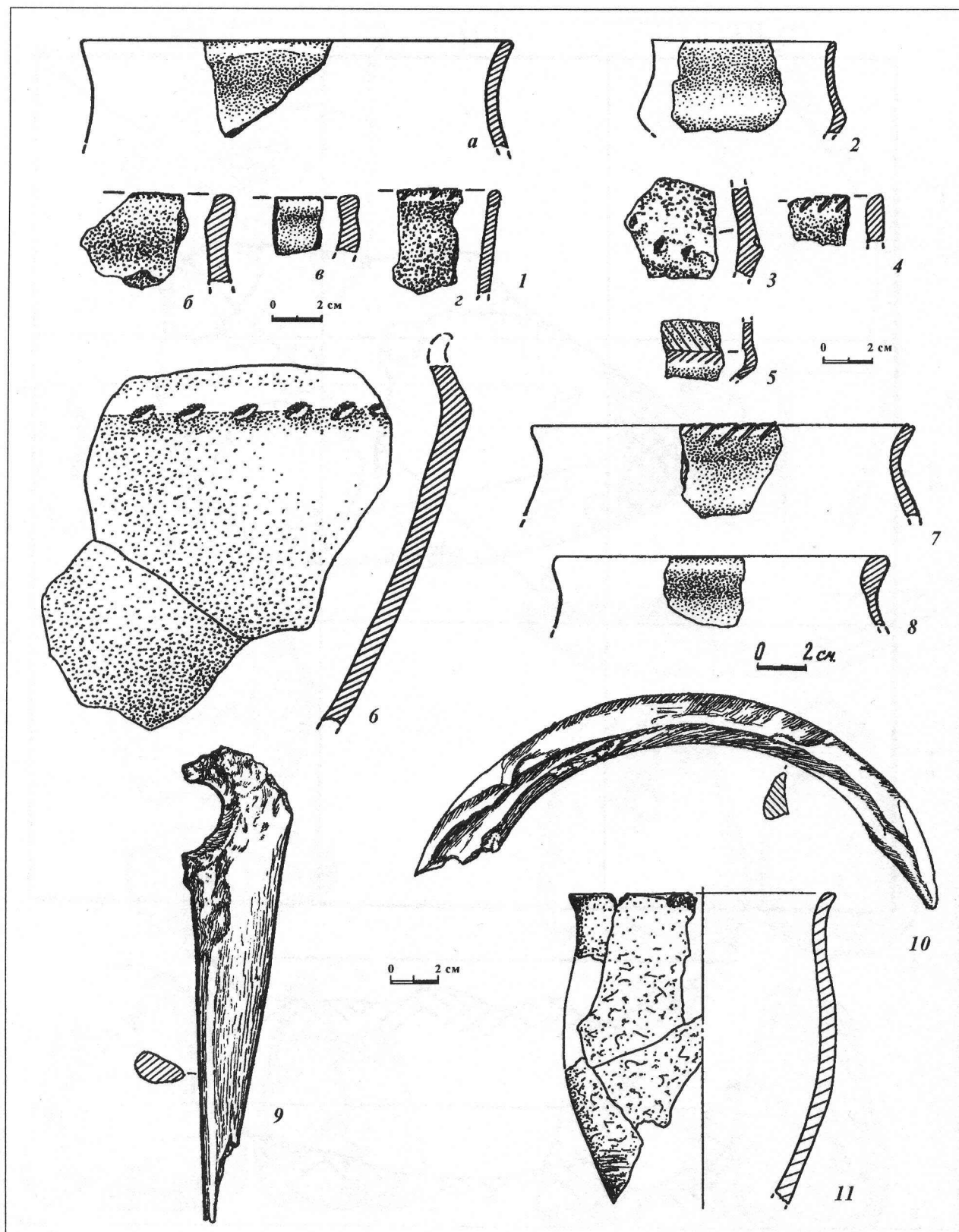

Рис. 7. Керіміка з житла 66 (1а, б, в, г), господарської ями № 40 (2—5), господарської ями № 49 (7—9) та речі з культурного шару (6, 10, 11).

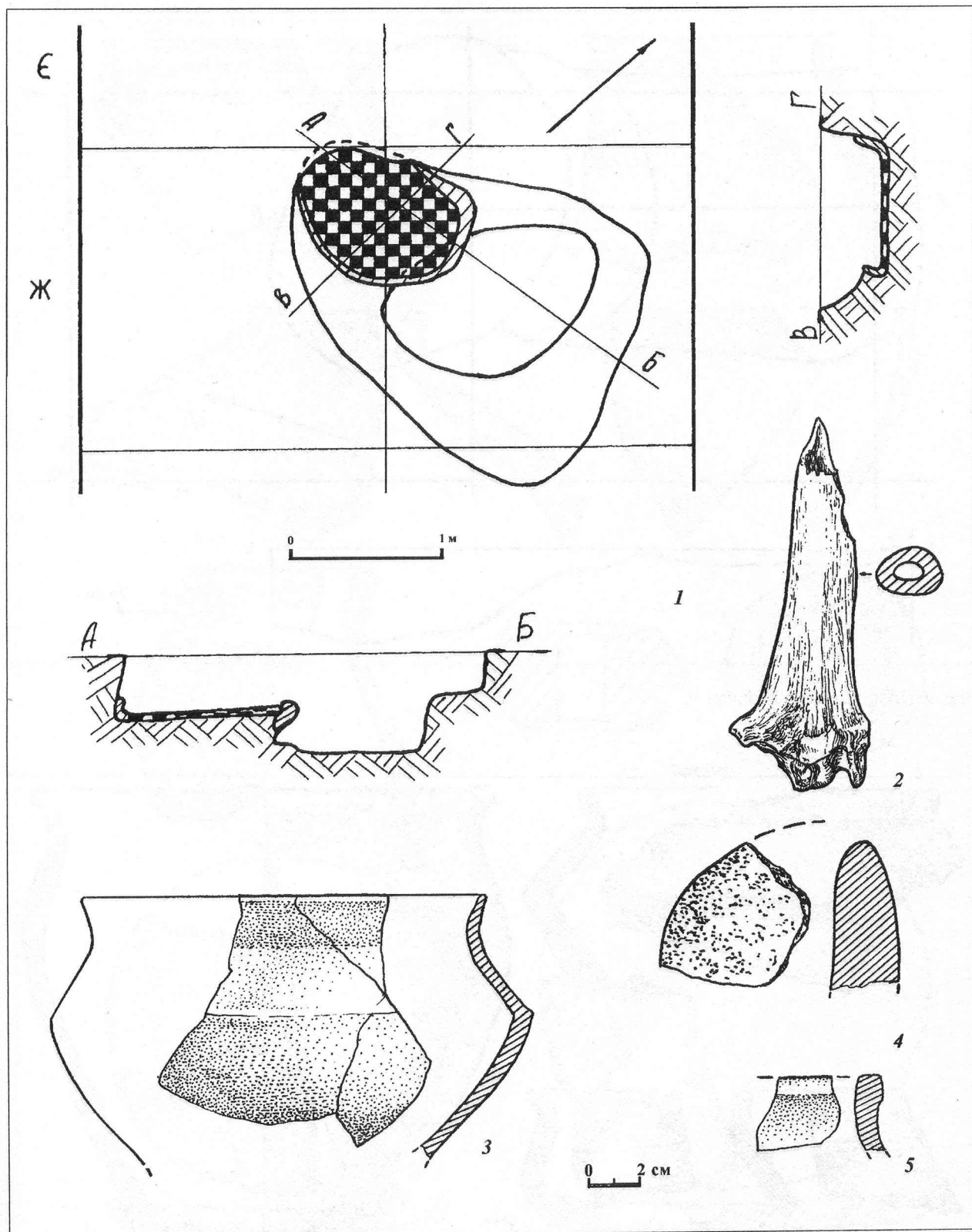

Рис. 8. Комплекс житла 68: 1 — план та розрізи; 2—5 — матеріали з житла.

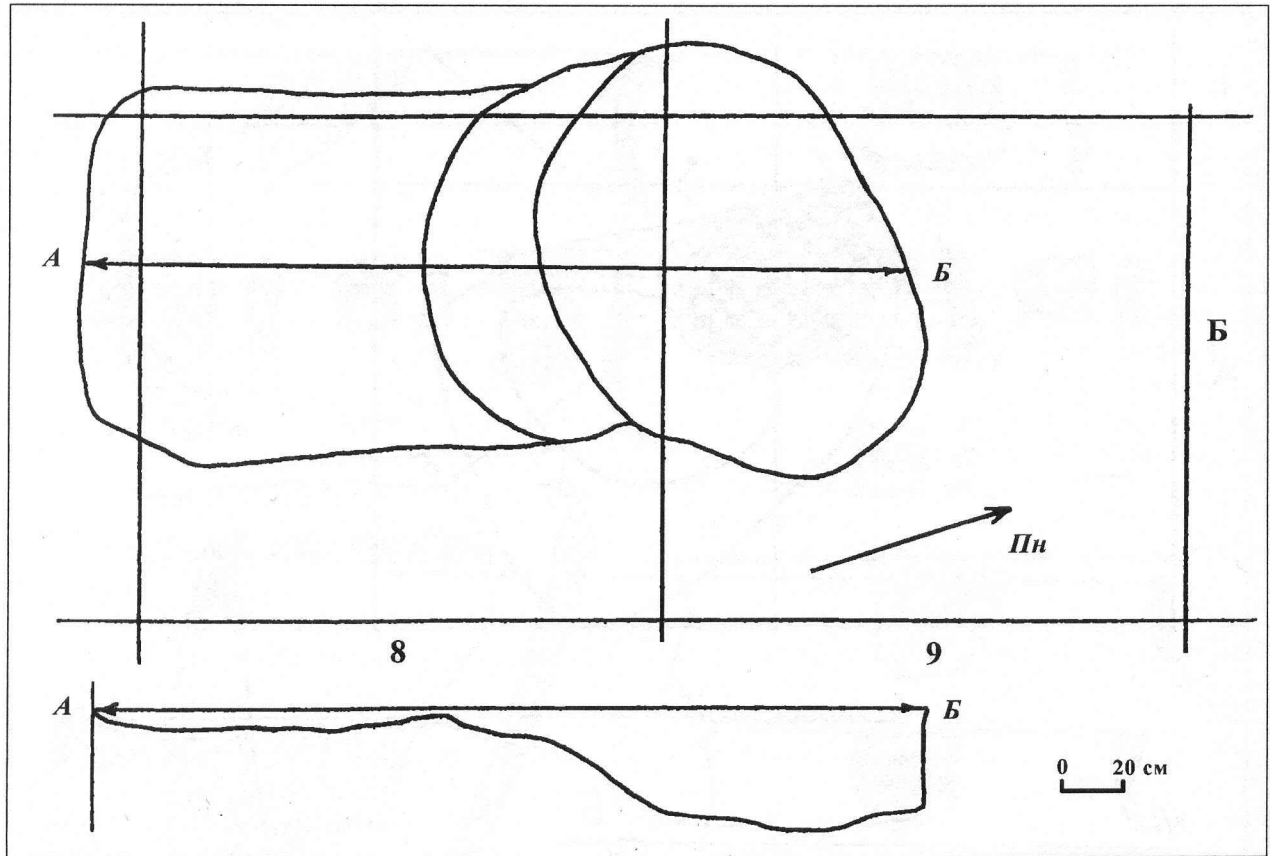

Рис. 9. План та розріз споруди V.

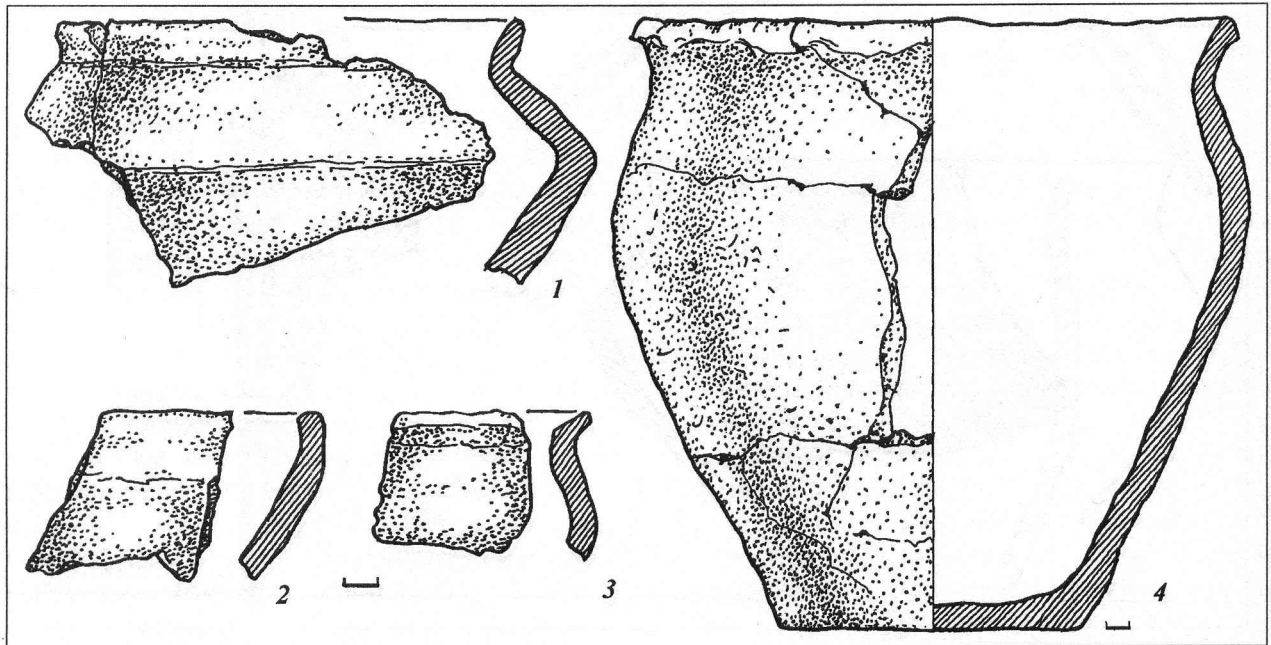

Рис. 10. Кераміка з господарської споруди V.

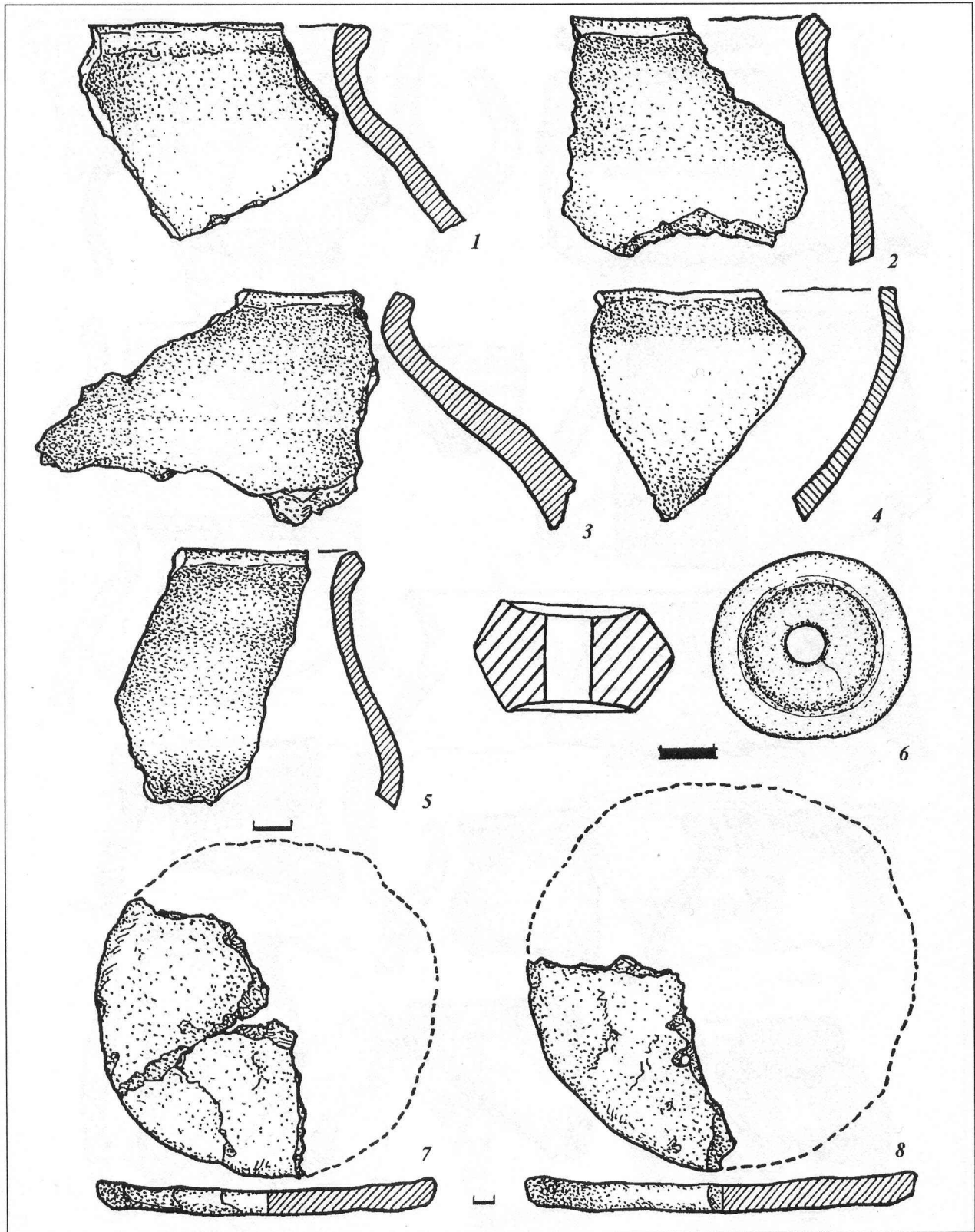

Рис. 11. Знахідки з господарської споруди V.

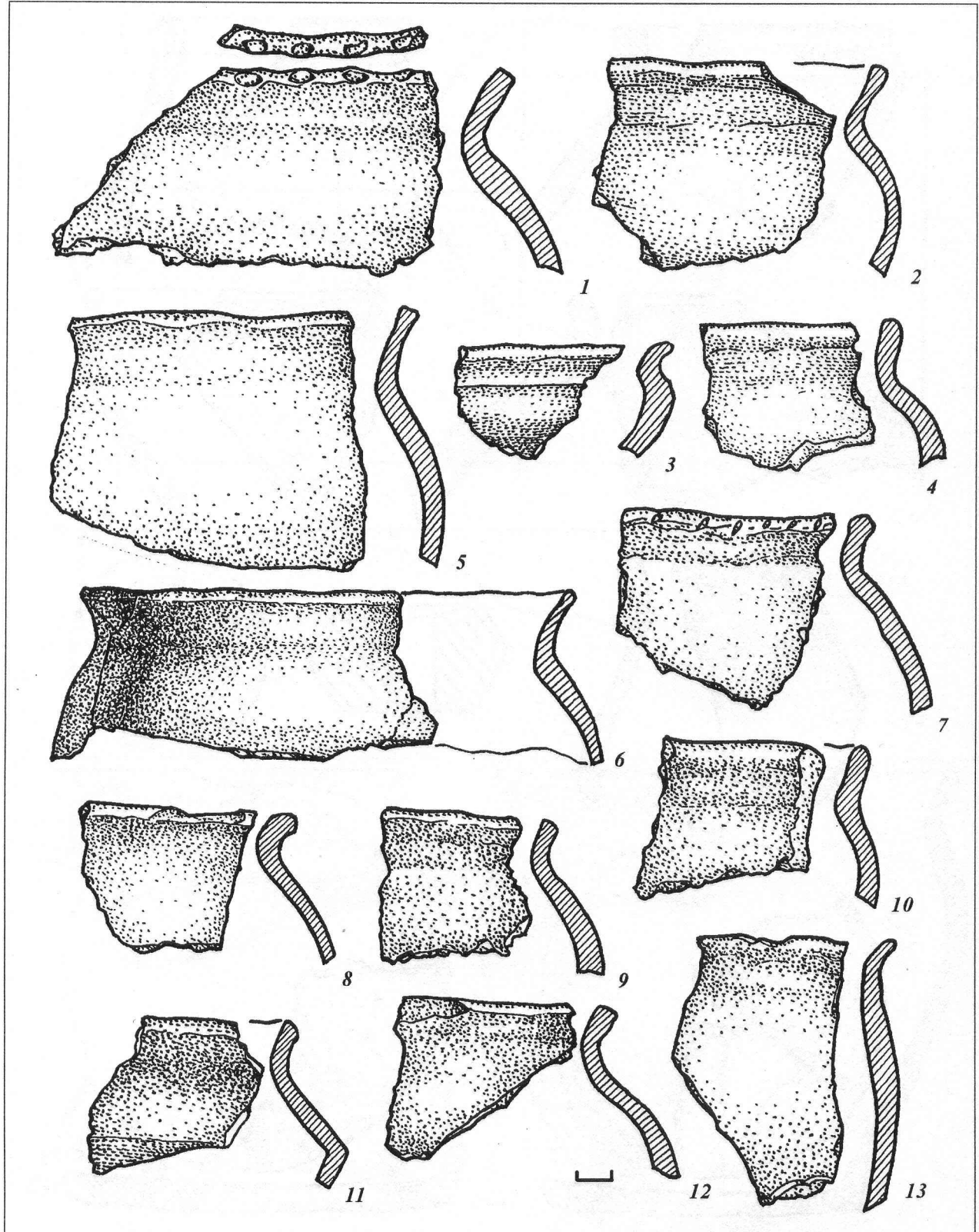

Рис. 12. Кераміка з культурного шару.

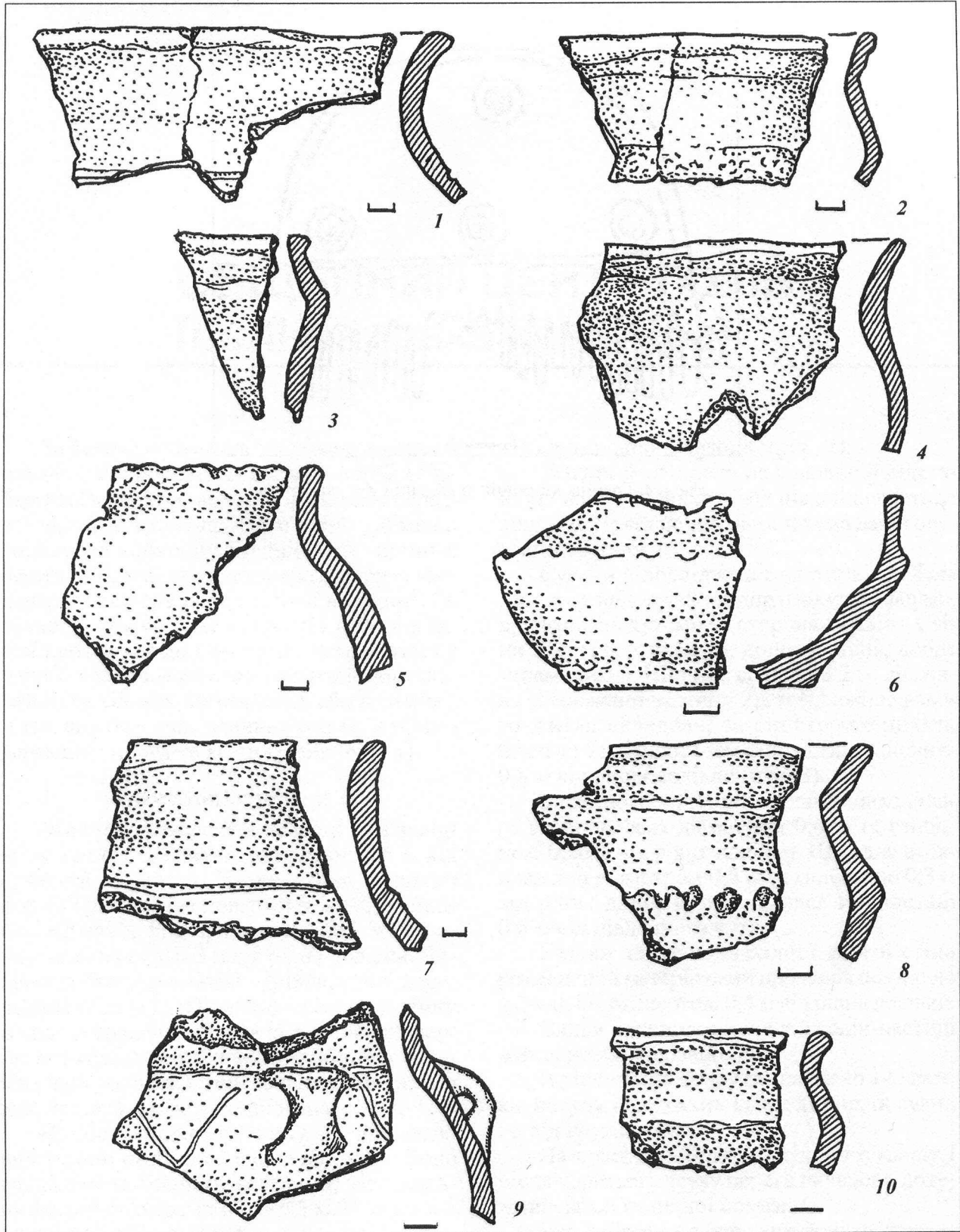
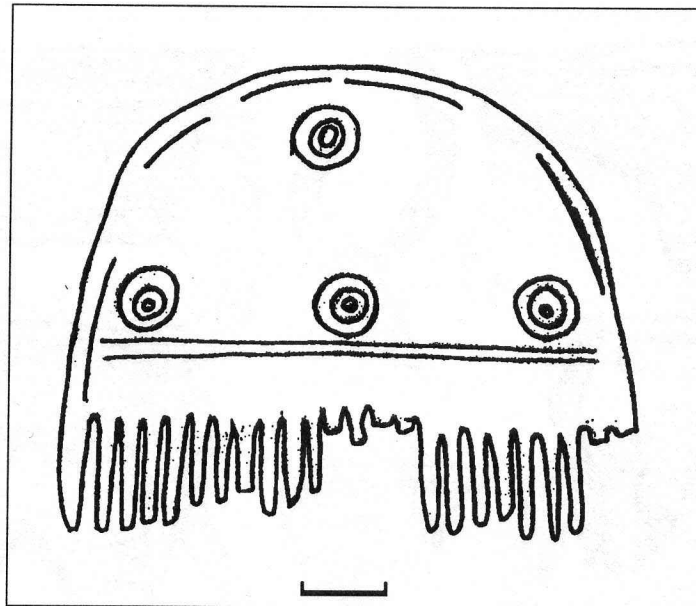

Рис. 13. Кераміка з культурного шару.

Рис. 14. Гребінь кістяний, знайдений у зсуві берега.

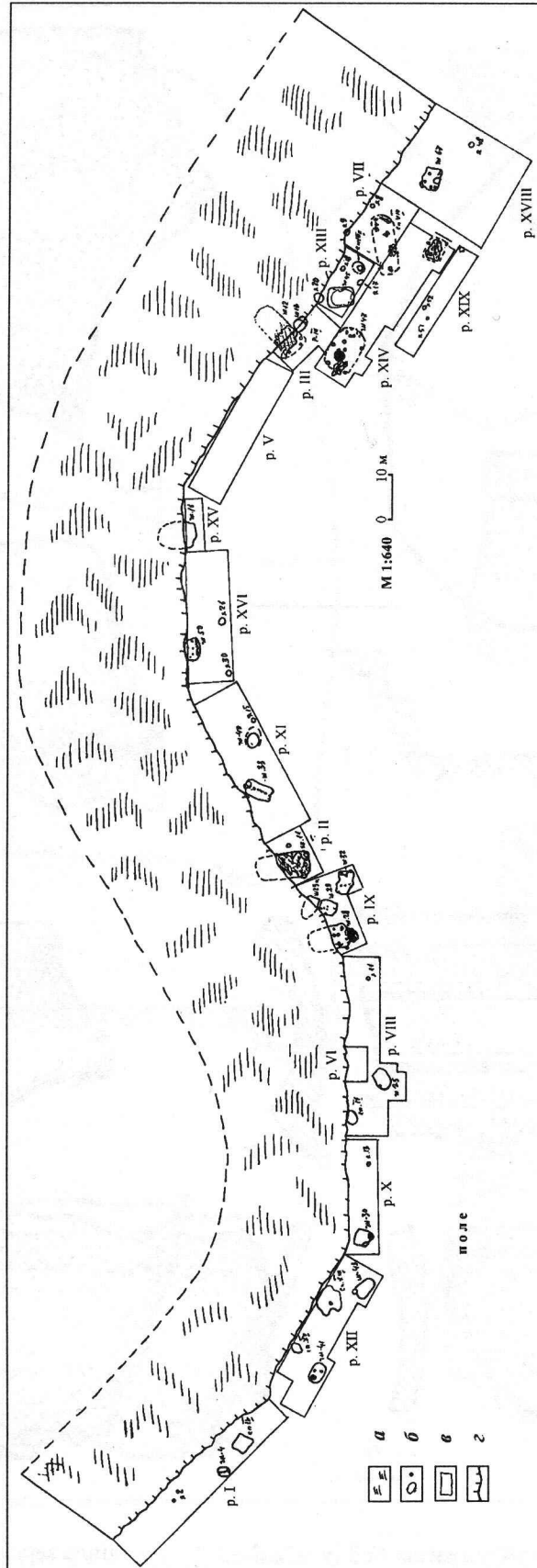

Рис. 1. Загальний план розкопів в ур. Шанків Яр. Умовні позначки: а — знищена частина поселення; б — об'єкти; в — межі розкопів; г — берегова лінія.

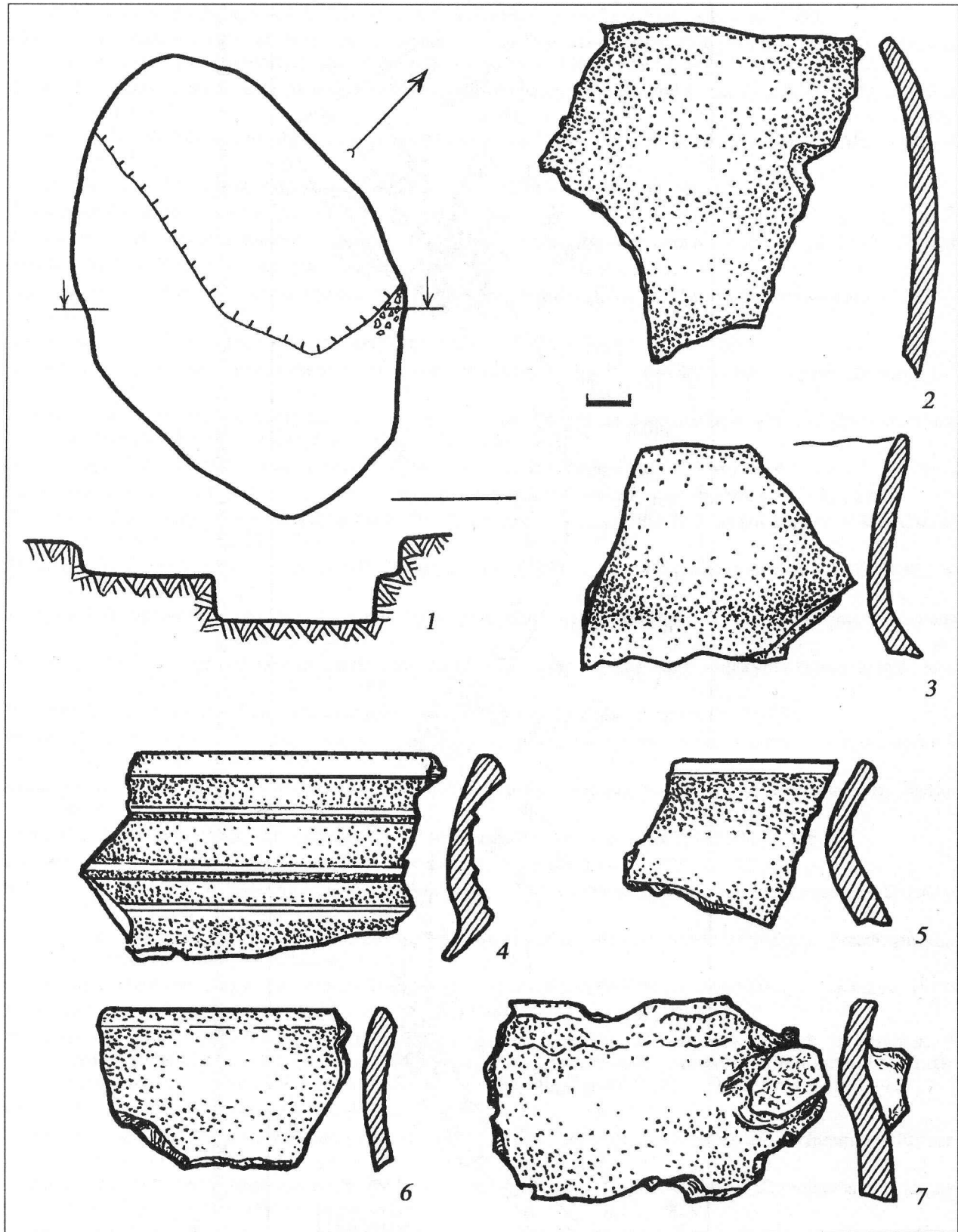

Рис. 2. Комплекс житла № 4 (1—3) та житла № 3 (4—7): 2—3, 5—7 — ліпна кераміка; 4 — гончарна кераміка.

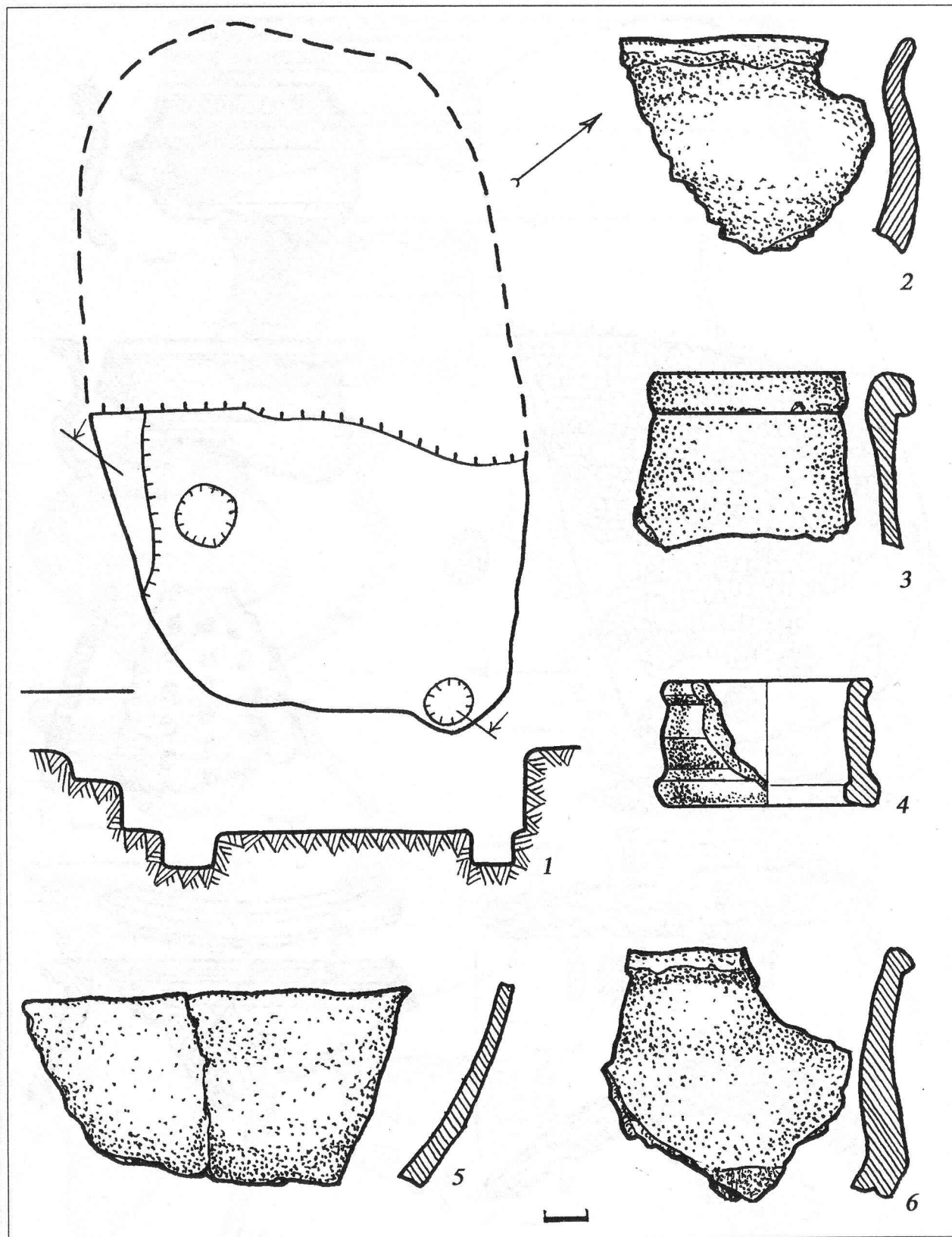

Рис. 3. Комплекс житла № 9: 1 — план та розріз житла; 2, 5, 6 — ліпна кераміка; 3, 4 — гончарна кераміка.

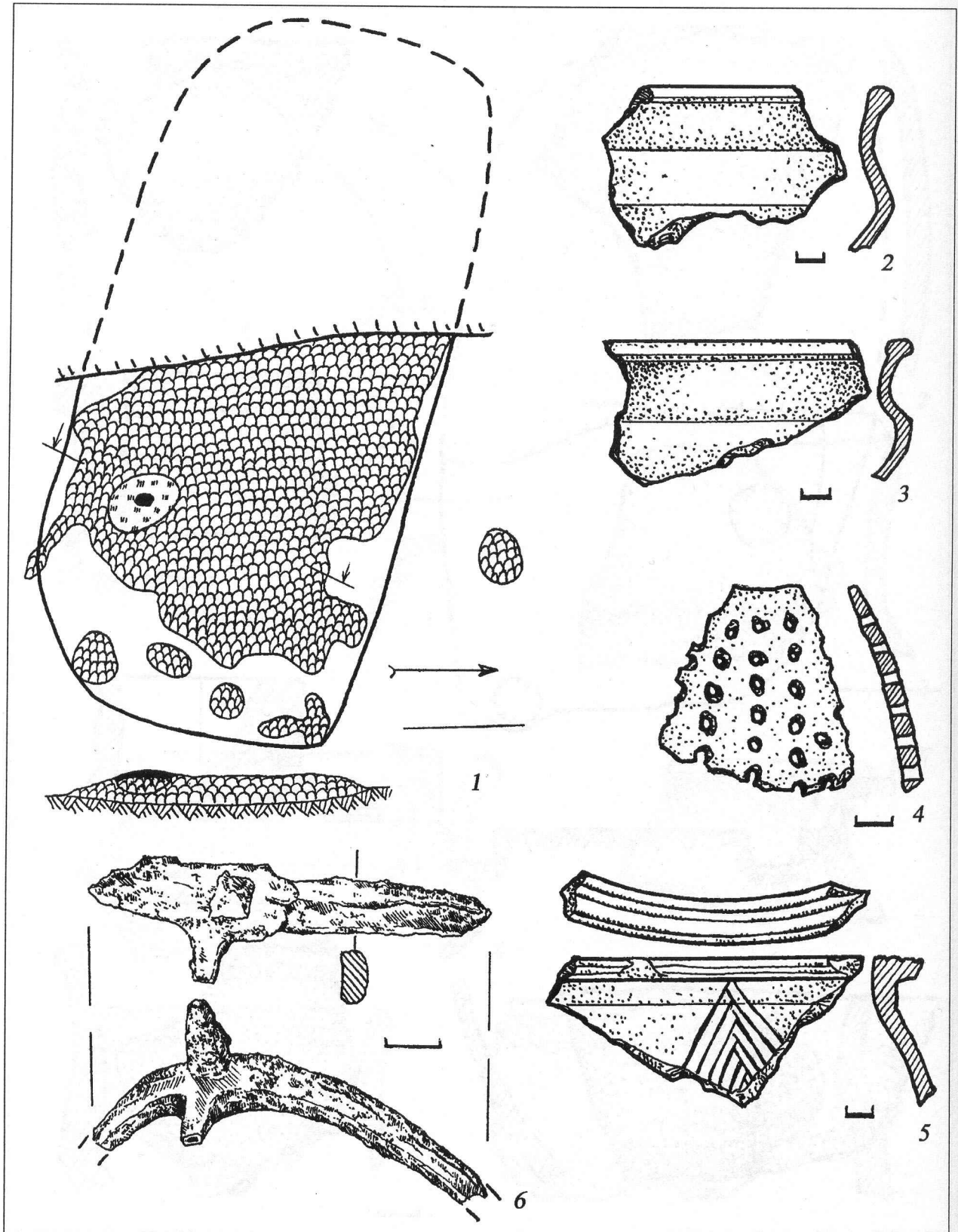

Рис. 4. Комплекс житла № 11: 1 — план та розріз житла; 2, 3, 5 — гончарна кераміка; 4 — ліпна посудина, уламок; 6 — залізна шпора.

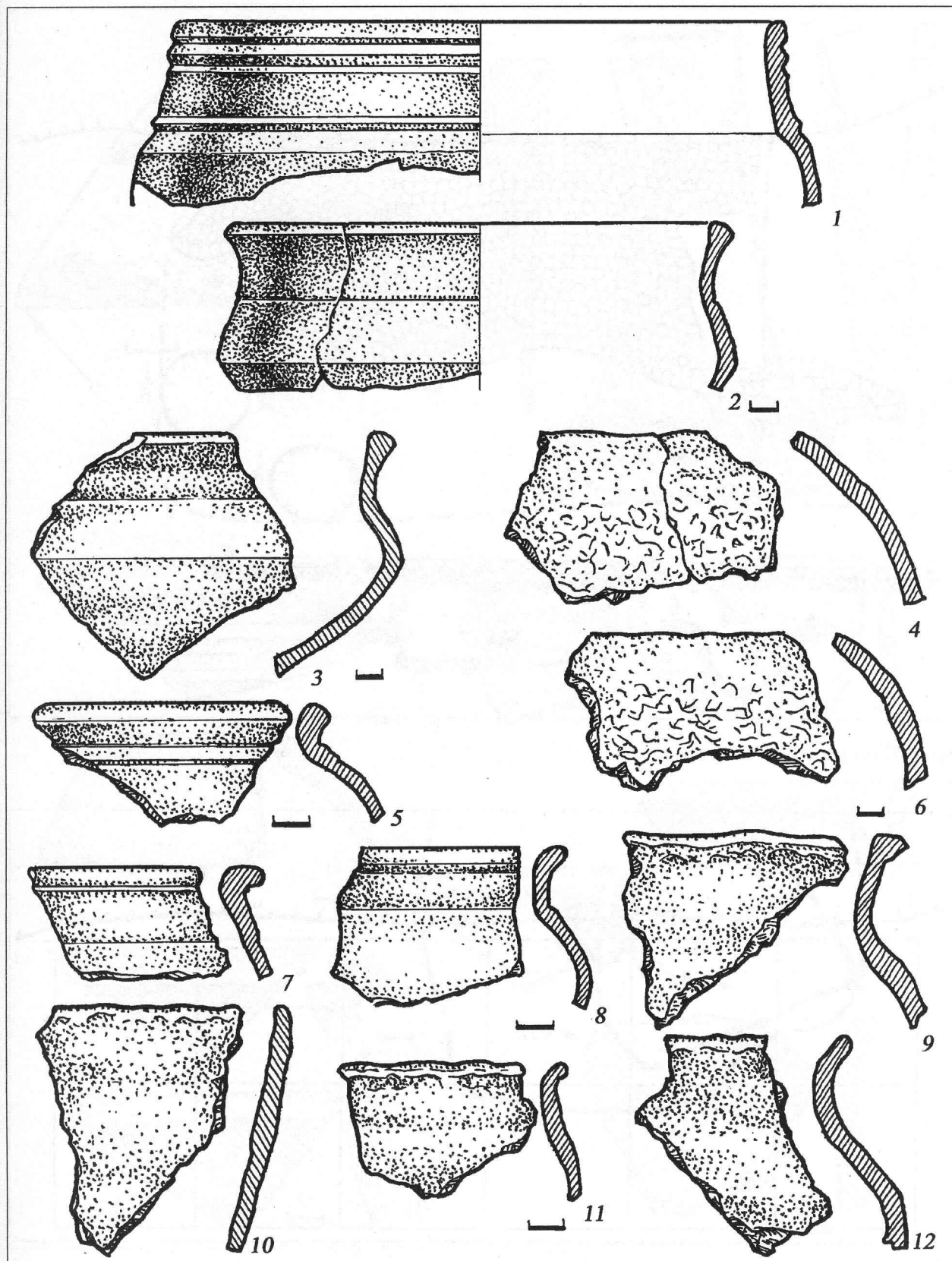

Рис. 5. Кераміка з житла № 11: 1—3, 5, 7, 8 — гончарна; 4, 6, 9—12 — ліпна.

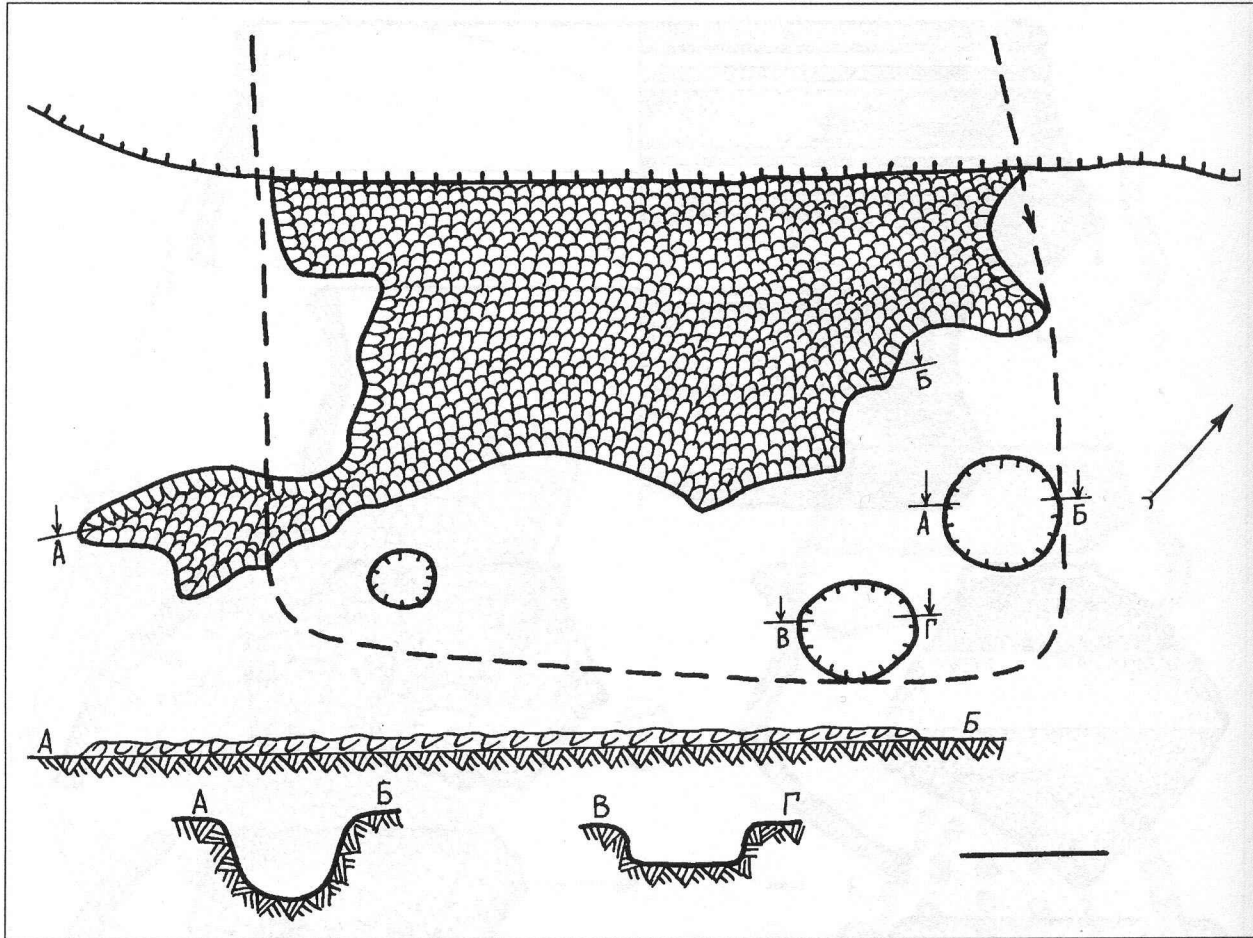

Рис. 6. План та розрізи житла № 12.

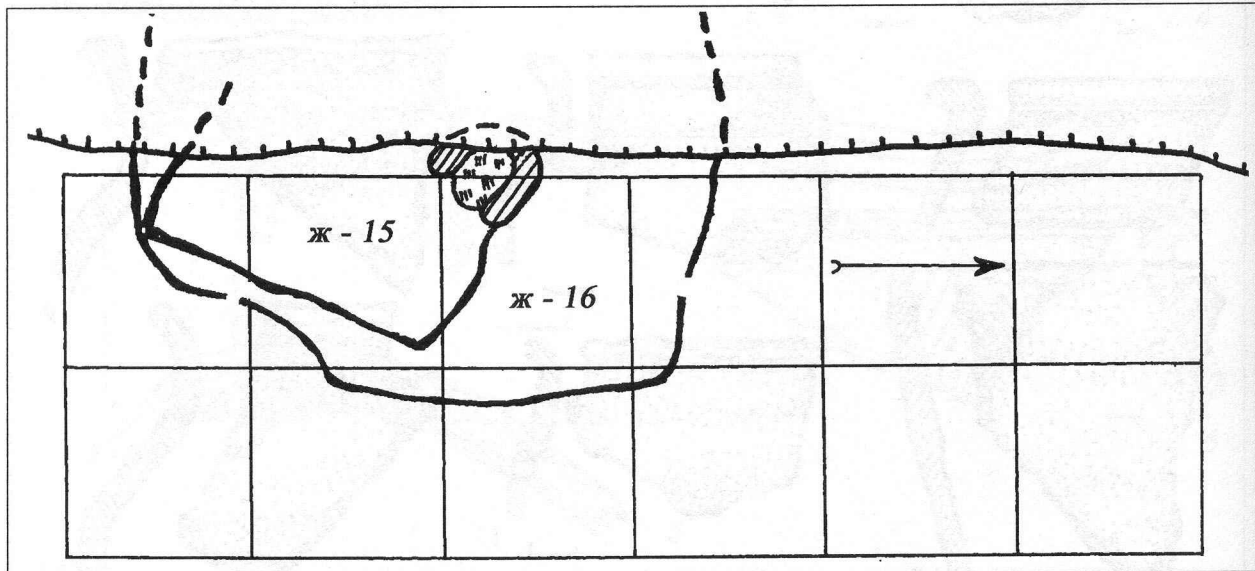

Рис. 8. Розкоп IV. План залишків житла № 15 та житла № 16.

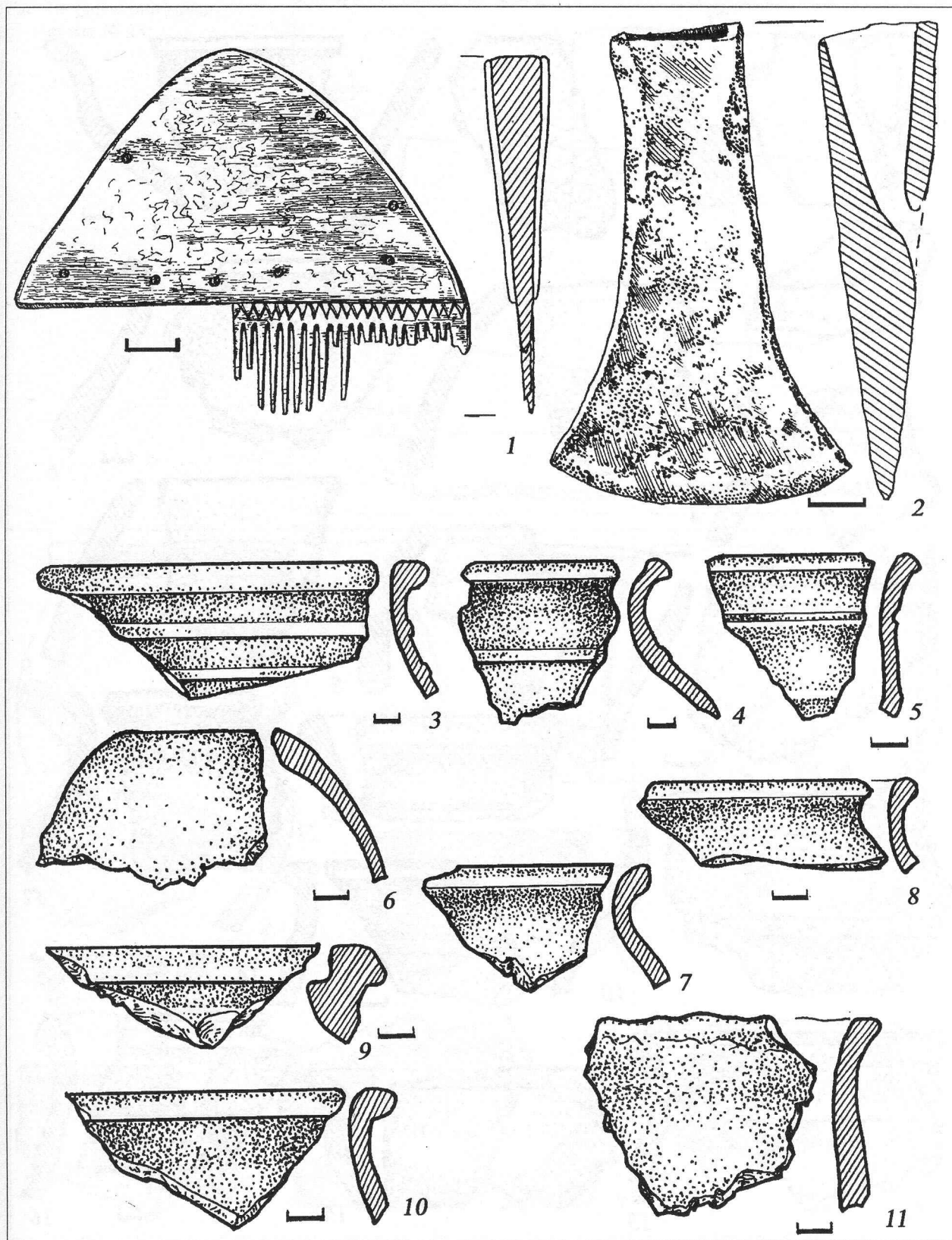

Рис. 7. Знахідки з житла № 12: 1 — кістяний гребінь; 2 — залізне долото-кельт; 3—5, 7—10 — гончарна кераміка; 6, 11 — ліпна кераміка.

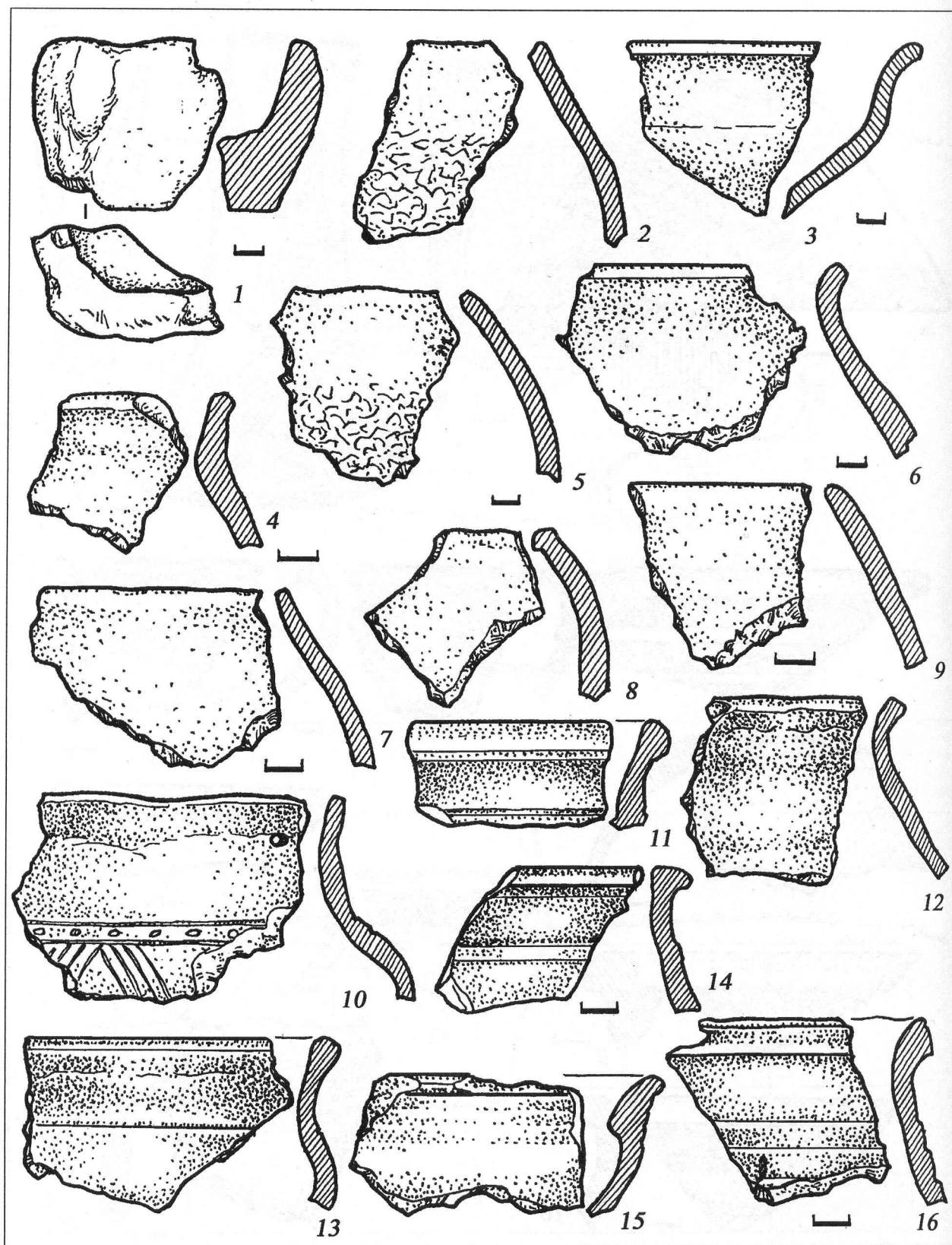

Рис. 9. Кераміка з житла № 16 (1—16).

Рис. 10. План та розрізи житла № 25.

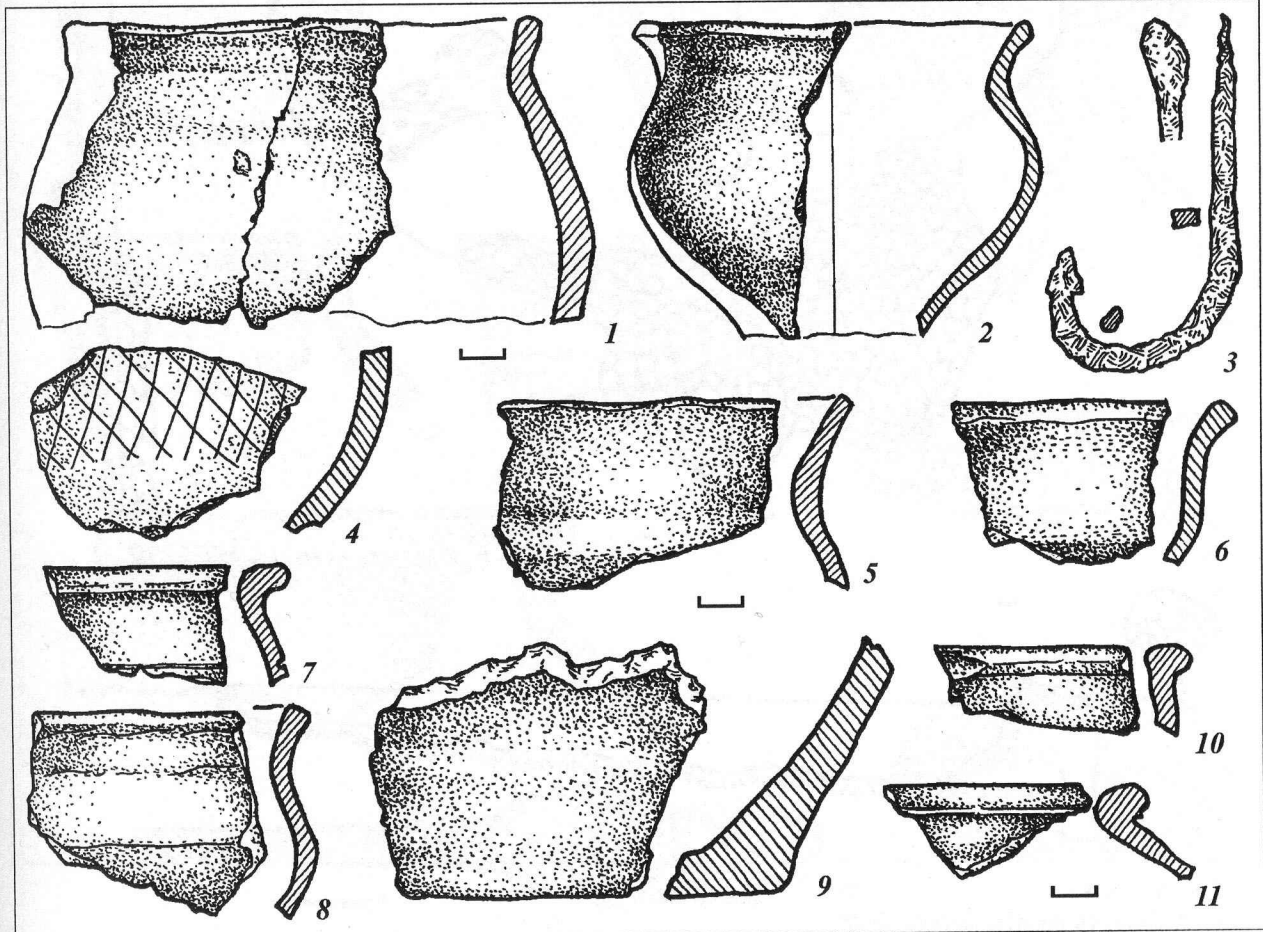
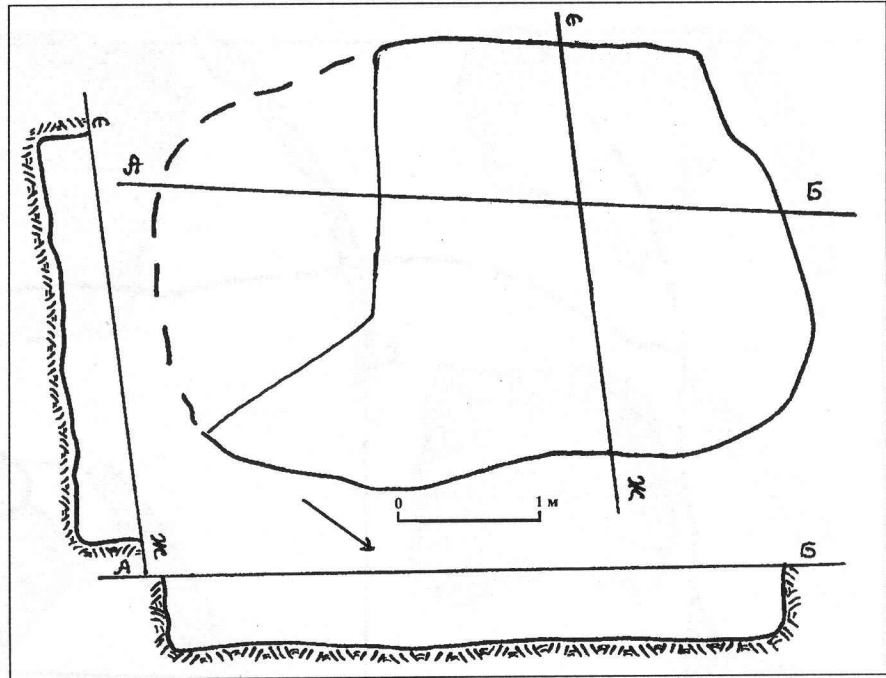

Рис. 11. Знахідки з житла № 25: 1, 2, 4-6, 8, 9 — ліпна кераміка; 7, 10, 11 — гончарна кераміка; 3 — рибальський гачок.

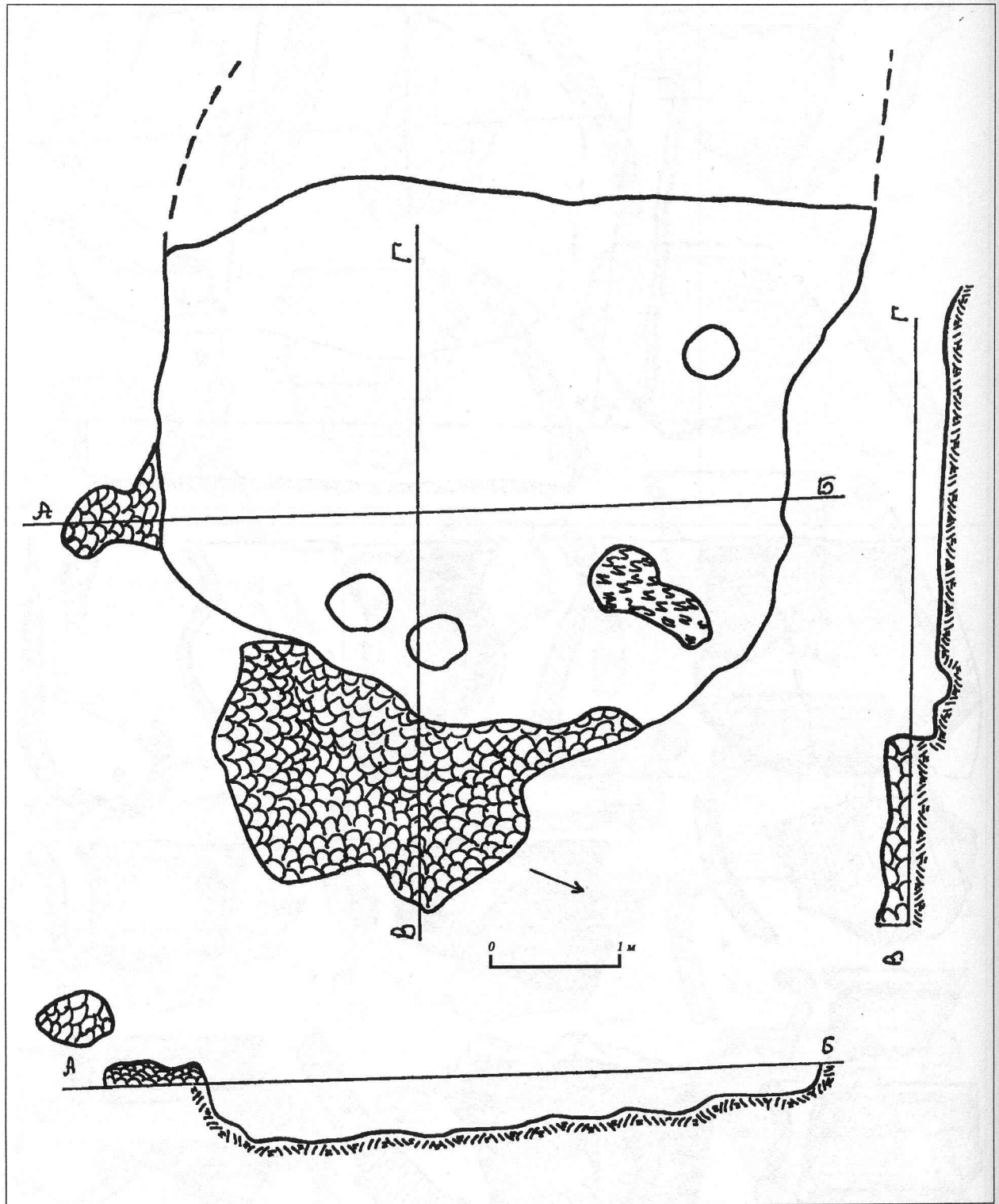

Рис. 12. План та розрізи житла № 28.

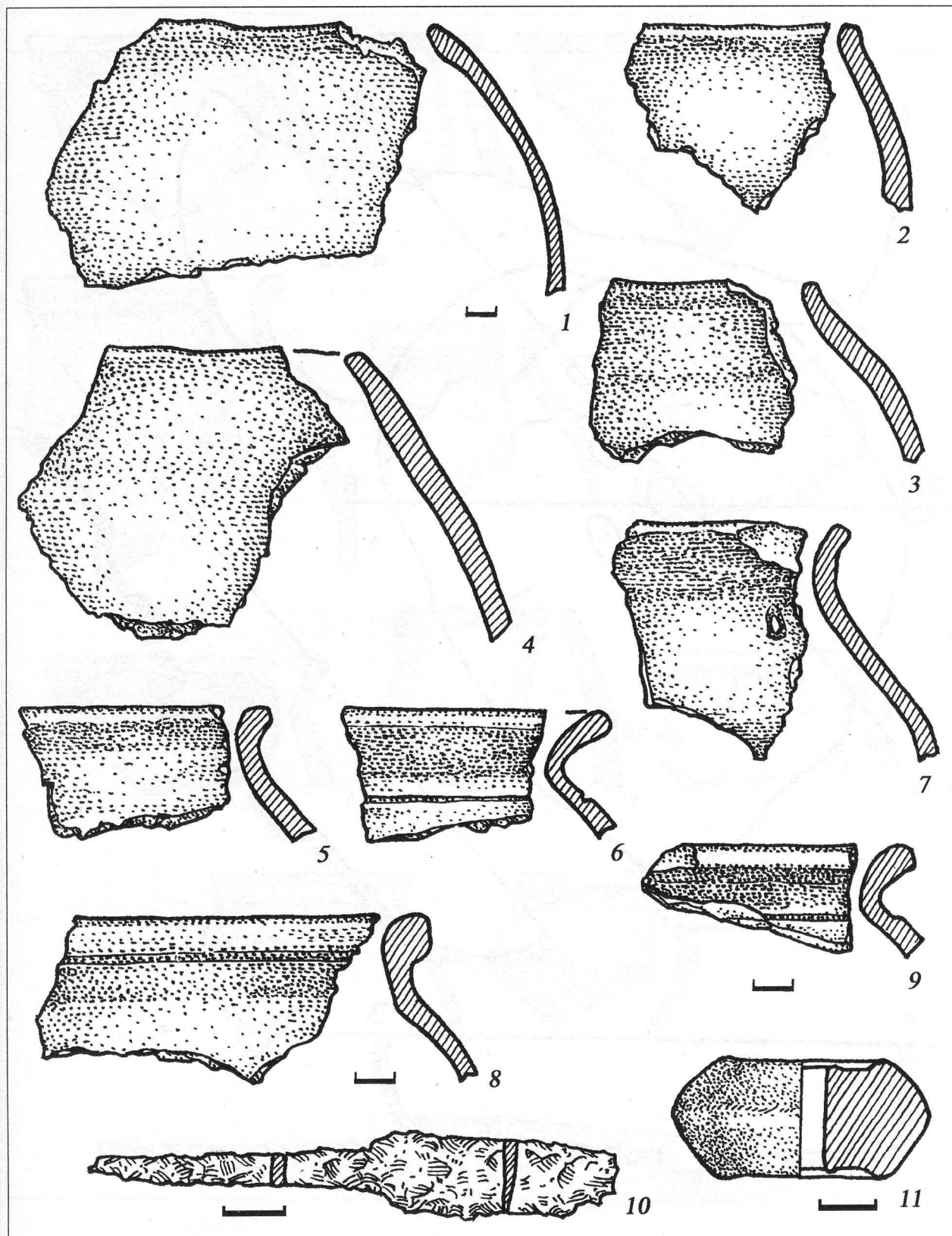

Рис. 13. Знахідки з житла № 28: 1—4, 7 — ліпна кераміка; 5—6, 8, 9 — гончарна кераміка; 10 — глиняне прясло; 11 — залізний ніж.

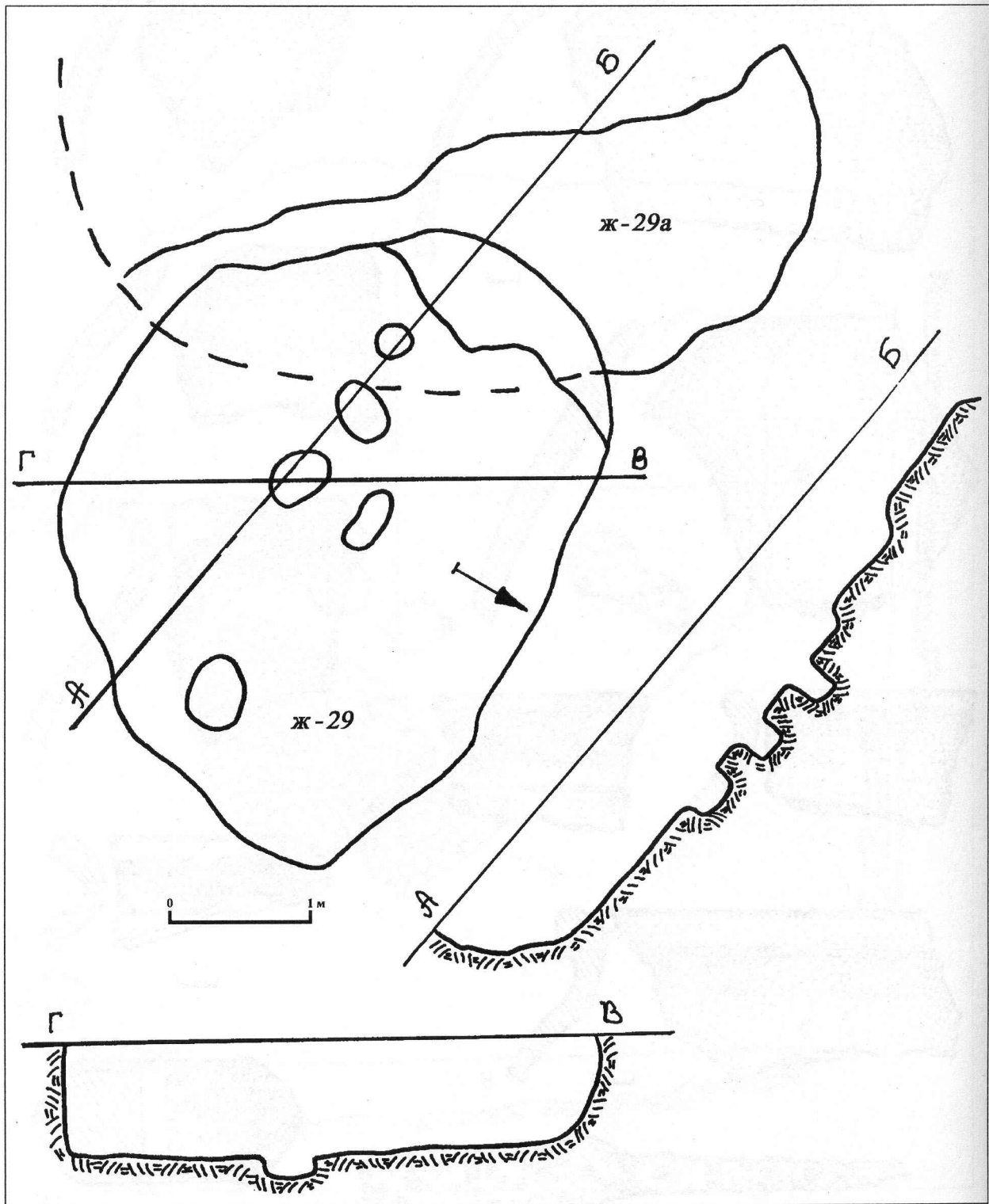

Рис. 14. План та розрізи жител № 29 і 29а.

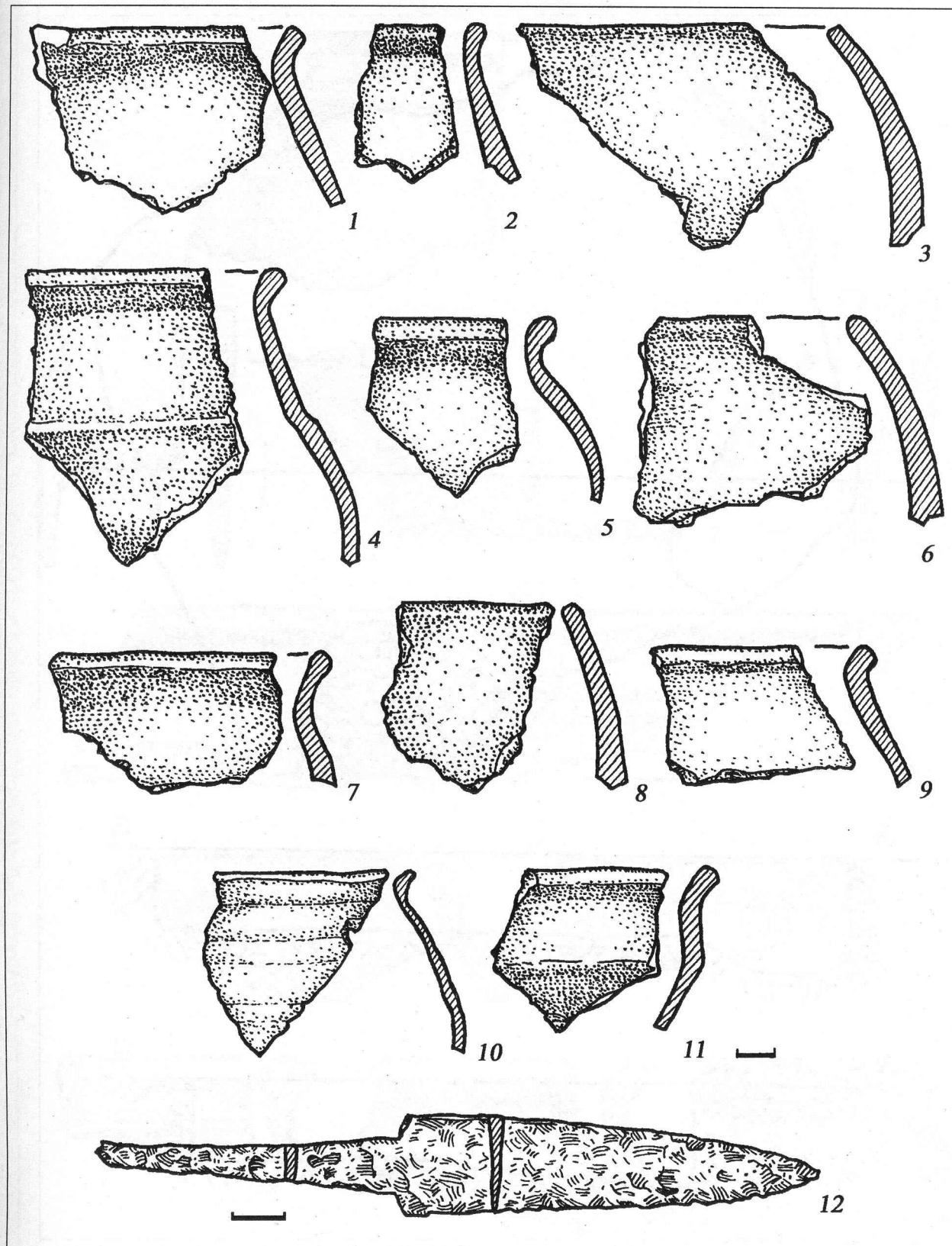

Рис. 15. Знахідки з житла № 29: 1—3, 6—9 — ліпна кераміка; 4, 5, 10, 11 — гончарна кераміка.

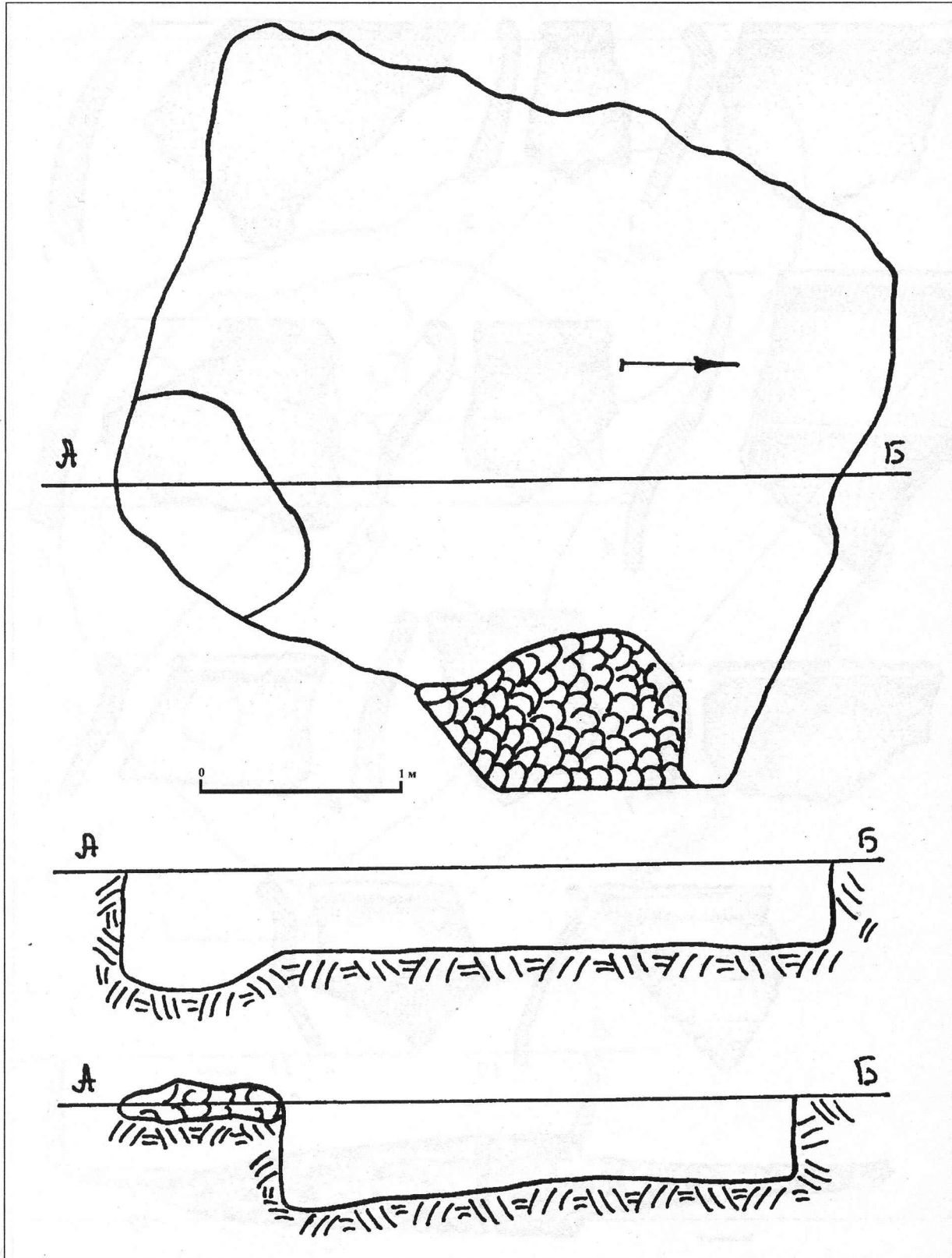

Рис. 16. План та розрізи житла № 30.

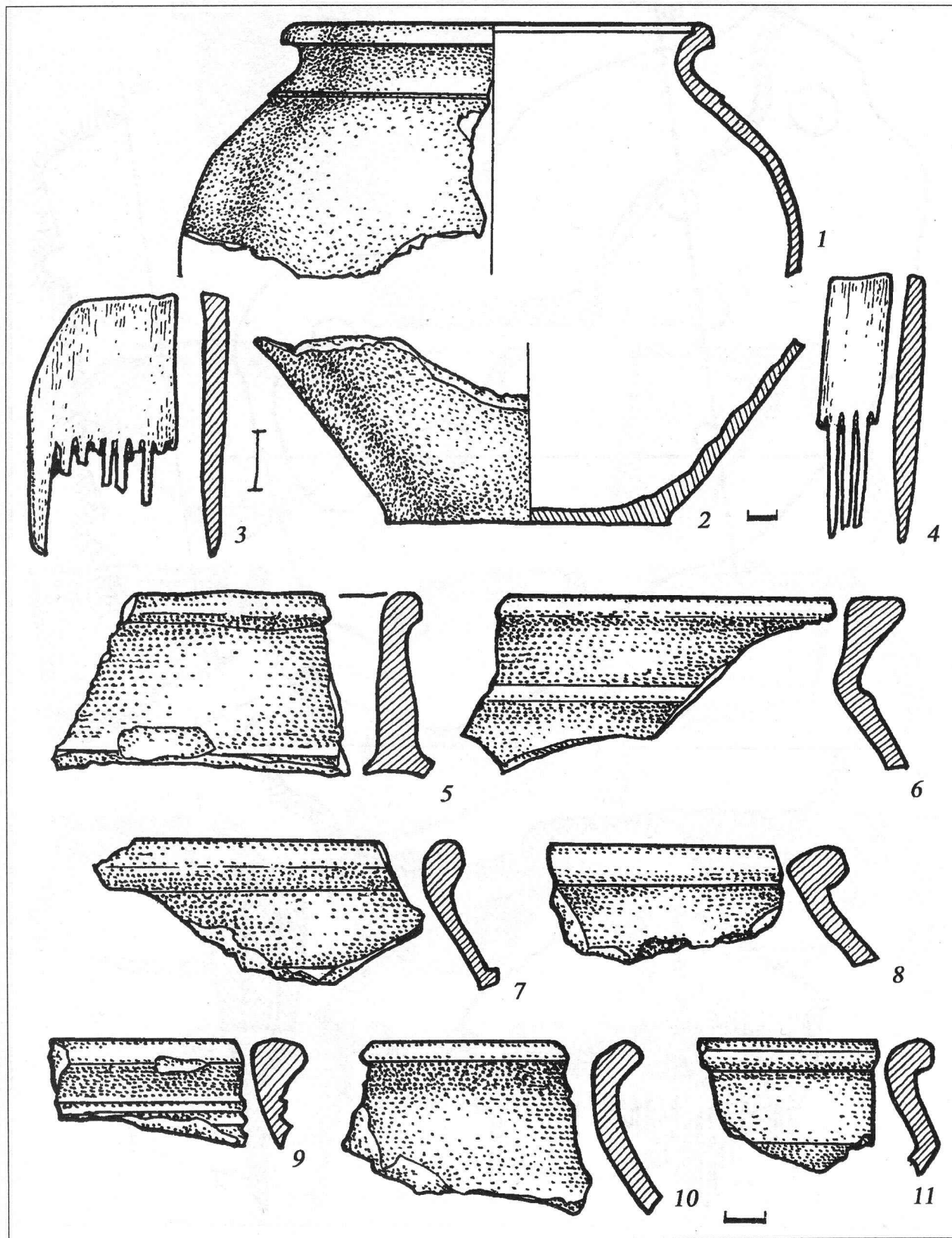

Рис. 17. Знахідки з житла № 30: 1, 2, 5—11 — гончарна кераміка; 3, 4 — уламки кістяного гребеня.

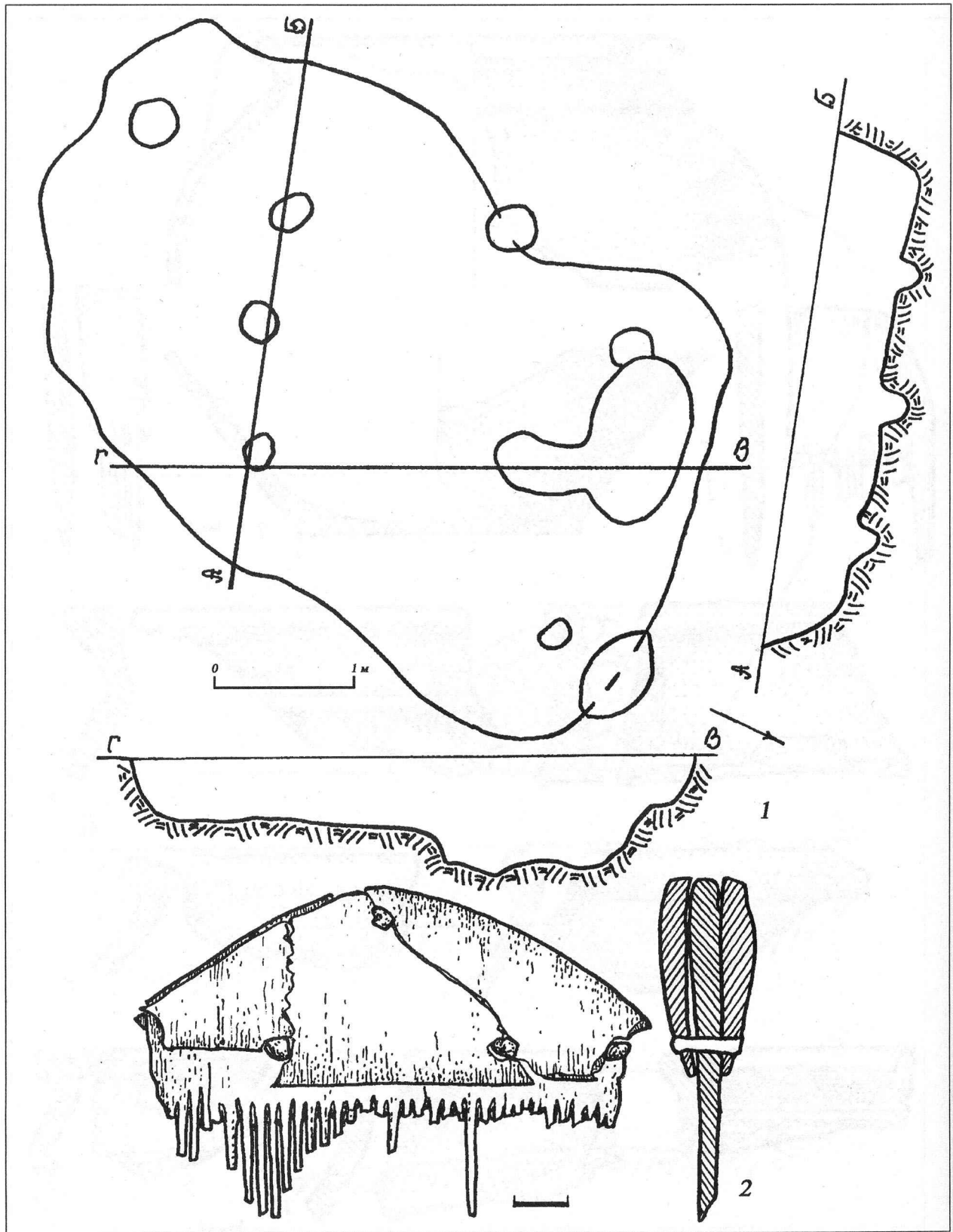

Рис. 18. Житло № 32: 1 — план та розрізи; 2 — гребінь з житла.

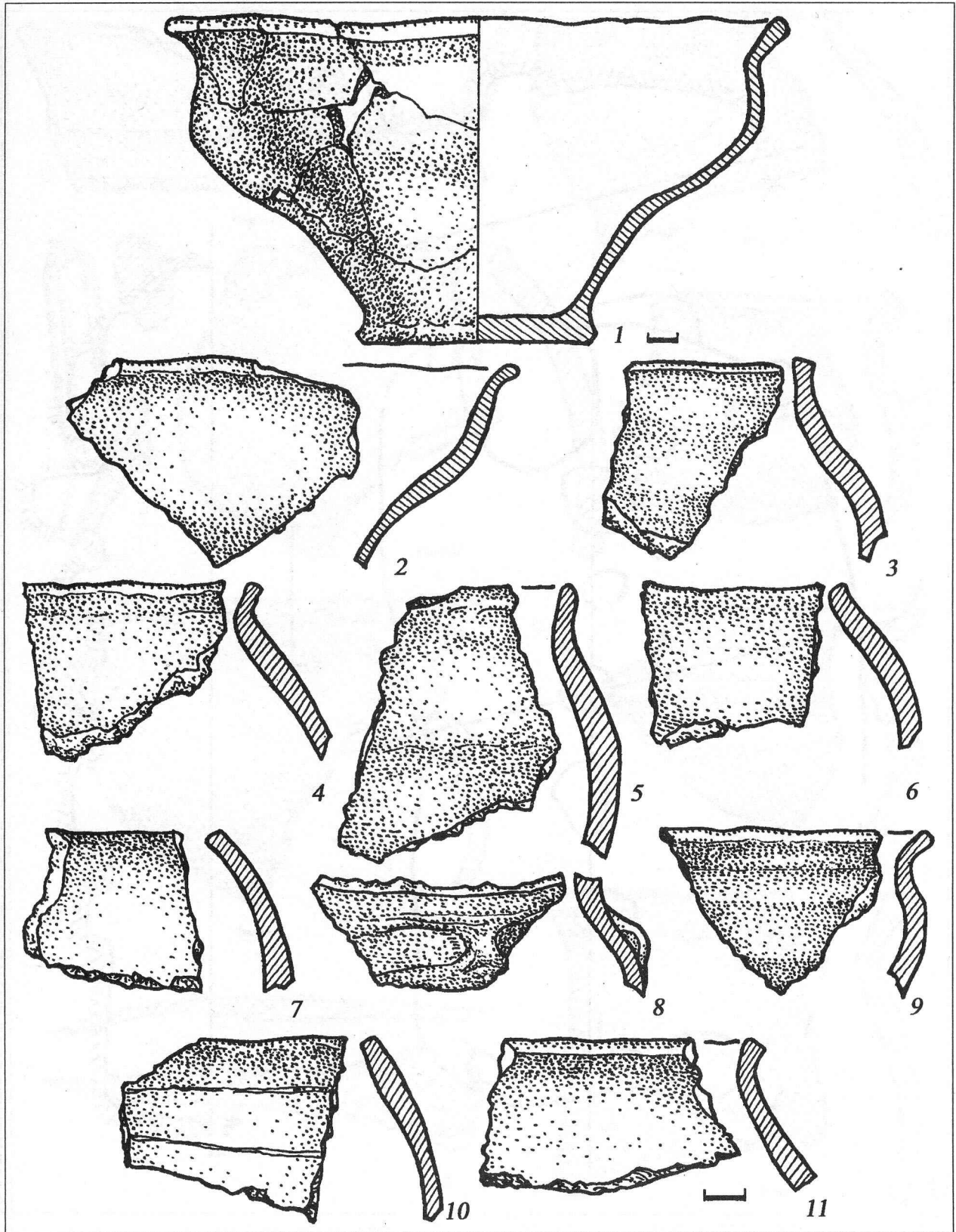

Рис. 19. Знахідки з житла № 32: 1—11 — ліпна кераміка.

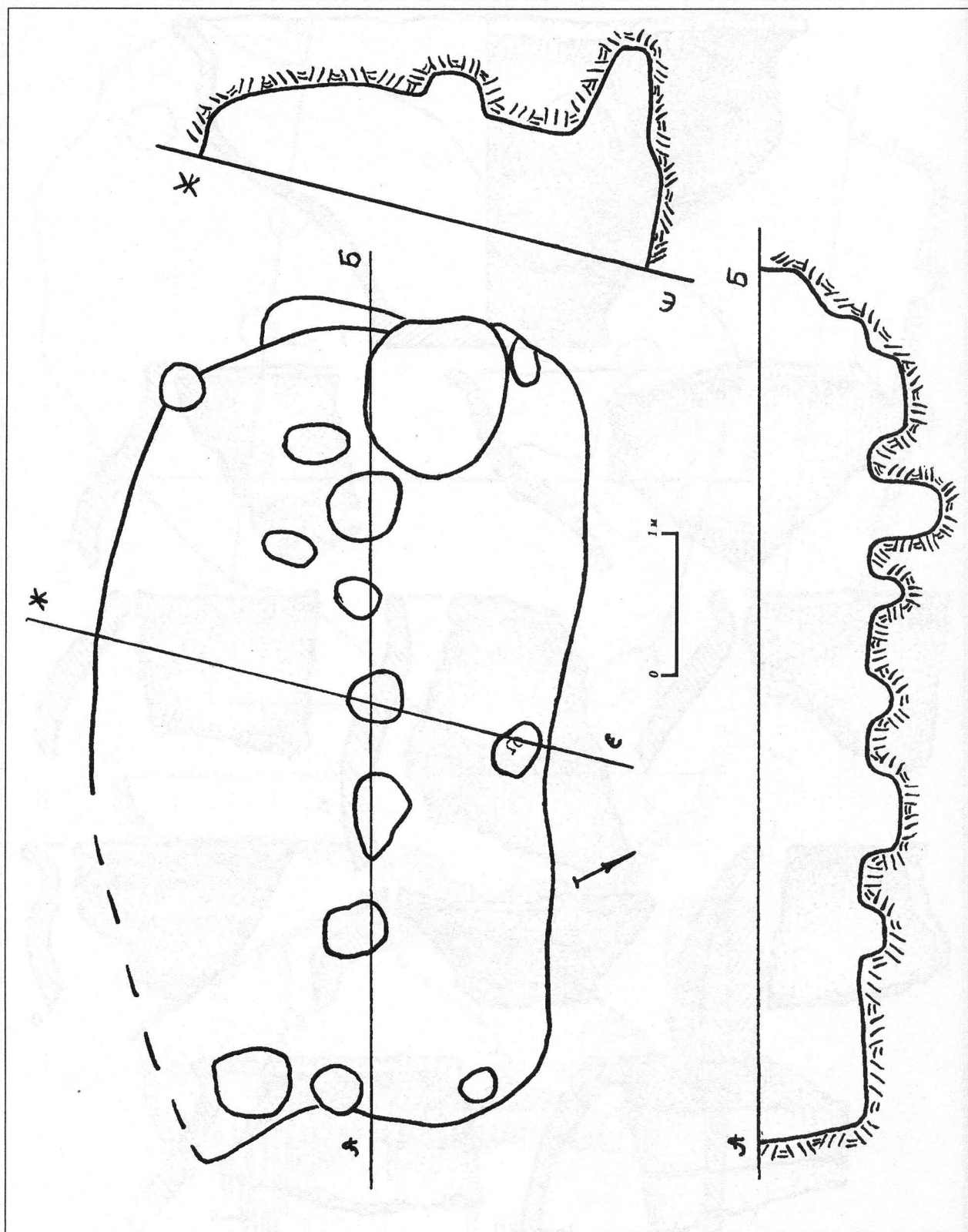

Рис. 20. План та розрізи житла № 33.

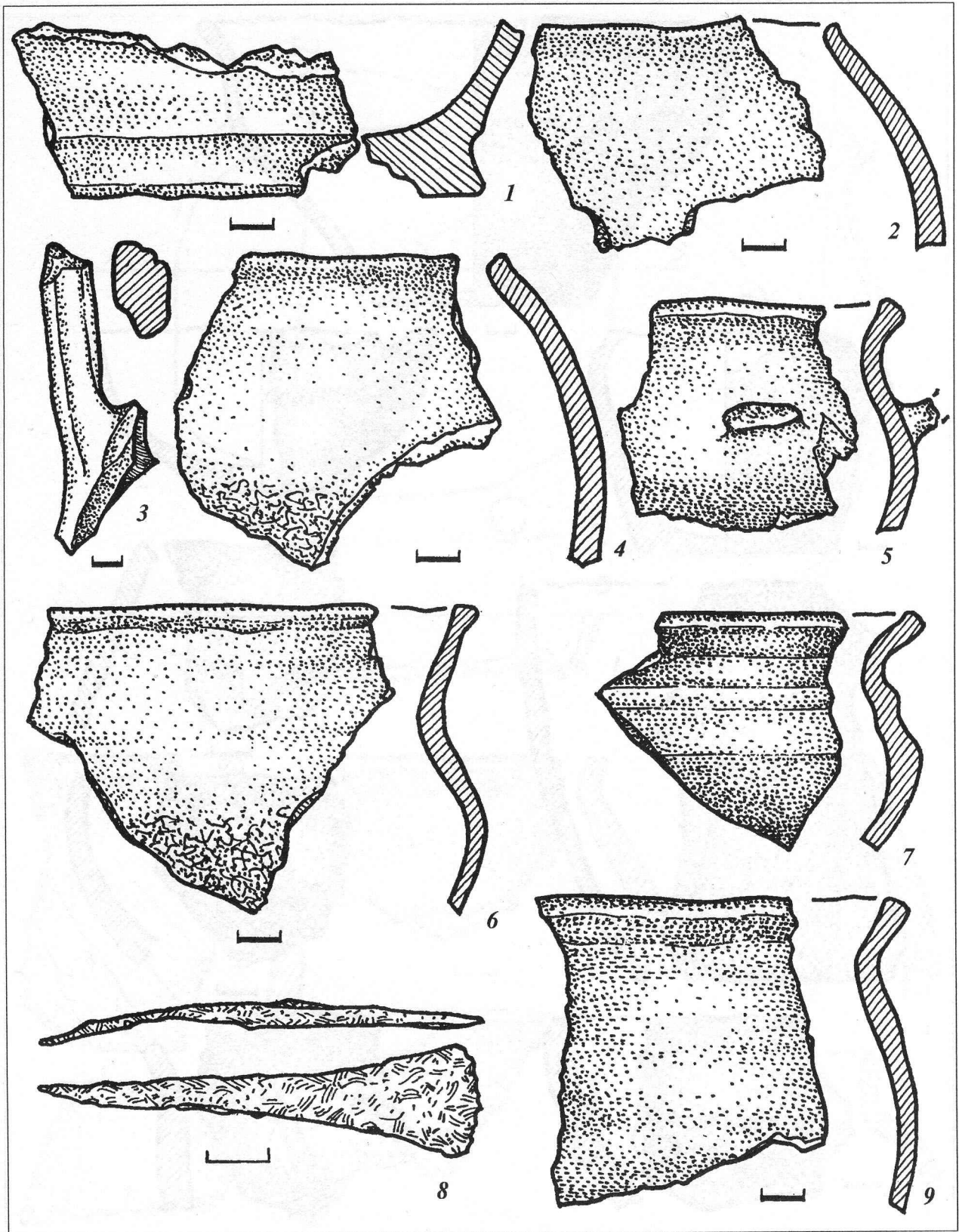

Рис. 21. Знахідки з житла № 33: 1, 7 — гончарна кераміка; 2, 4—6, 9 — ліпна кераміка, 3 — уламок ручки амфори; 8 — залізне долото.

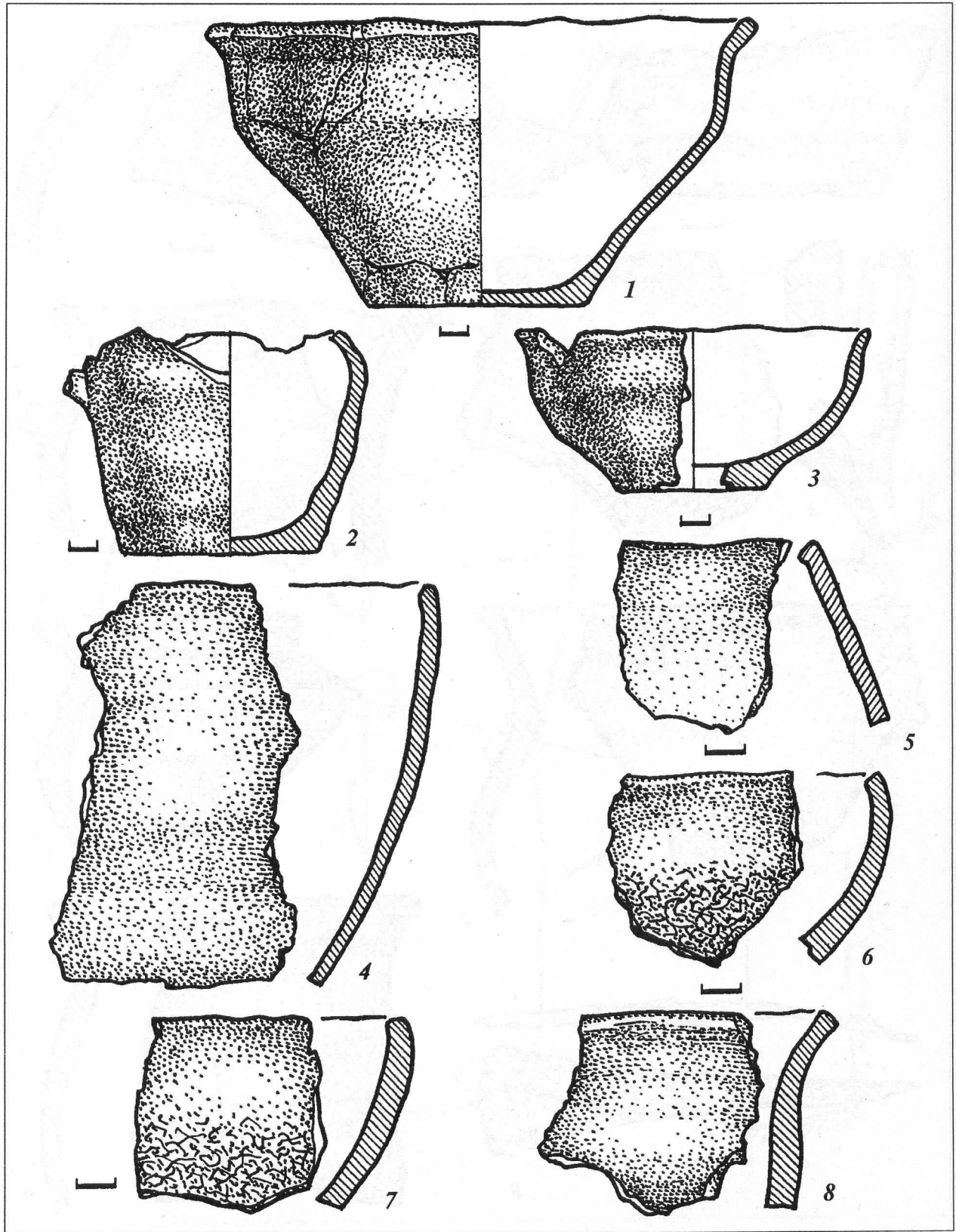

Рис. 22. Липна кераміка з житла № 33.

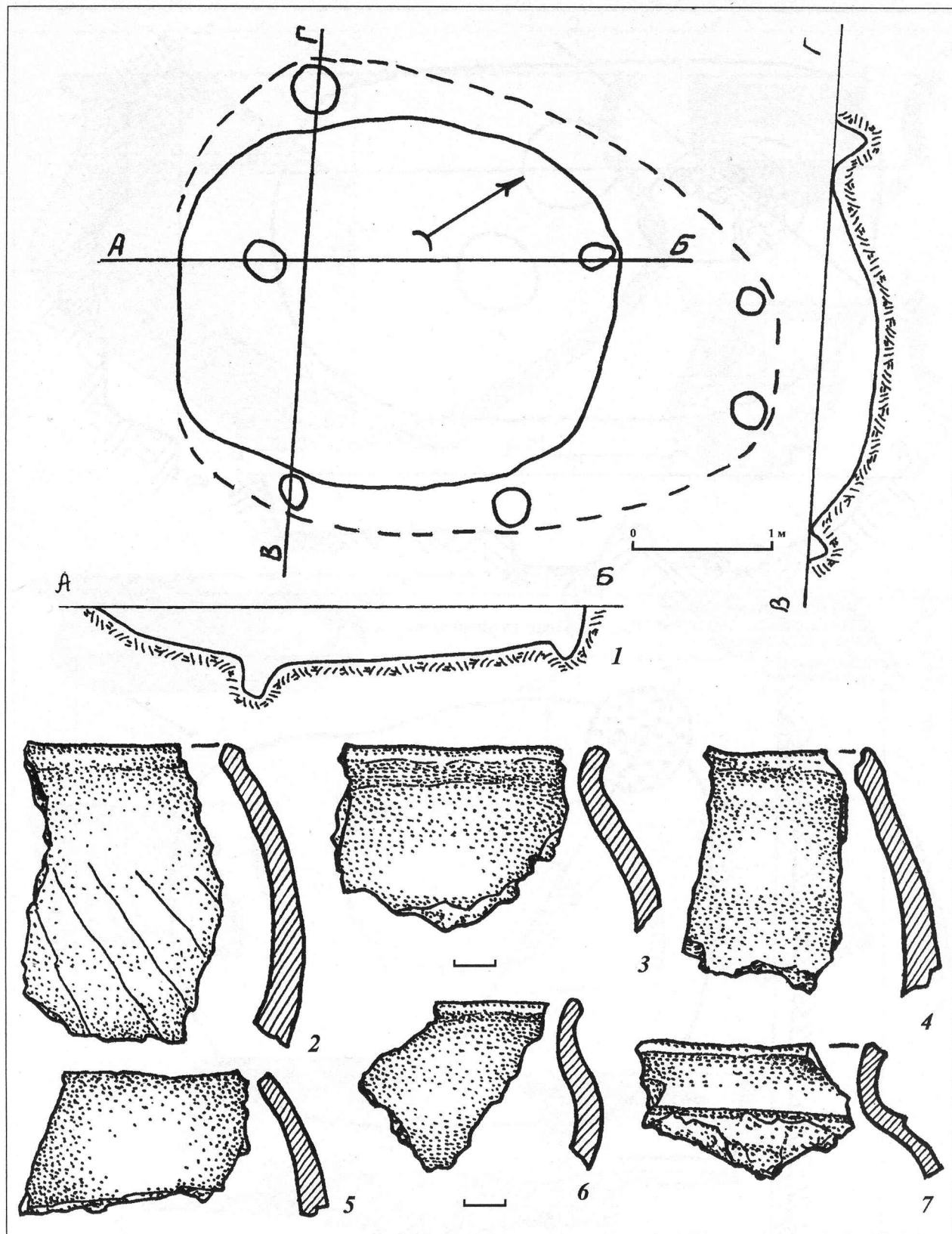

Рис. 23. Комплекс житла № 40: 1 — план та розрізи житла; 2—7 — ліпна кераміка.

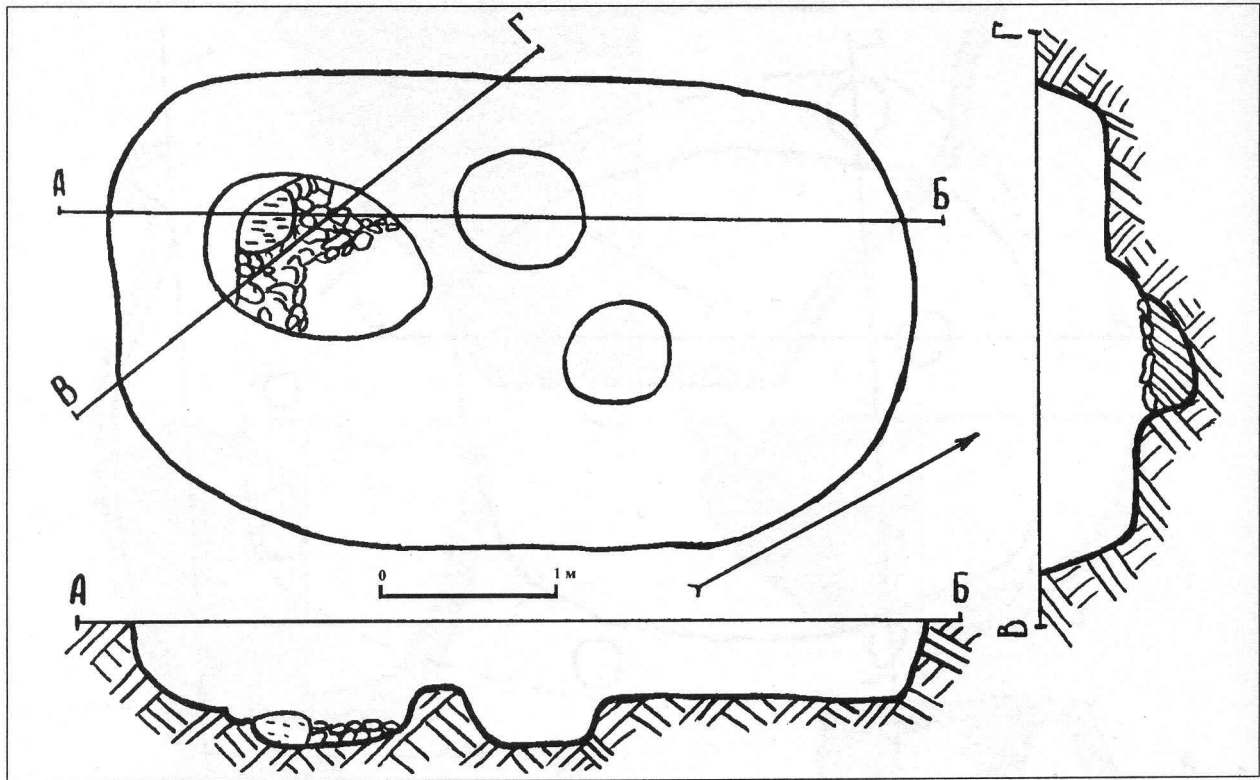

Рис. 24. План та розрізи житла № 41.

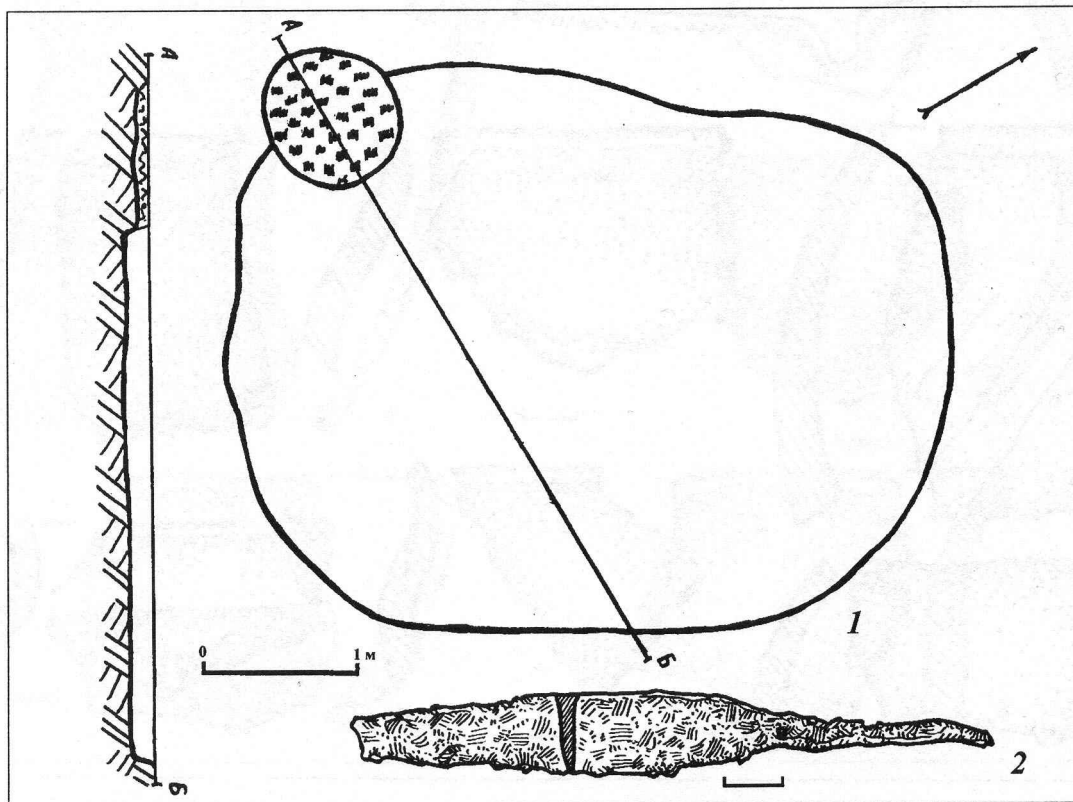

Рис. 26. План та розріз житла № 43.

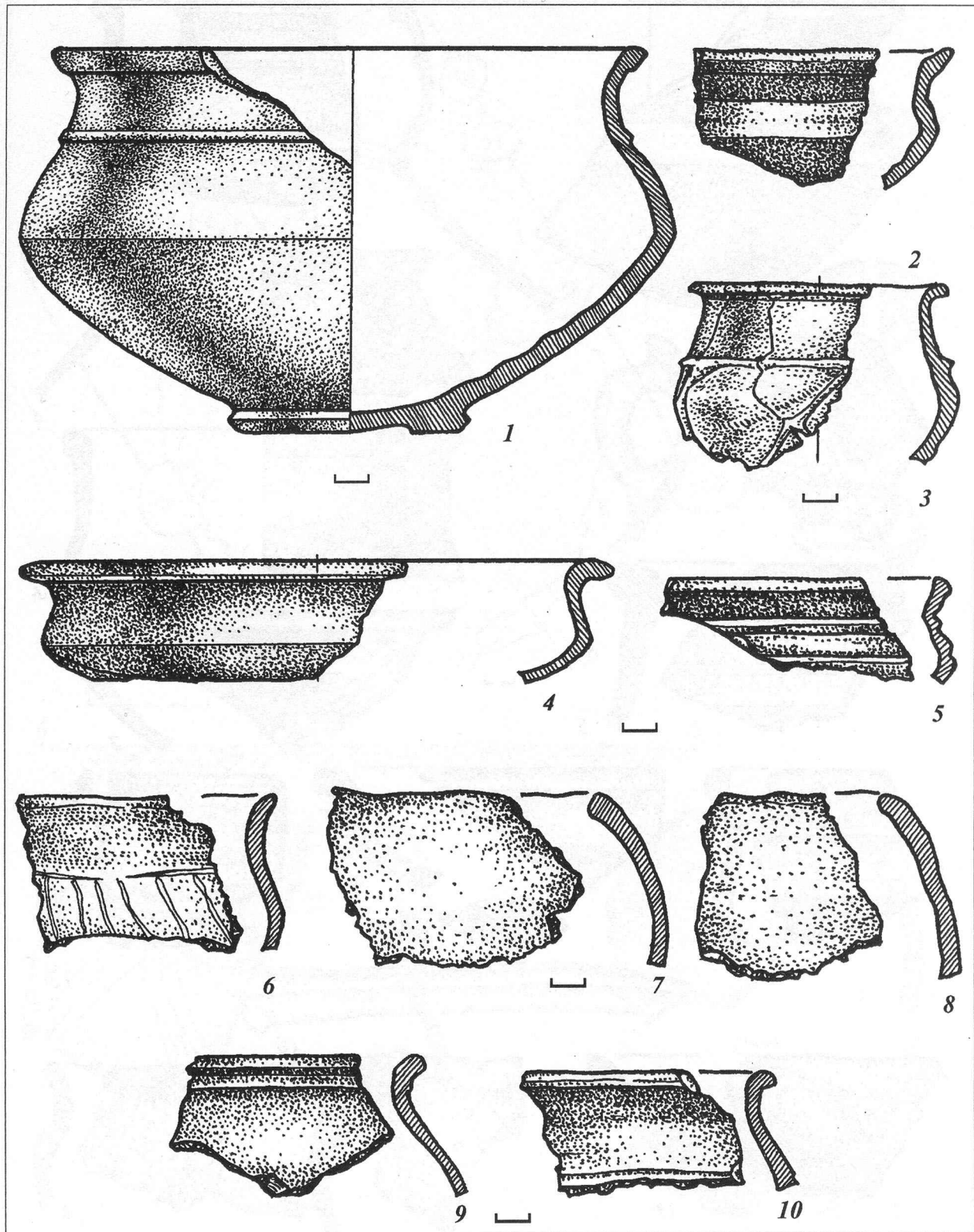

Рис. 25. Кераміка з житла № 41: 1—5 — гончарна; 6—10 — ліпна.

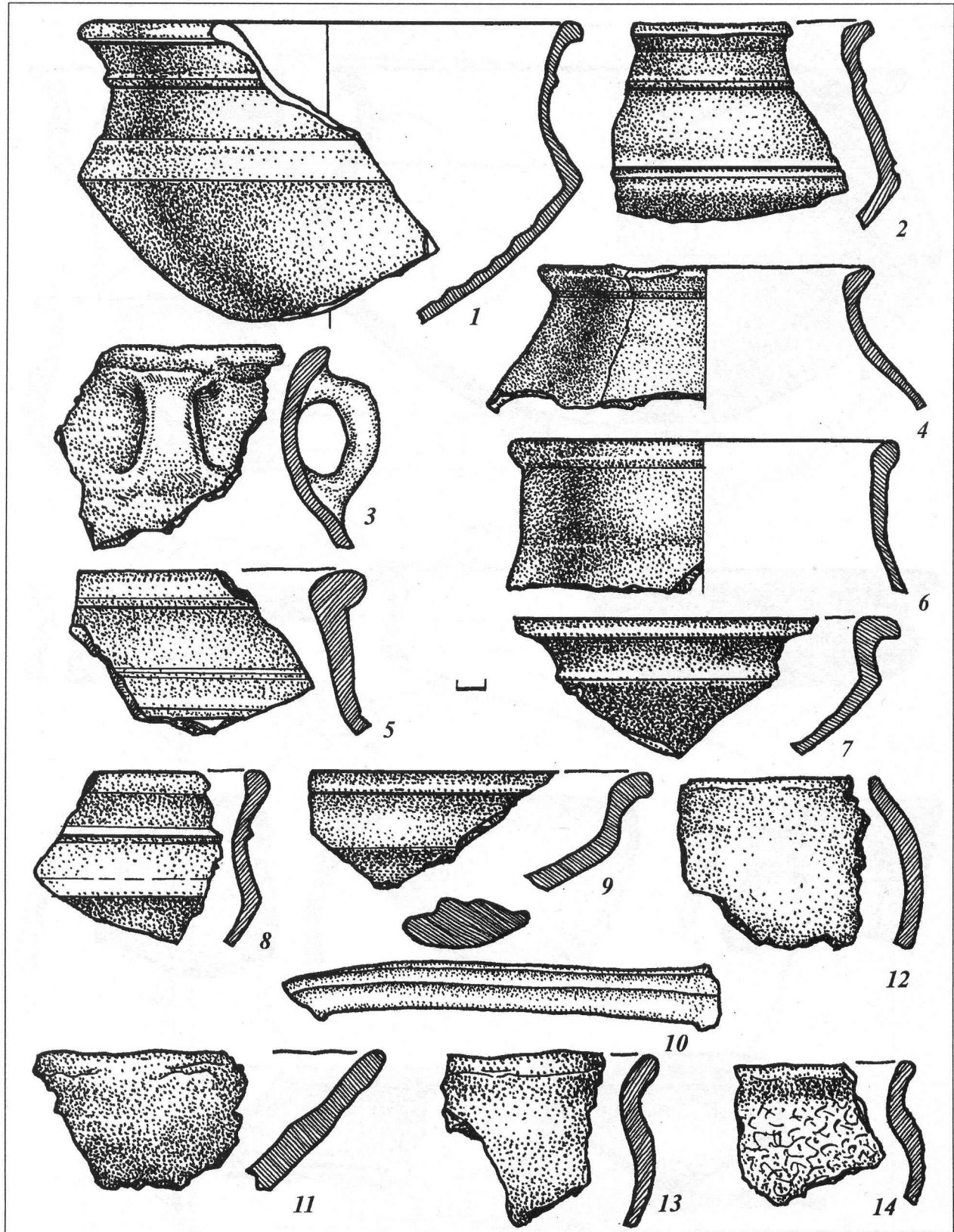

Рис. 27. Кераміка з житла № 43: 1, 2, 4—9 — гончарна кераміка; 3, 11—14 — ліпна кераміка; 10 — ручка амфори.

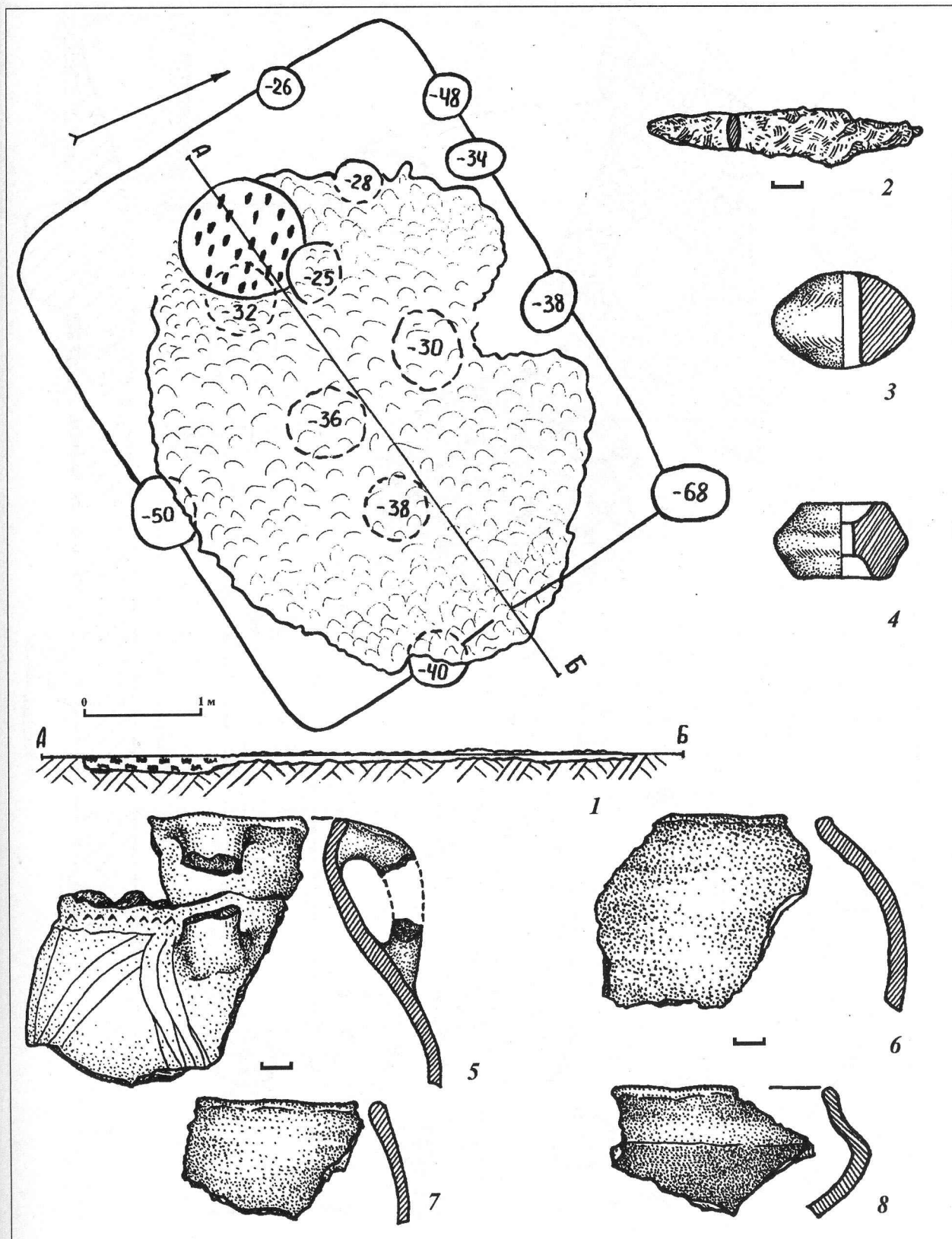

Рис. 28. Комплекс житла № 45: 1 — план та розріз житла; 2 — залізний ніж; 3, 4 — глиняне прясло; 5—8 — ліпна кераміка.

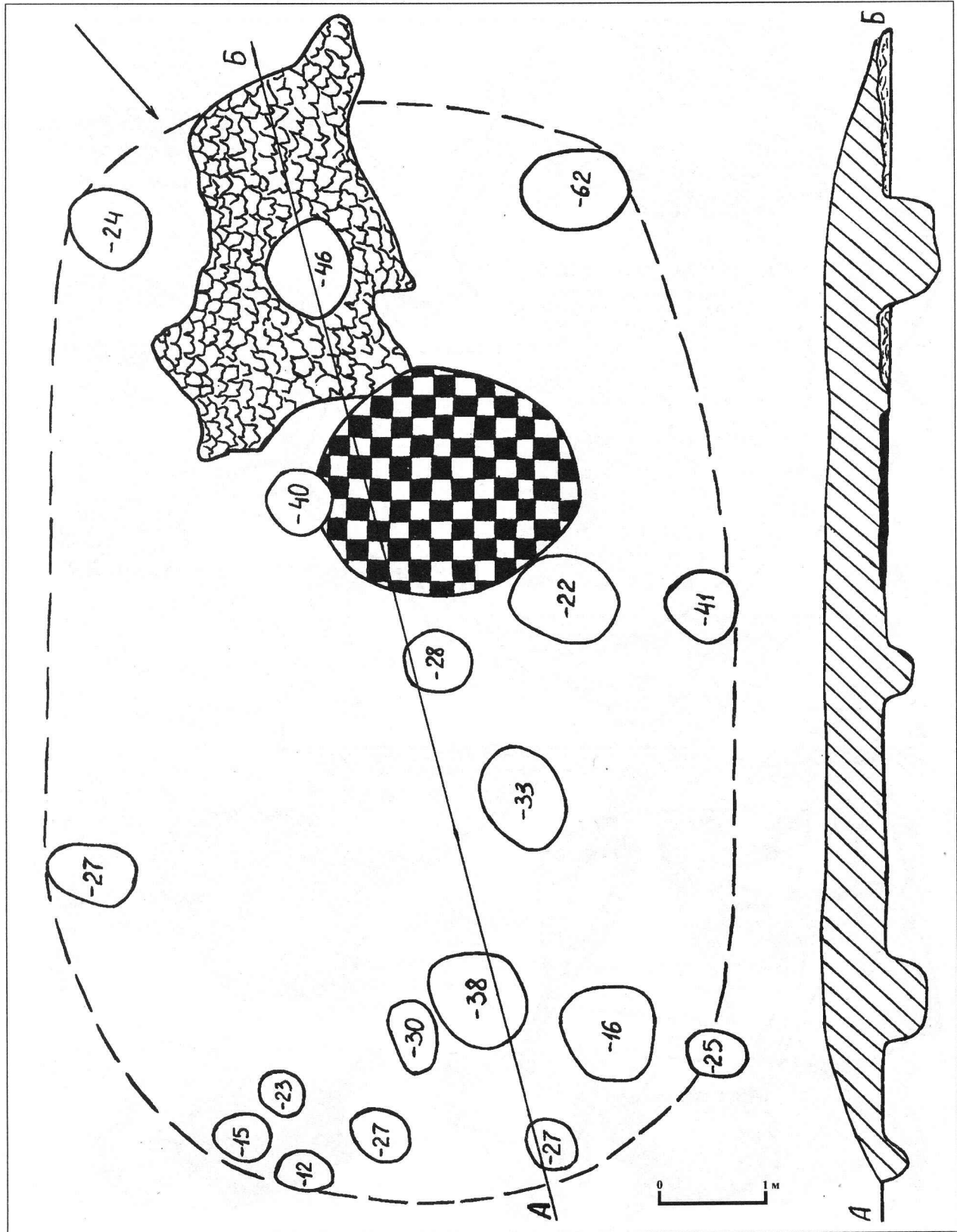

Рис. 29. План та розріз житла № 47.

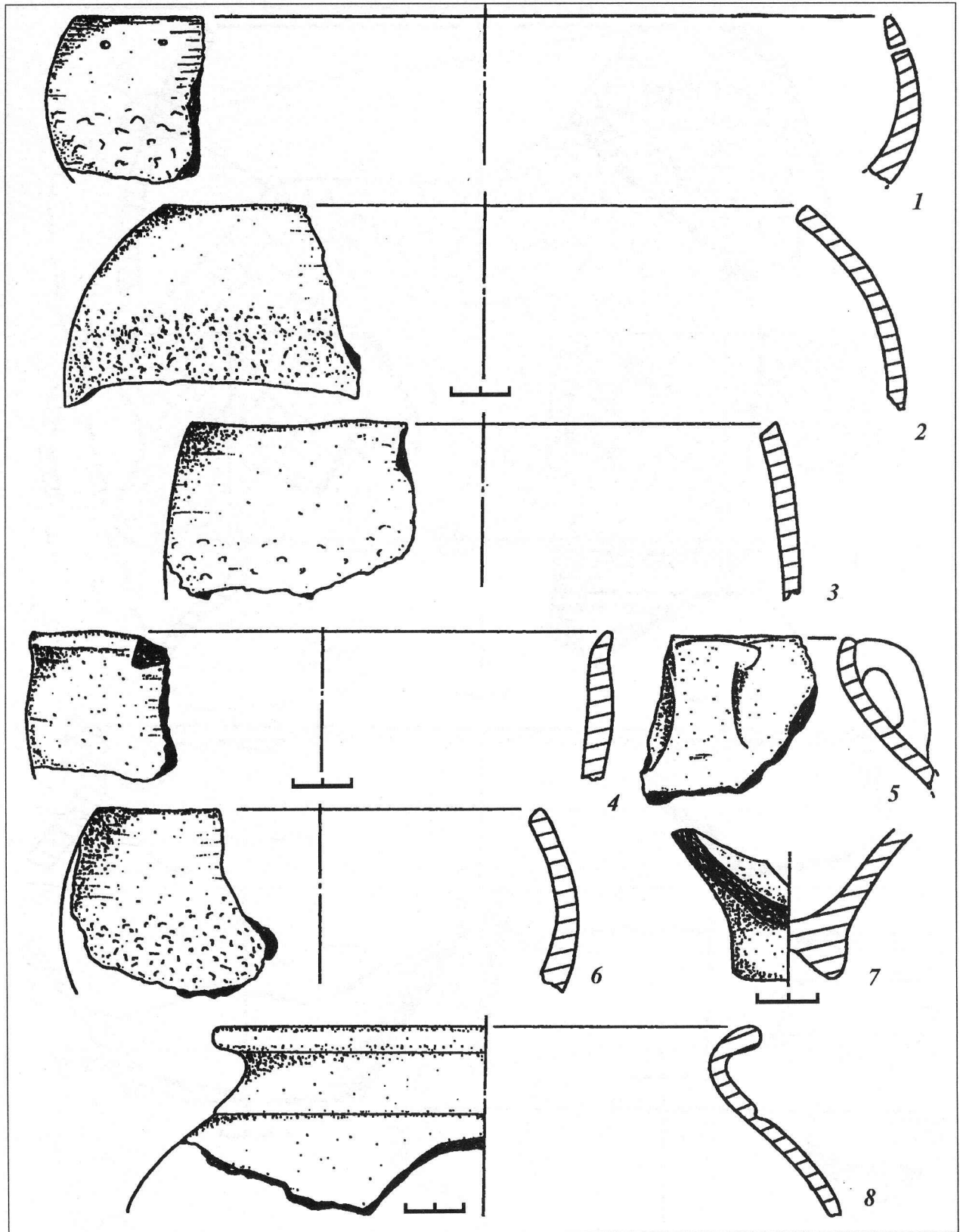

Рис. 30. Кераміка з житла № 47: 1—6 — ліпна; 7 — уламок ніжки амфори; 8 — гончарна.

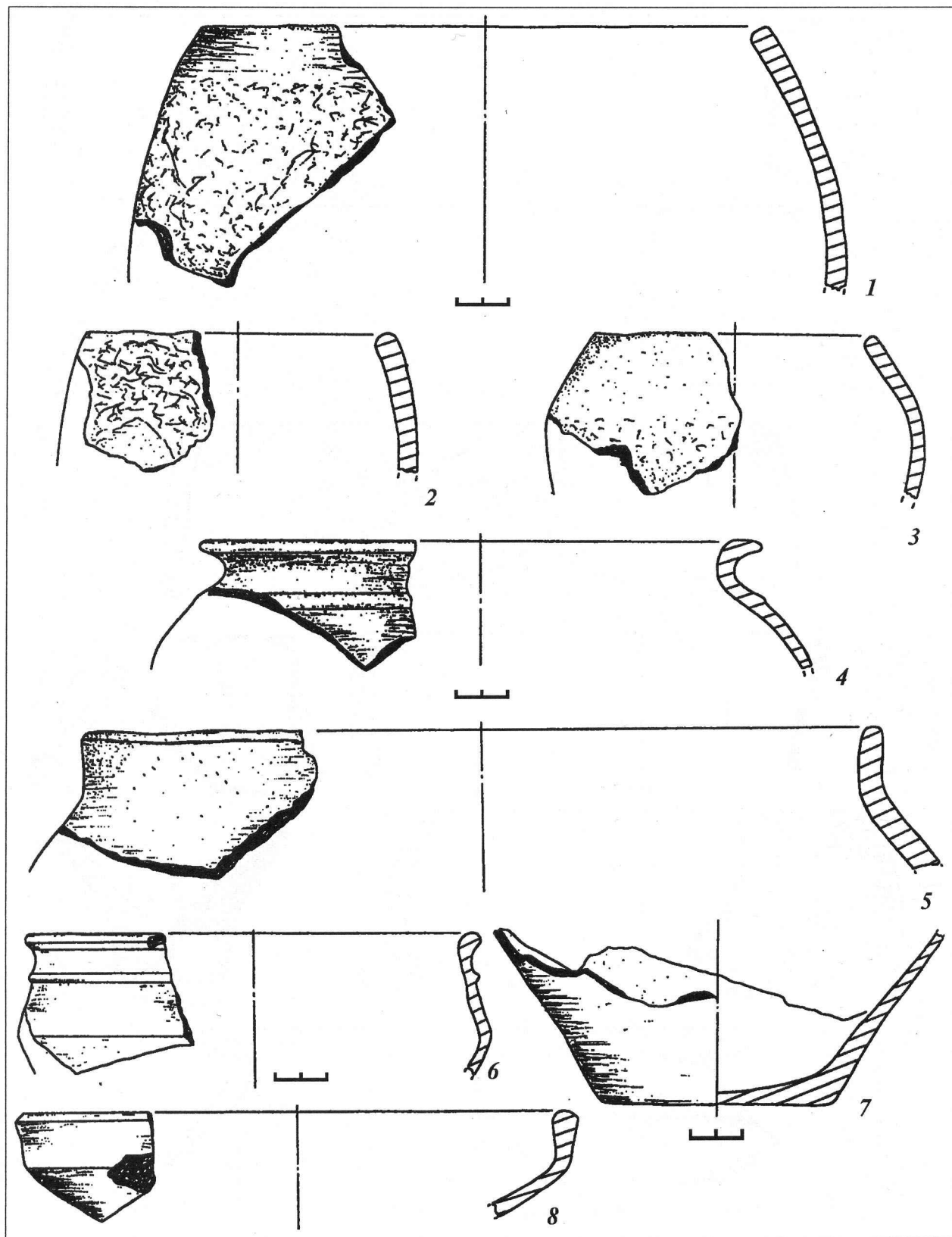

Рис. 31. Кераміка з житла № 47: 1—3, 5, 8 — ліпна; 4, 6, 7 — гончарна.

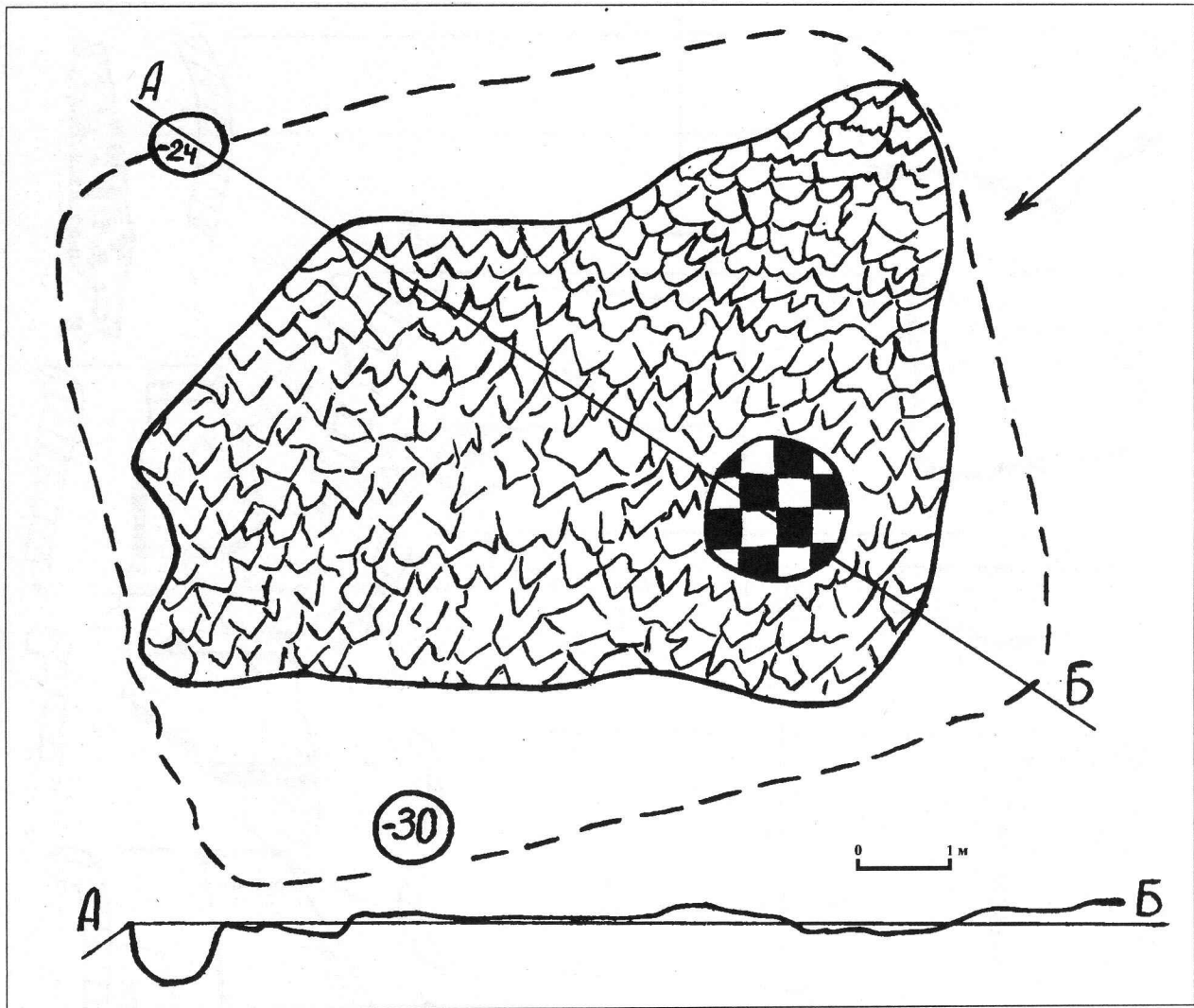

Рис. 32. План та розріз житла № 48.

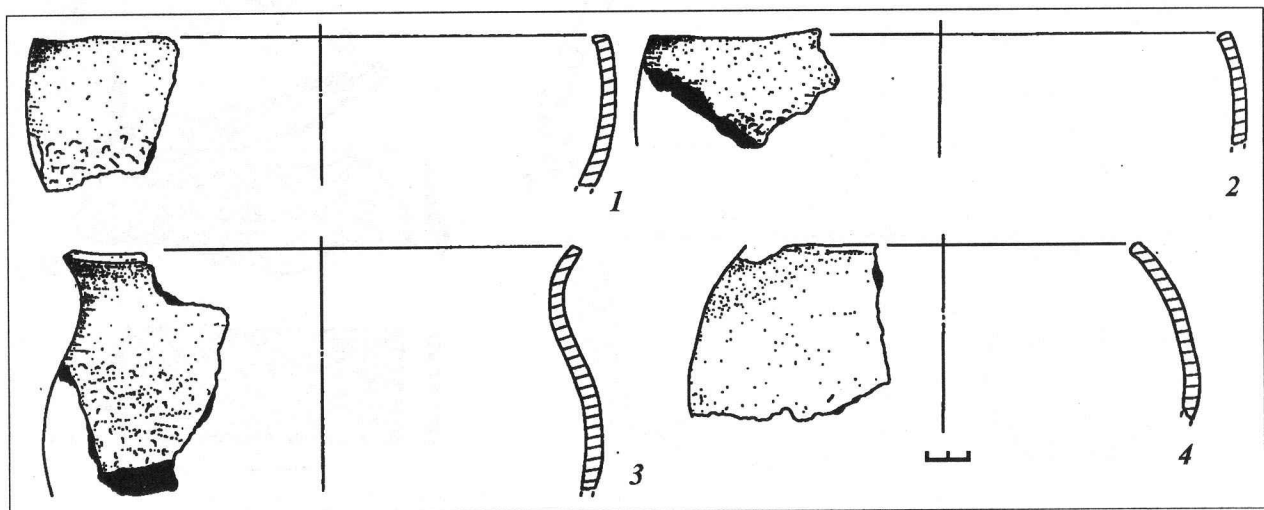

Рис. 33. Липна кераміка з житла № 48 (1—4).

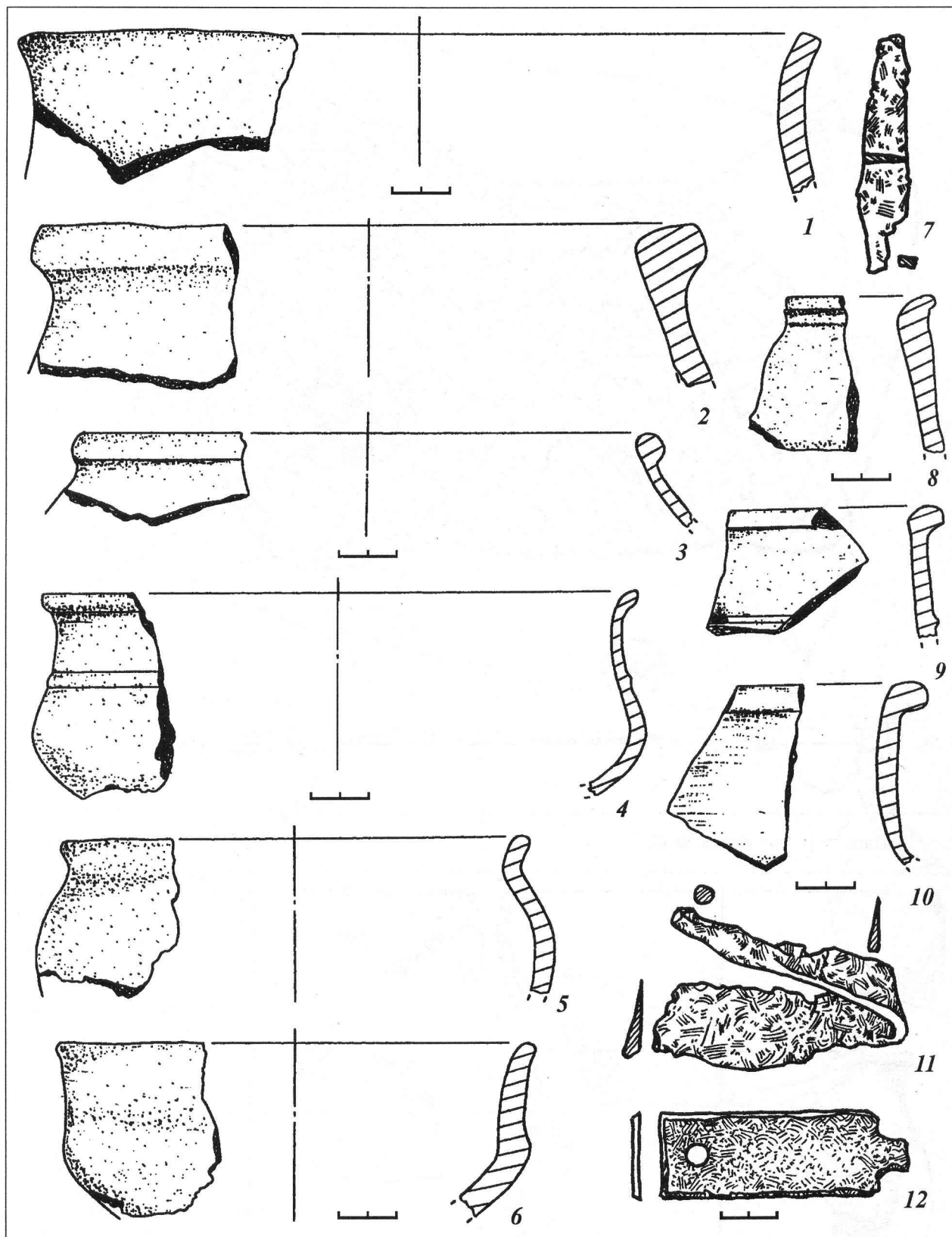

Рис. 34. Знахідки з житла № 48: 1, 5, 6 — ліпна кераміка; 2—4, 8—10 — гончарна кераміка; 7, 11 — залізні ножі; 12 — залізне окуття.

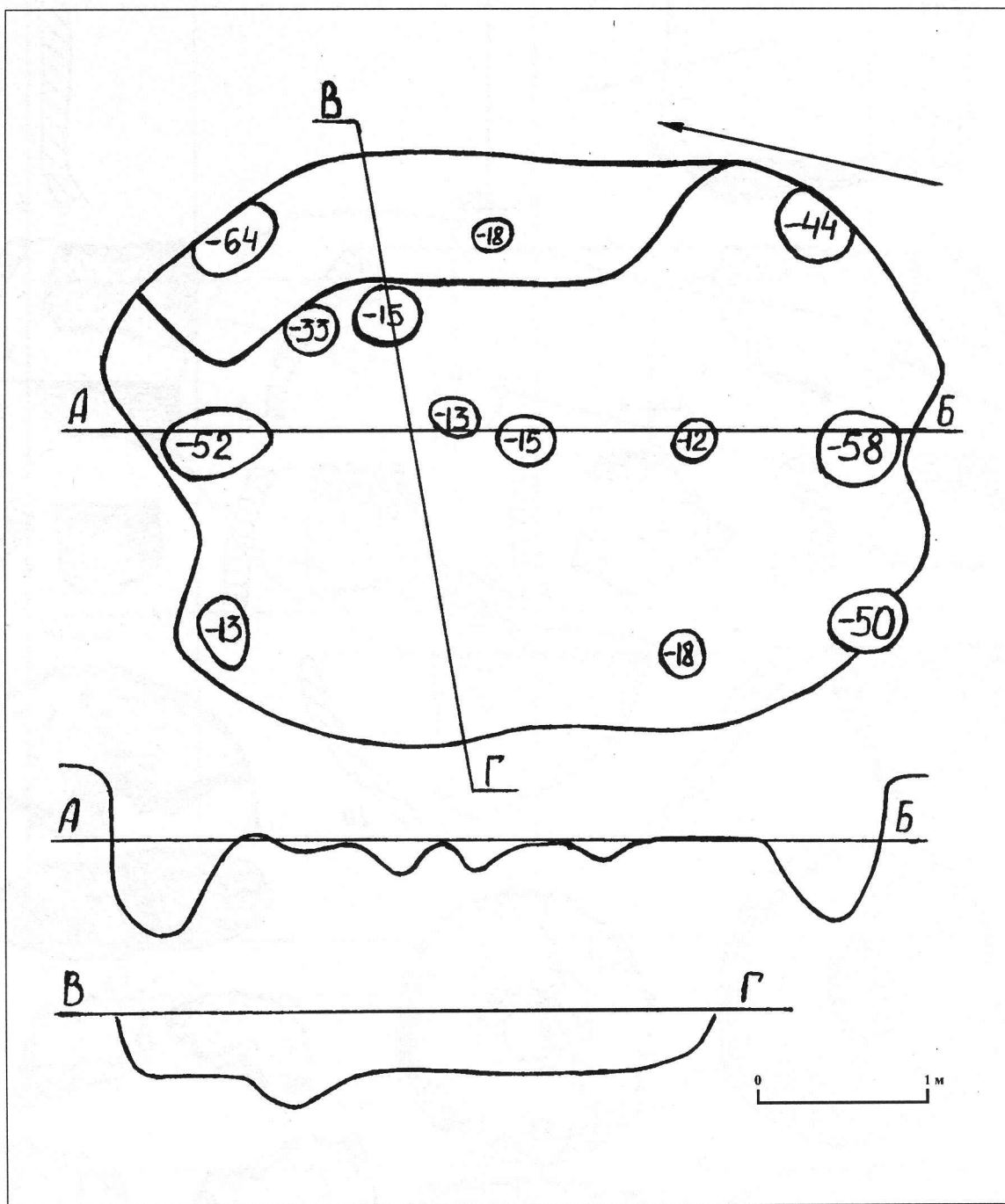

Рис. 35. План та розрізи житла № 50.

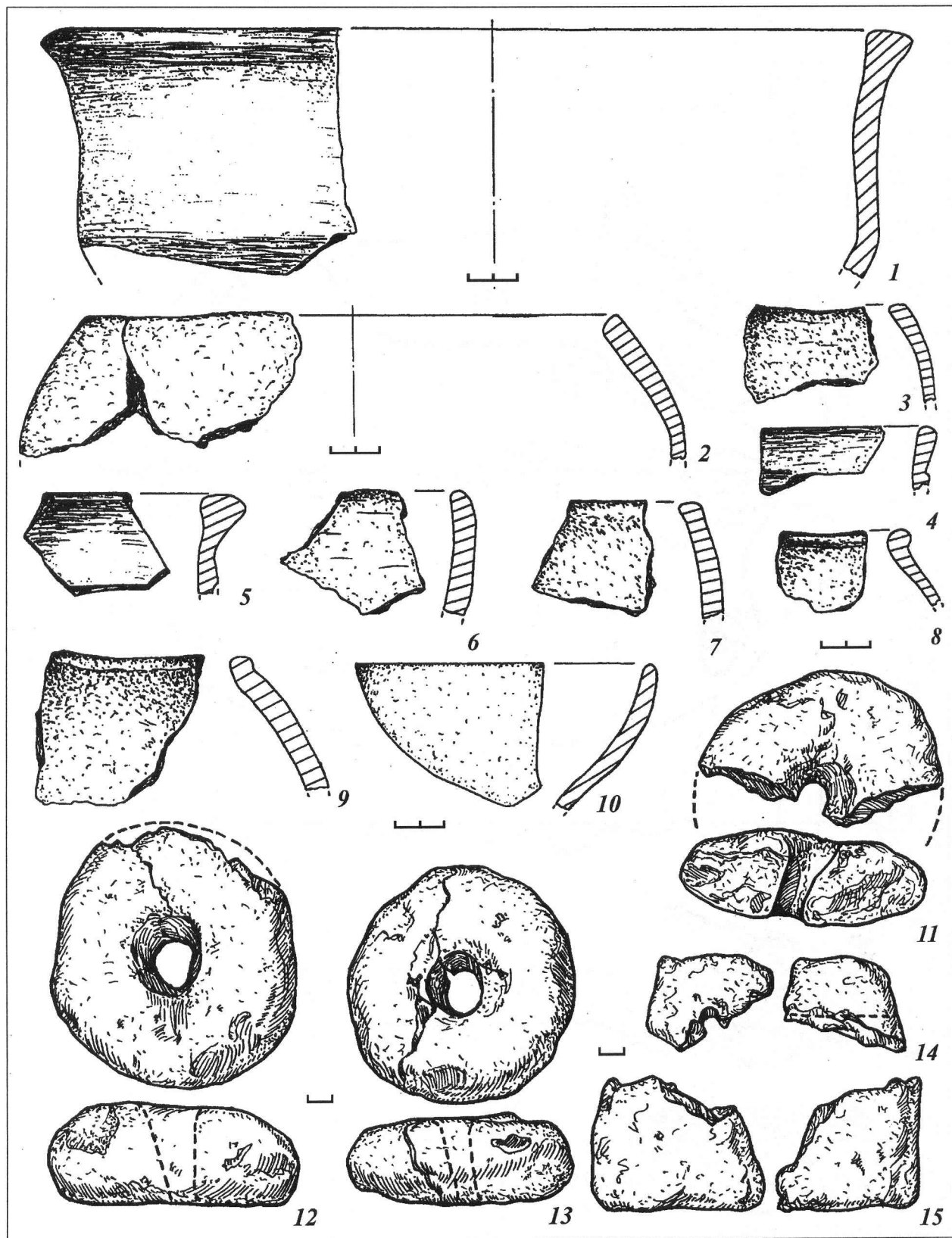

Рис. 36. Знахідки з житла № 50: 1, 4, 5, 8 — гончарна кераміка; 2, 3, 6, 7, 9, 10 — ліпна кераміка; 11—14 — тягарці до рибальських сітей.

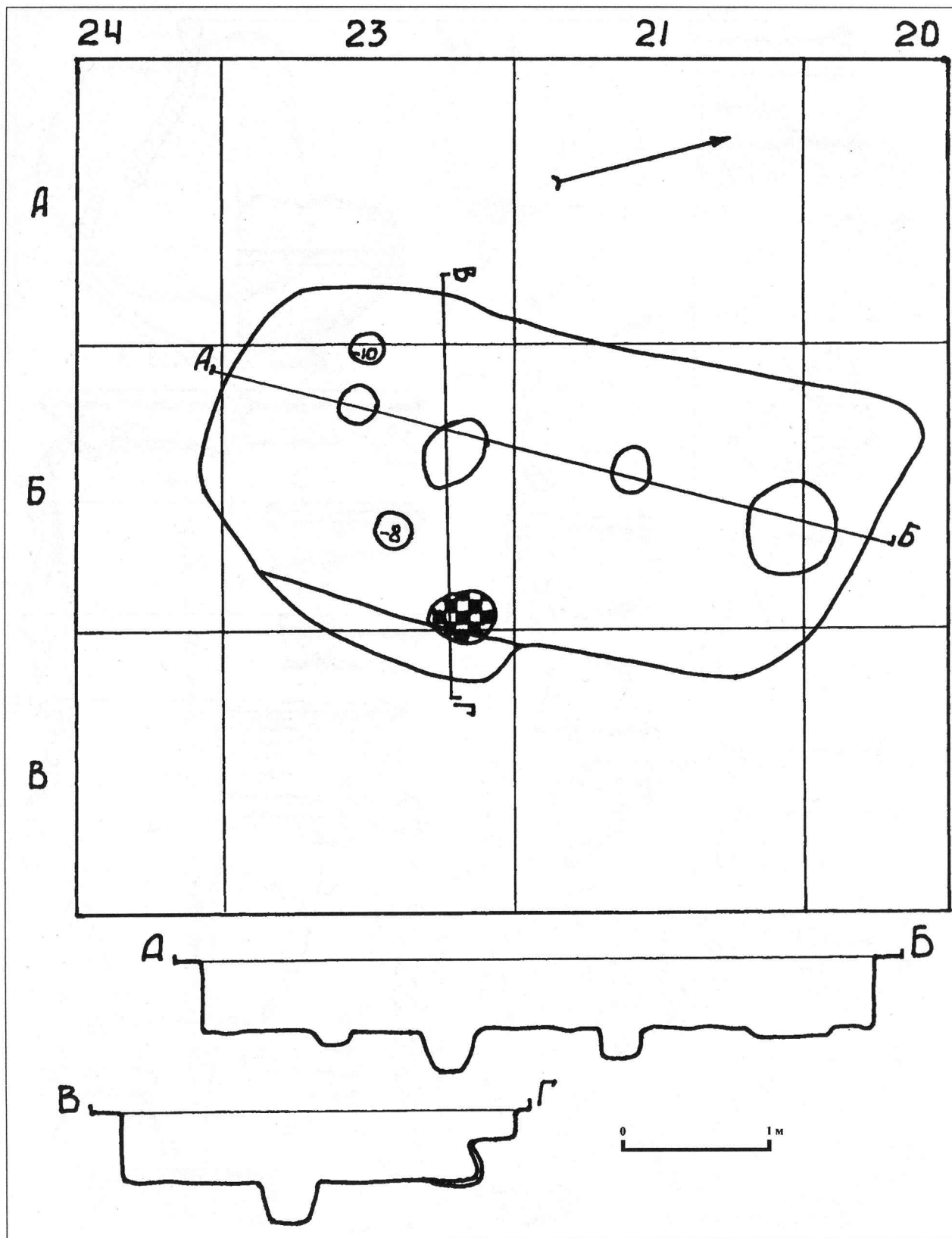

Рис. 37. План та розрізи житла № 54.

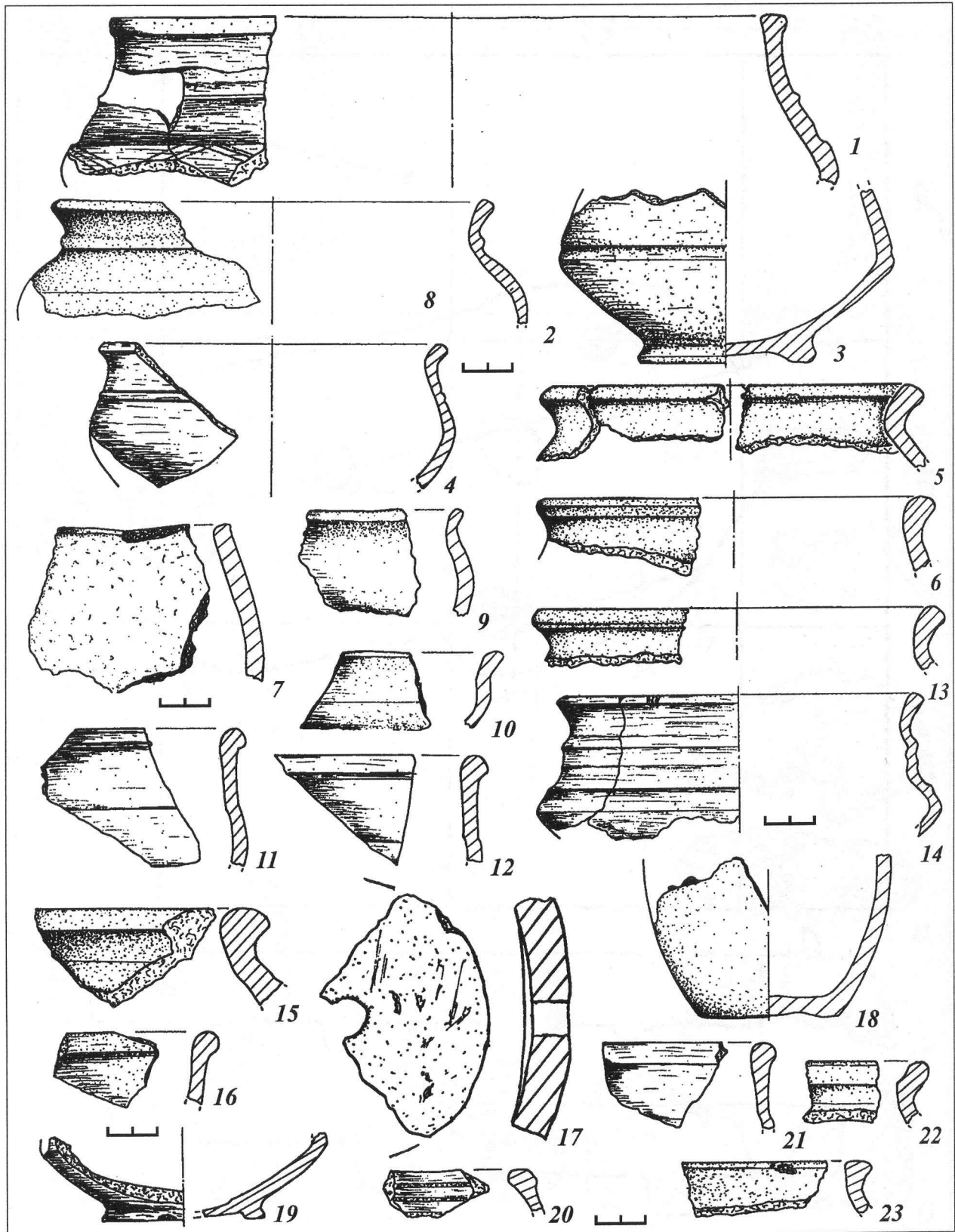

Рис. 38. Знахідки з житла № 54: 1—6, 11—16, 19—23 — гончарна кераміка; 7—10, 18 — ліпна кераміка; 17 — глиняна катушка.

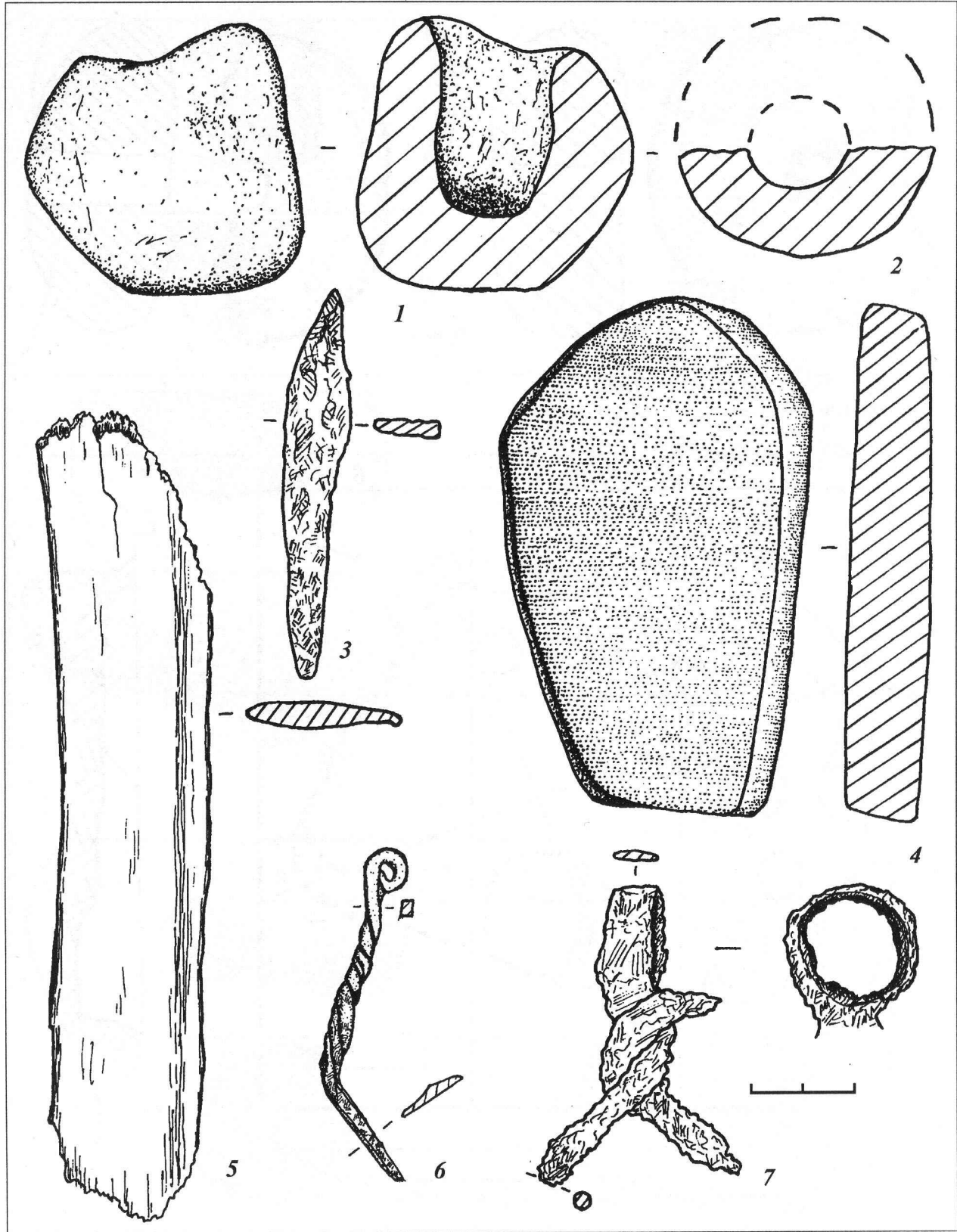

Рис. 39. Знахідки з житла № 54: 1 — кам'яний тигель; 2 — глиняне прясло; 3 — залізний ніж; 4 — кам'яний брусок; 5 — кістяне лоцило; 6 — залізне долото; 7 — пристрій для сушки риби і м'яса.

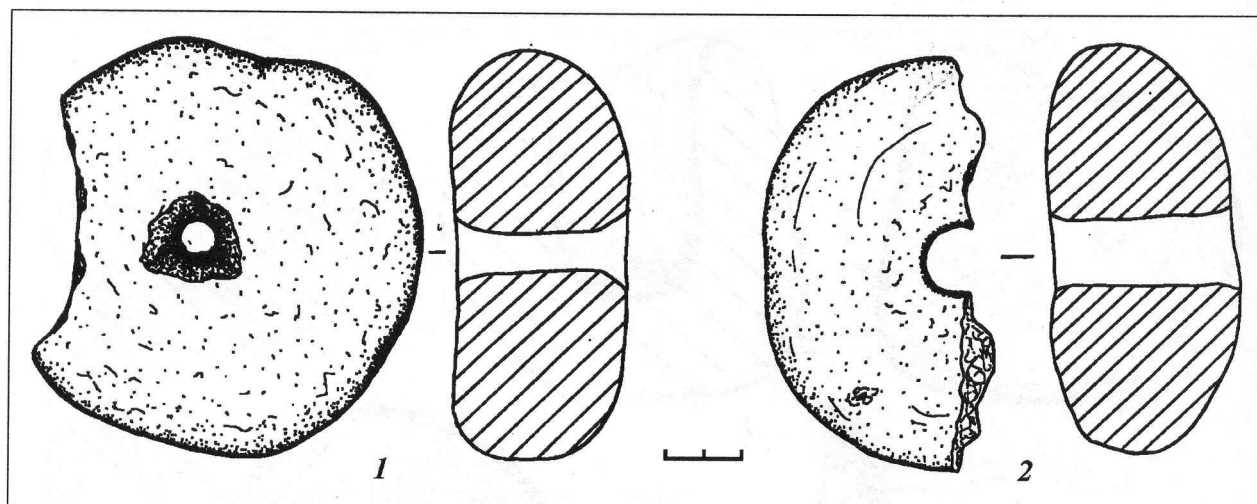

Рис. 40. Глиняні котушки-тягарці з житла № 54.

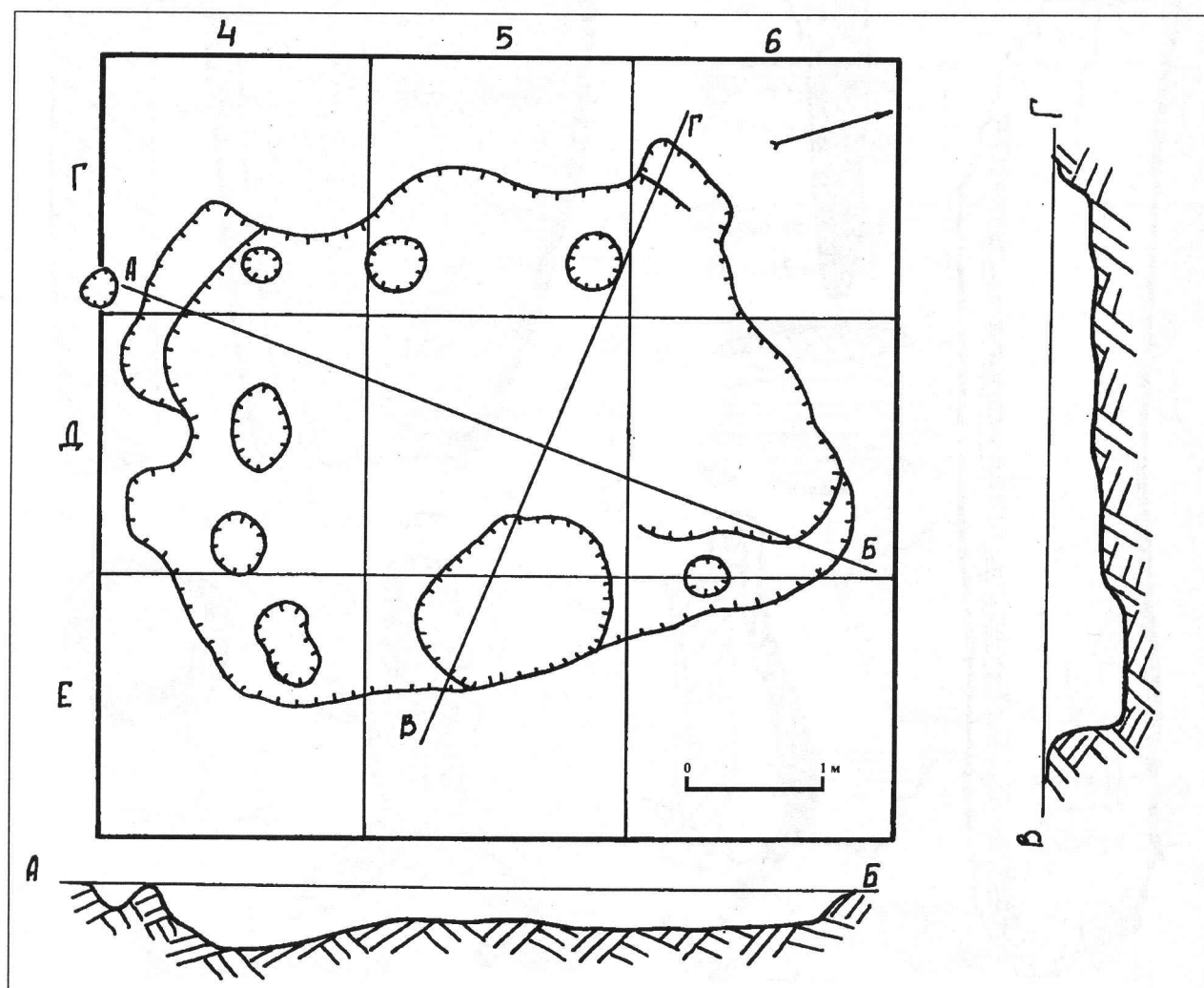

Рис. 41. План та розрізи житла № 67.

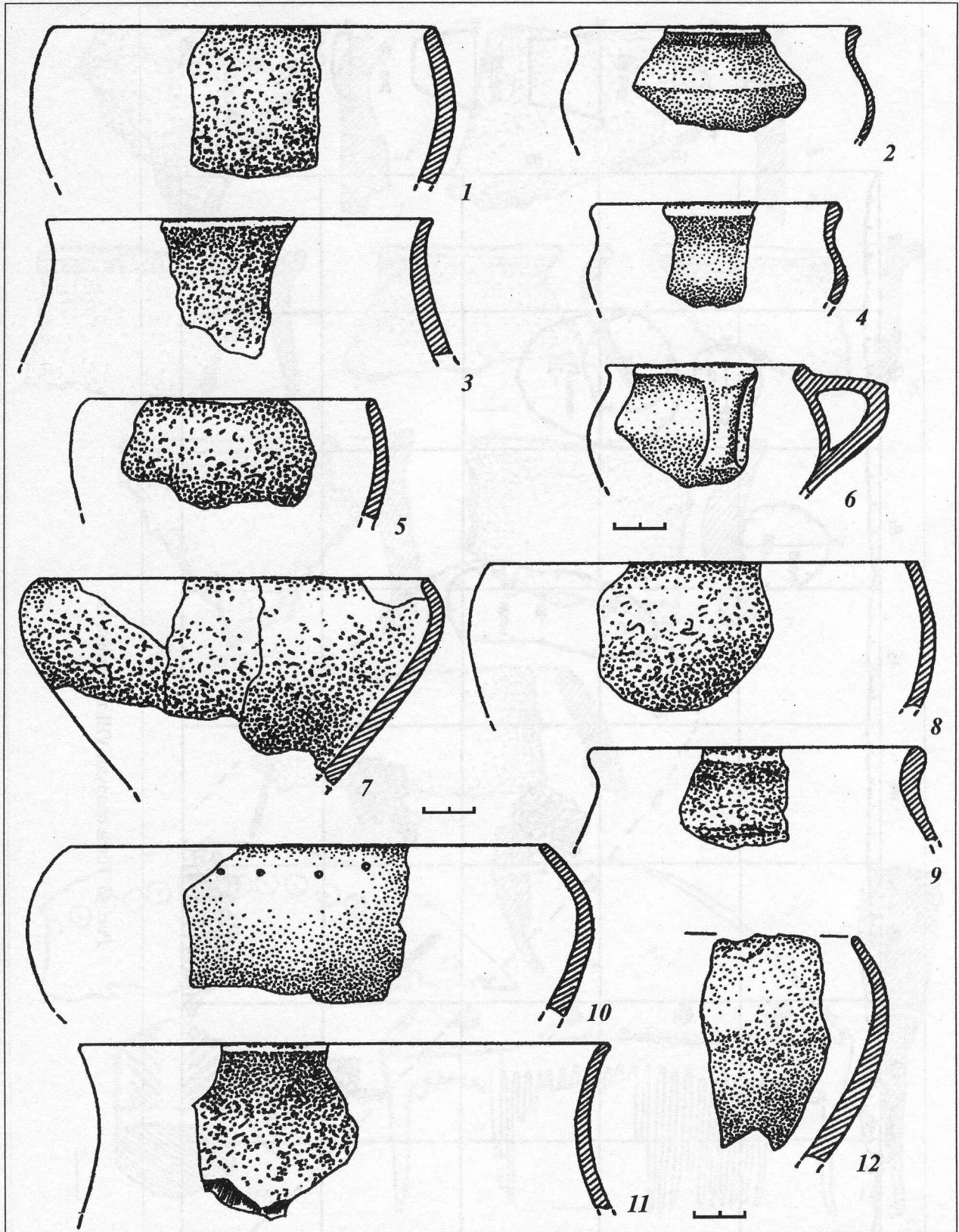

Рис. 42. Знахідки з житла № 67 (1—10) та господарської ями 48 (11, 12): 1, 4—12 — ліпна кераміка; 2—4 — гончарна кераміка.

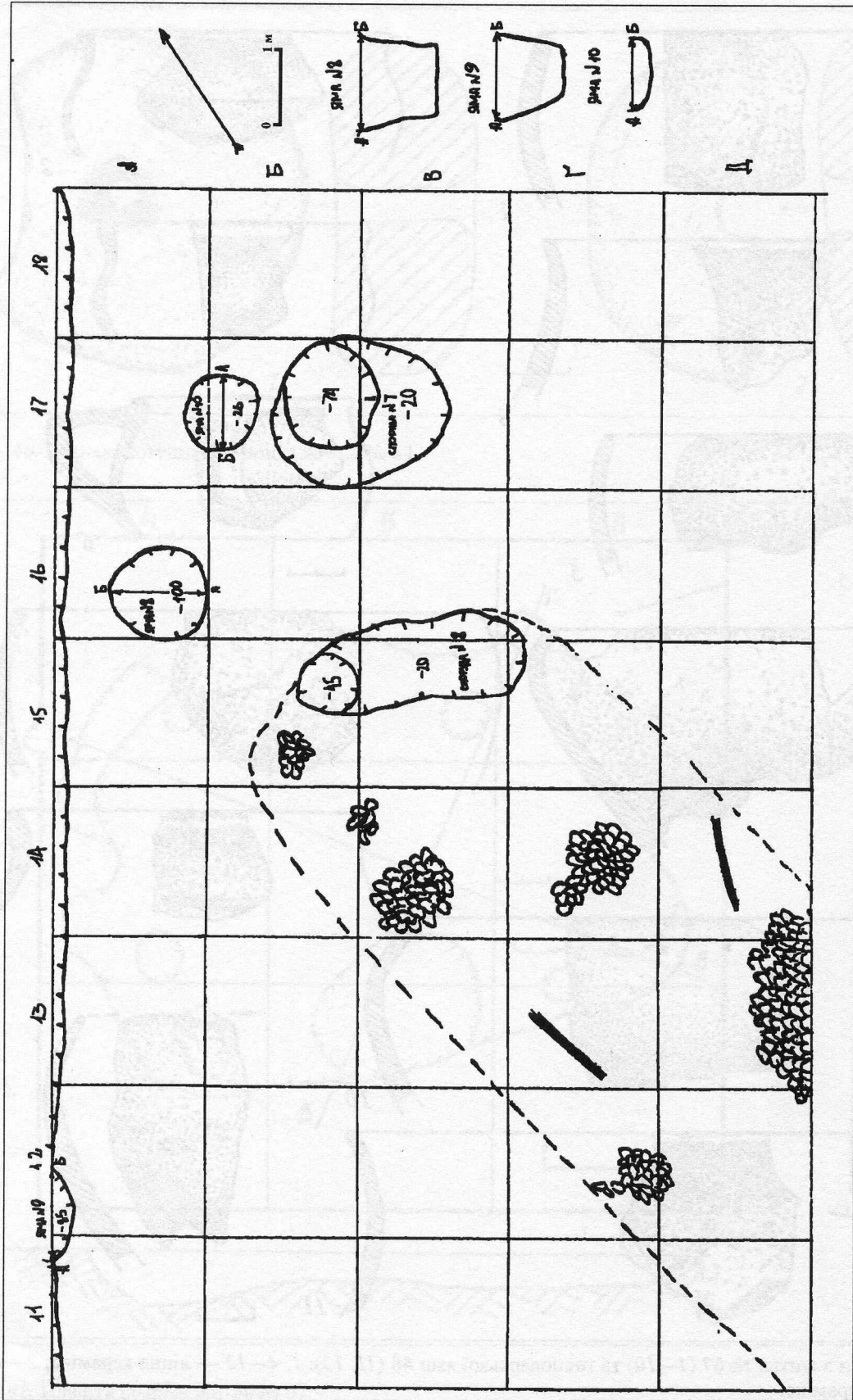

Рис. 43. План споруди VIII та розрізи ям.

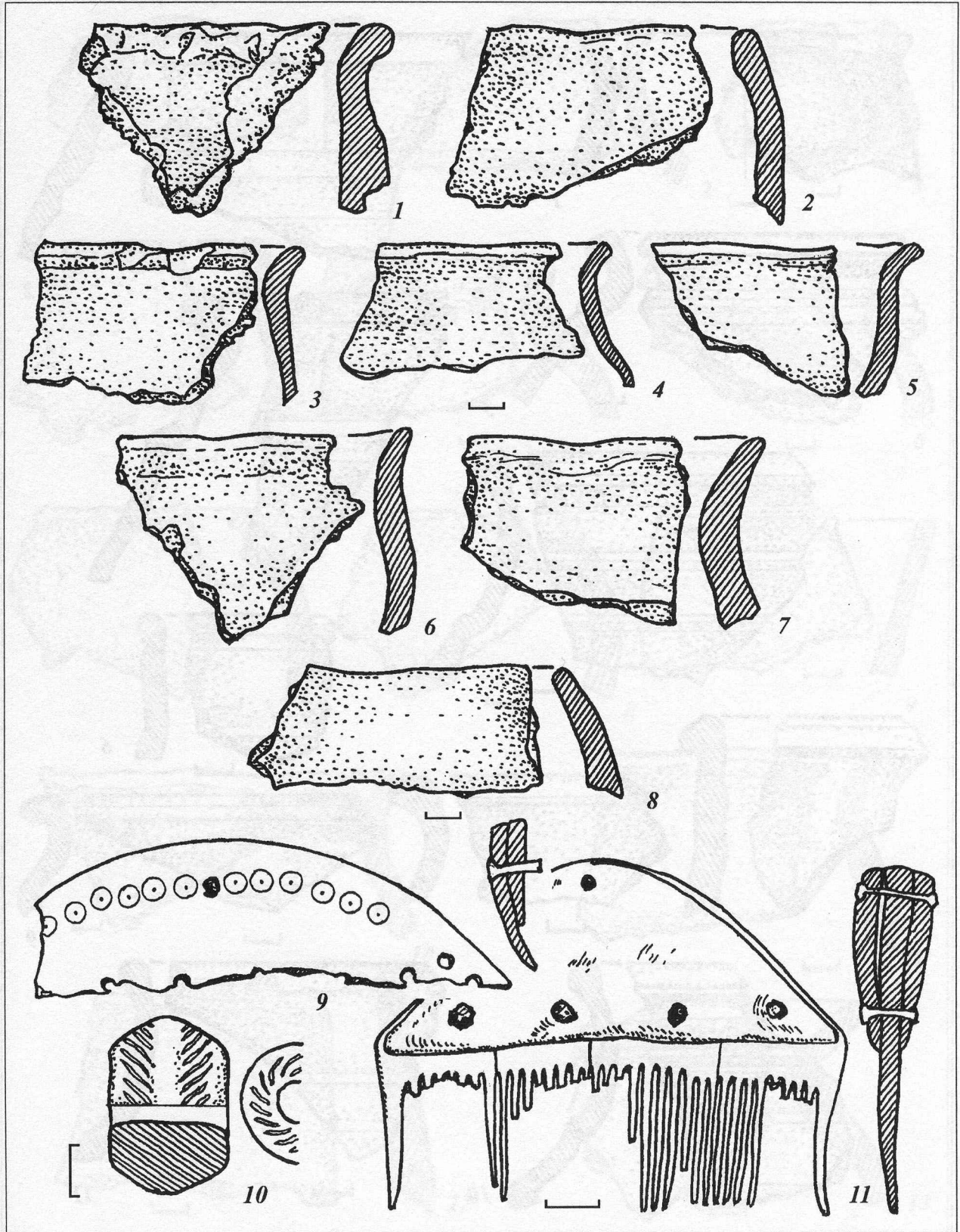

Рис. 44. Знахідки з споруди VIII: 1—8 — ліпна кераміка; 9, 11 — кістяні гребені; 10 — глиняне прясло.

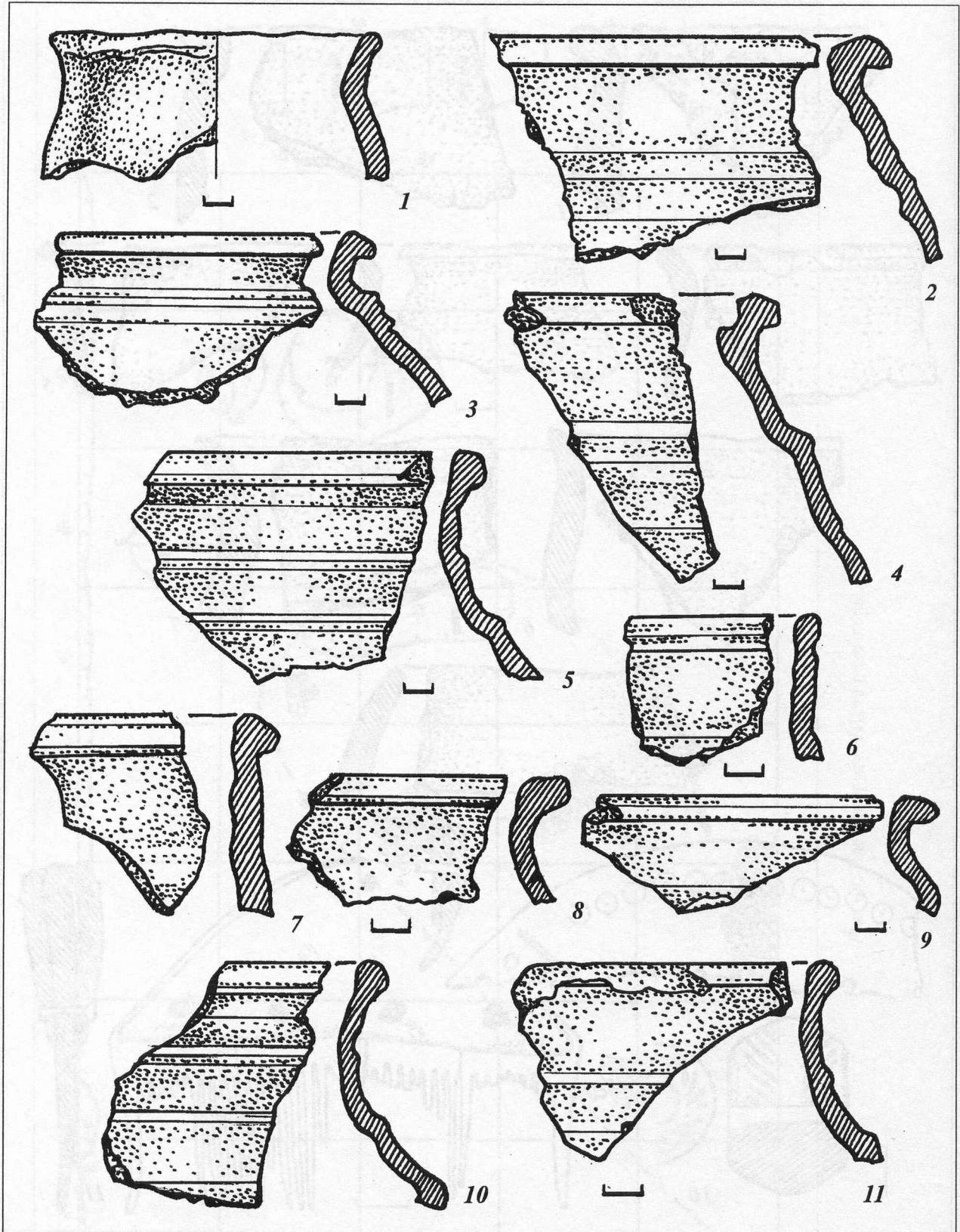

Рис. 45. Кераміка з споруди VIII: 1 — ліпна; 2—11 — гончарна.

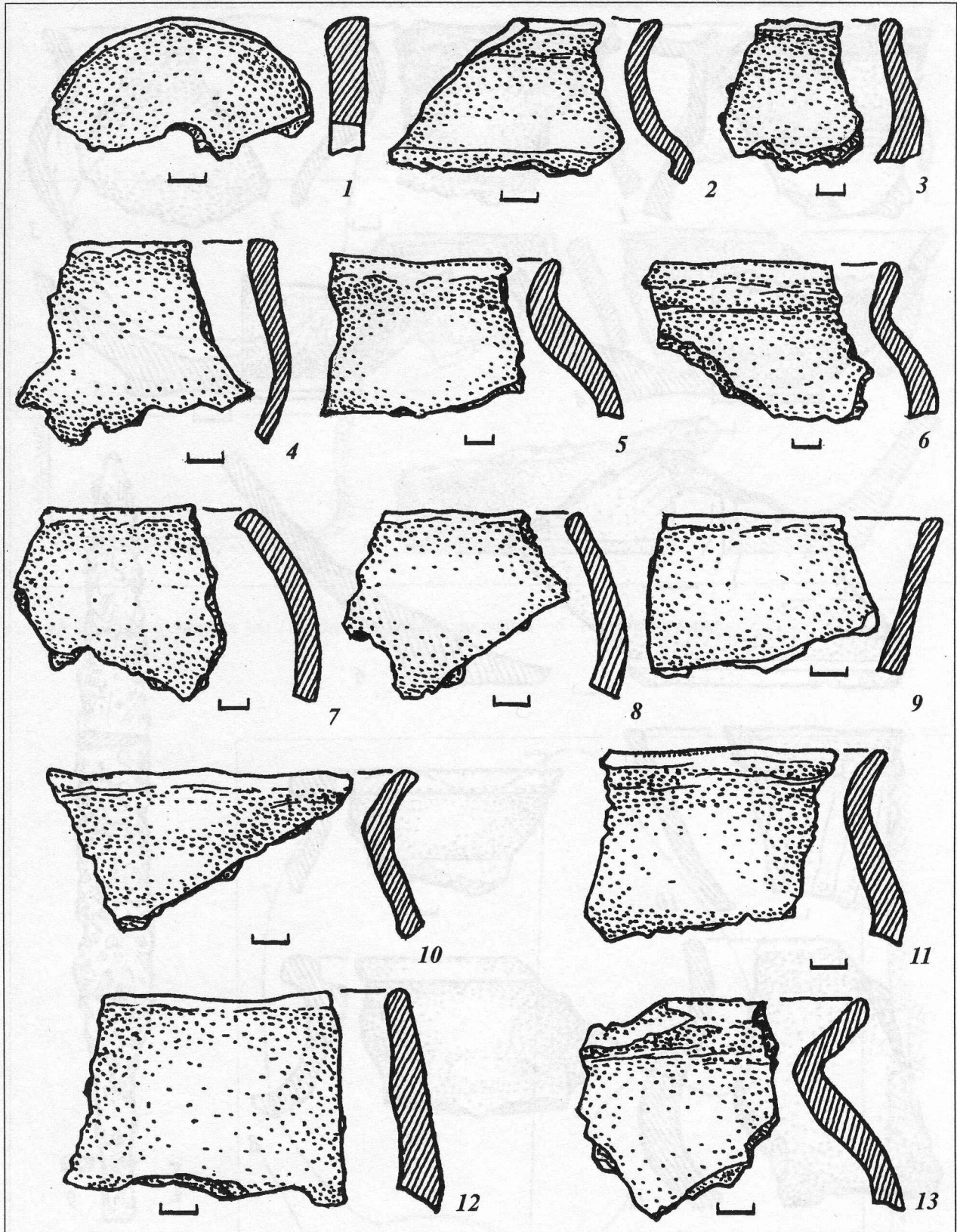

Рис. 46. Знахідки з споруди VIII: 1 — глиняне прясло; 2—13 — ліпна кераміка.

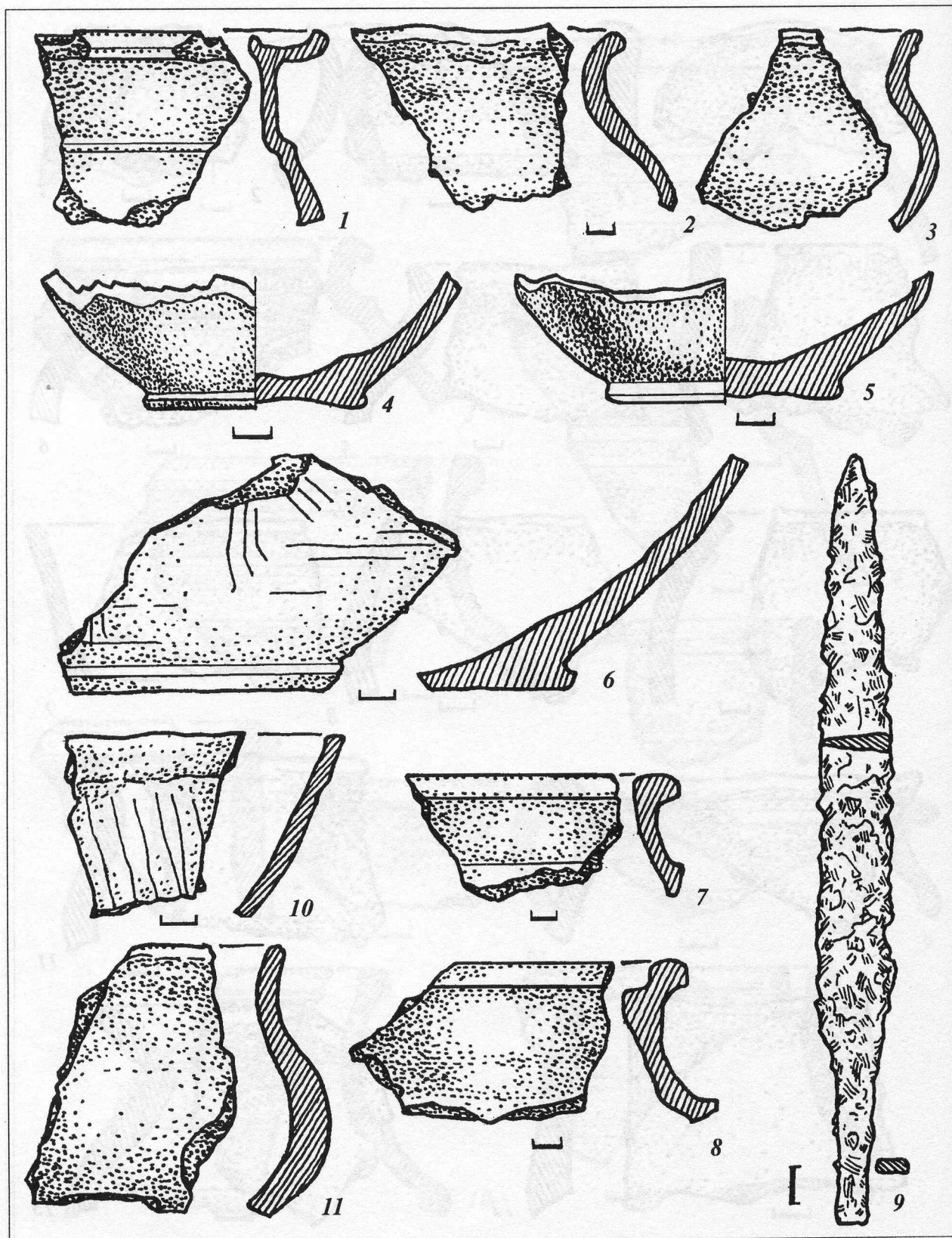

Рис. 47. Знахідки з споруди VIII: 1, 4—8 — гончарна кераміка; 2, 3, 10, 11 — ліпна кераміка; 9 — залізний ніж.

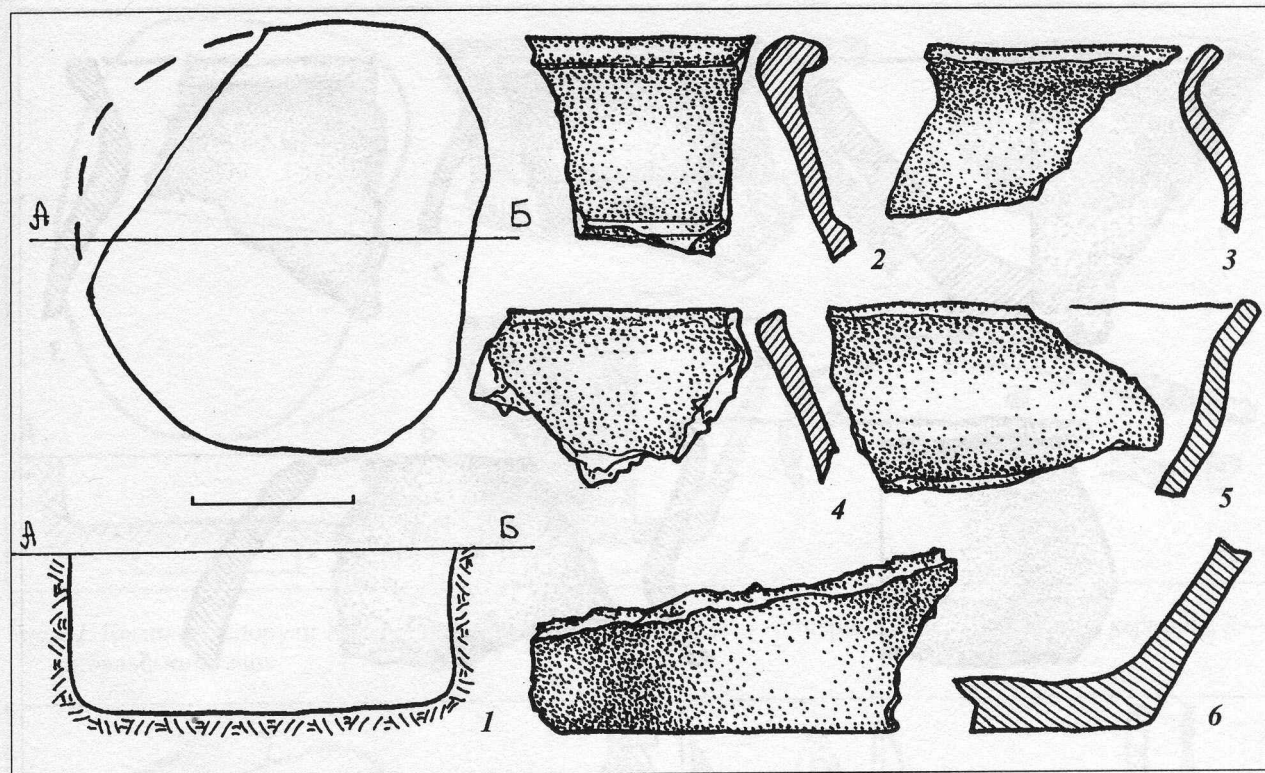

Рис. 48. Комплекс споруди IX: 1 — план та розріз споруди, 2—6 — ліпна кераміка.

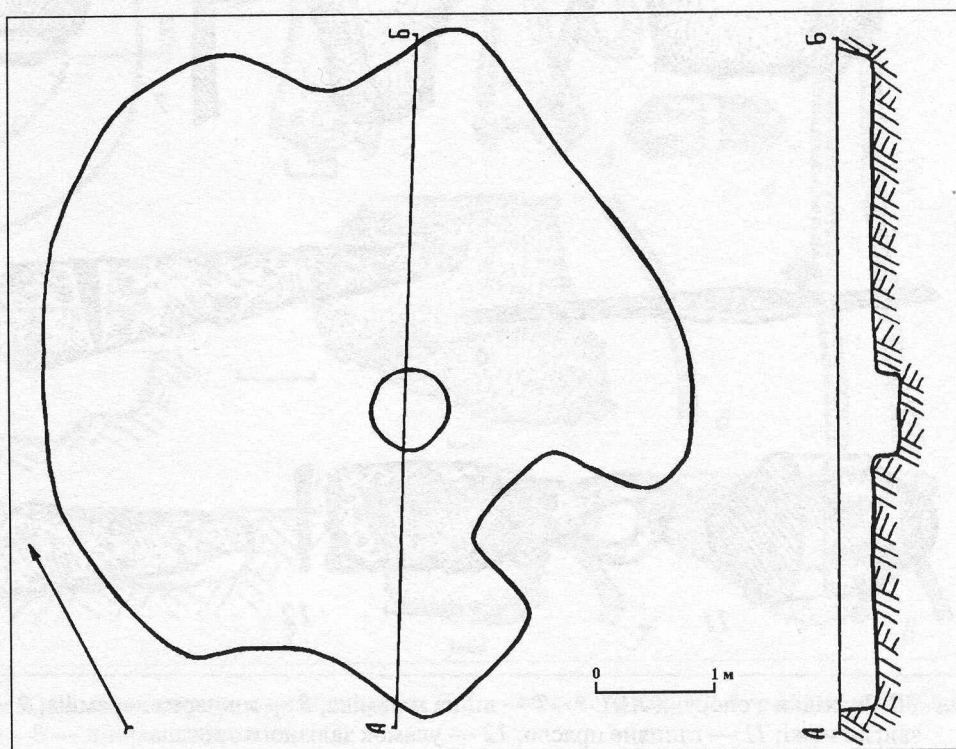

Рис. 49. План та розріз споруди XIII.

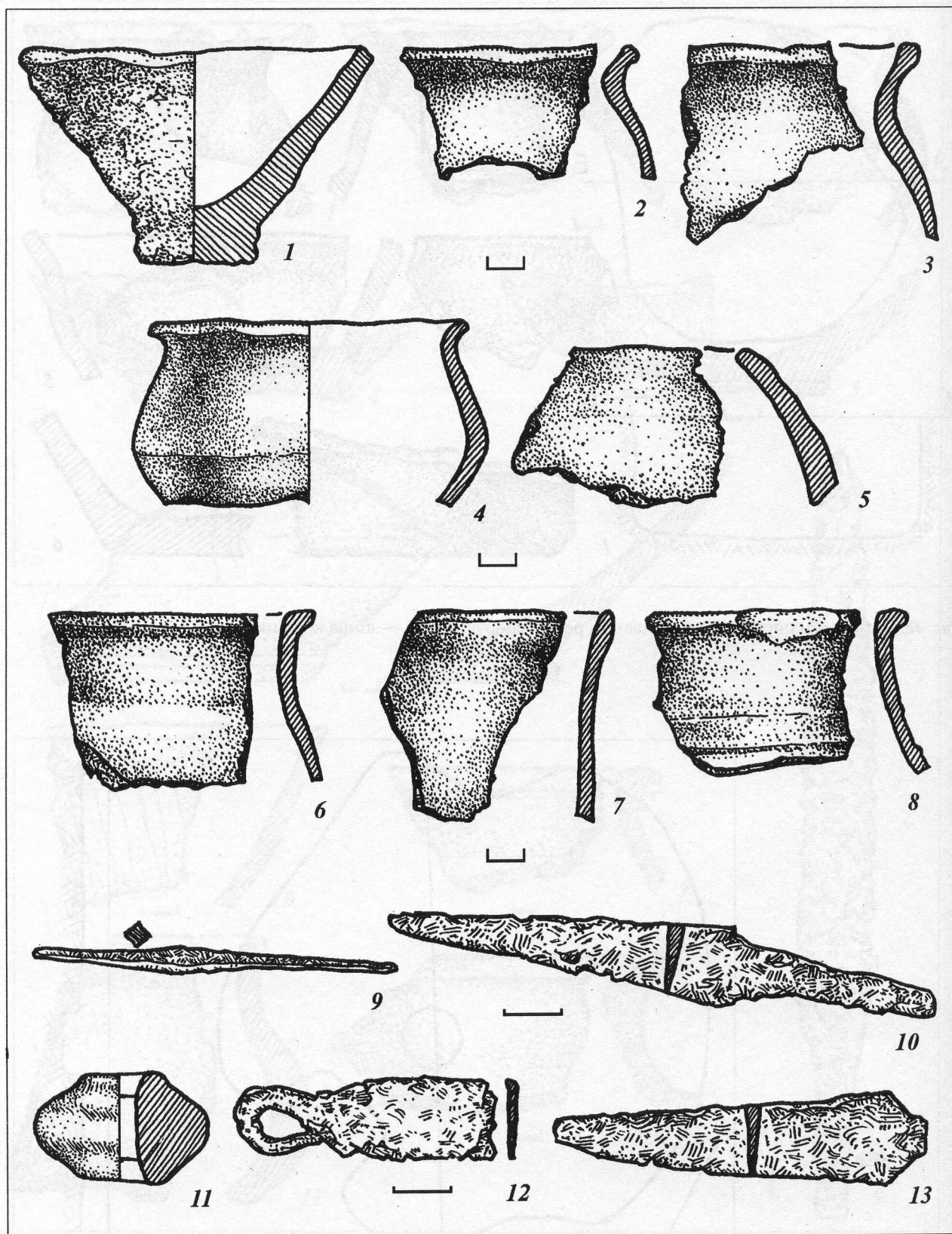

Рис. 50. Знахідки з споруди XIII: 1—7 — ліпна кераміка; 8 — гончарна кераміка; 9 — залізне шило; 10, 13 — залізні ножі; 11 — глиняне прясло; 12 — уламок залізного кресала.

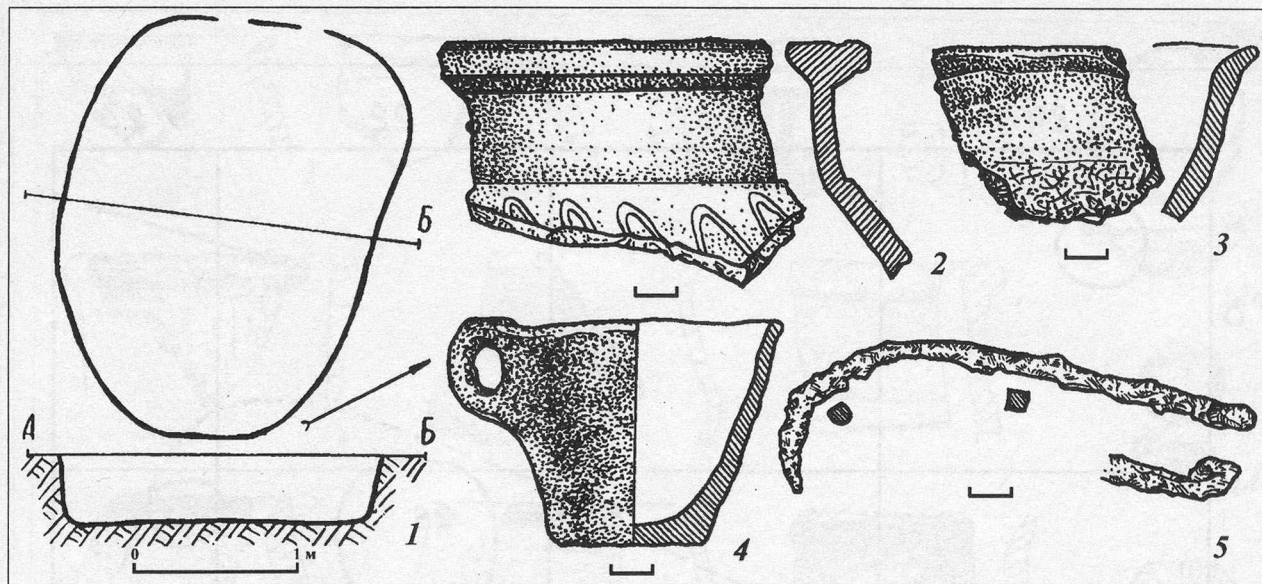

Рис. 51. Комплекс споруди XV: 1 — план та розріз споруди; 2 — гончарний глек; 3, 4 — ліпна кераміка; 5 — рибальський гачок.

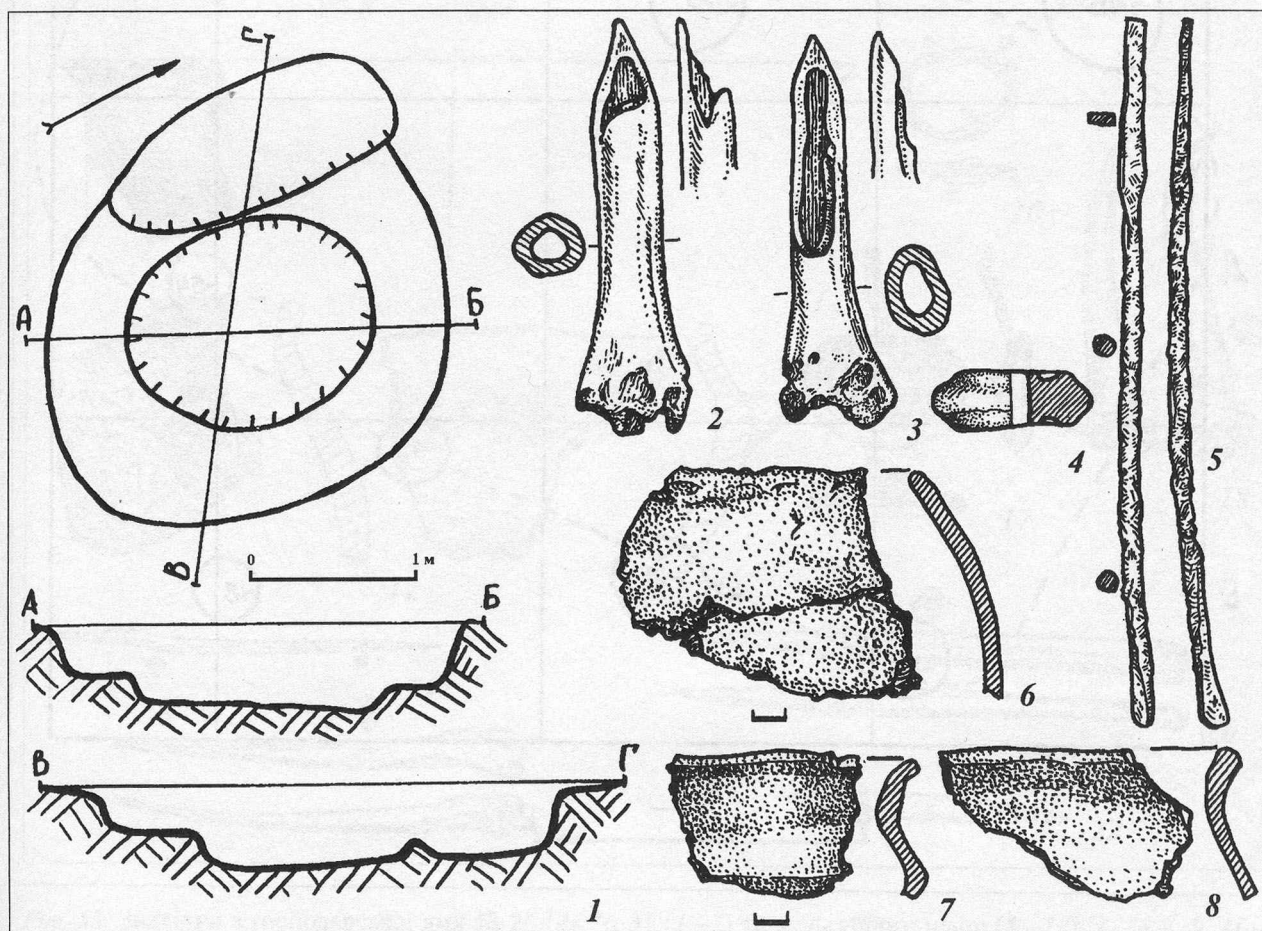

Рис. 52. Комплекс споруди XVII: 1 — план та розрізи споруди; 2, 3 — кістяні проколки; 4 — глиняне прясло; 5 — залізне долото; 6—8 — ліпна кераміка.

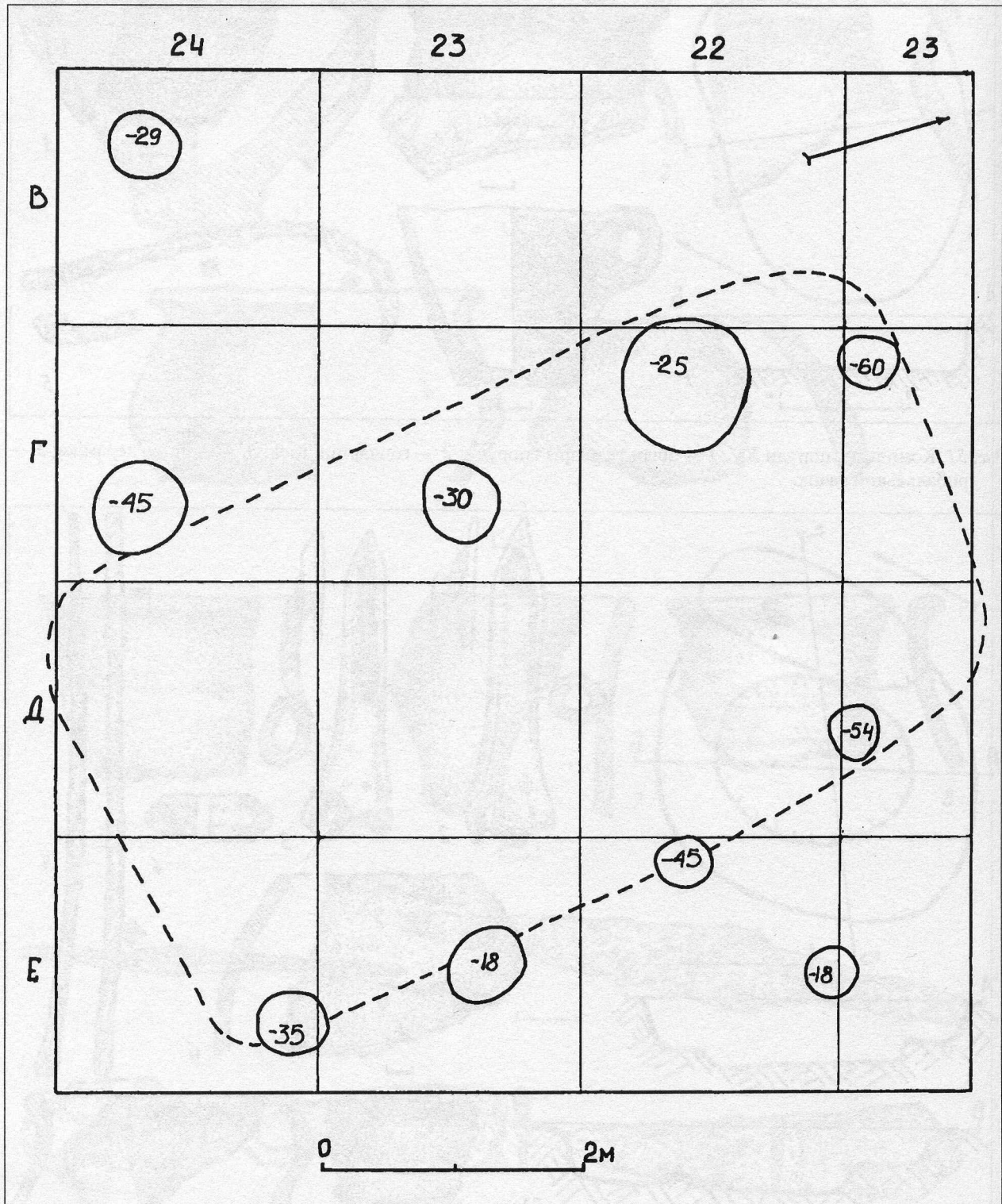

Рис. 52а. План споруди XXIII.

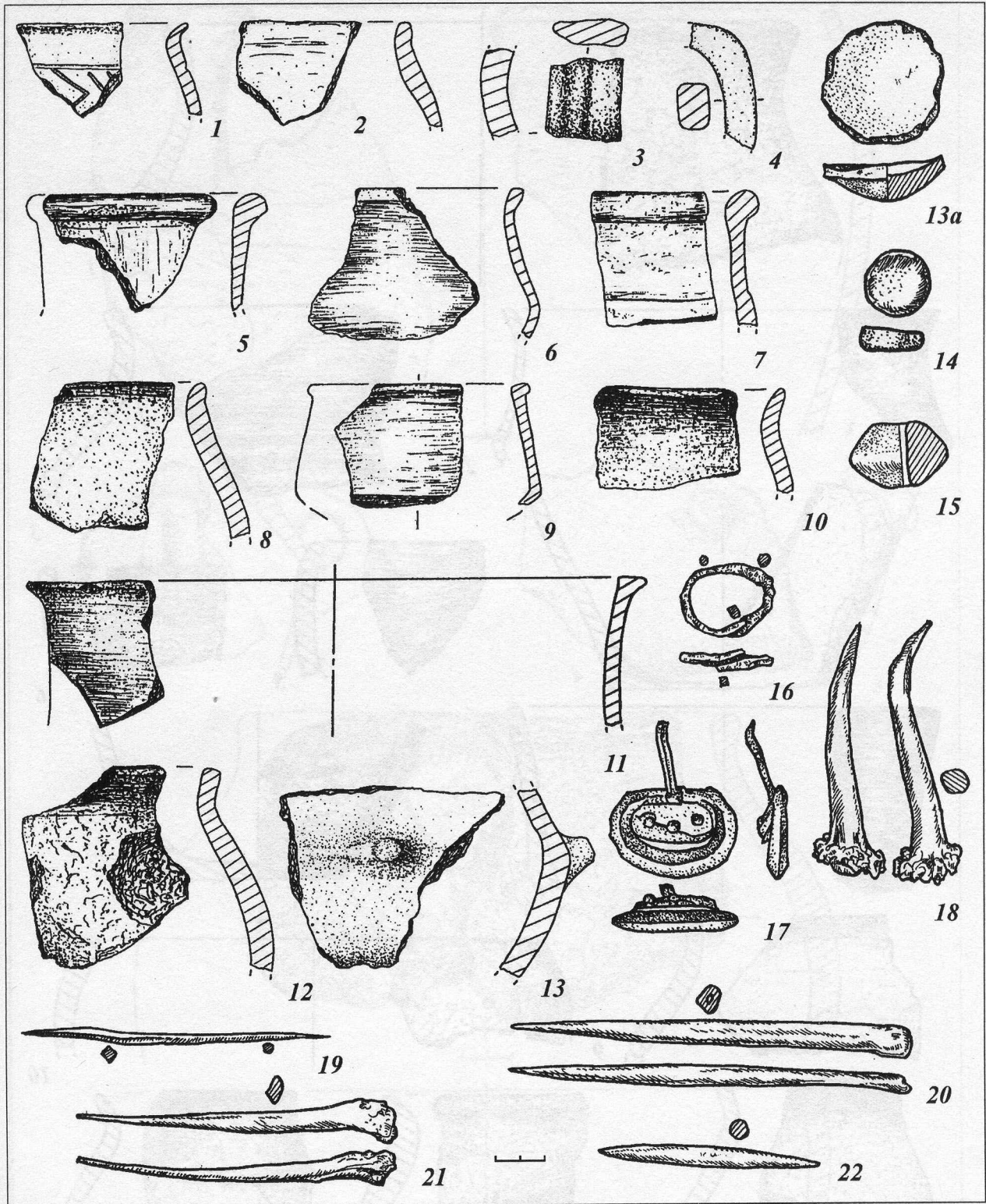

Рис. 53. Знахідки з господарської ями № 26 (4), № 31 (1—3) та культурного шару (5—22): 1, 5—7, 9, 11 — гончарна кераміка; 2, 8, 10, 12, 13 — ліпна кераміка; 3, 4 — уламки ручок амфор; 13, 14 — гральні жетони; 15 — глиняне прясло; 16 — залізне окуття; 17 — бронзова поясна пряжка; 18, 20, 21 — кістяні проколки; 19 — залізне шило; 22 — кістяна жіноча заколка.

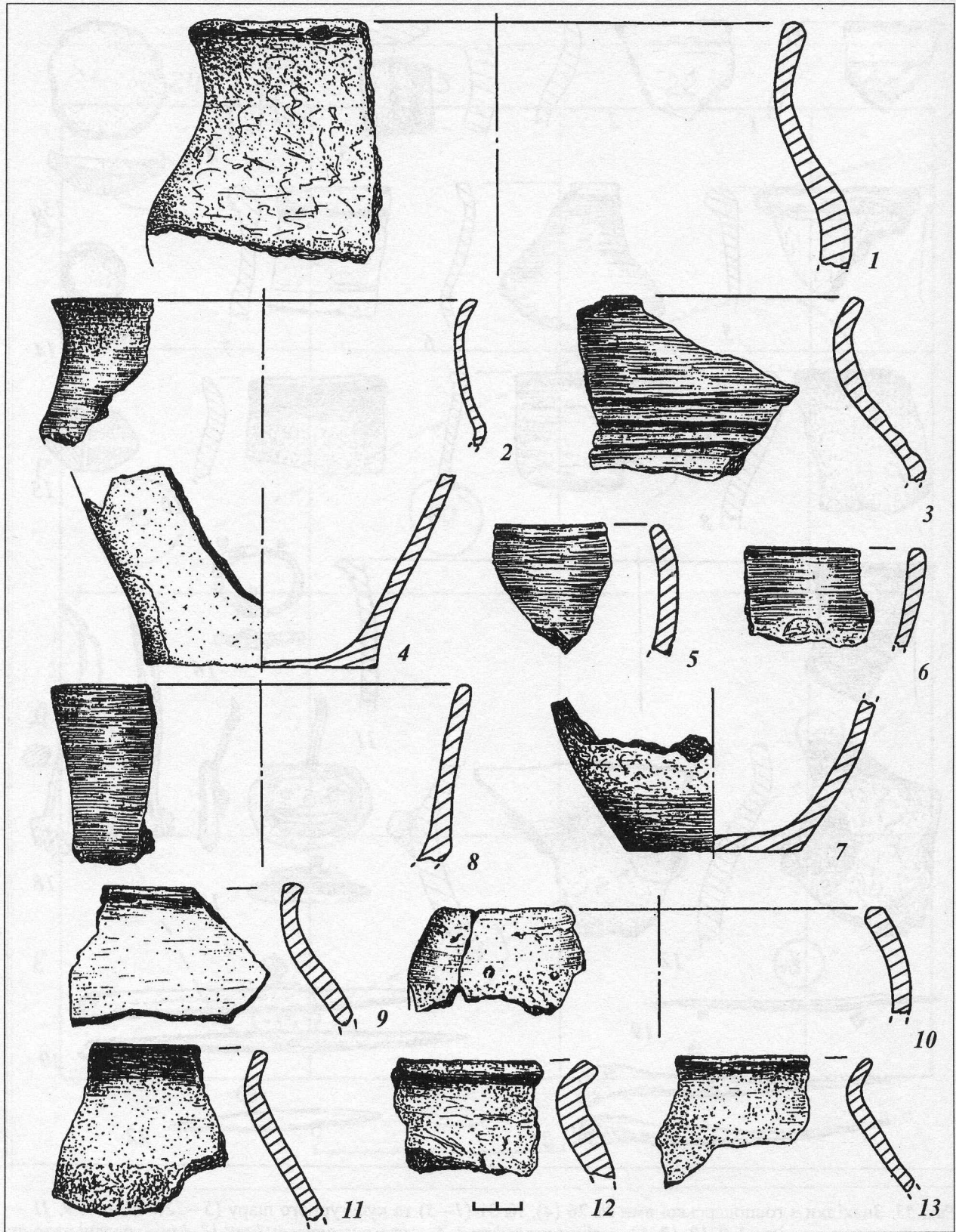

Рис. 54. Липна кераміка з культурного шару (1—12).

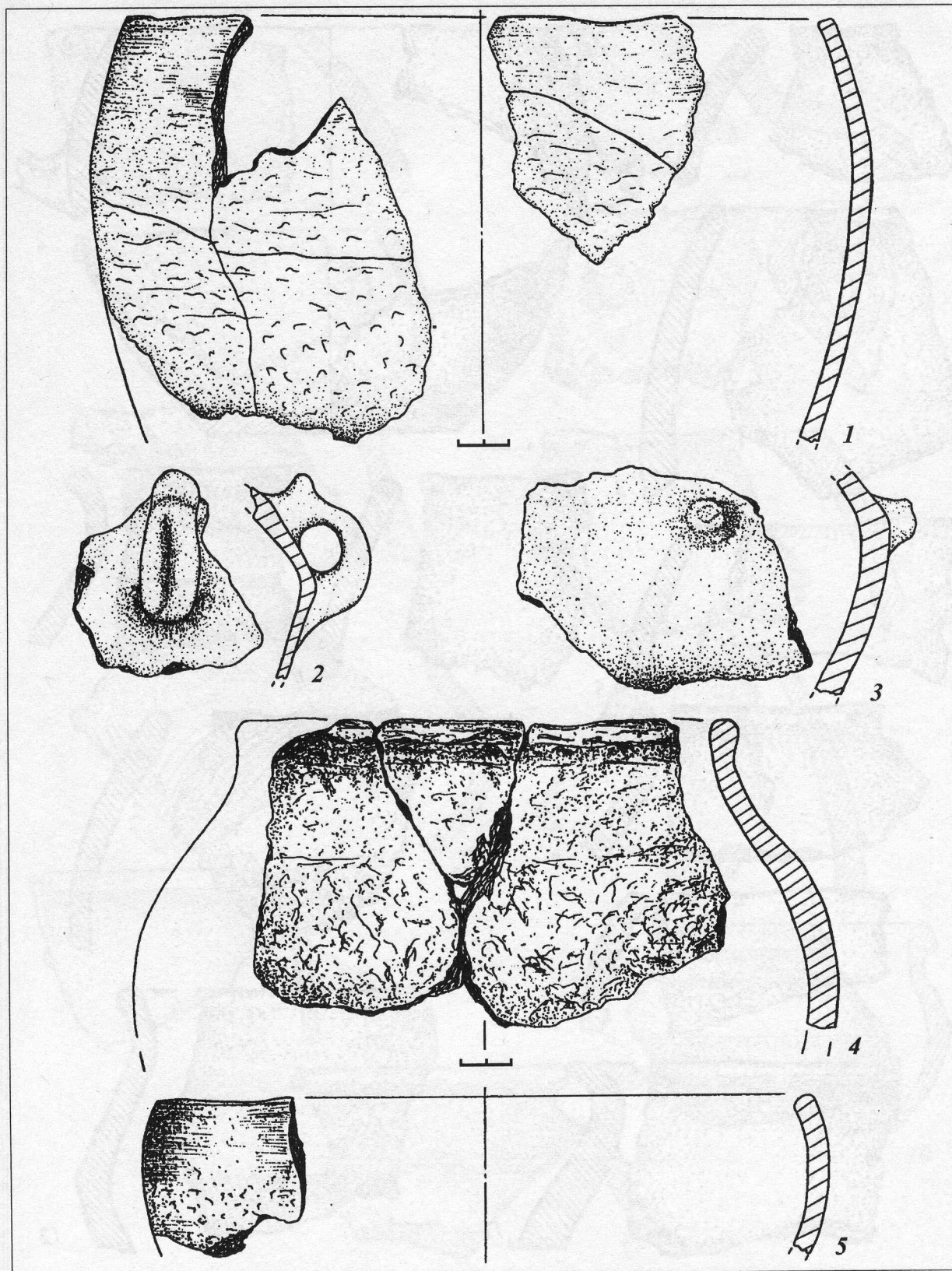

Рис. 55. Липна кераміка з культурного шару (1—5).

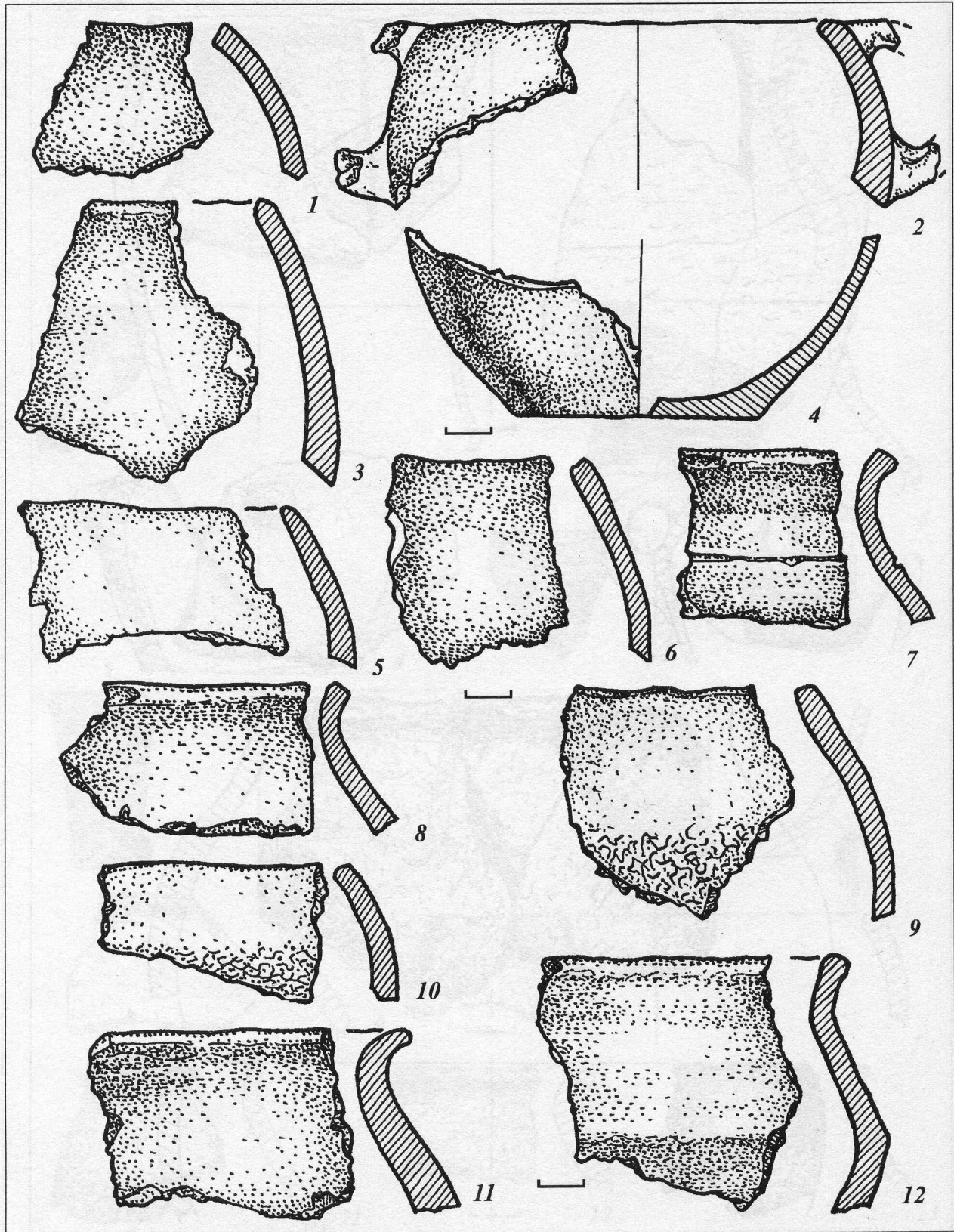

Рис. 56. Липна кераміка з культурного шару (1—12).

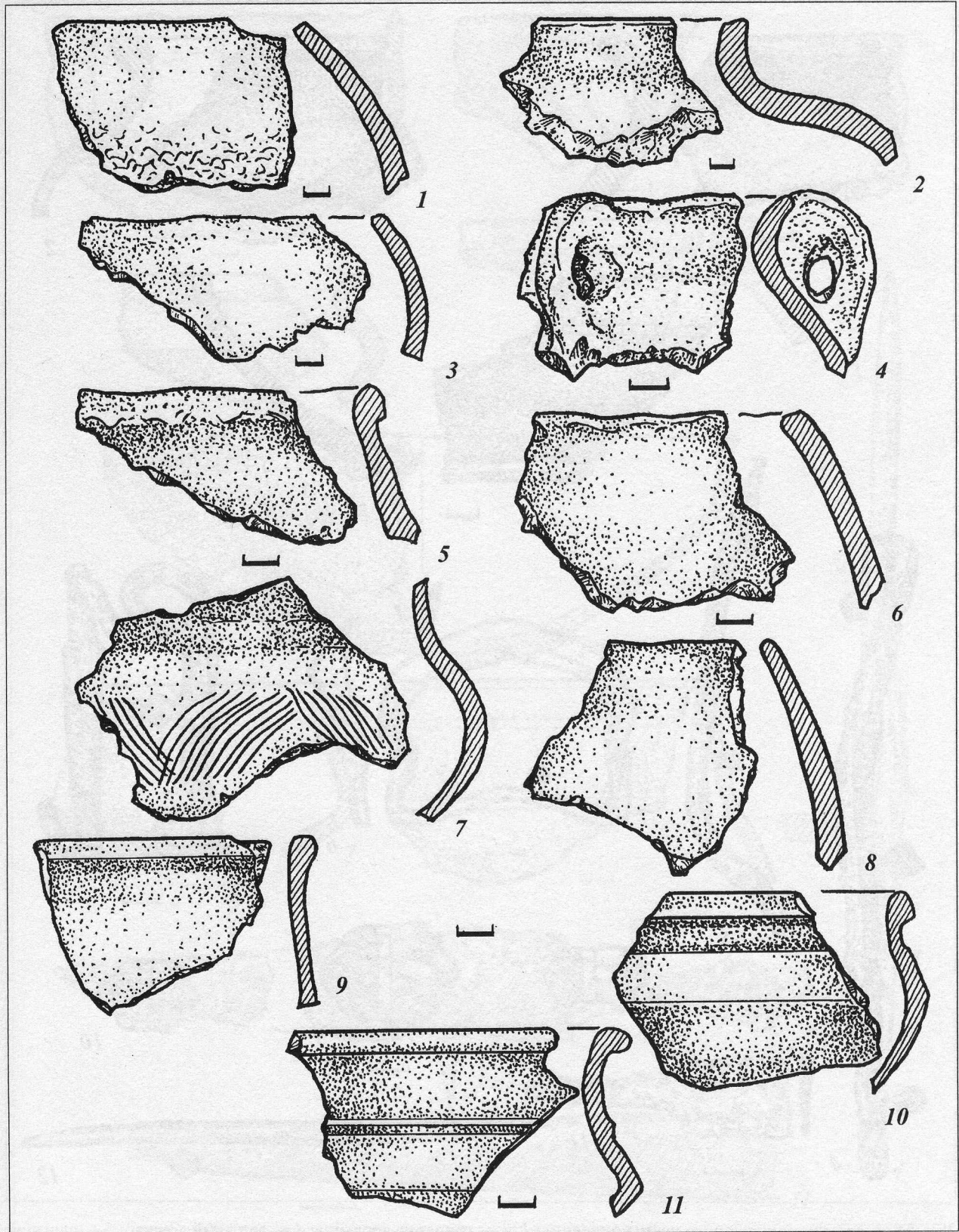

Рис. 57. Кераміка з культурного шару: 1—9 — ліпна; 10, 11 — гончарна.

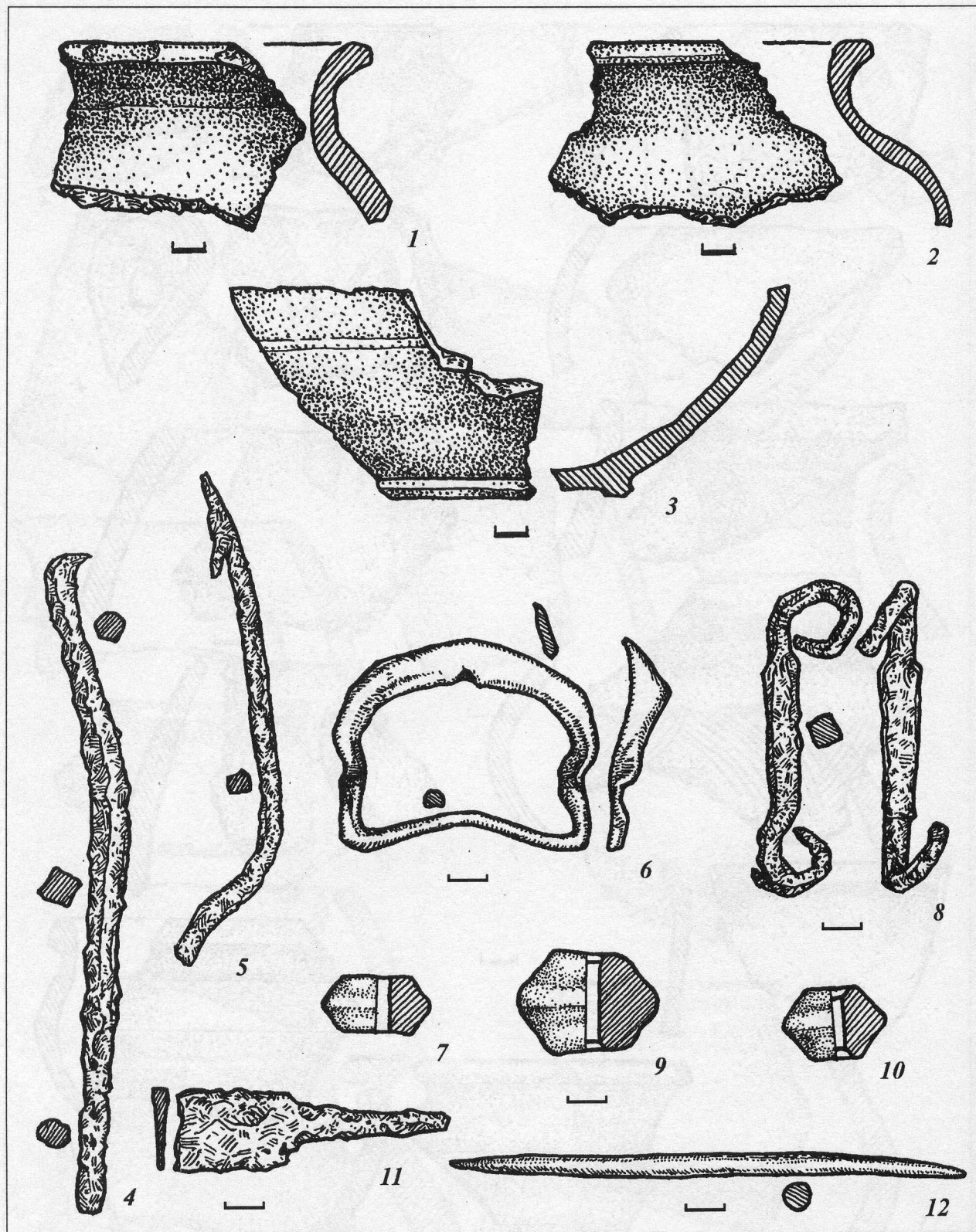

Рис. 58. Знахідки з культурного шару поселення: 1, 2 — гончарна кераміка; 4 — залізний ложкар; 5 — залізний гарпун; 6 — бронзова поясна пряжка; 7, 9, 10 — глиняні прясла; 8 — залізний псалій; 11 — уламок залізного ножа; 12 — кістяна заколка.

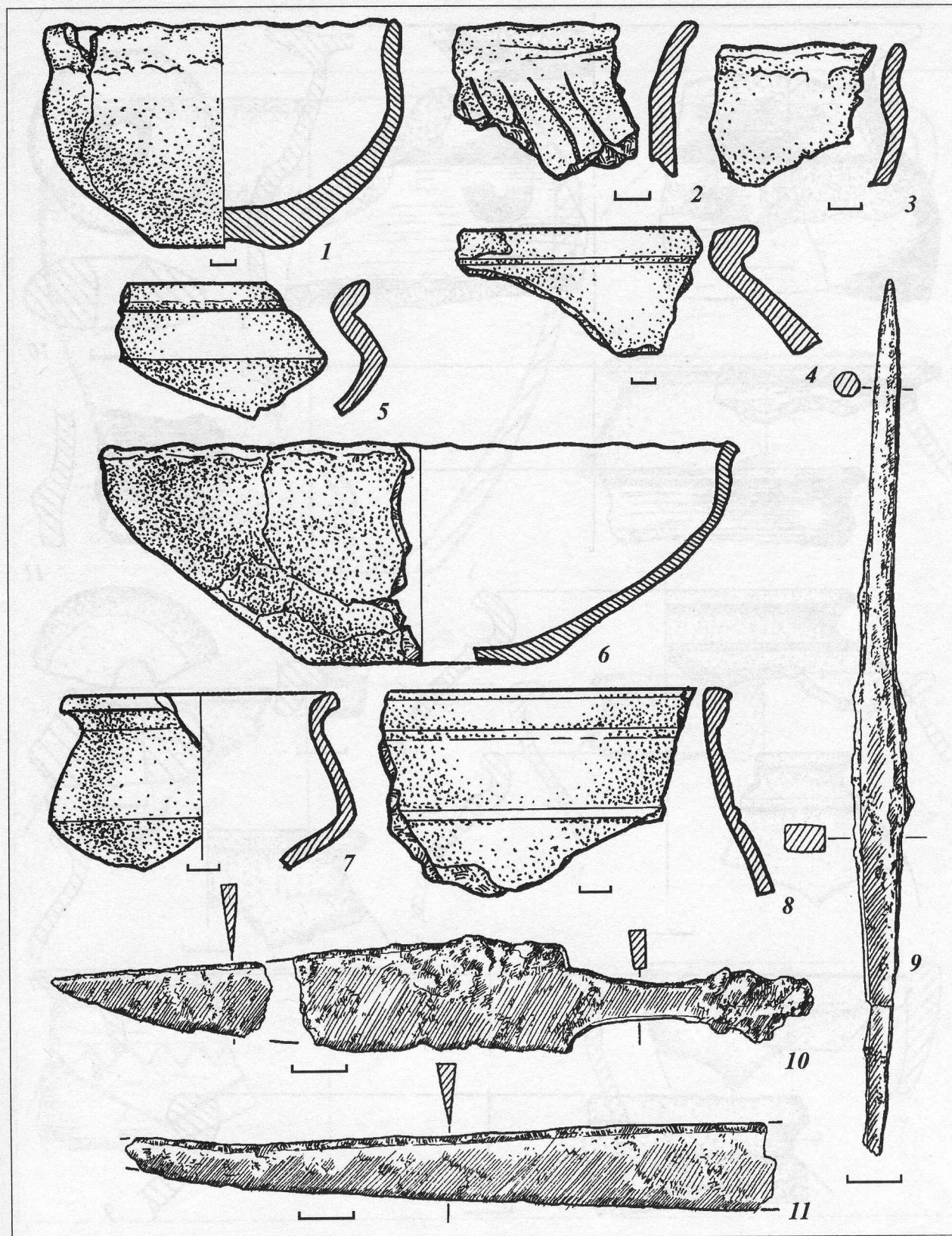

Рис. 59. Знахідки з культурного шару: 1—3, 6 — ліпна кераміка; 4—5, 7—8 — гончарна кераміка; 9 — залізне шило; 10—11 — залізні ножі.

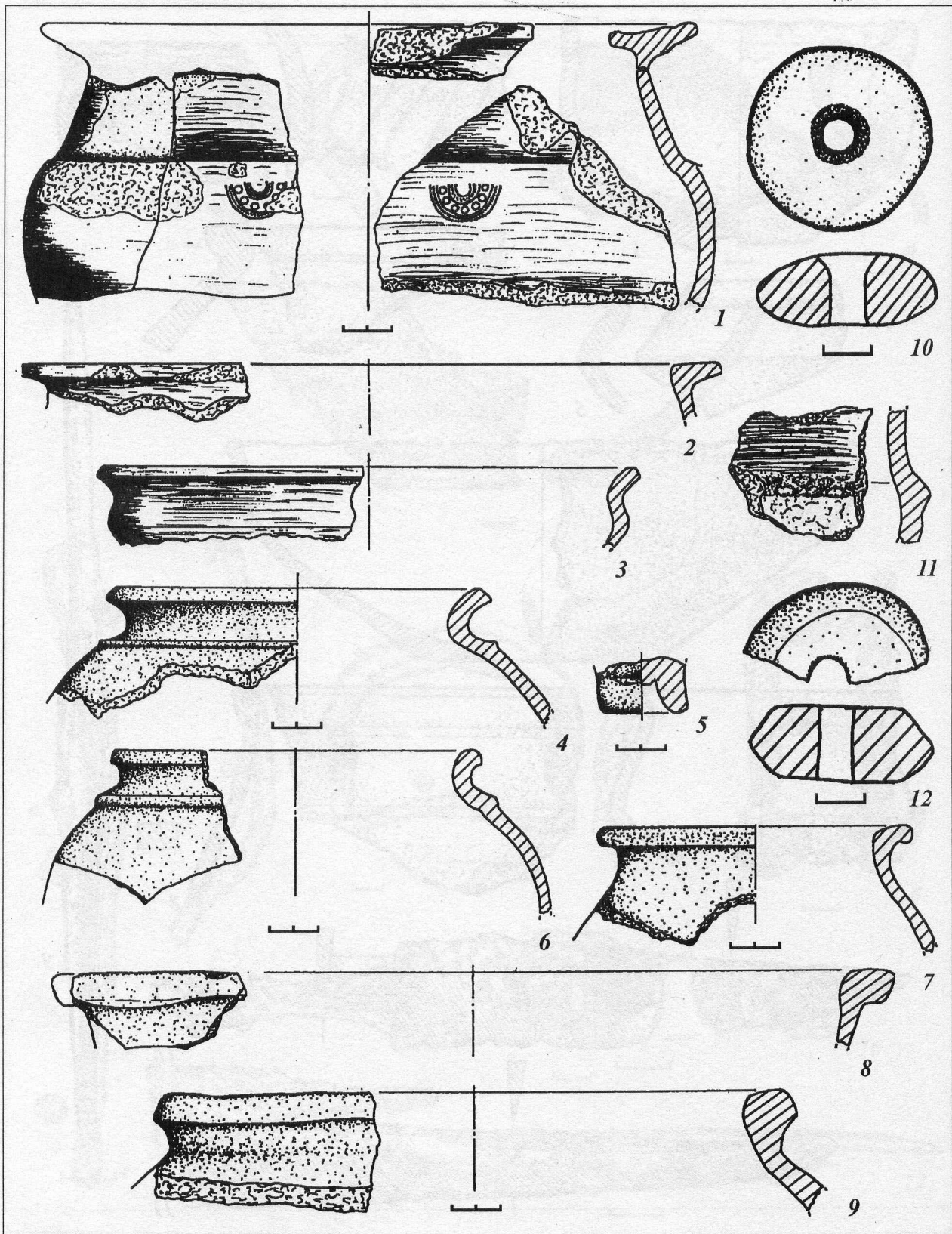

Рис. 60. Знахідки з культурного шару: 1—4, 6—9 — гончарна кераміка; 10, 12 — глиняні прясла; 5 — уламок ніжки амфори; 11 — бочок ліпної кераміки.

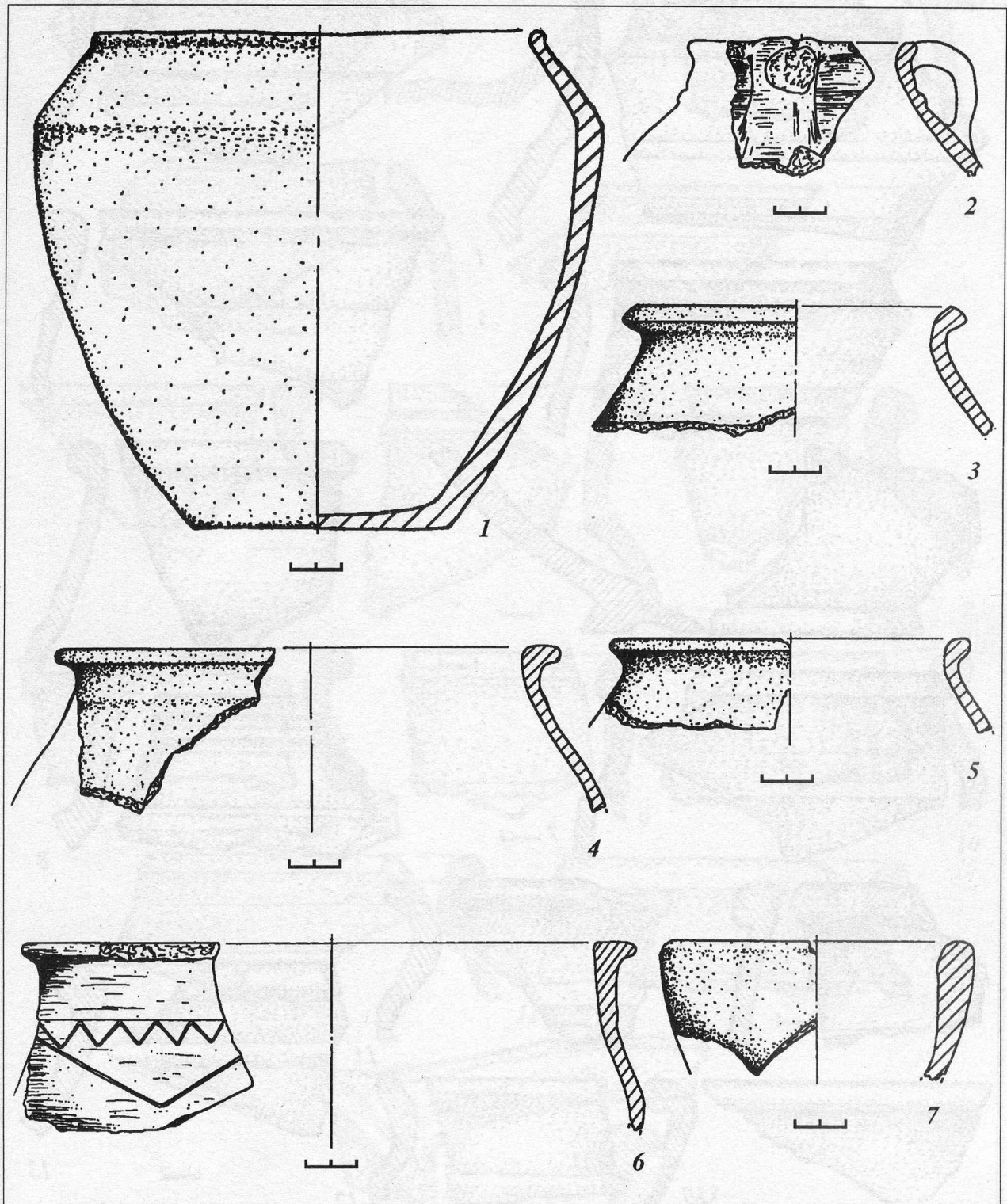

Рис. 61. Кераміка з культурного шару: 1 — ліпний горщик; 2—7 — гончарна кераміка.

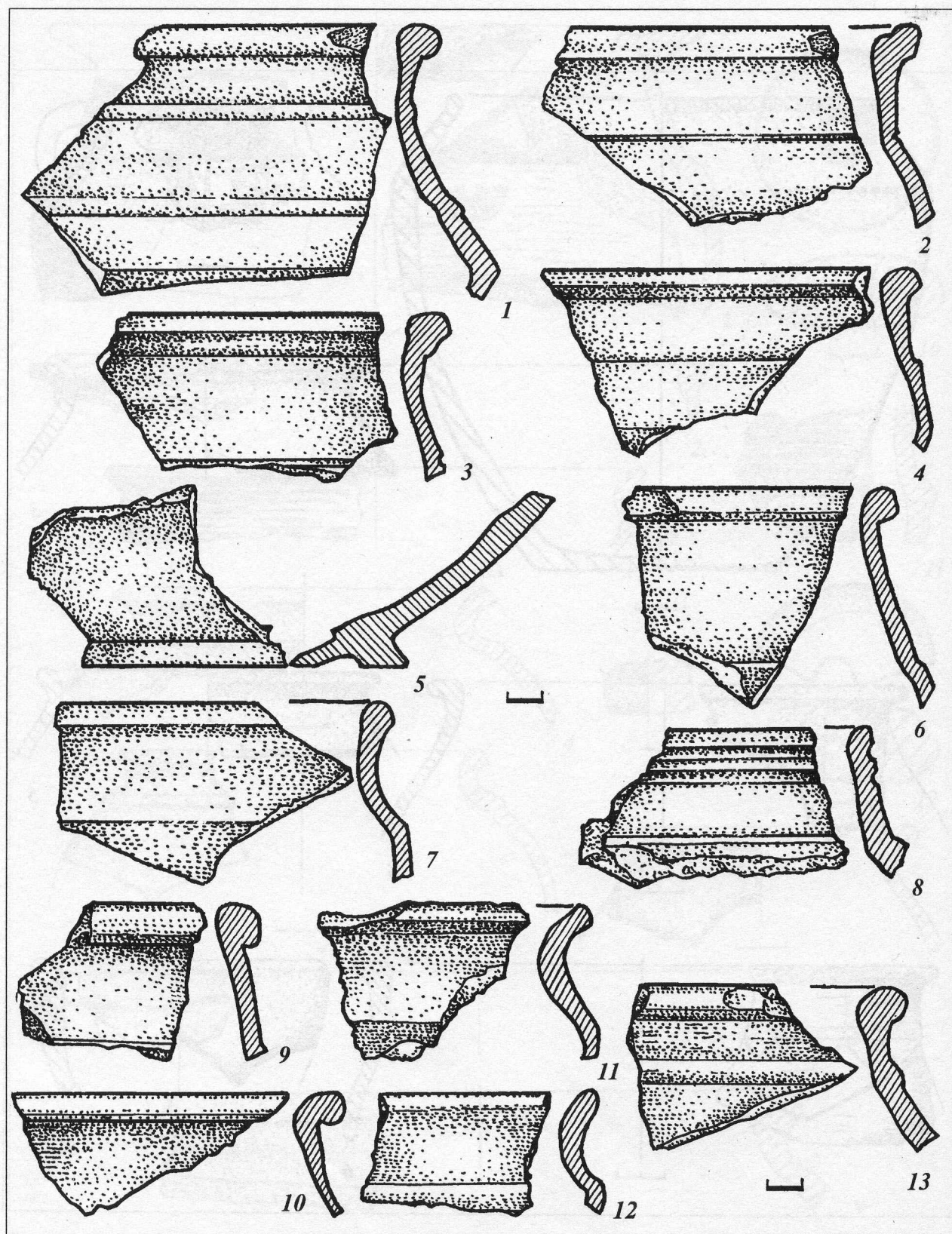

Рис. 62. Гончарна кераміка з культурного шару поселення (1—13).

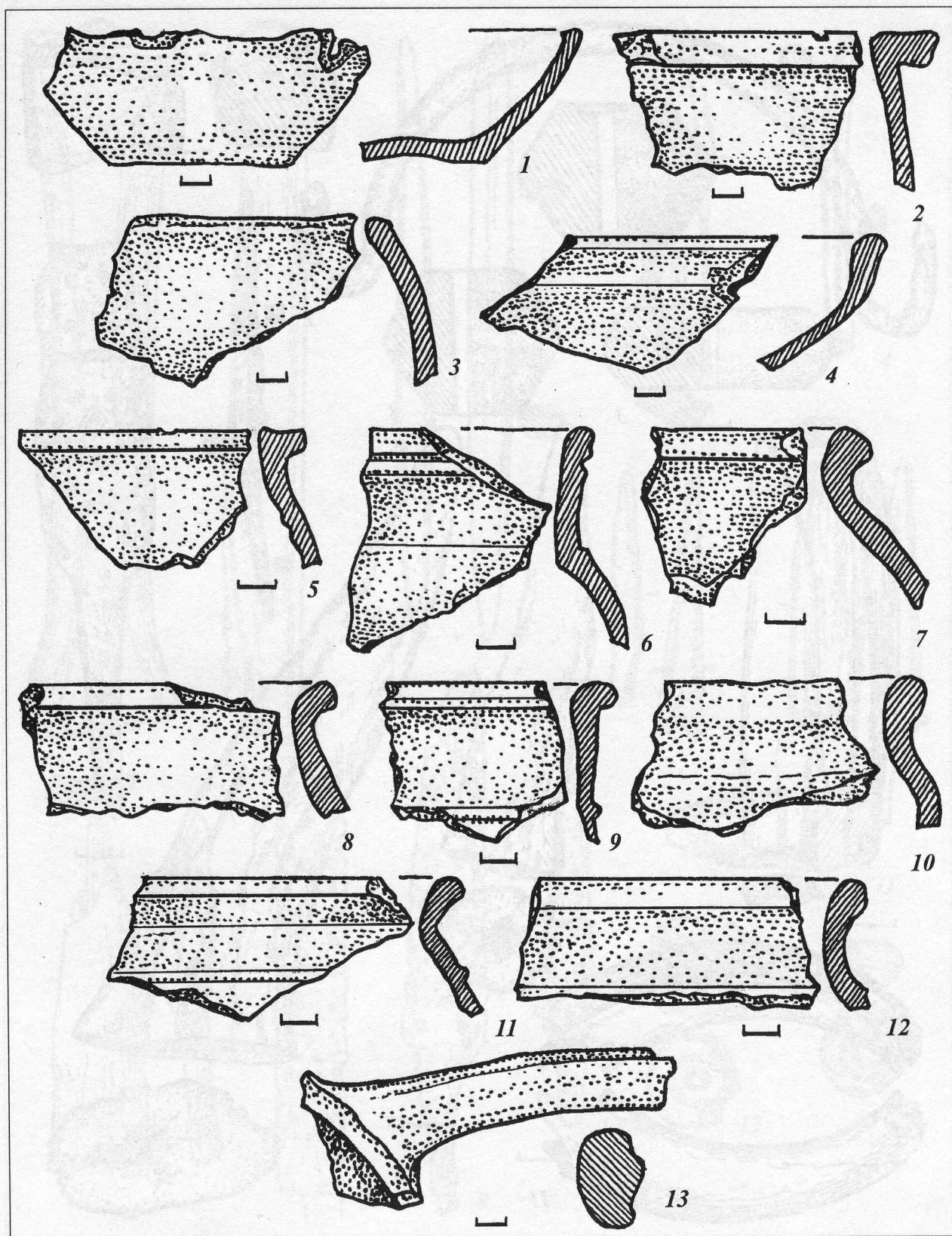

Рис. 63. Гончарна кераміка (1—12) та уламок ручки амфори (13) з поселення.

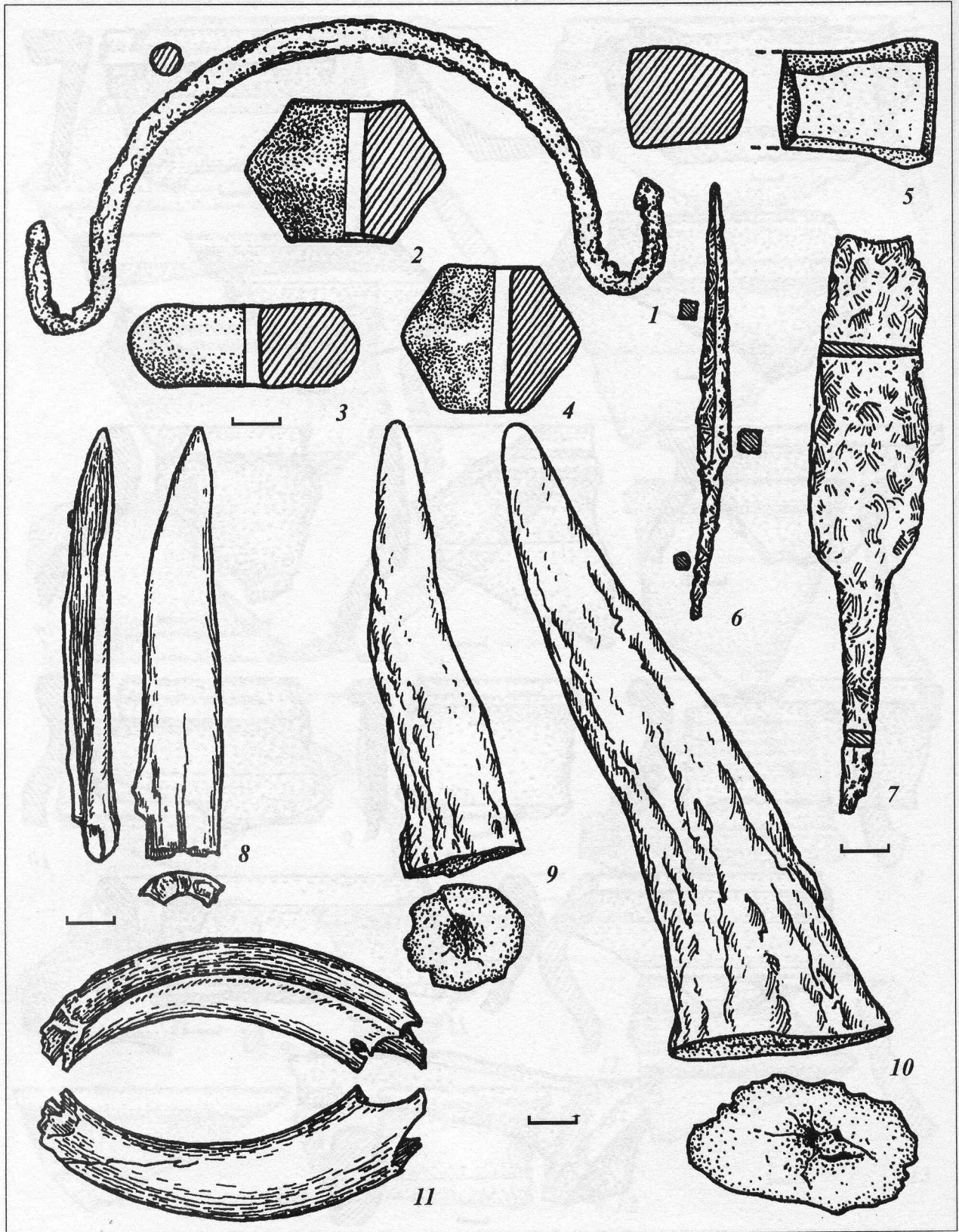

Рис. 64. Знахідки з культурного шару поселення: 1 — дужка від відра; 2—4 — глиняні прясла; 5 — точильний брусок; 6 — залізне шило; 7 — залізний ніж; 8—10 — кістяні проколки з рогу кози; 11 — амулет з ікла дикого кабана.

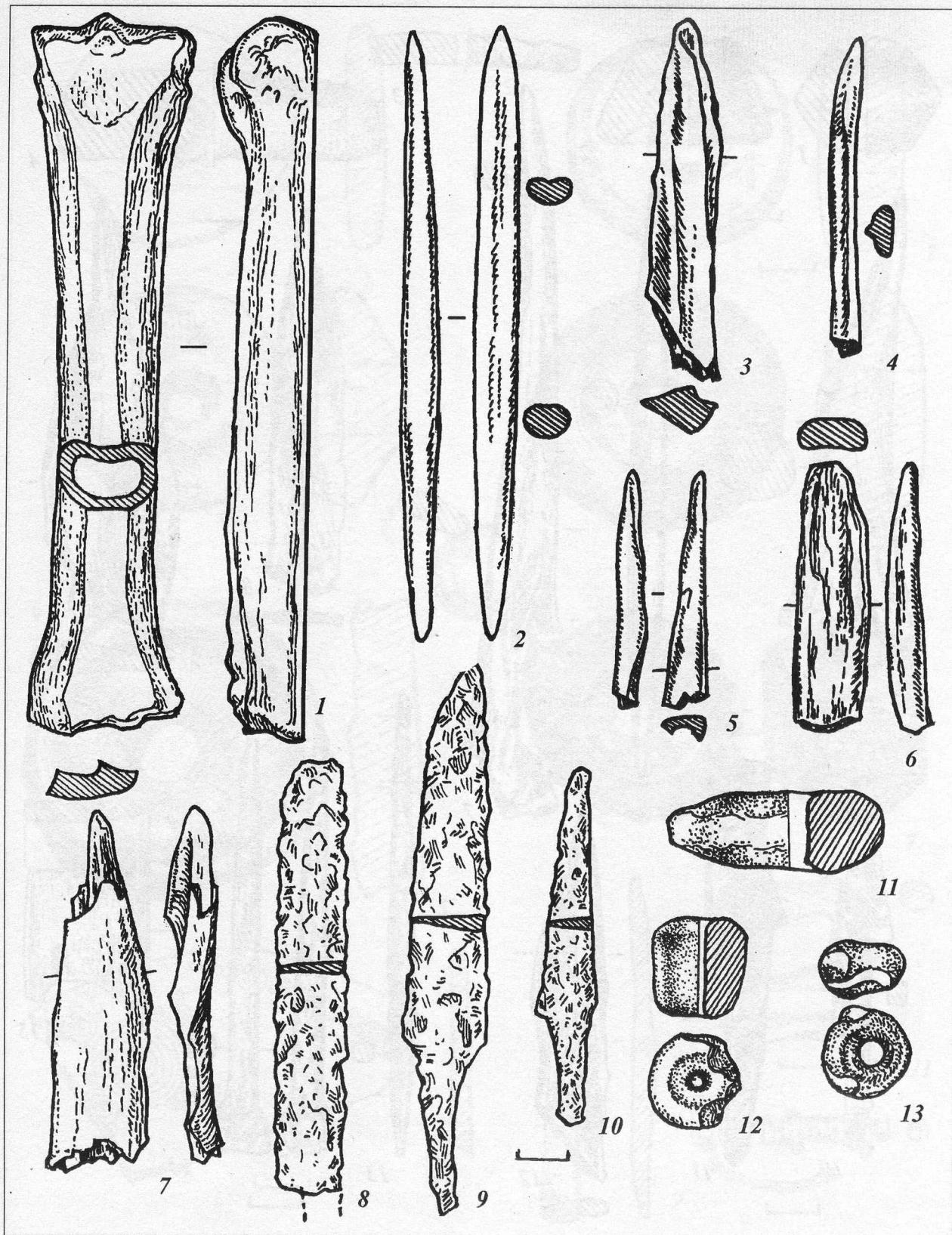

Рис. 65. Знахідки з культурного шару поселення: 1 — кістяне лощило; 2 — кістяна заколка; 3—7 — кістяні проколки; 8—10 — залізні ножі; 11 — глиняне прясло; 12 — глиняна намистина; 13 — скляна намистина.

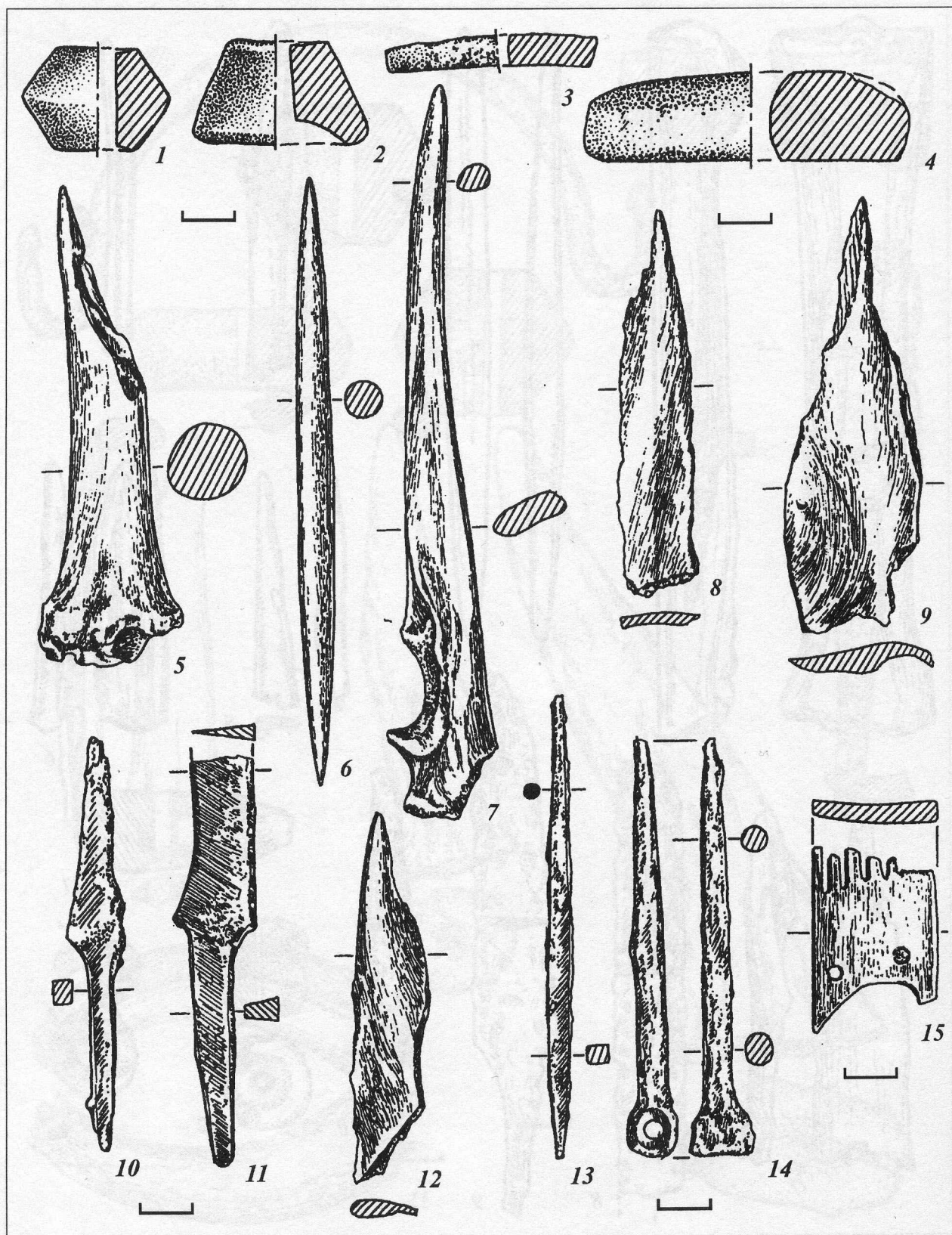

Рис. 66. Знахідки з культурного шару поселення: 1—4 — глиняні прясла; 5—9, 12 — кістяні проколки; 6 — кістяна заколка; 10, 11 — залізні ножі; 13 — залізне шило; 14 — кістяна проколка; 15 — уламок кістяного гребеня.

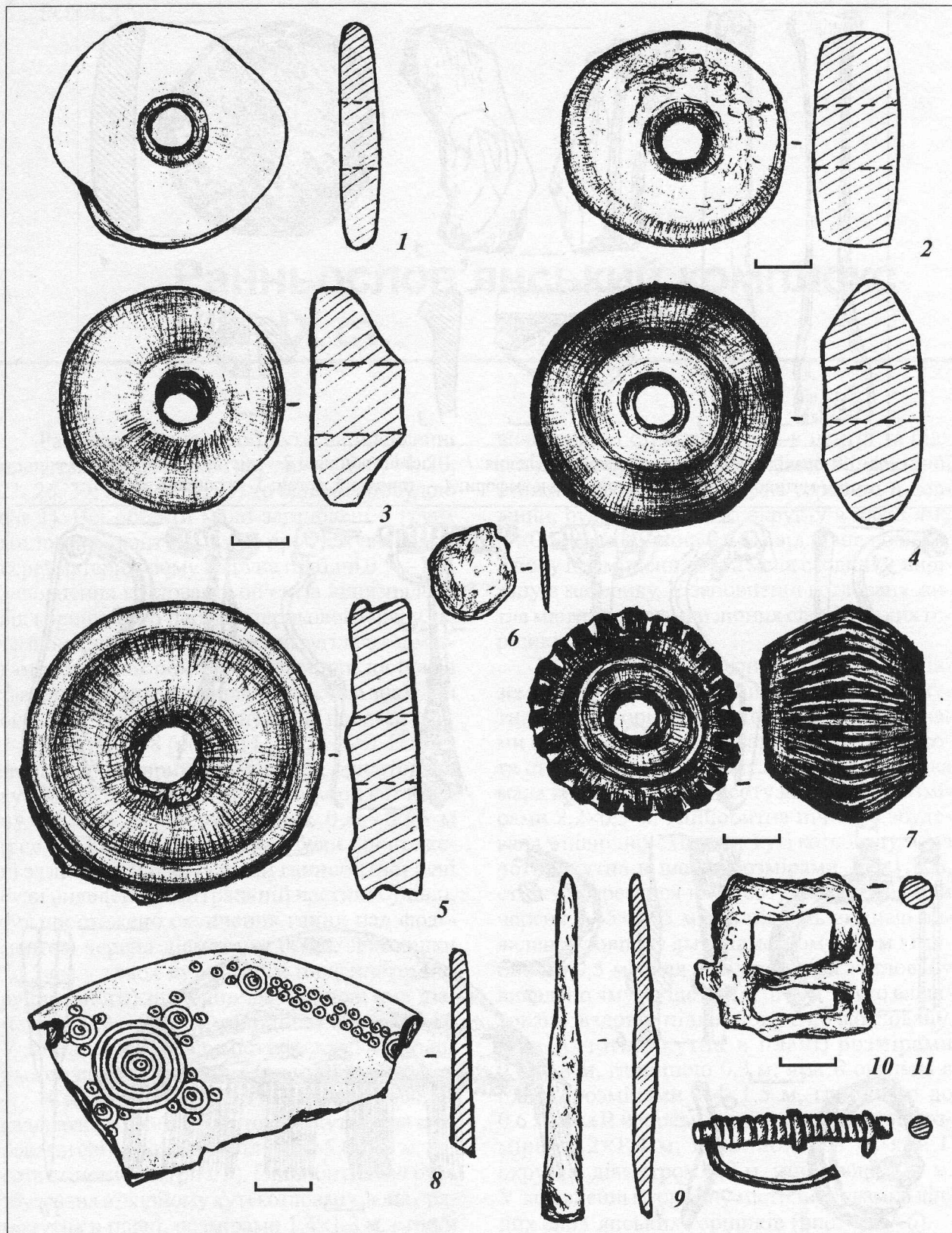

Рис. 67. Знахідки з культурного шару поселення: 1—5, 7 — глиняні прясла; 6 — гральний глиняний жетон; 8 — уламок кістяного гребеня; 9 — залізне шило; 10 — залізна пряжка для пояса; 11 — уламок бронзової фібули.

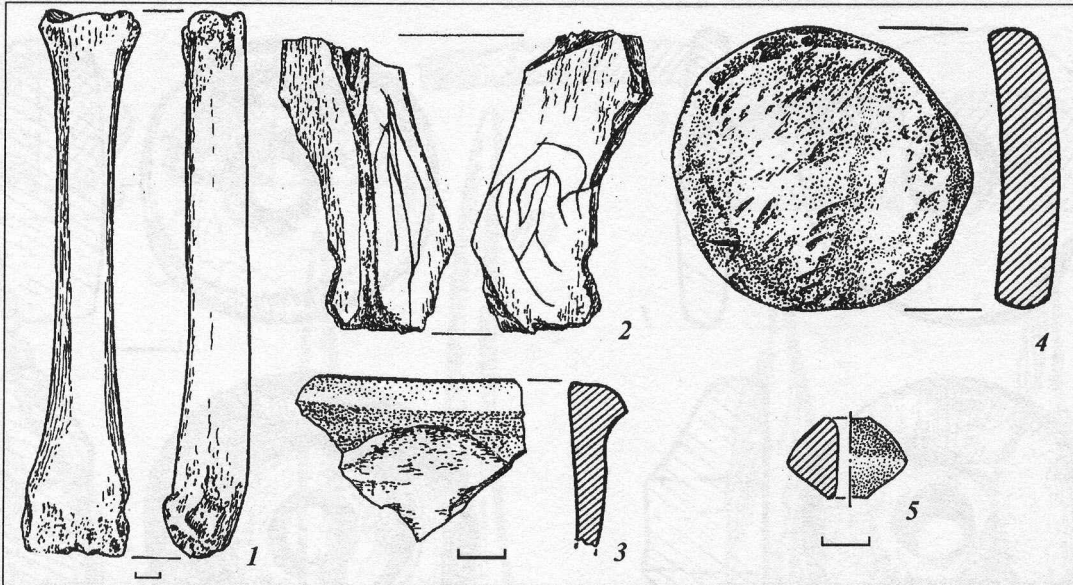

Рис. 68. Знахідки з культурного шару поселення: 1 — кістяне лоцило; 2 — кістка з орнаментальним мотивом; 3 — уламок горловини амфори; 4 — глиняний жетон; 5 — глиняне прясло.

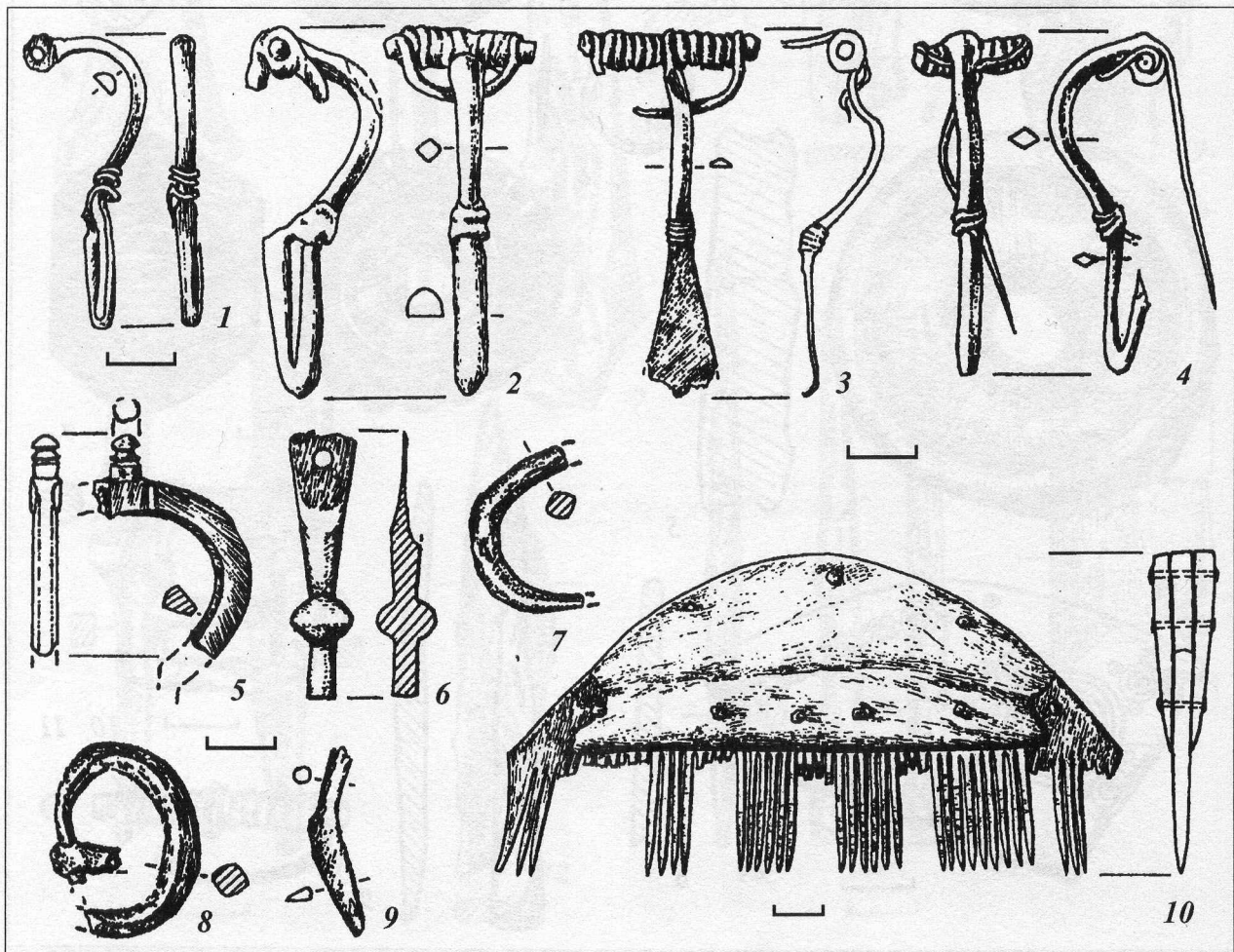

Рис. 69. Знахідки з культурного шару поселення: 1—5, 9 — фібули; 6 — окуття кінця пояса; 7—8 — поясні пряжки; 10 — кістяний гребінь (5—6 — бронза; 4, 7—9 — залізо).

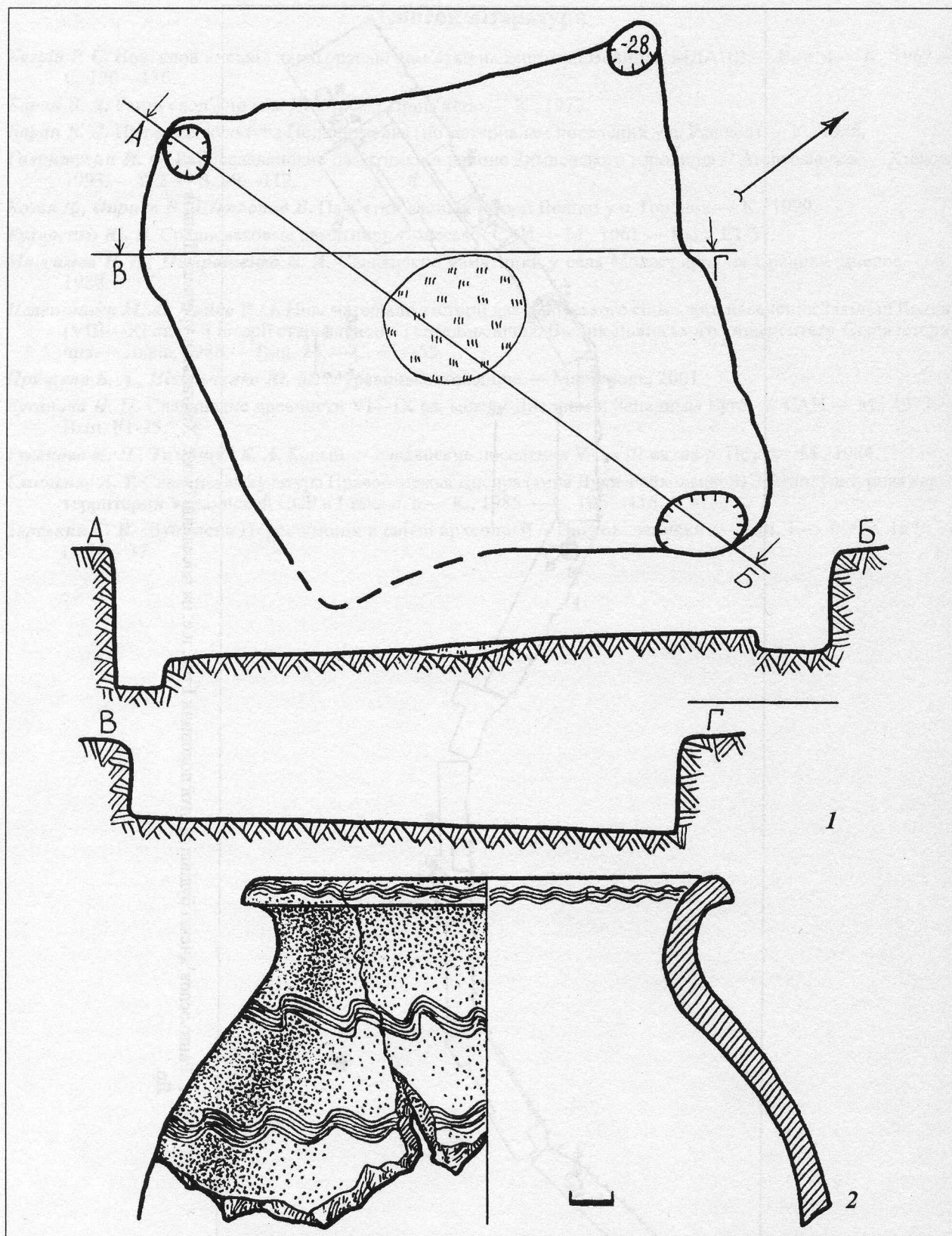

Рис. 2. Житло № 8: 1 — план та розрізи; 2 — гончарний горщик.

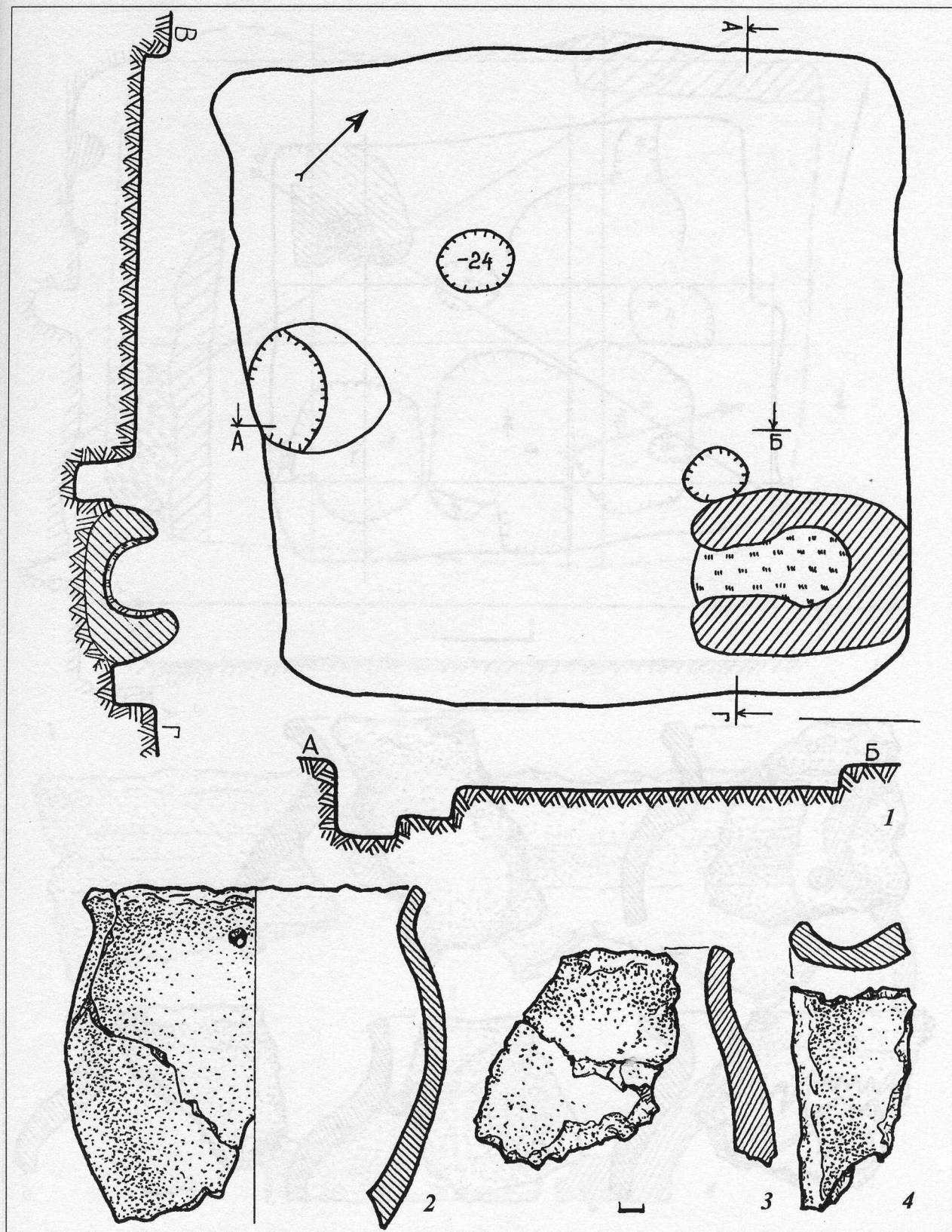

Рис. 3. Житло № 14: 1 — план та розрізи; 2—4 — кераміка.

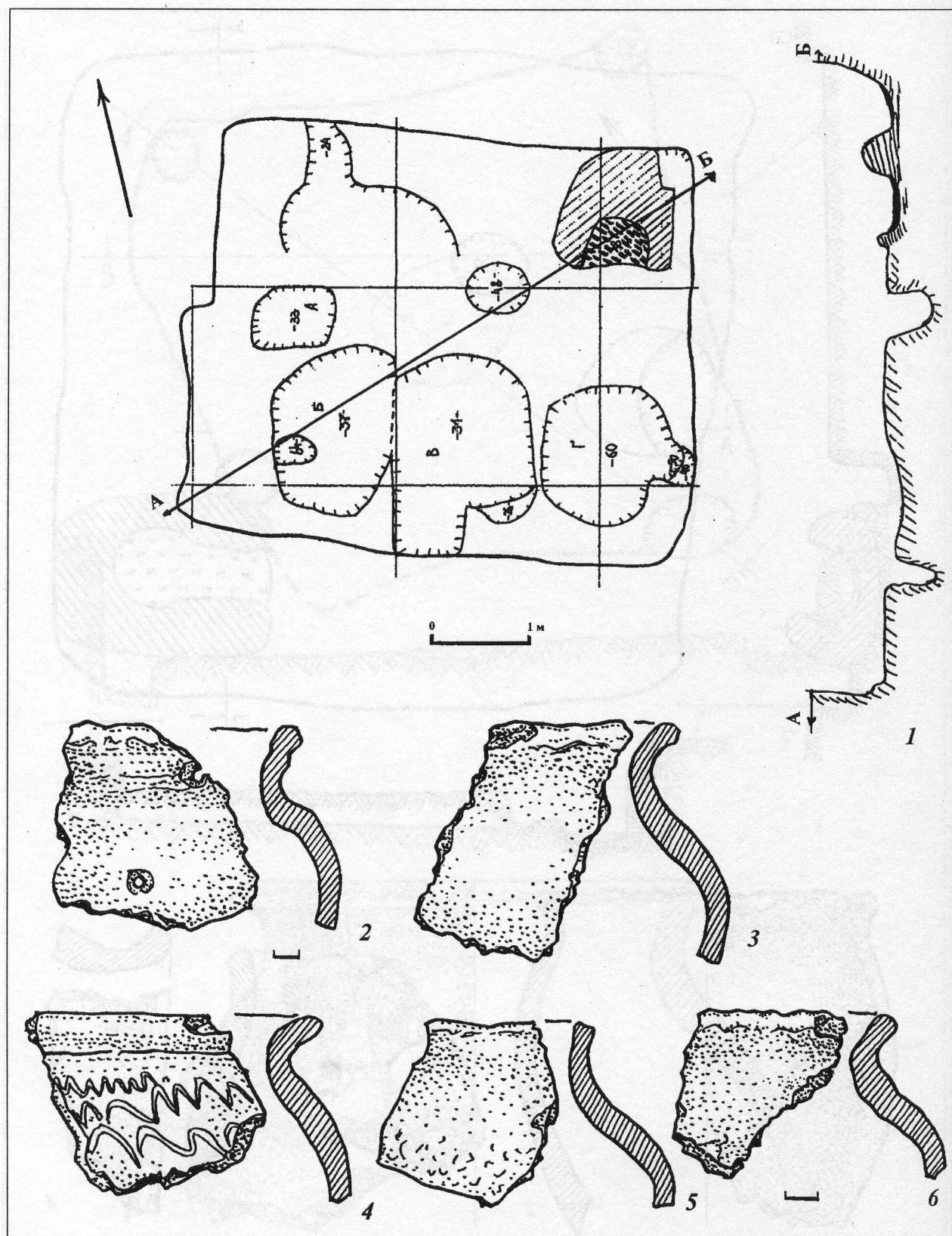

Рис. 4. Житло № 20: 1 — план та розріз; 2—6 — кераміка.

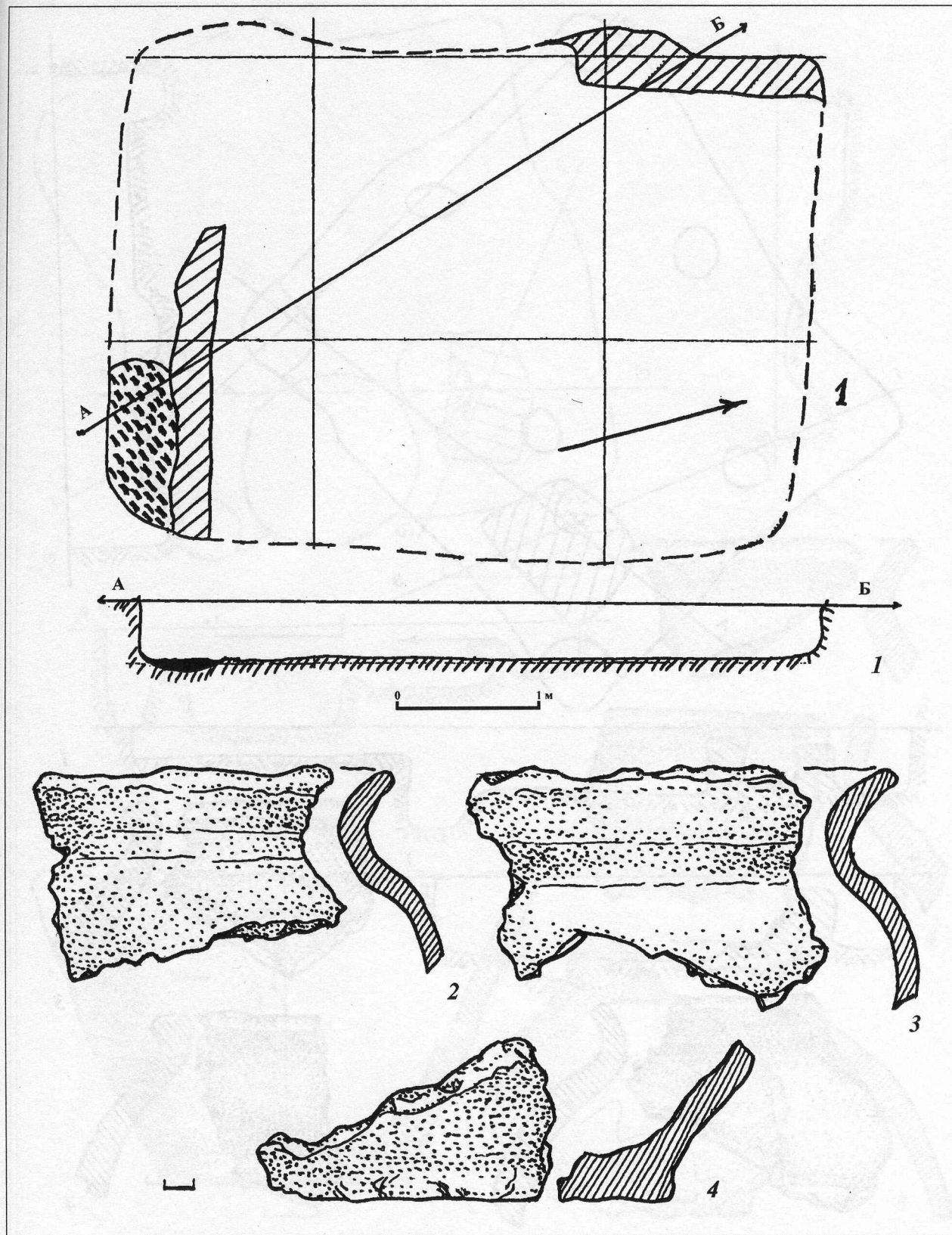

Рис. 5. Житло № 21: 1 — план та розріз; 2—4 — кераміка.

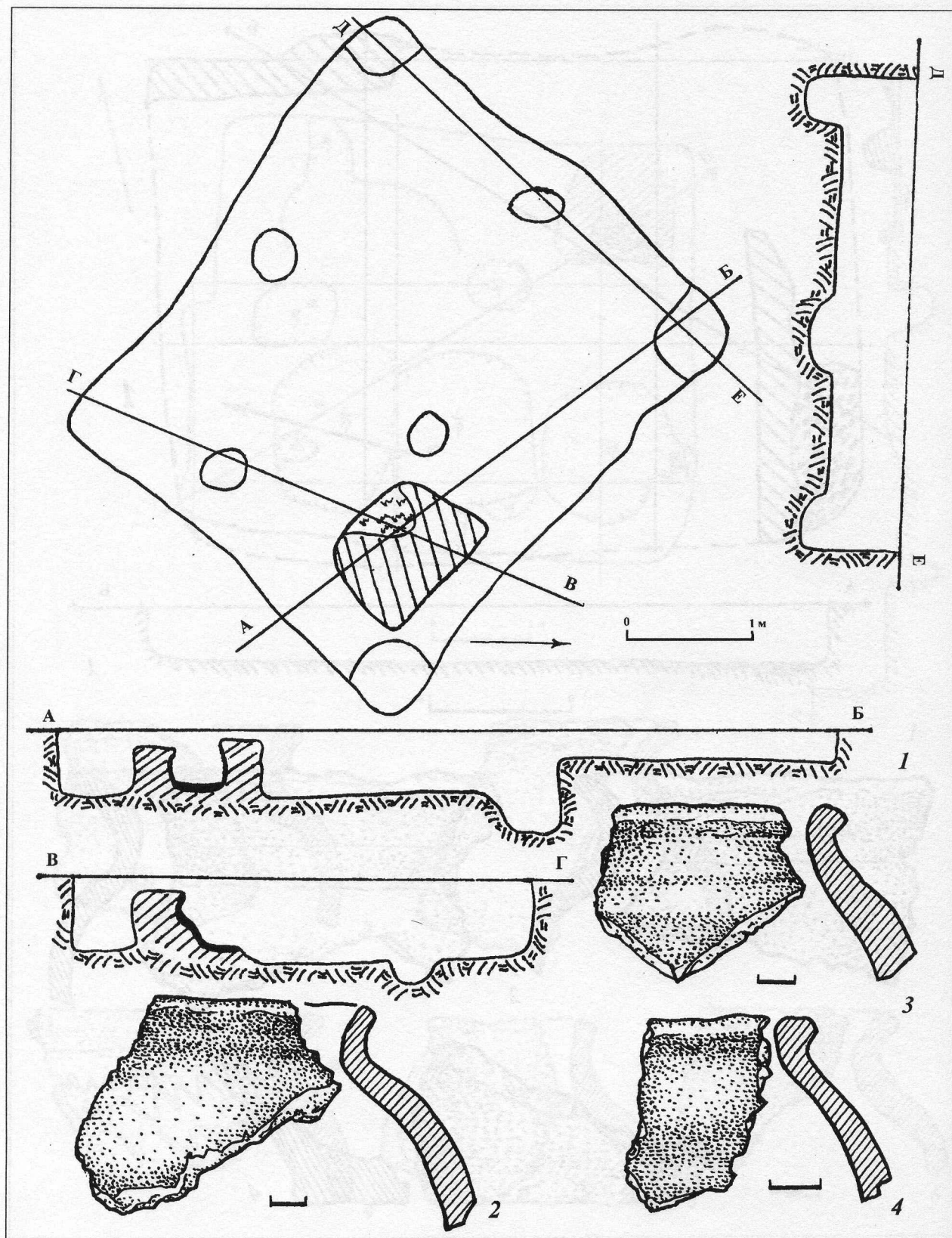

Рис. 6. Житло № 26: 1 — план та розрізи; 2—4 — кераміка.

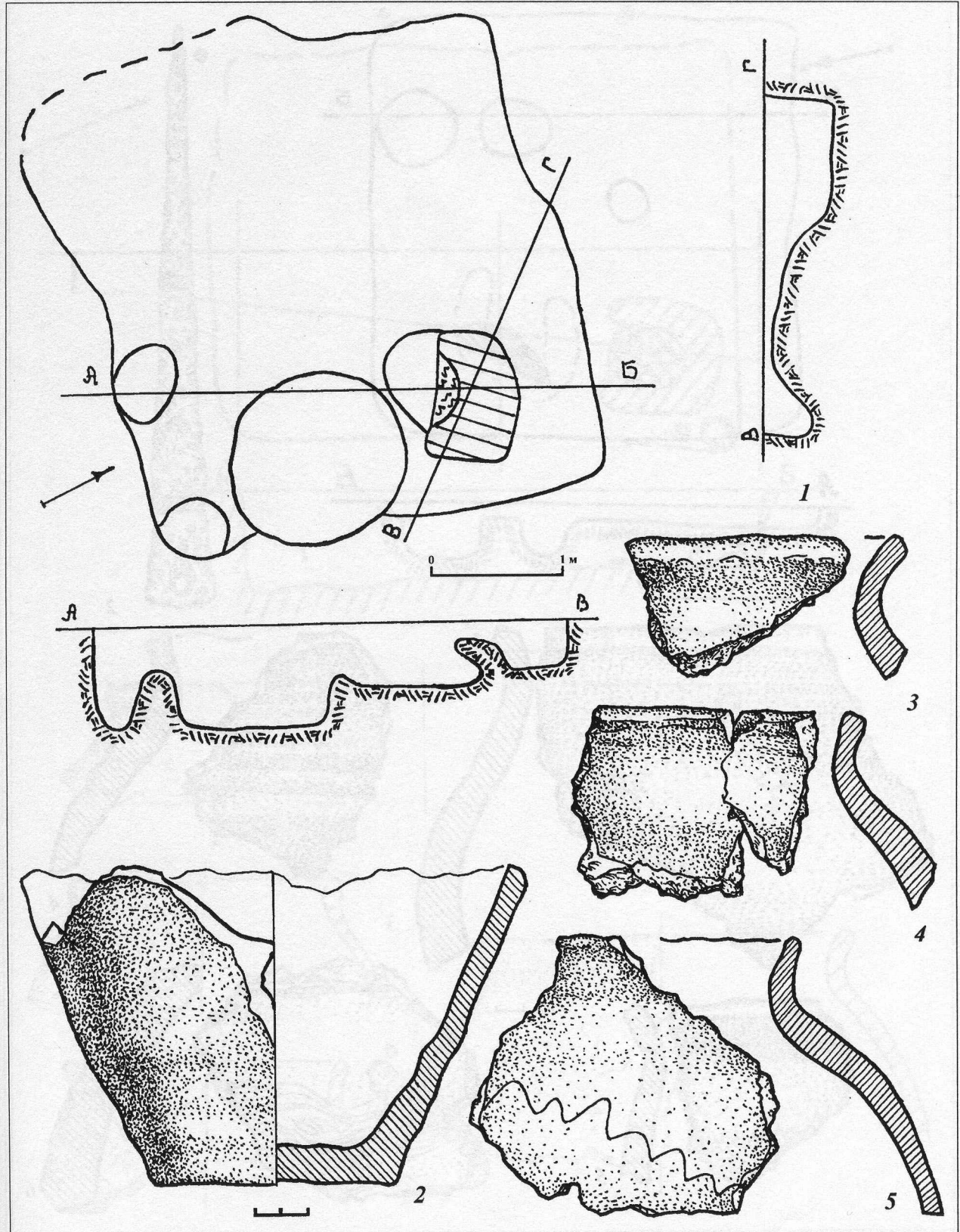

Рис. 7. Житло № 37: 1 — план та розрізи; 2—5 — кераміка.

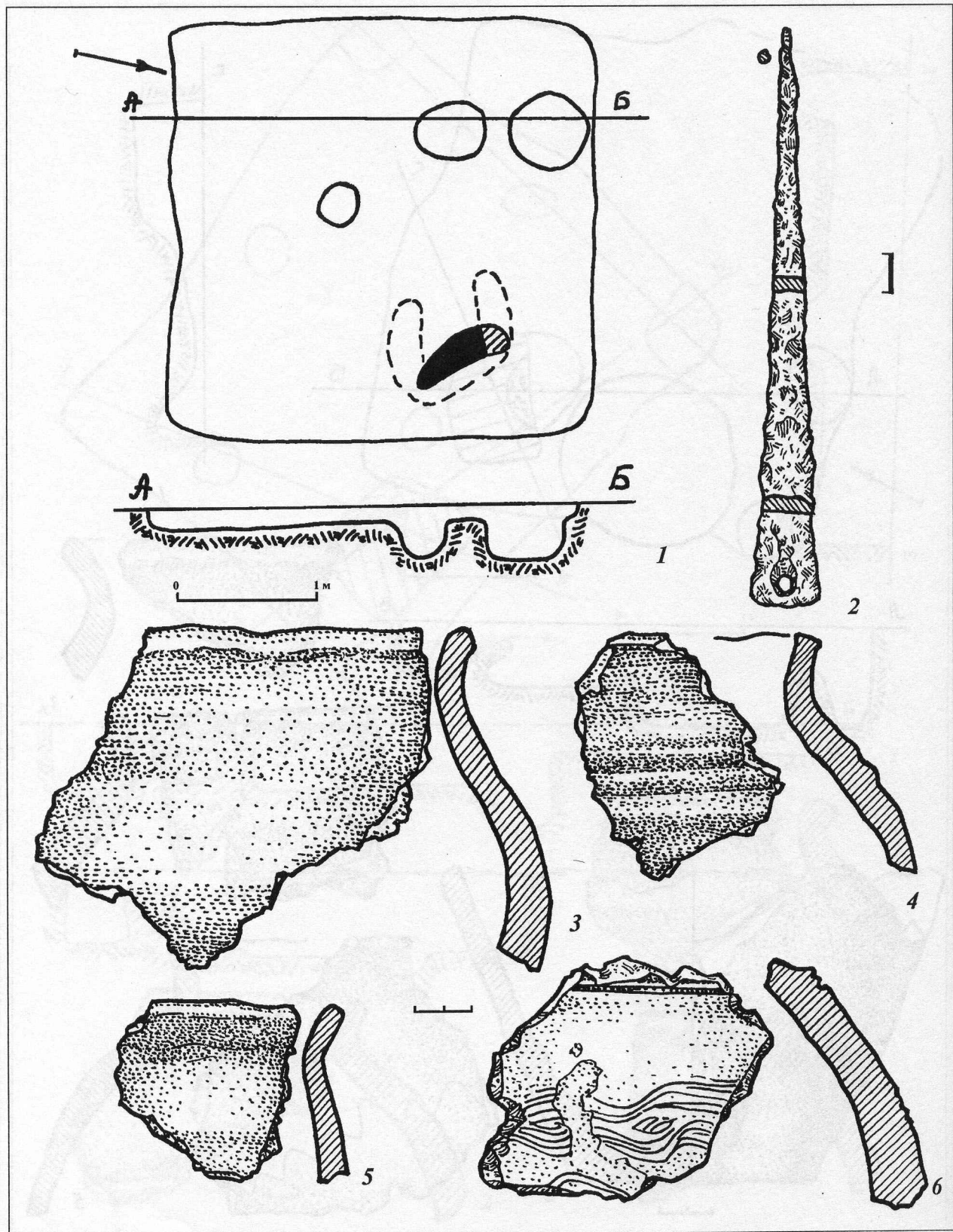

Рис. 8. Житло № 38: 1 — план та розріз; 2 — залізний виріб; 3—6 — кераміка.

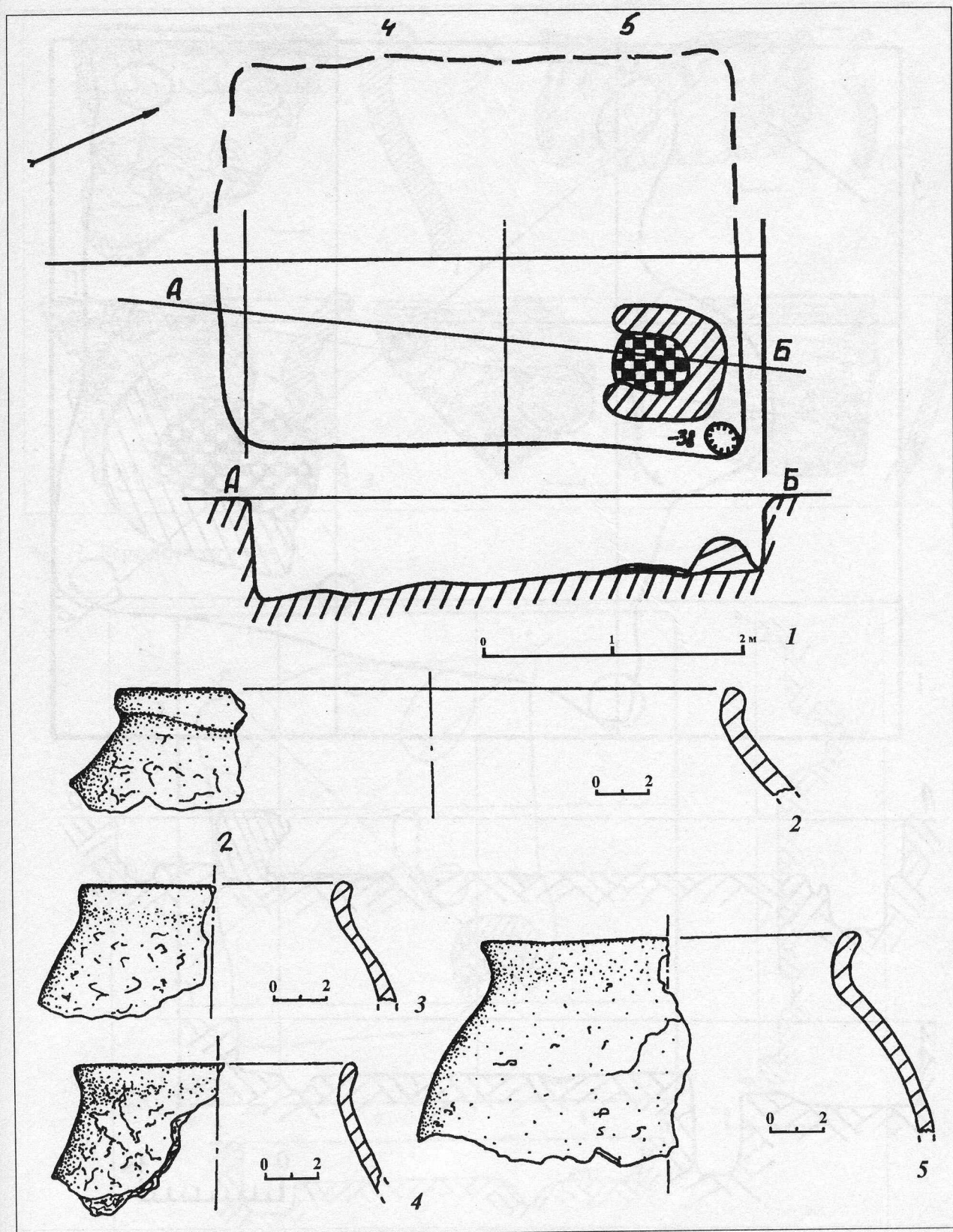

Рис. 9. Житло № 64: 1 — план та розріз; 2—5 — кераміка.

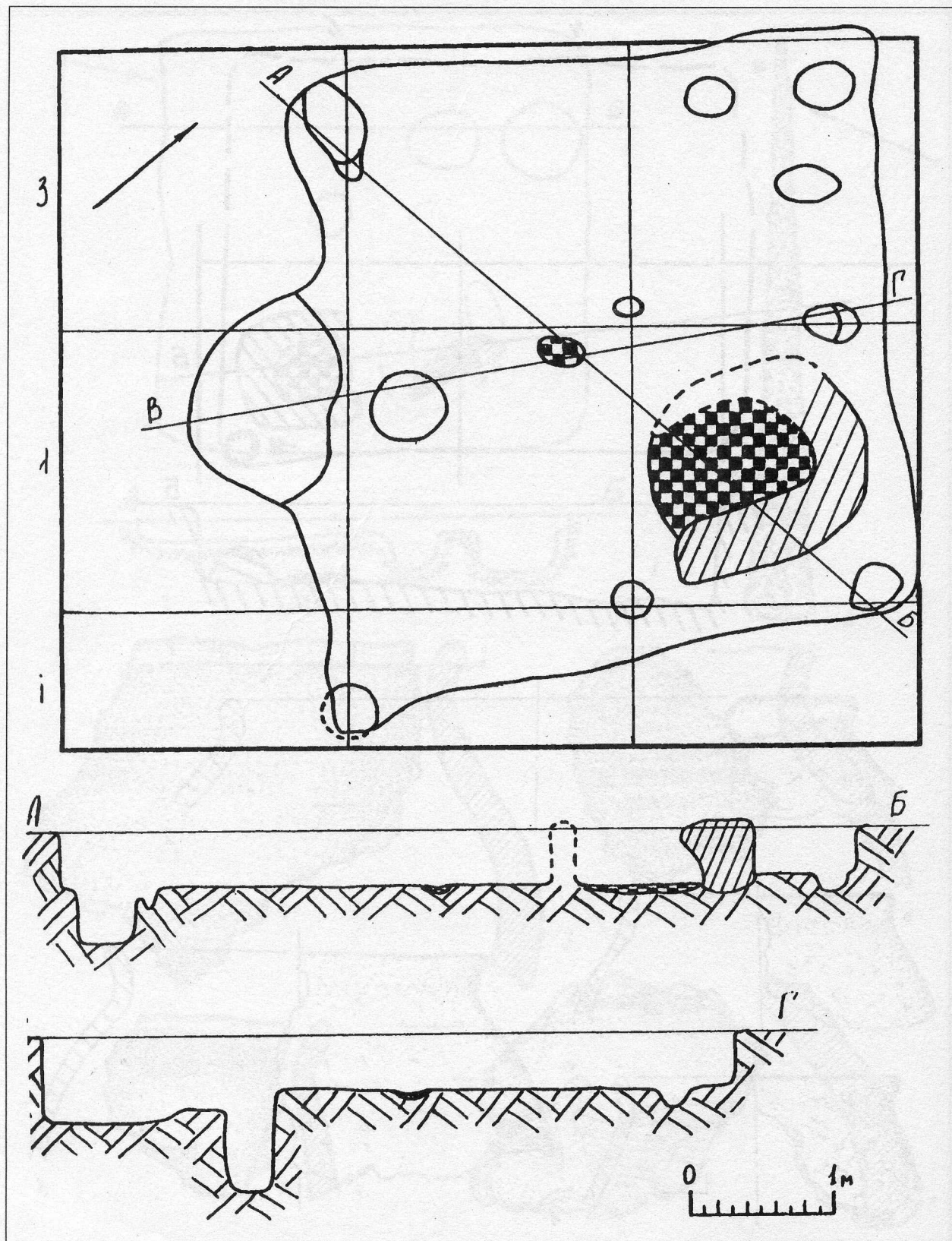

Рис. 10: План та розрізи житла № 74.

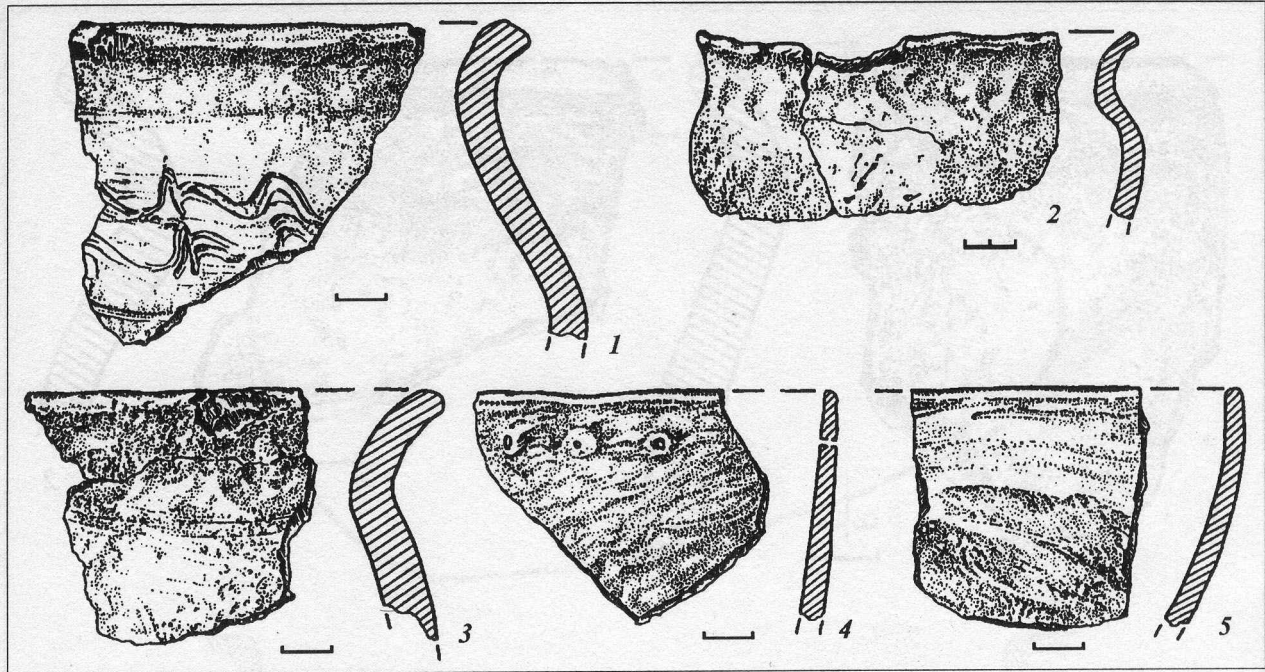

Рис. 11. Кераміка з житла № 74.

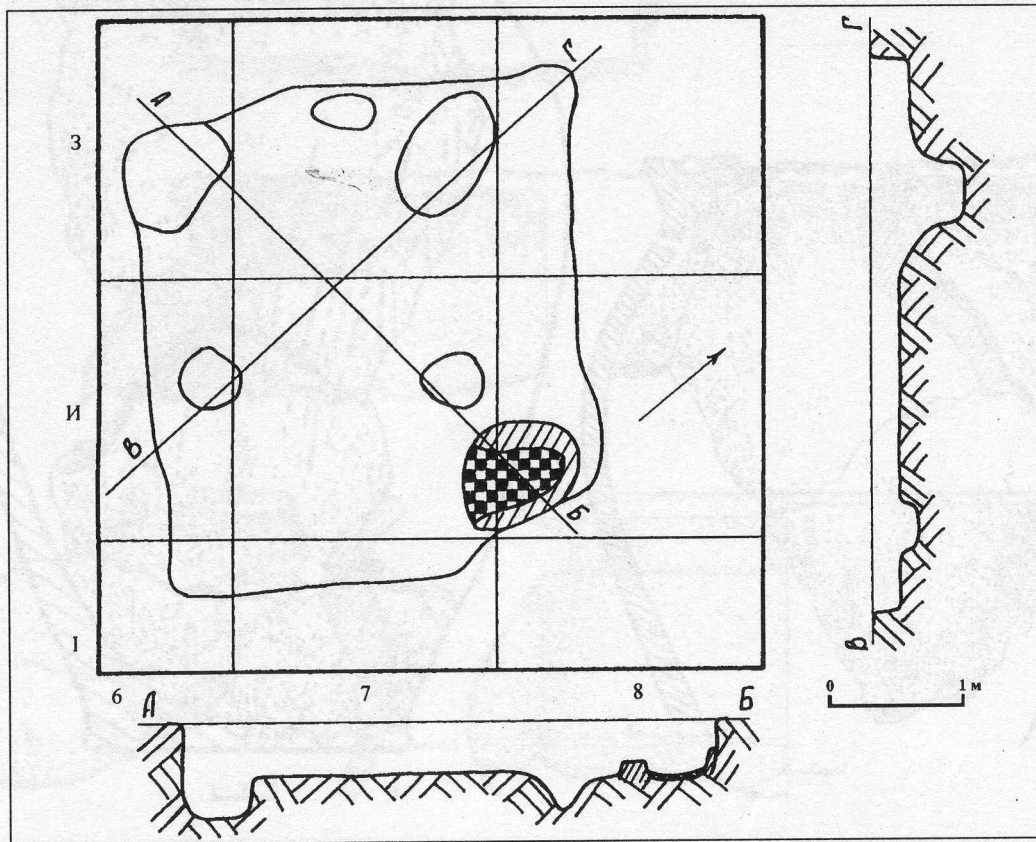

Рис. 12. План та розрізи житла № 75.

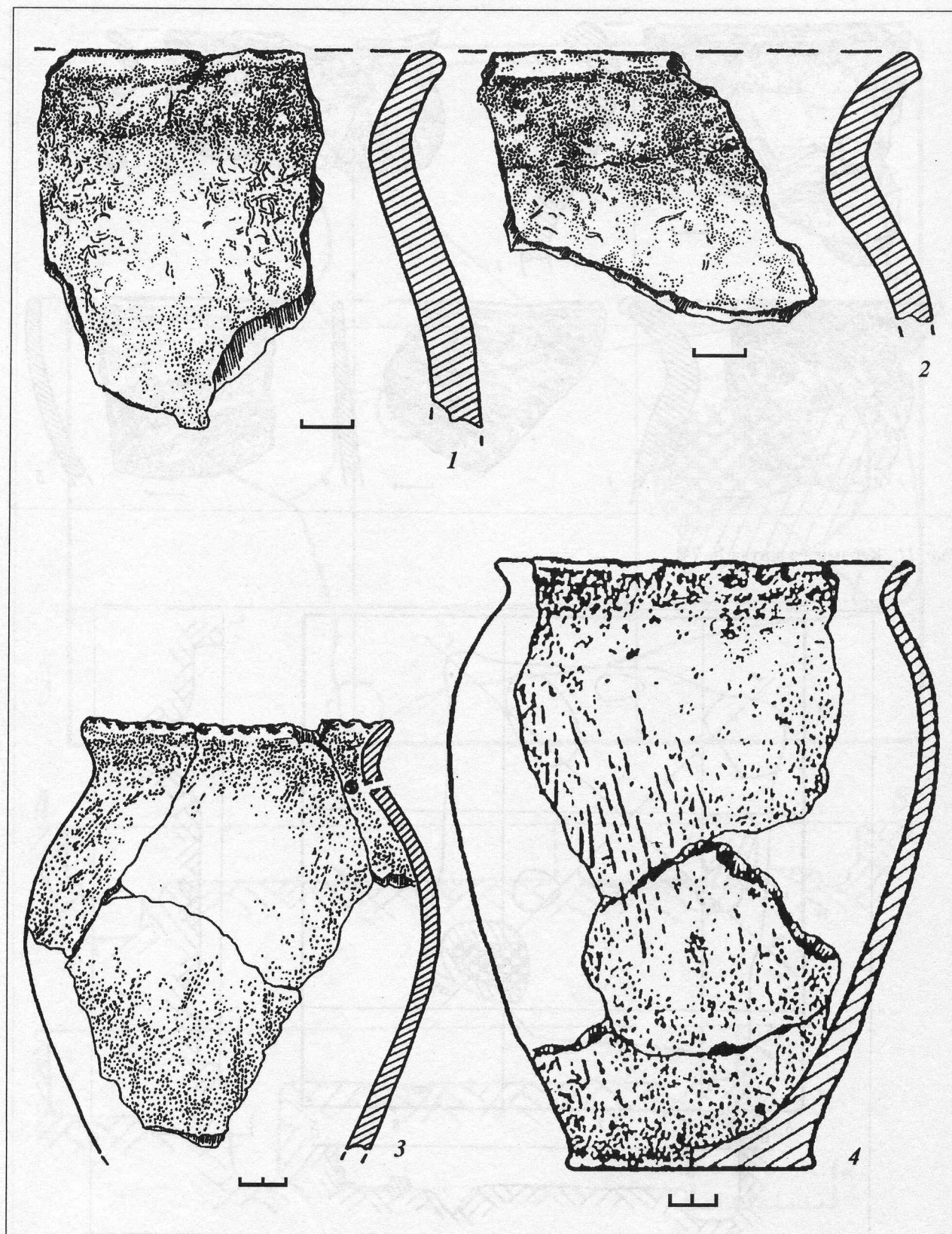

Рис. 13. Кераміка з жигла № 75.

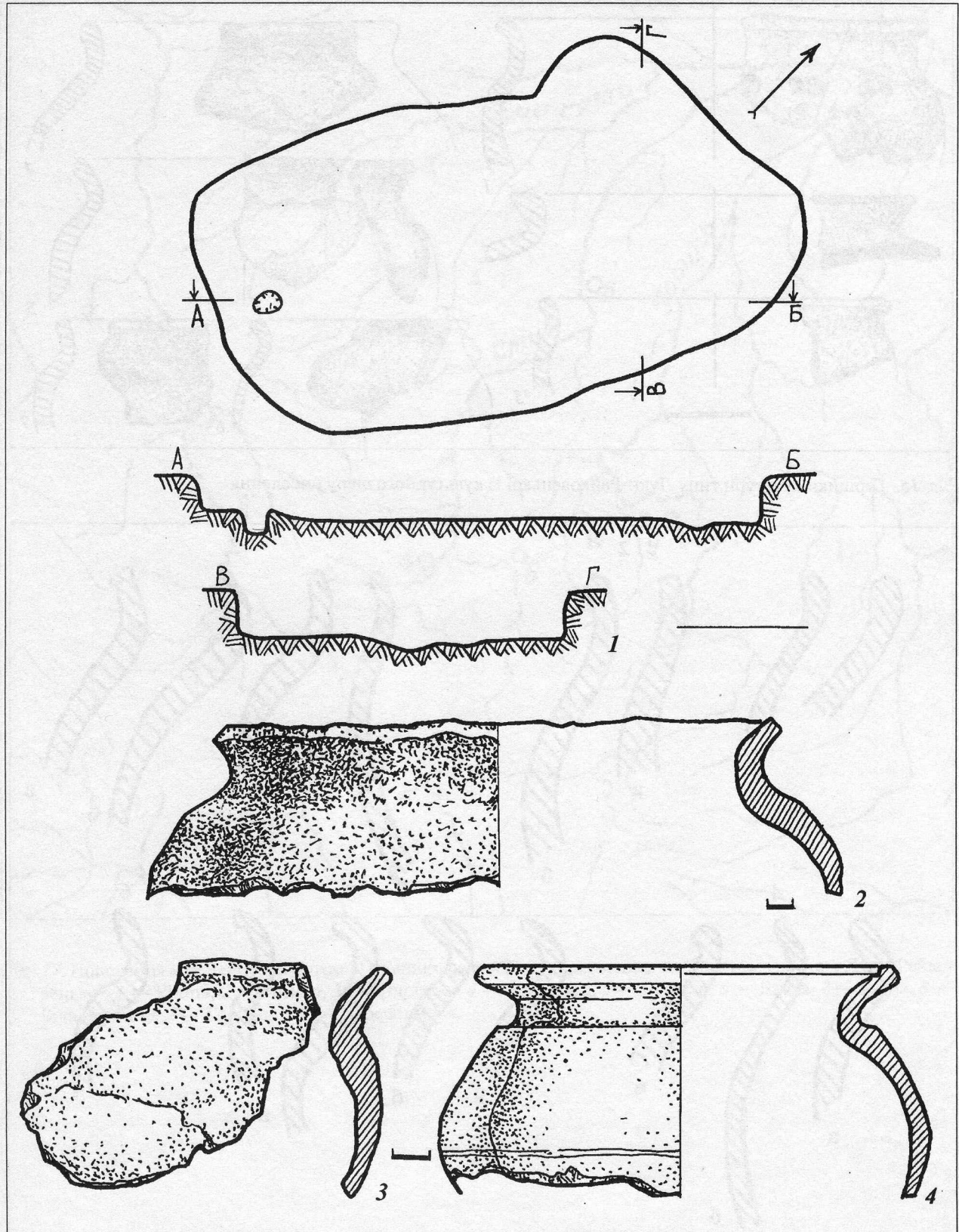

Рис. 14. Споруда 1: 1 — план та розрізи; 2—4 — кераміка.

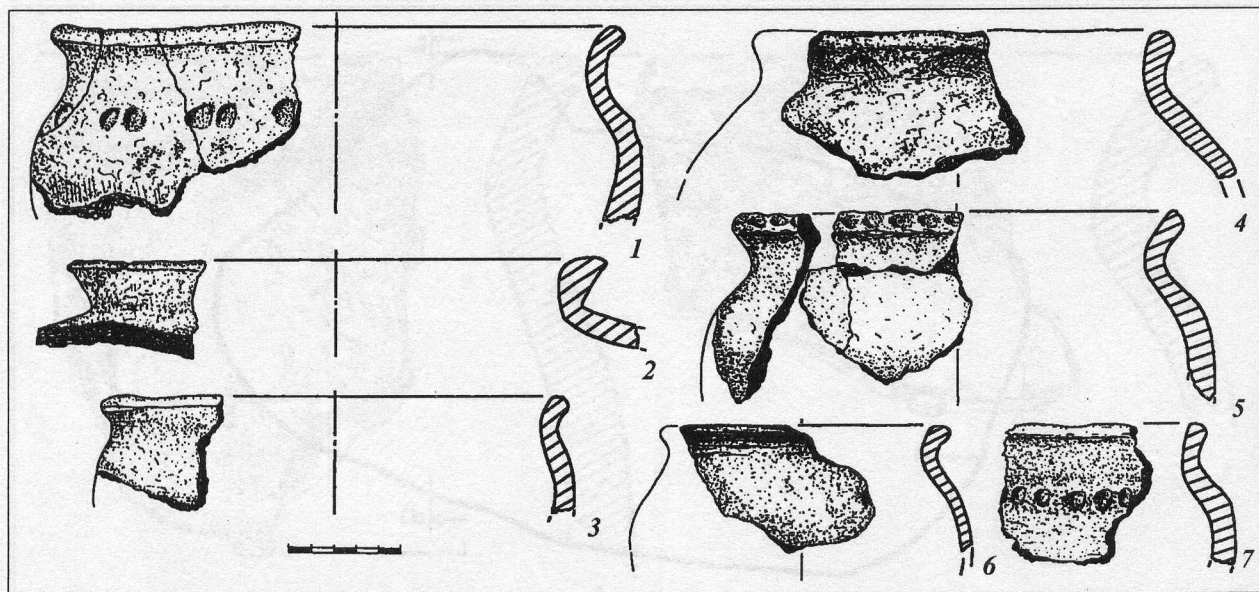

Рис. 15. Горщики культури типу Луки-Райковецької із культурного шару поселення.

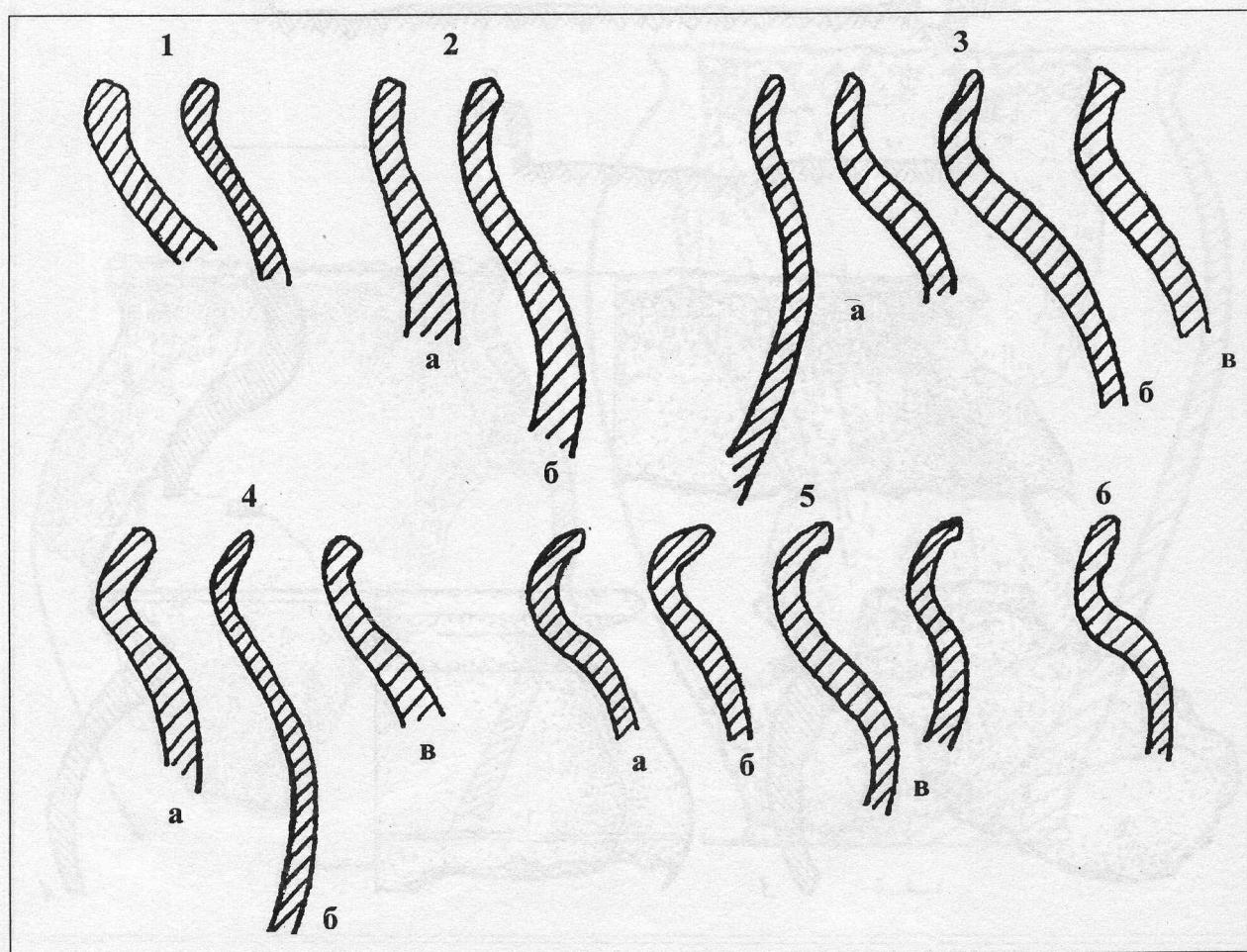

Рис. 16. Типи вінець ліпних посудин із поселення Хрінники.

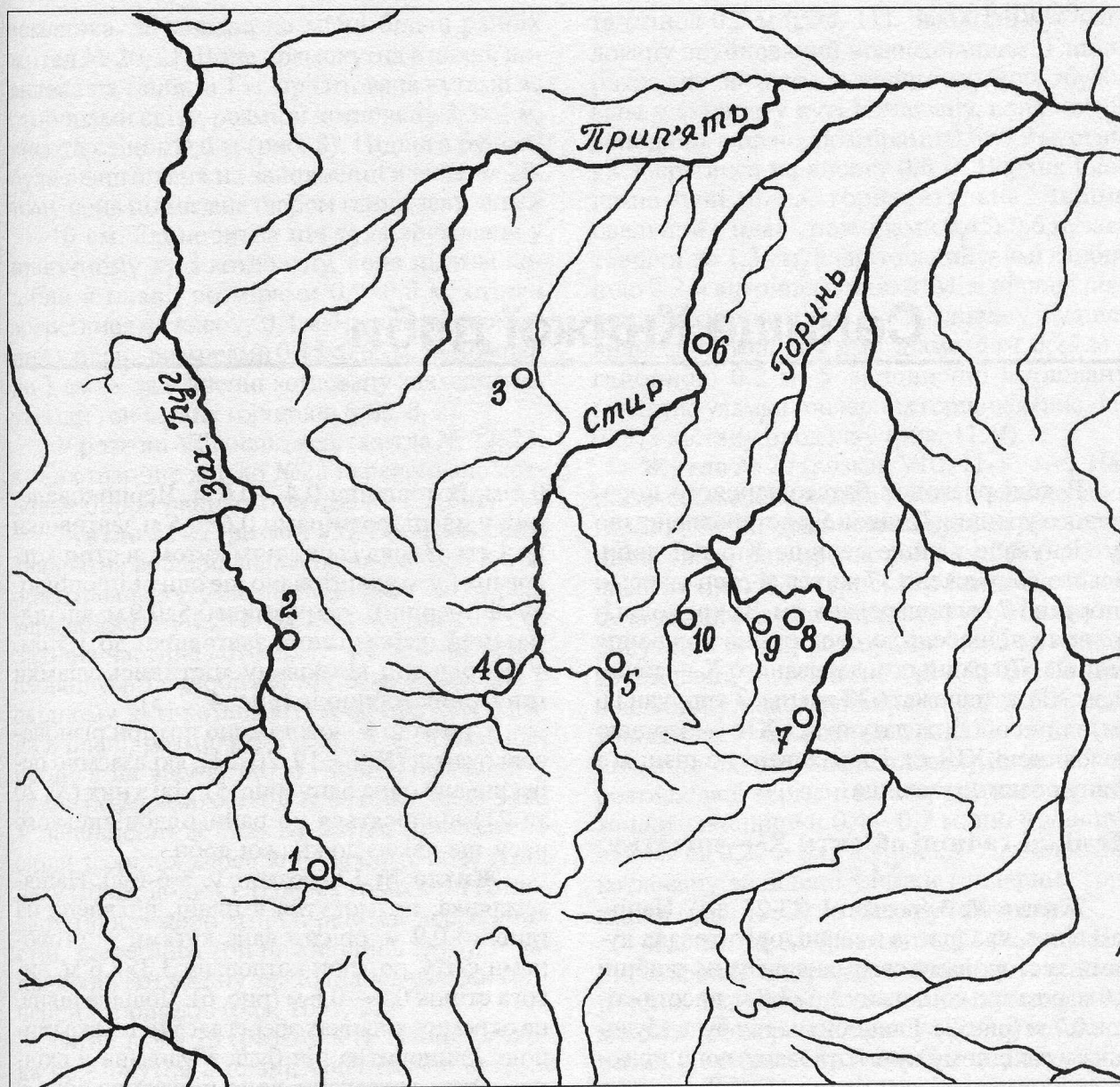

Рис. 17. Поселення між Західним Бугом і Горинню, на яких досліджувались житла культури типу Луки-Райковецької: 1 — Ріпнів, 2 — Ромош, 3 — Підріжжя, 4 — Хрінники, 5 — Млинів, 6 — Бабка, 7 — Хорів, 8 — Біла Криниця, 9 — Городок, 10 — Пересопниця.

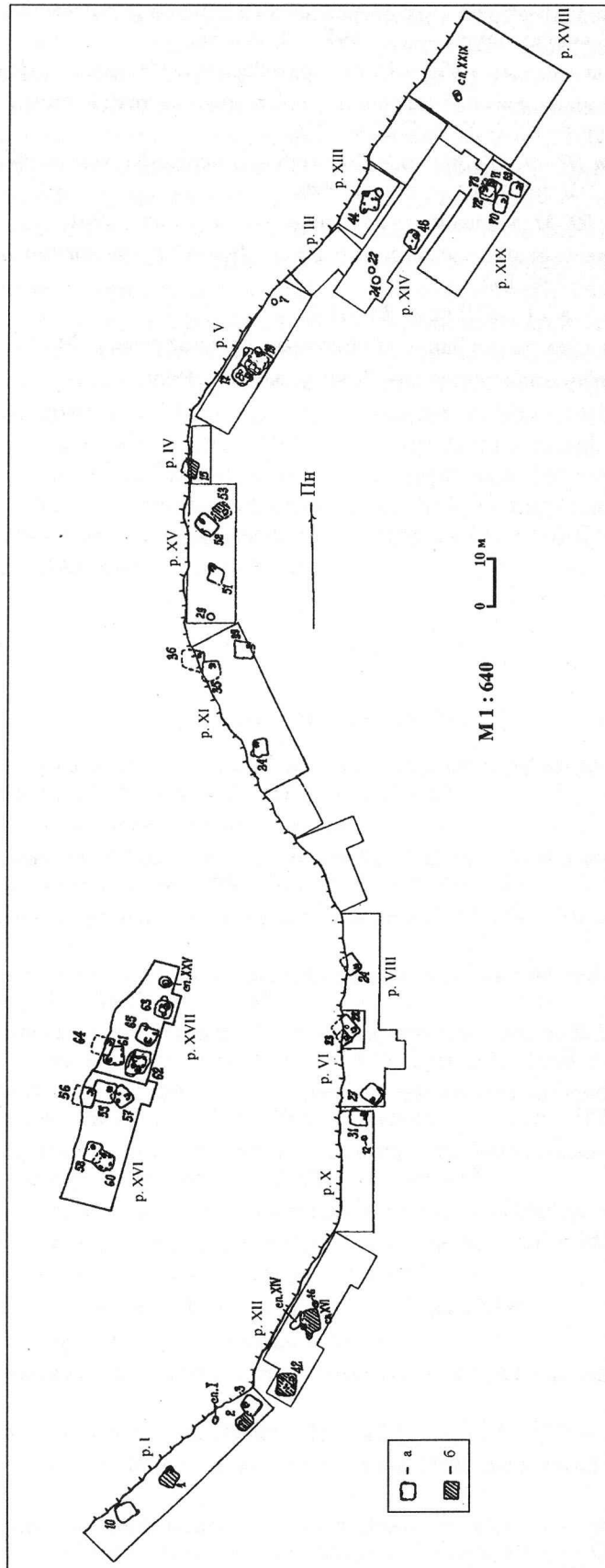

Рис. 1. Будівлі Княжої доби на селищі Шанків Яр: а — X ст.; б — XII—XIII ст.

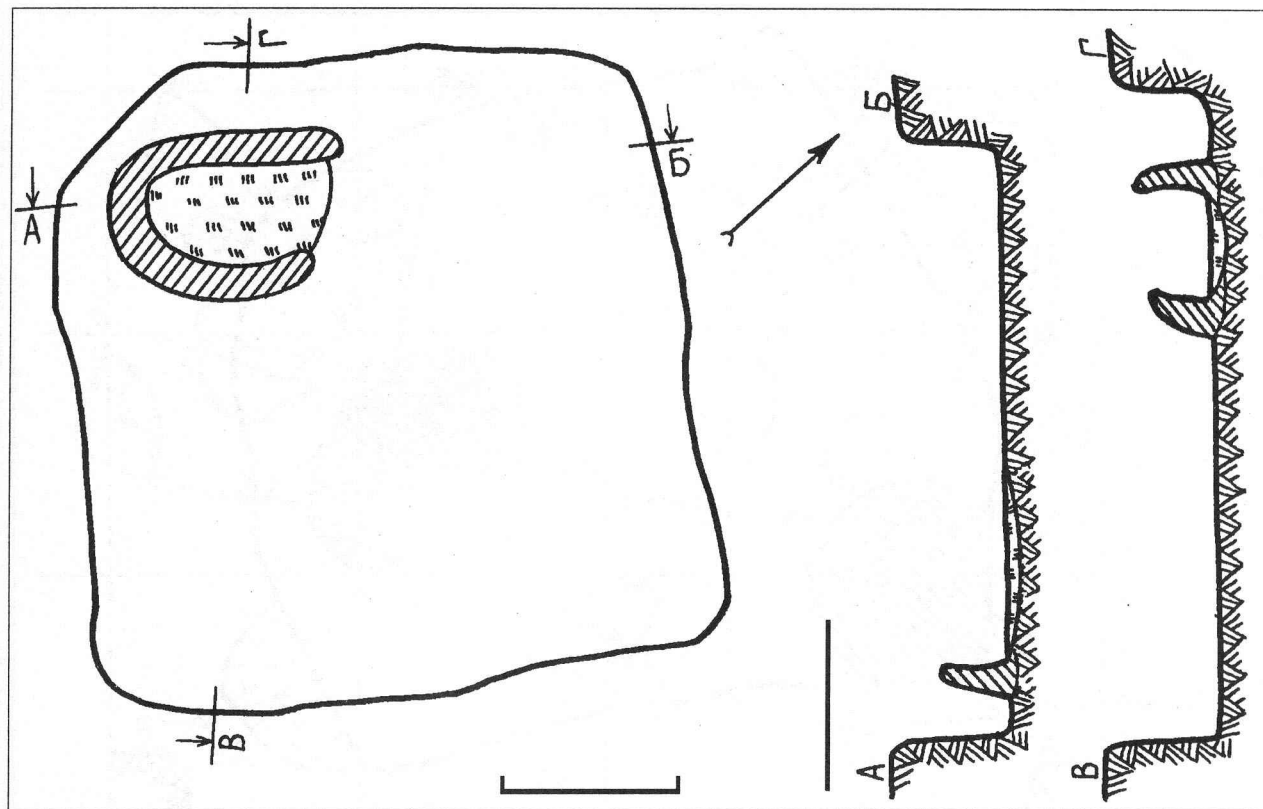

Рис. 2. План та розрізи жигла № 3.

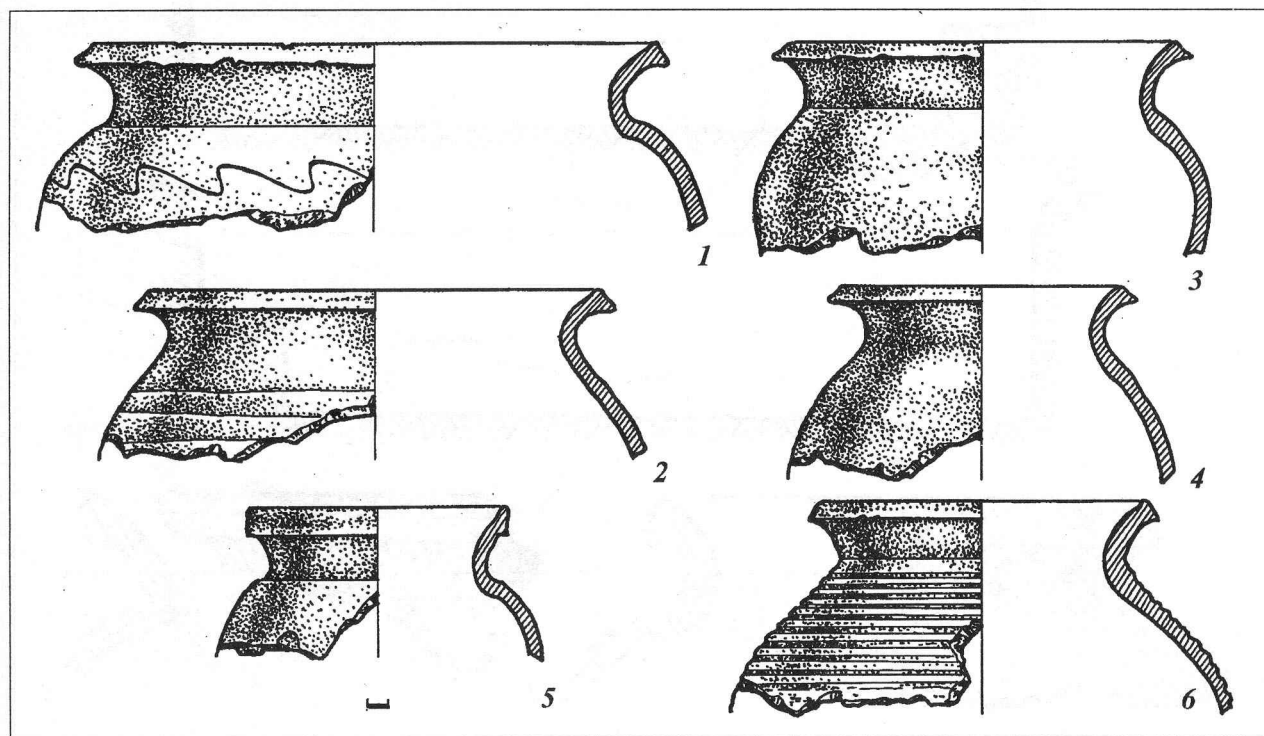

Рис. 3. Гончарна кераміка з жигла № 3.

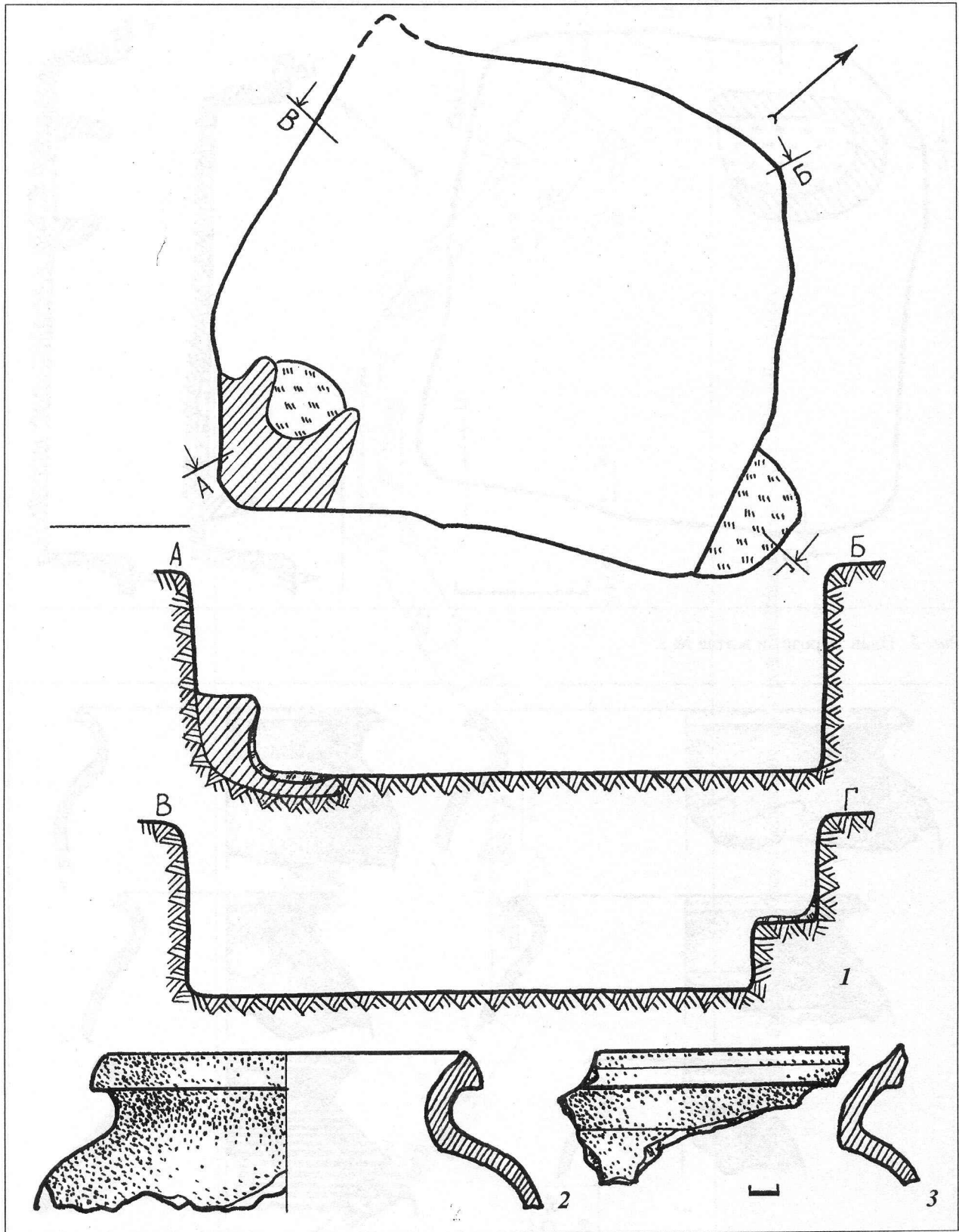

Рис. 4. Житло № 10: 1 — план та розрізи; 2, 3 — гончарна кераміка.

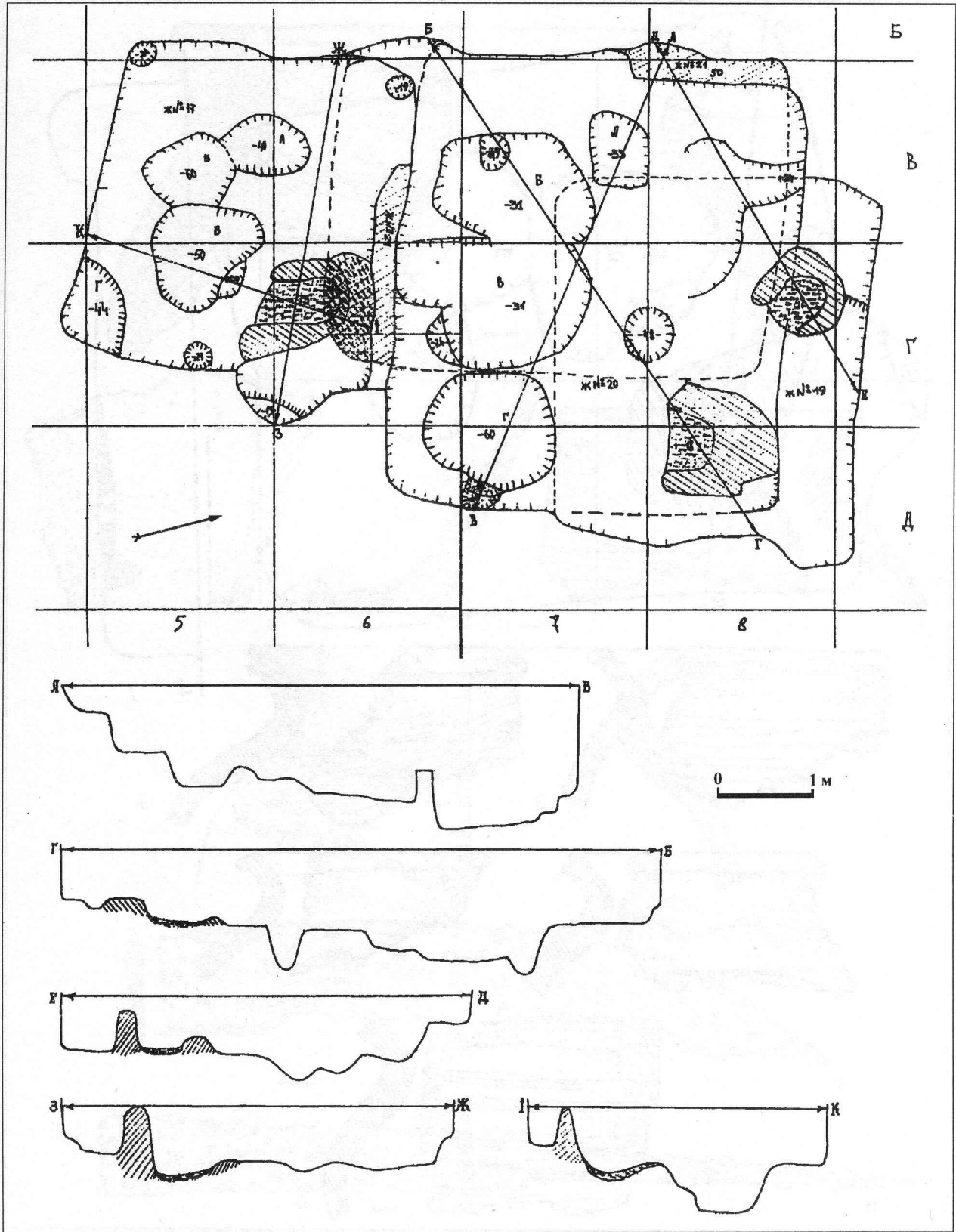

Рис. 5. Плани та розрізи жител № 17, 19, 20, 21.

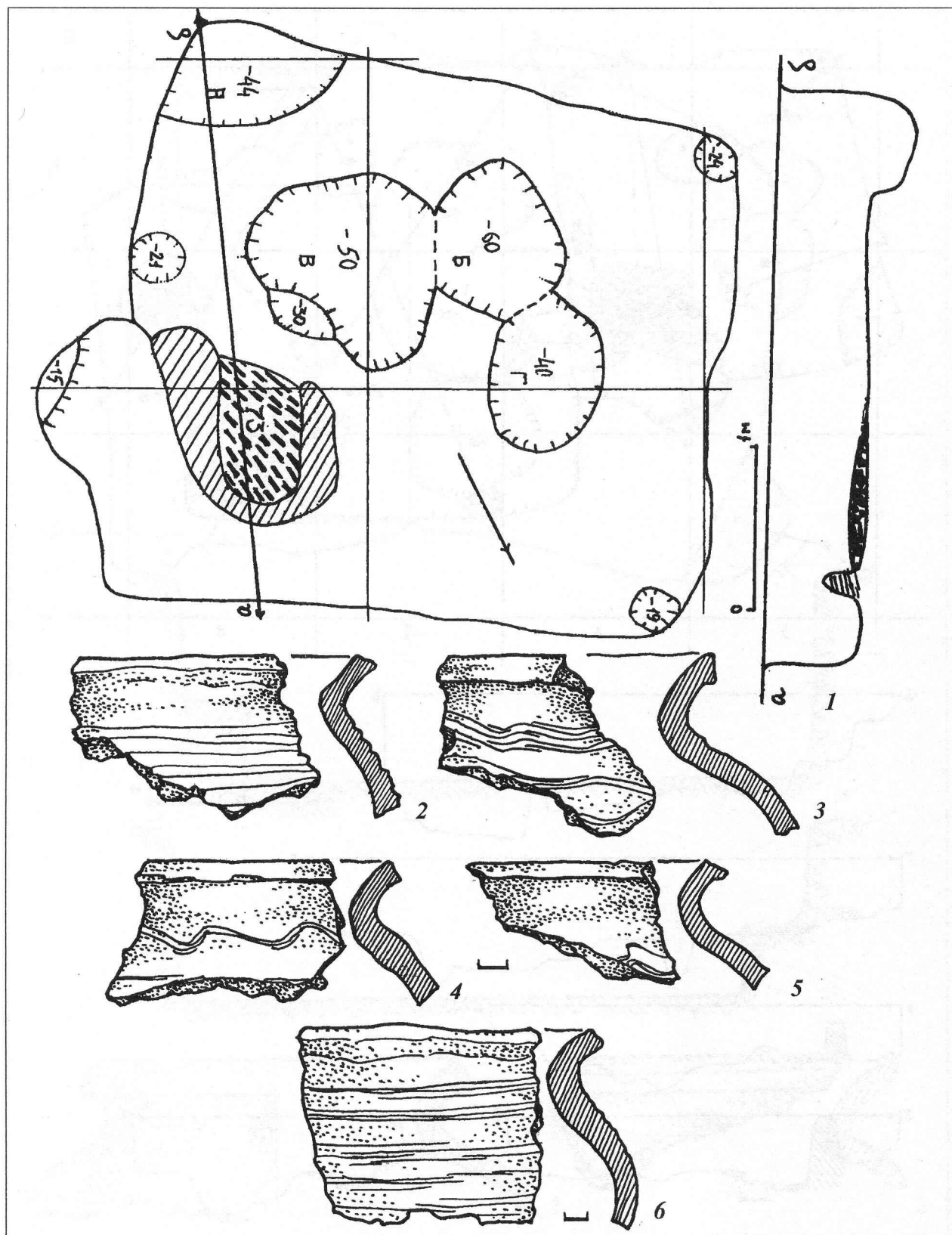

Рис. 6. Житло № 17: 1 — план та розріз; 2—6 — гончарна кераміка.

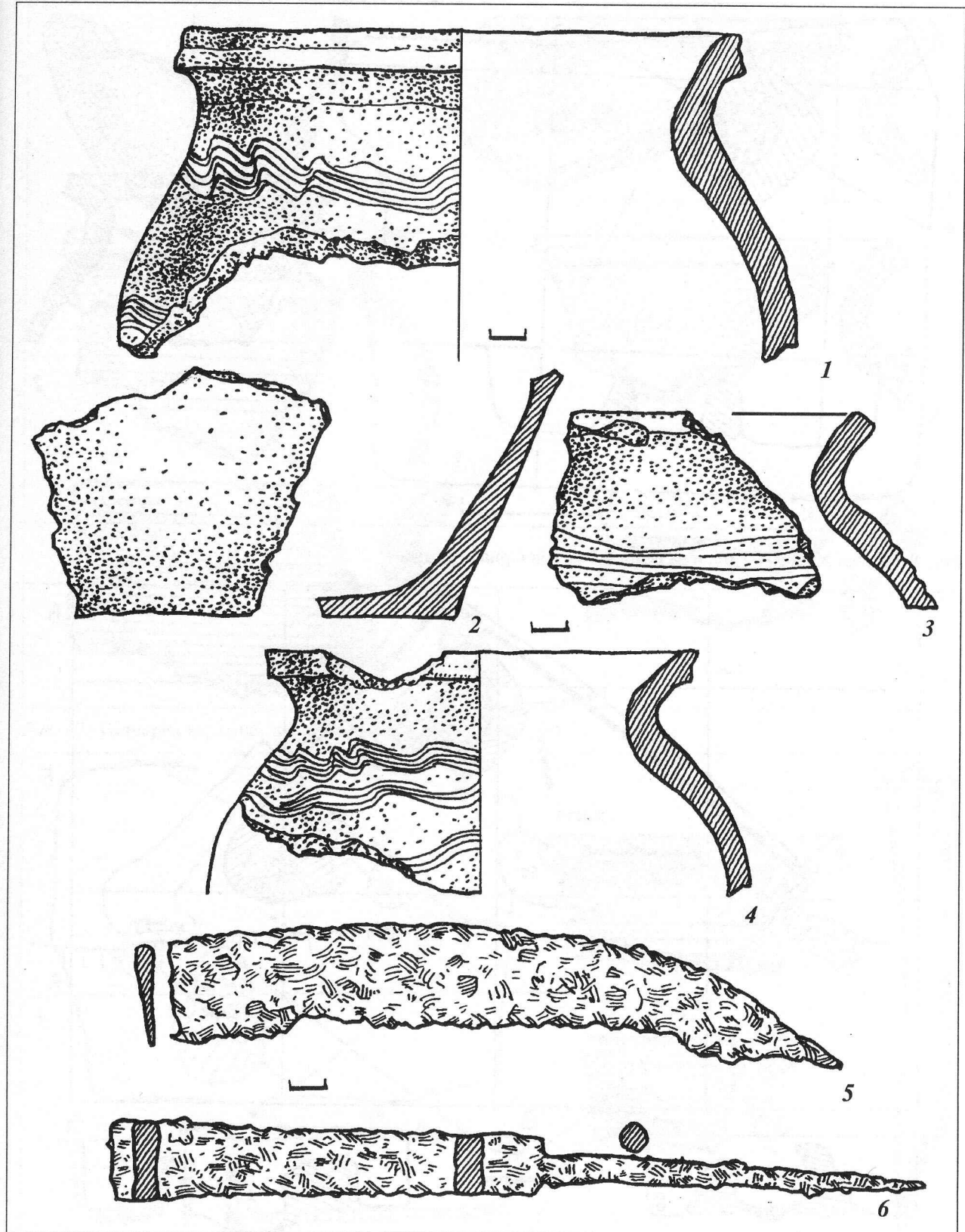

Рис. 7. Гончарна кераміка з житла № 17 (1—4) та залізні вироби з культурного шару (5, 6).

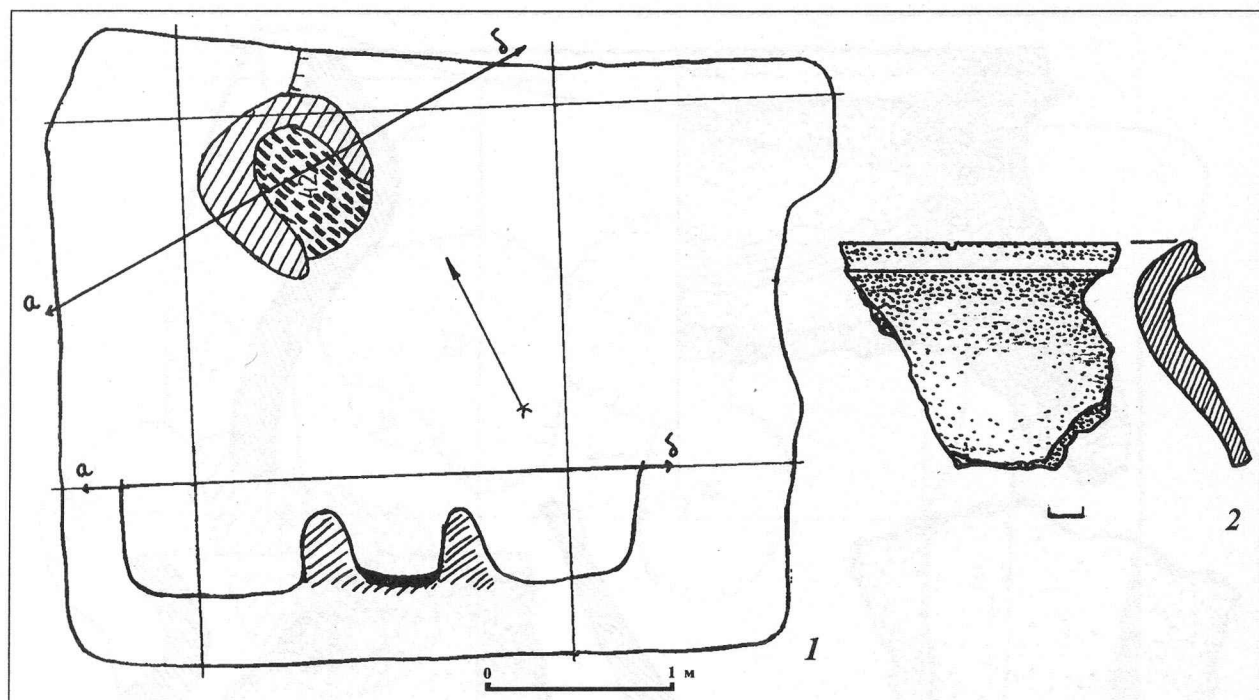

Рис. 8. Житло № 19: 1 — план та розріз; 2 — гончарна кераміка.

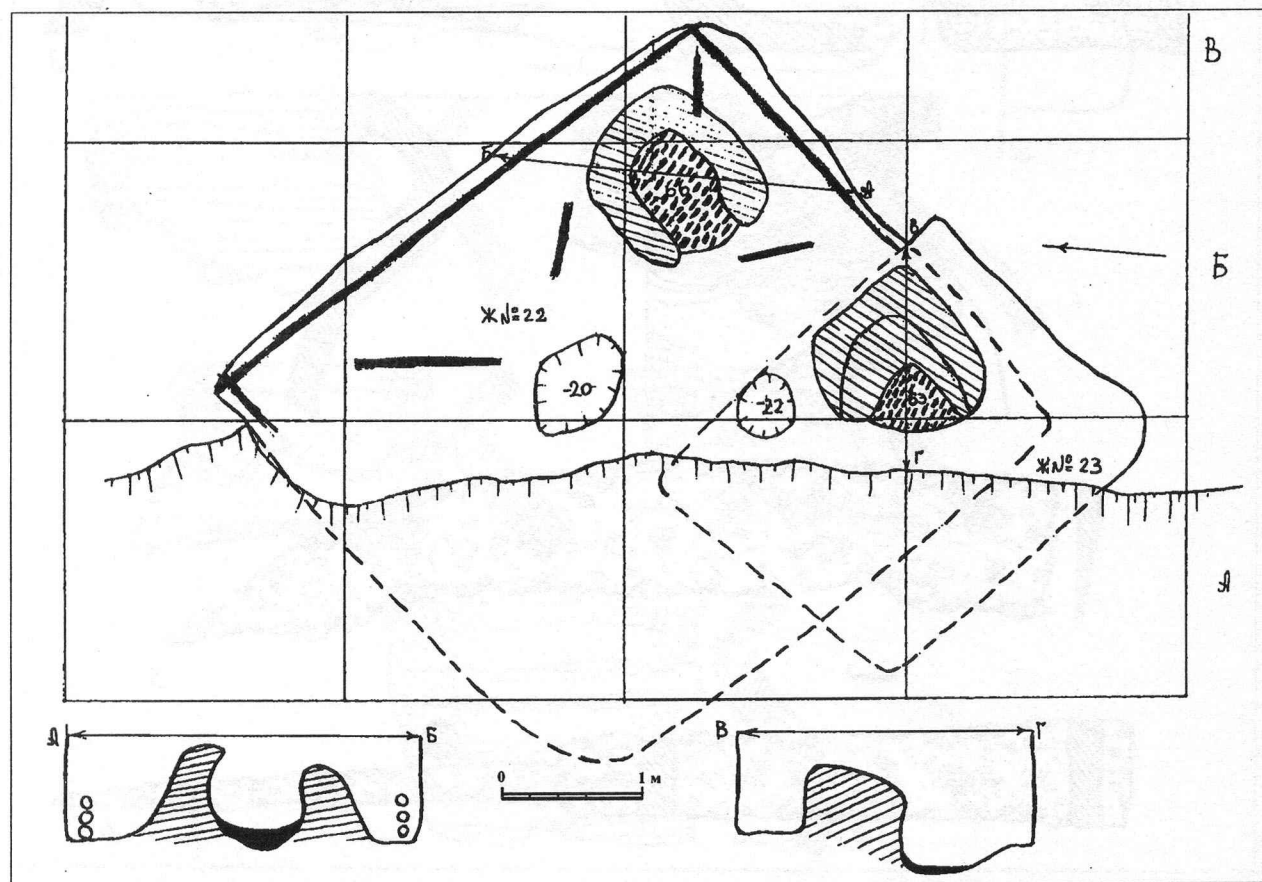

Рис. 9. Плани та розрізи жител № 22, 23.

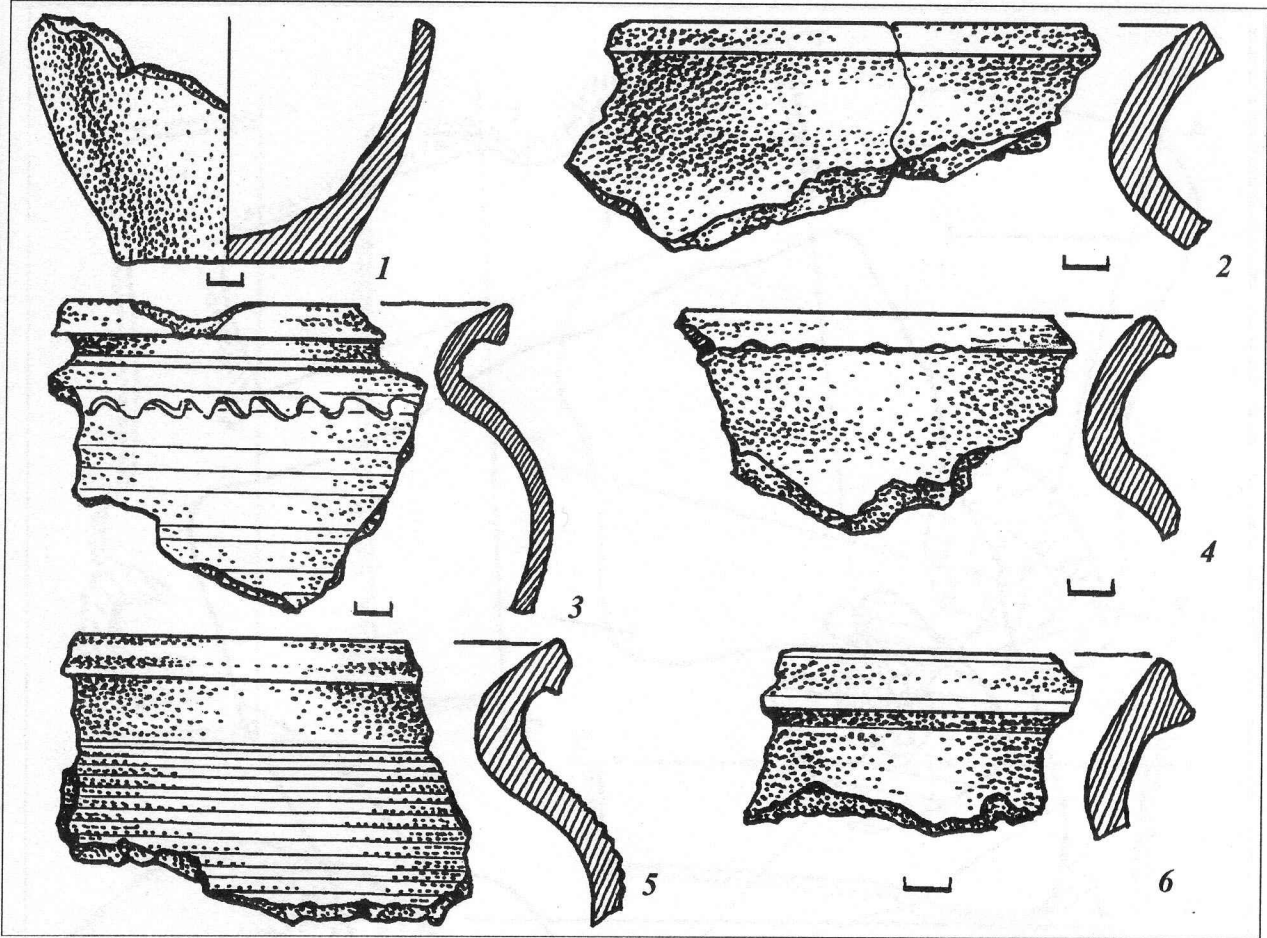

Рис. 10. Гончарна кераміка з жител № 22 (1, 2) і № 23 (3—6).

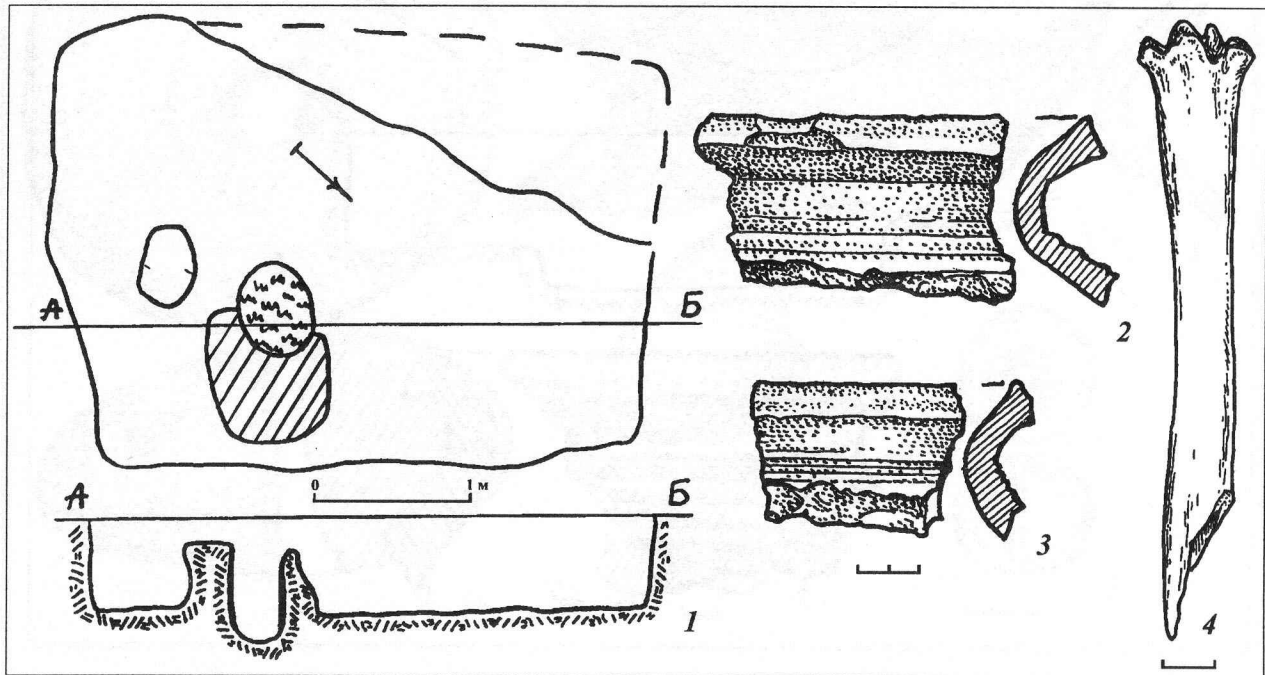

Рис. 11. Житло № 24: 1 — план та розріз; 2, 3 — гончарна кераміка; 4 — кістяна проколка.

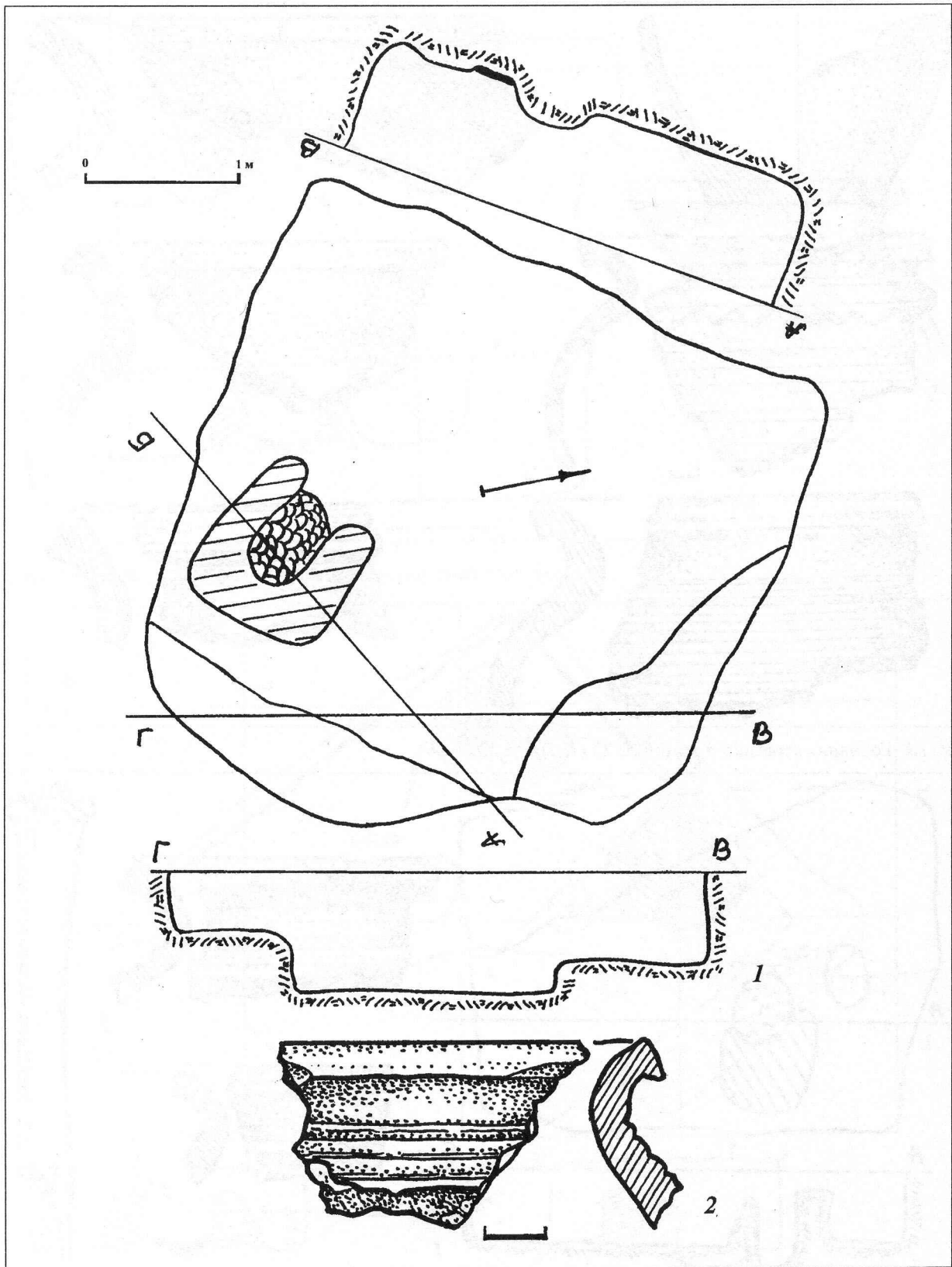

Рис. 12. Житло № 27: 1 — план та розрізи; 2 — гончарна кераміка.

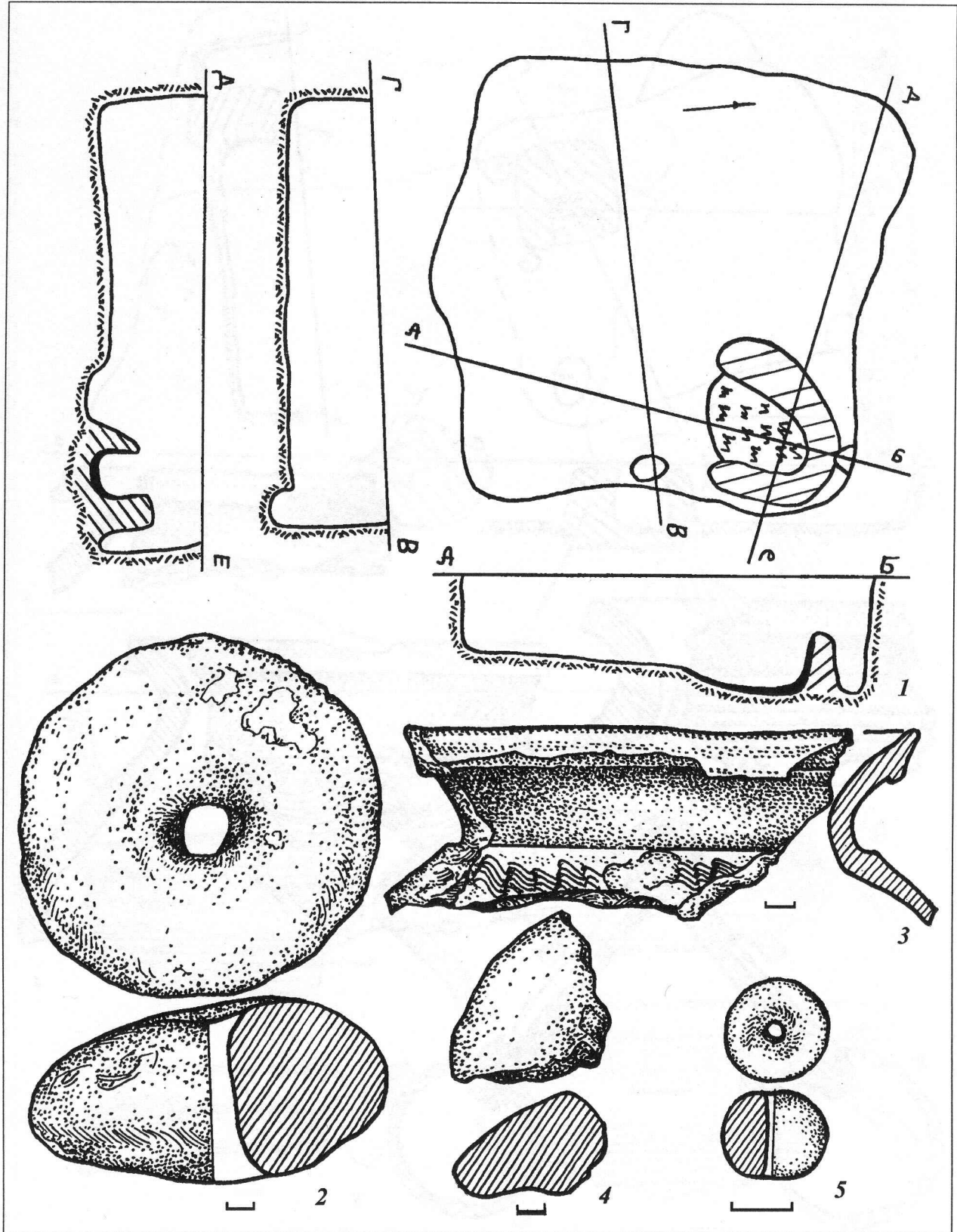

Рис. 13. Житло № 31: 1 — план та розрізи; 2—5 — керамічні вироби.

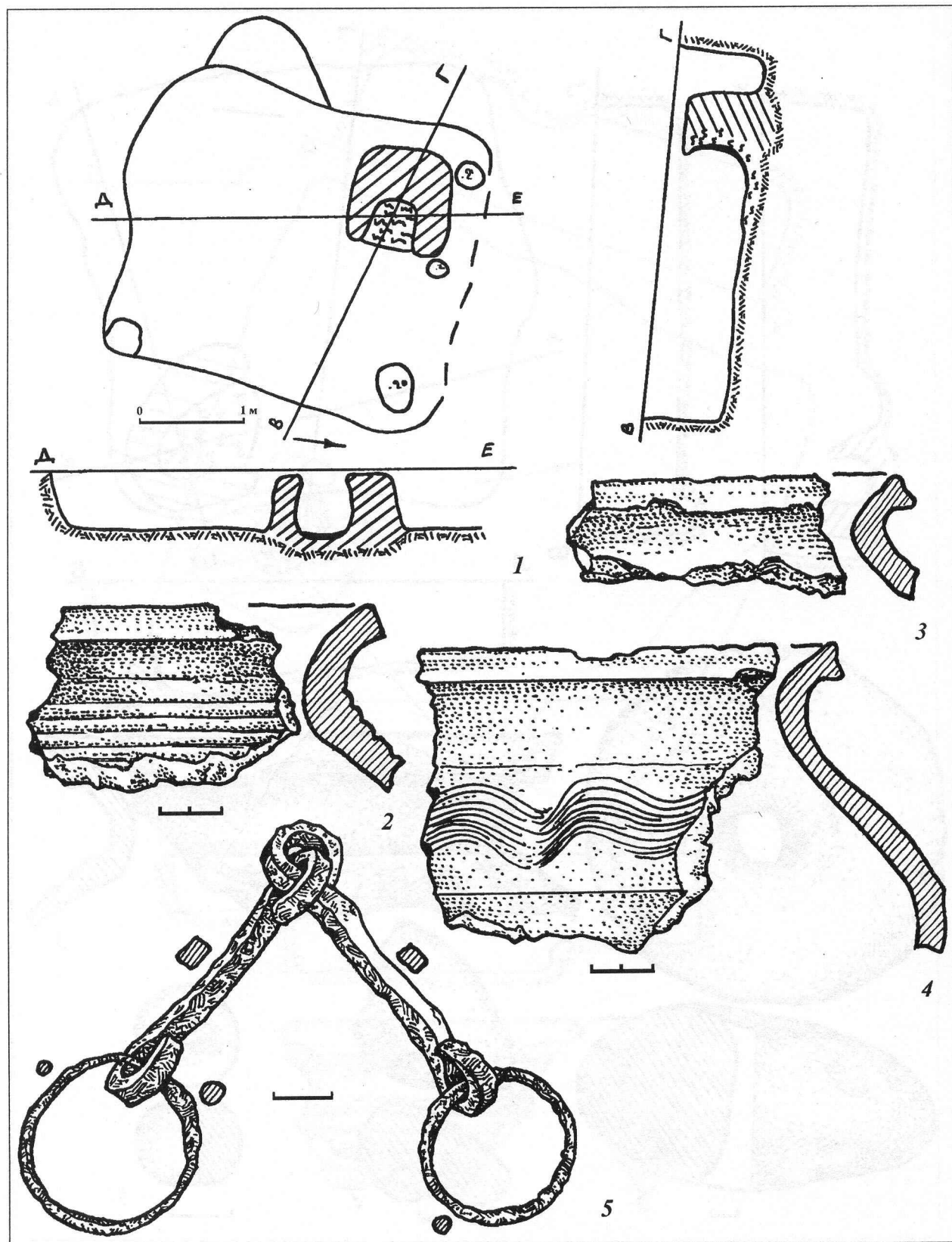

Рис. 14. Житло № 34: 1 — план та розрізи; 2—4 — гончарна кераміка; 5 — залізні вудила.

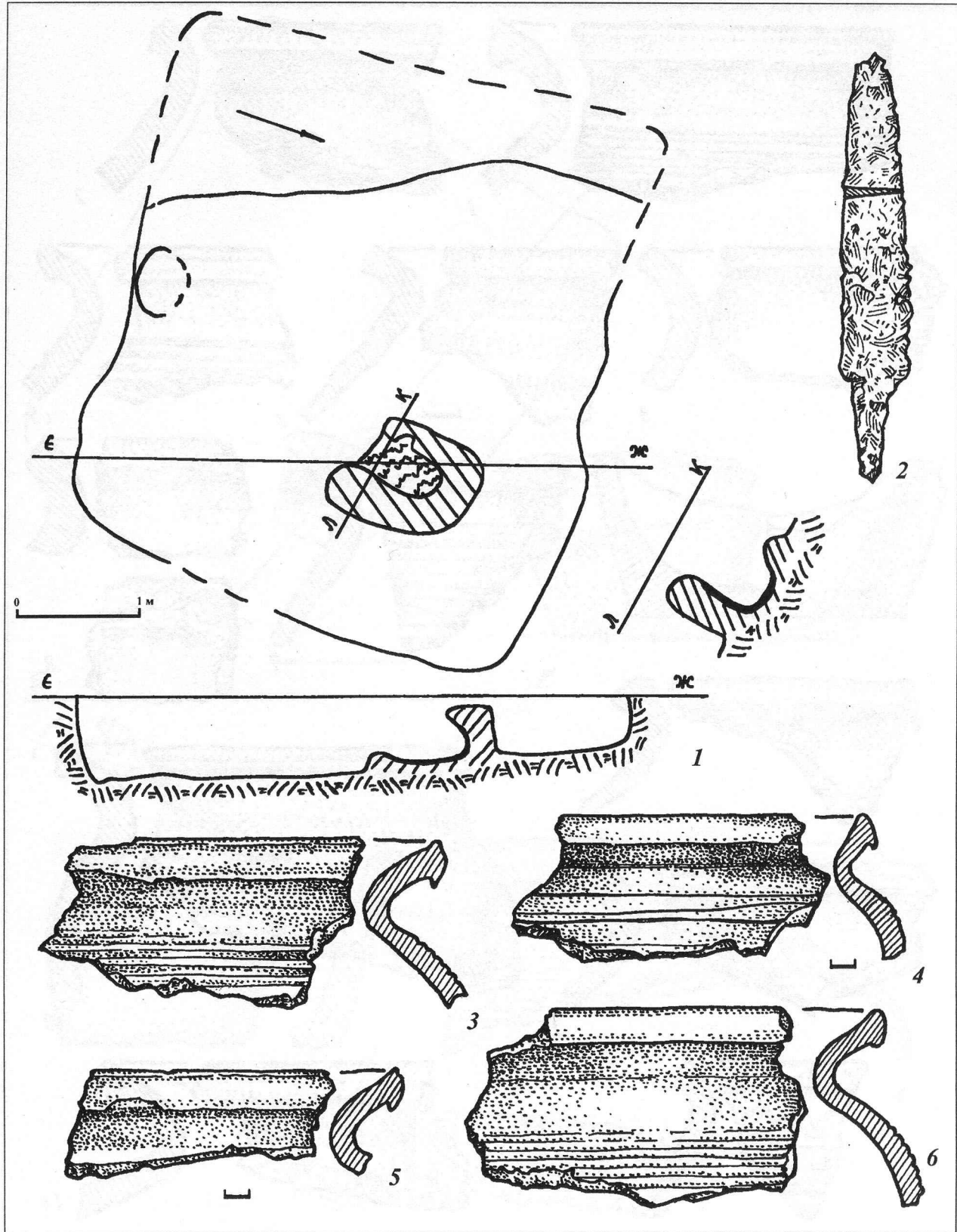

Рис. 15. Житло № 35: 1 — план та розрізи; 2 — залізний ніж; 3—6 — гончарна кераміка.

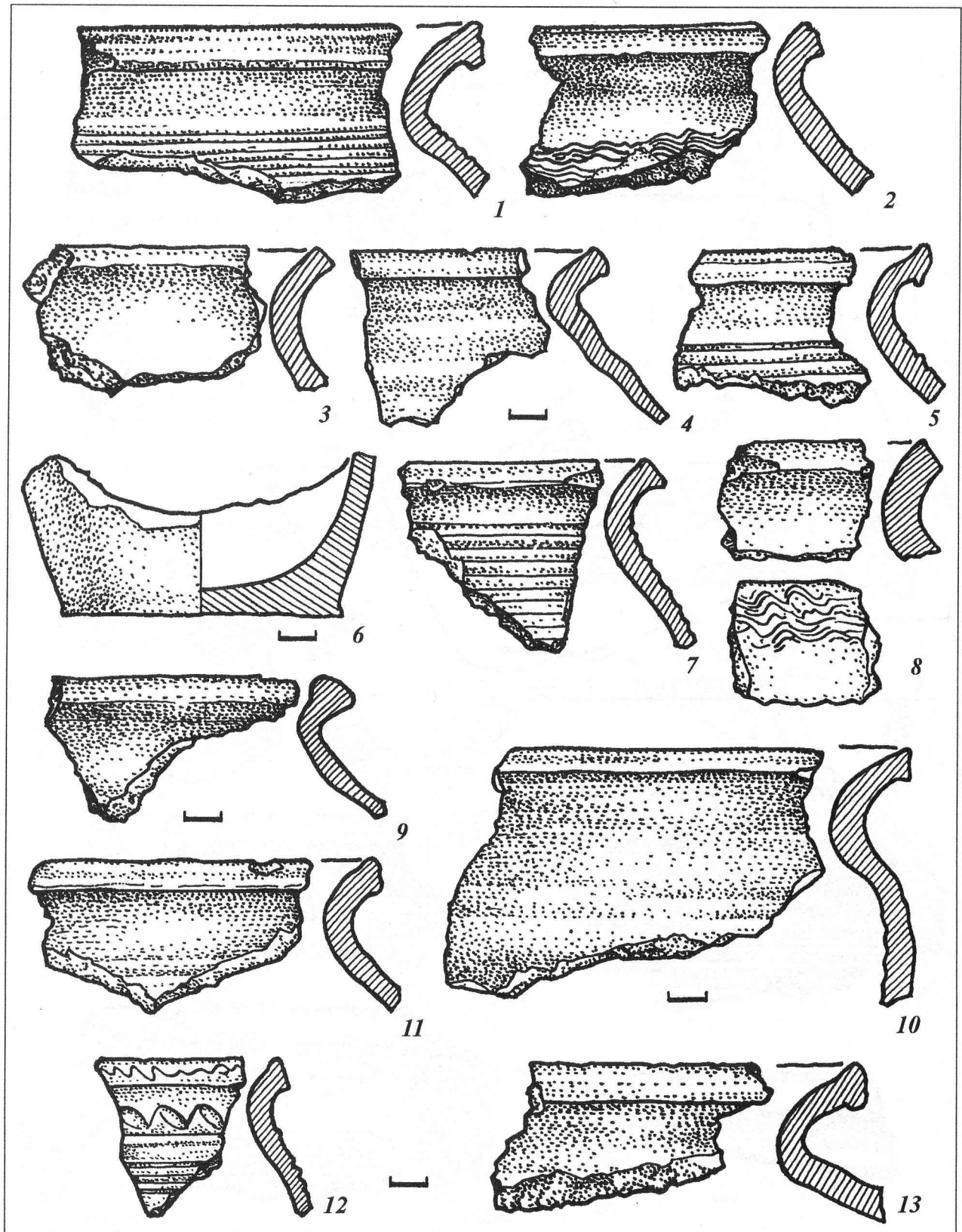

Рис. 16. Гончарна кераміка з культурного шару (1—9), ями № 12 (10—12) і житла № 36 (13).

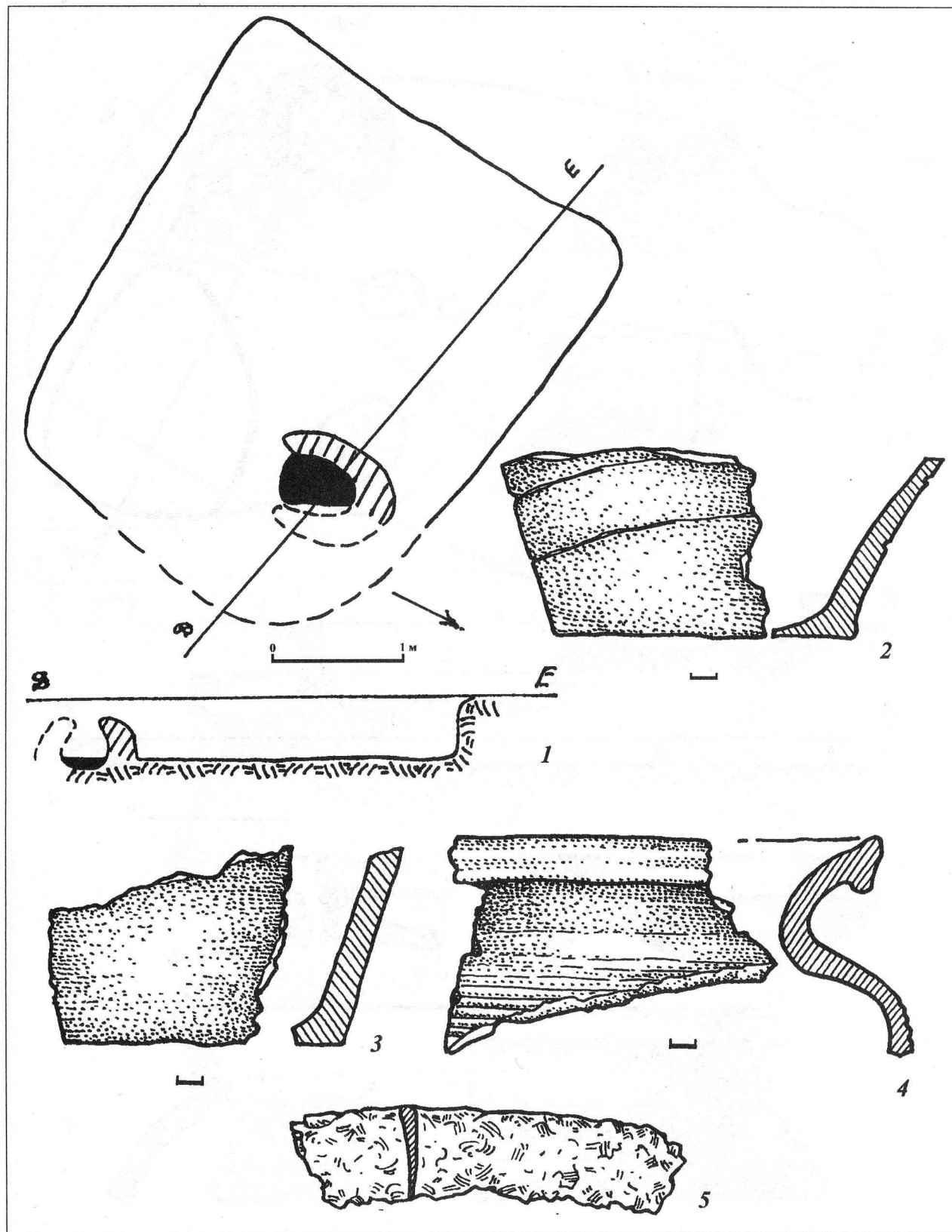

Рис. 17. Житло № 39: 1 — план та розріз; 2—4 — гончарна кераміка; 5 — лезо залізного серпа.

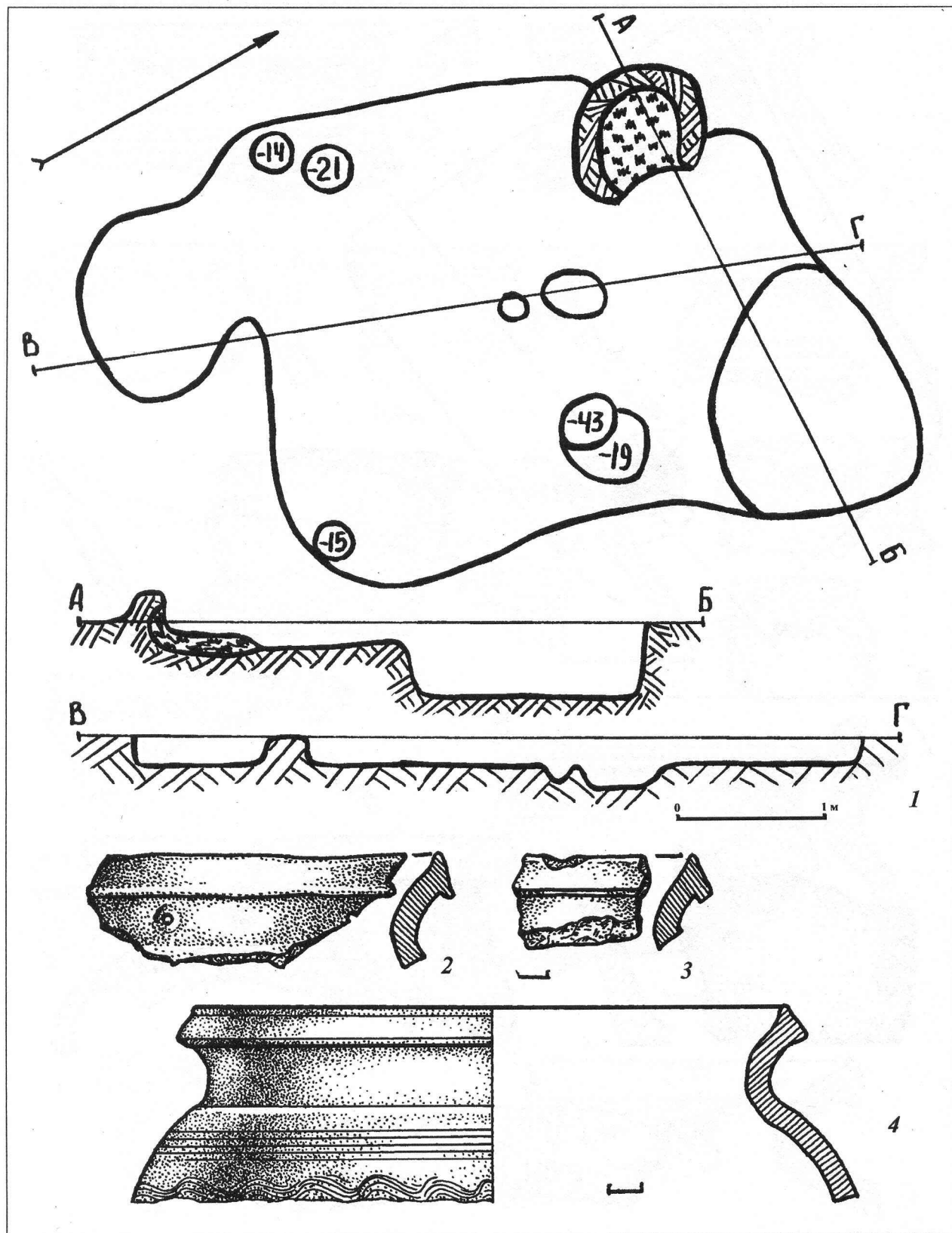

Рис. 18. 1 — план та розрізи житла № 44; гончарна кераміка з житла № 44 (2, 3) і споруди XIV (4).

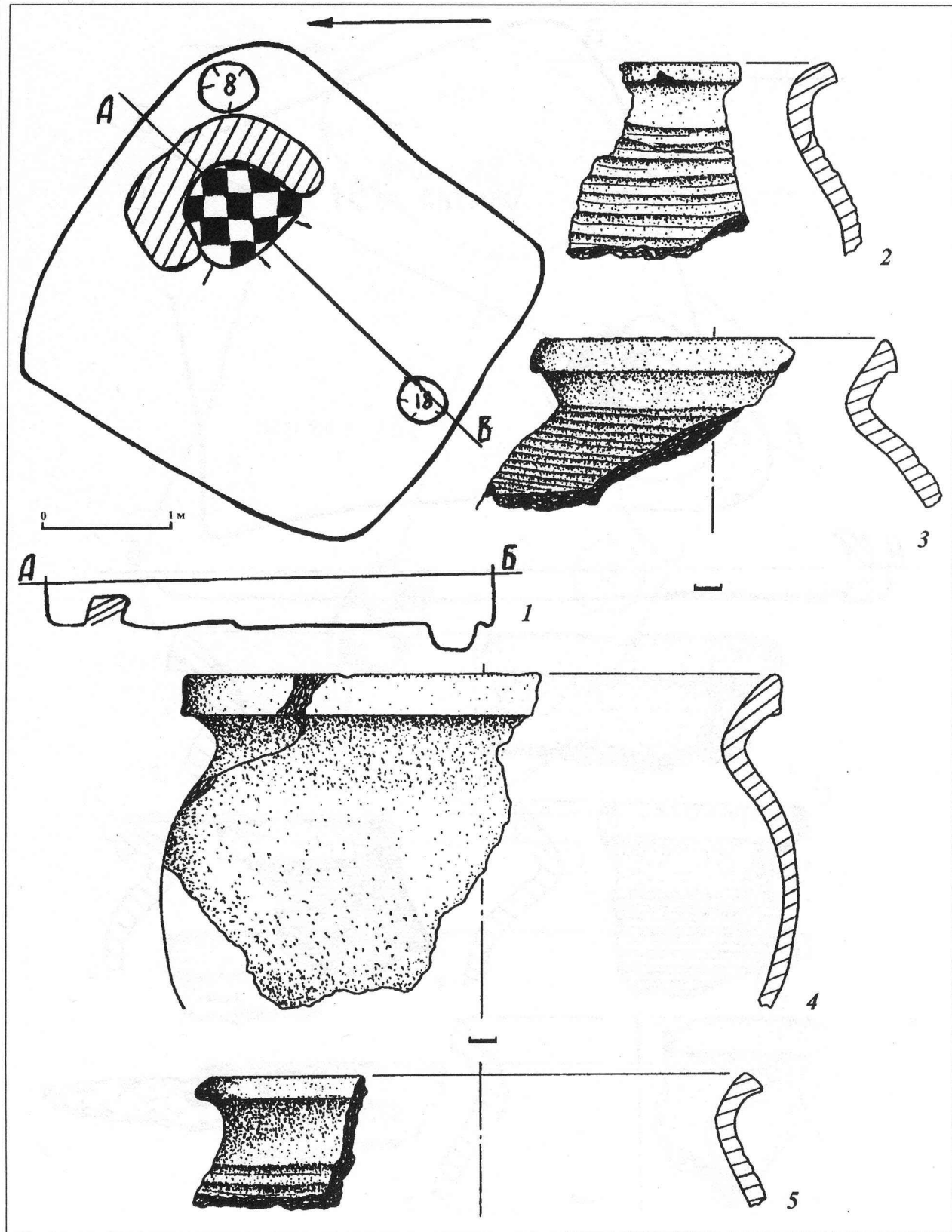

Рис. 19. Житло № 46: 1 — план та розріз; 2—5 — гончарна кераміка.

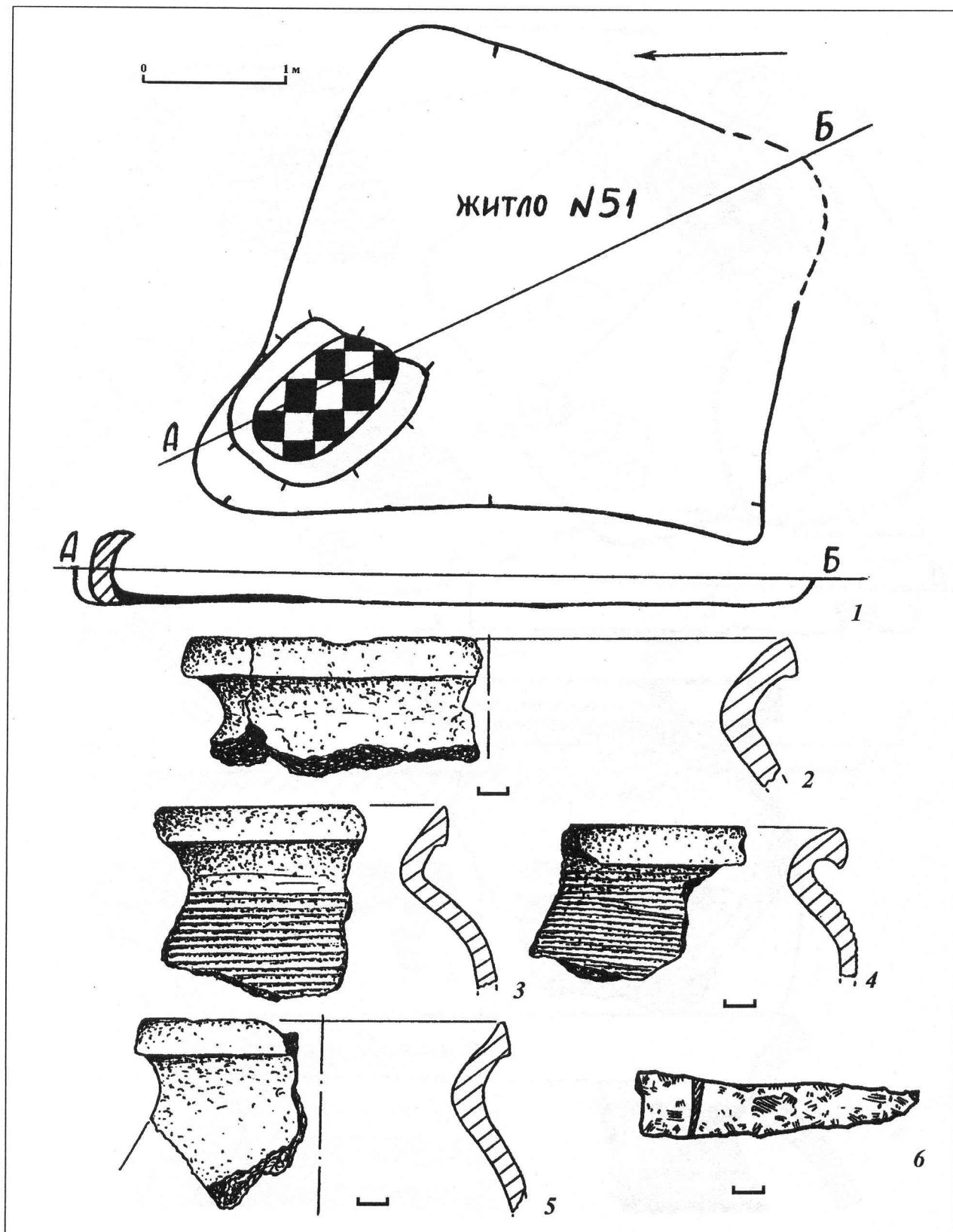

Рис. 20. Житло № 51: 1 — план та розріз; 2—5 — гончарна кераміка.

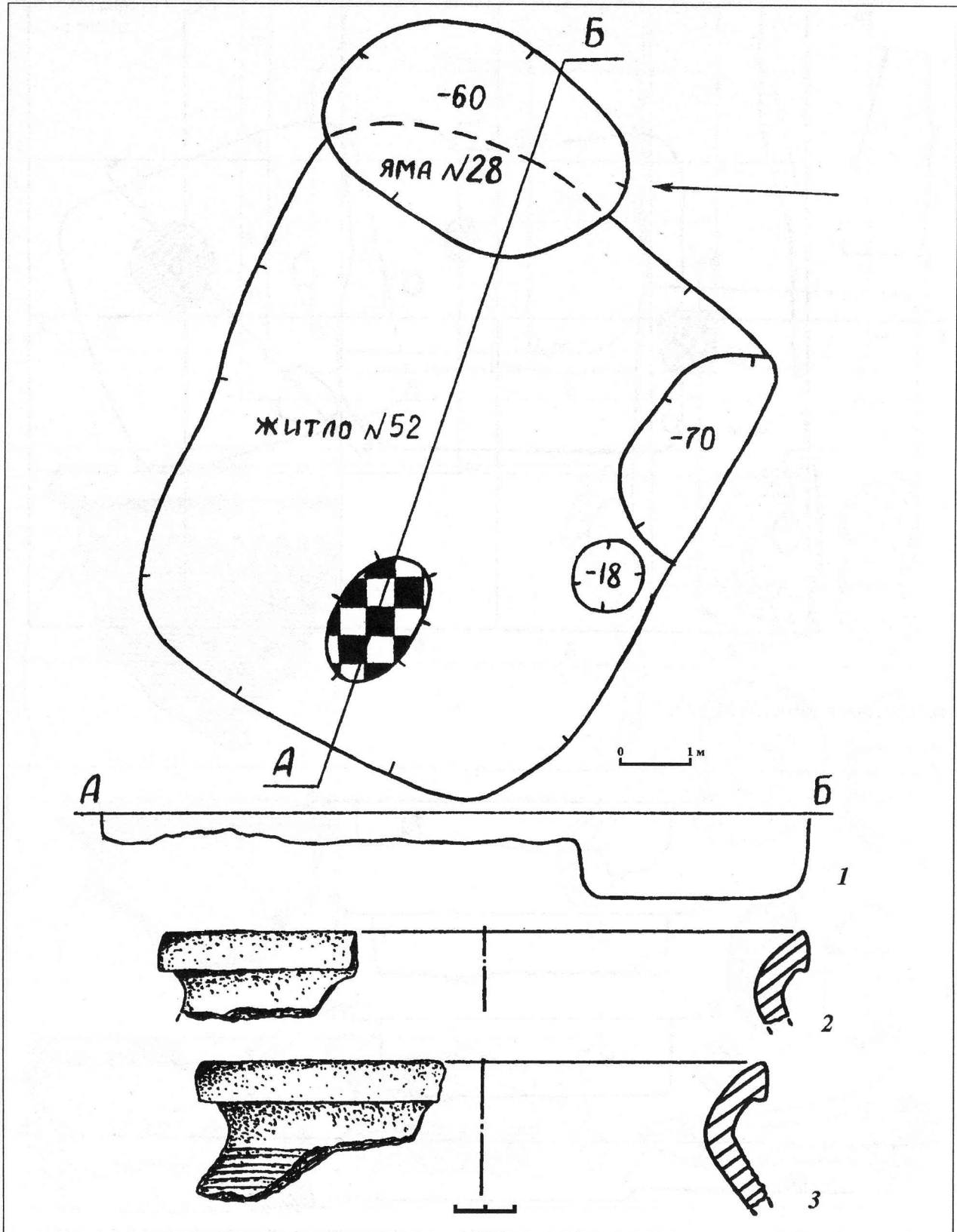

Рис. 21. Житло № 52: 1 — план та розріз; 2, 3 — гончарна кераміка.

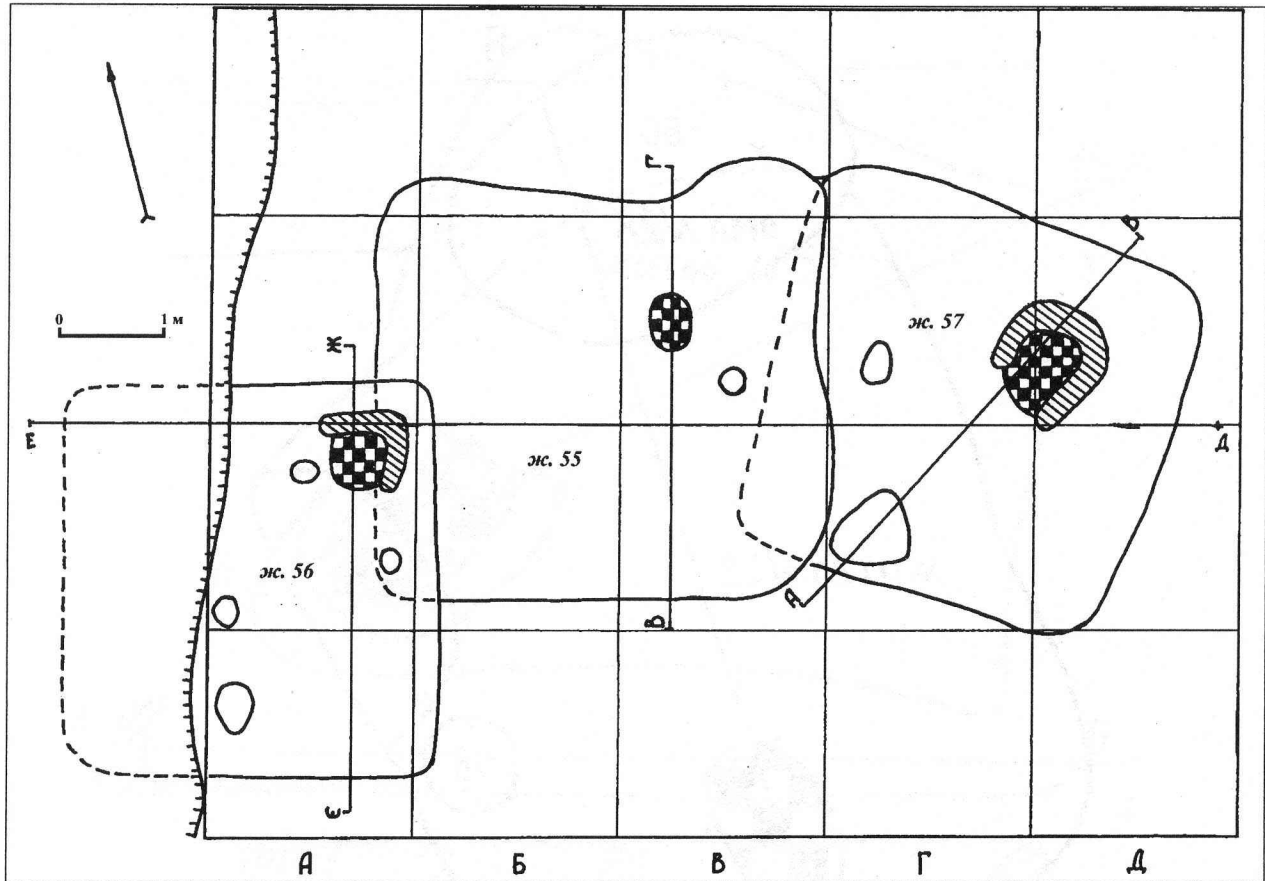

Рис. 22. Плани жител № 55—57.

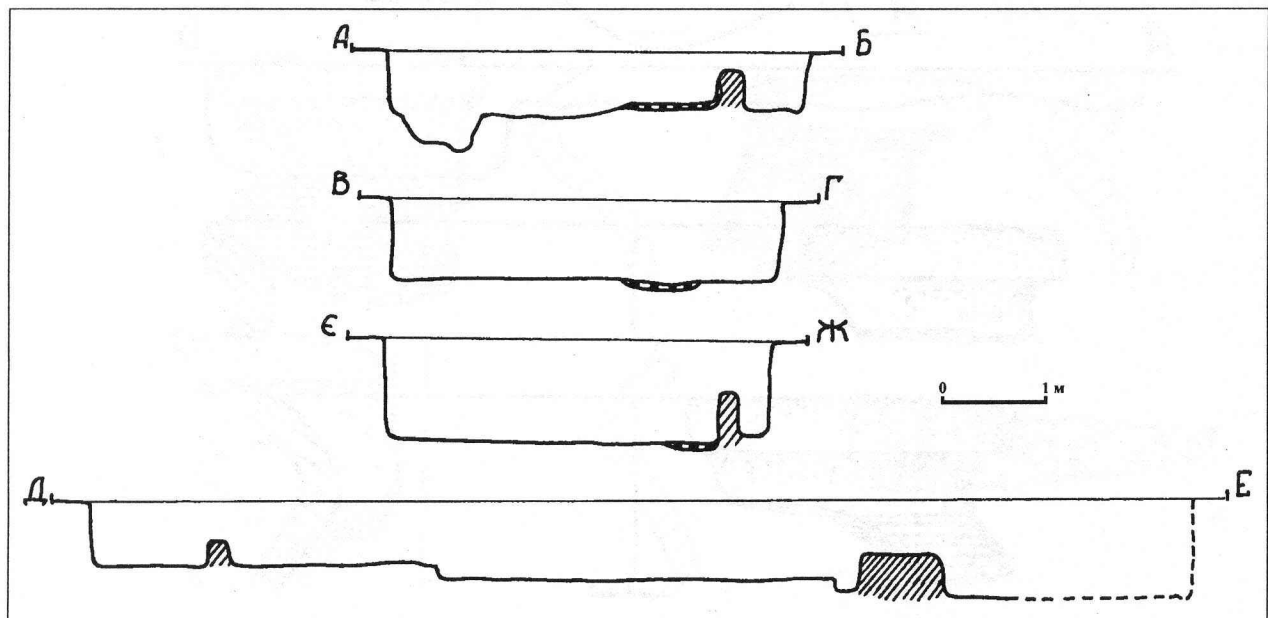

Рис. 23. Розрізи жител № 55—57.

Рис. 24. План та розріз житла № 55.

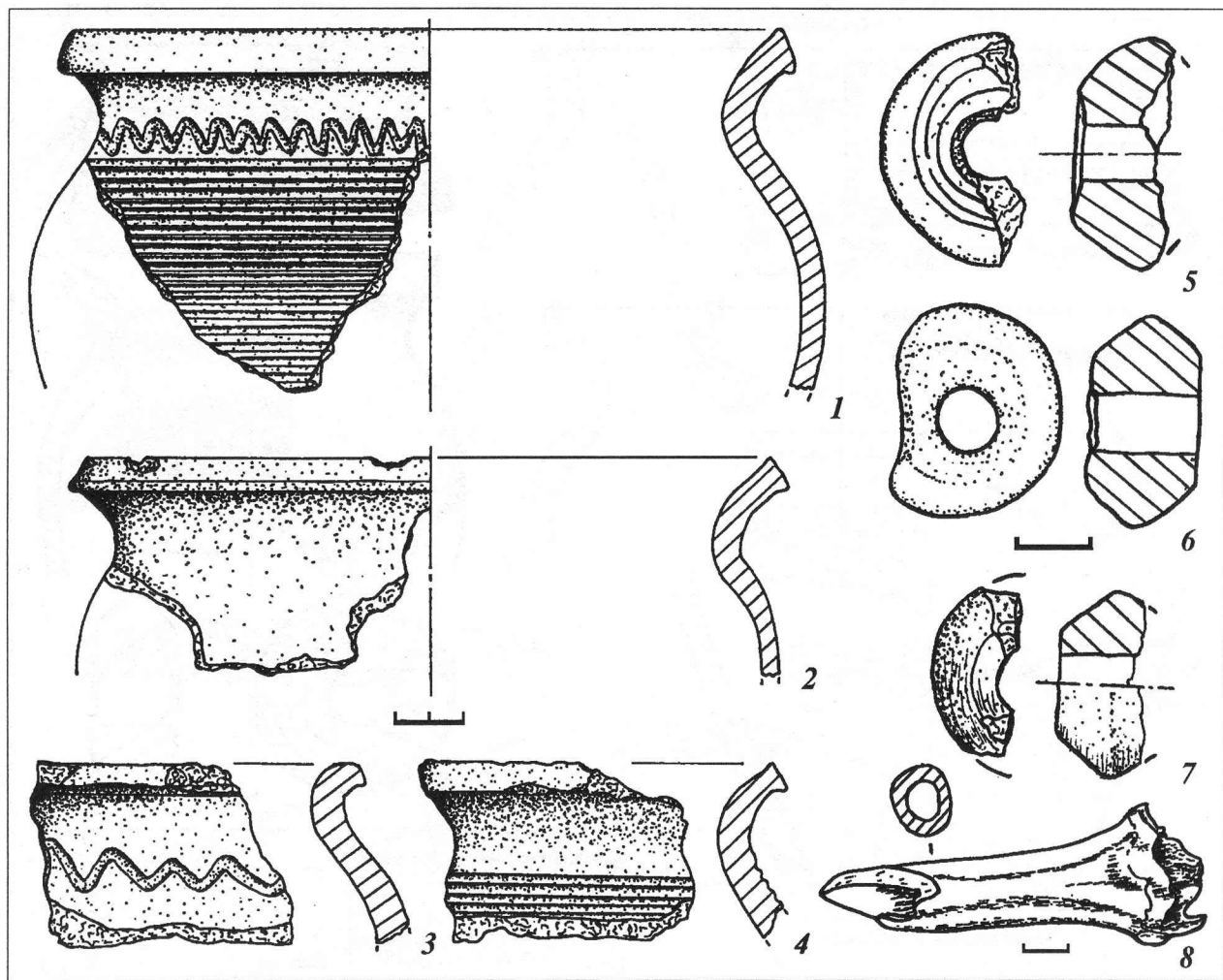
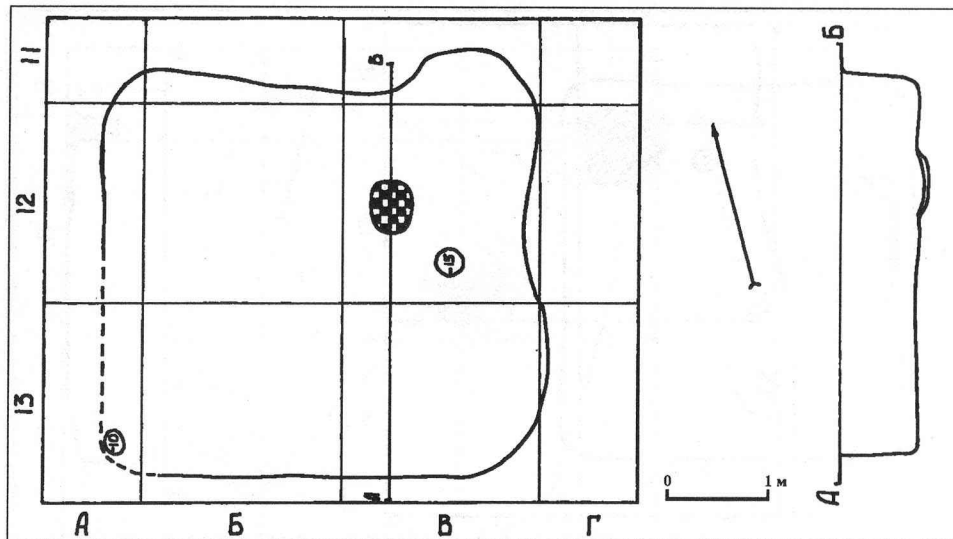

Рис. 25. Житло № 55: 1—4 — гончарна кераміка; 5—7 — прясла з мергелю; 8 — кістяна проколка.

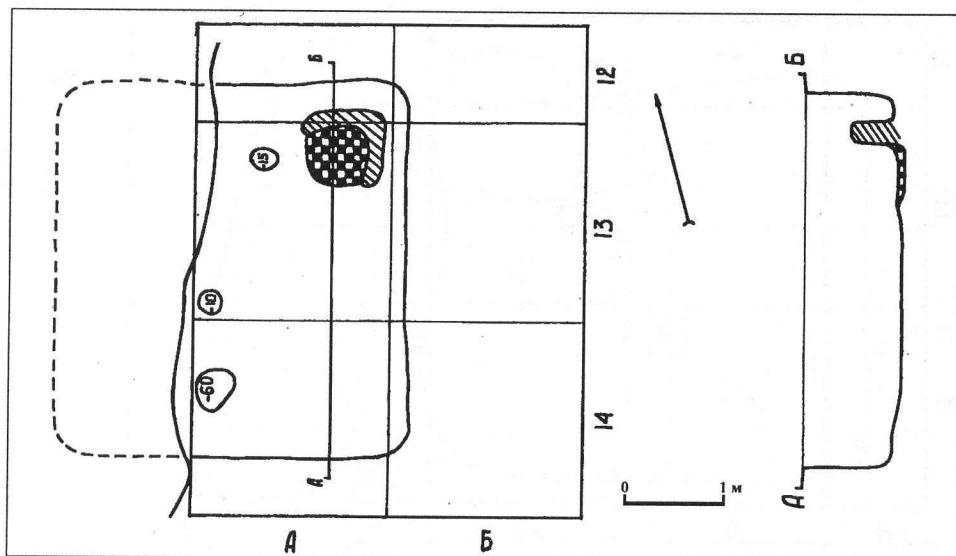

Рис. 26: План та розріз житла № 56.

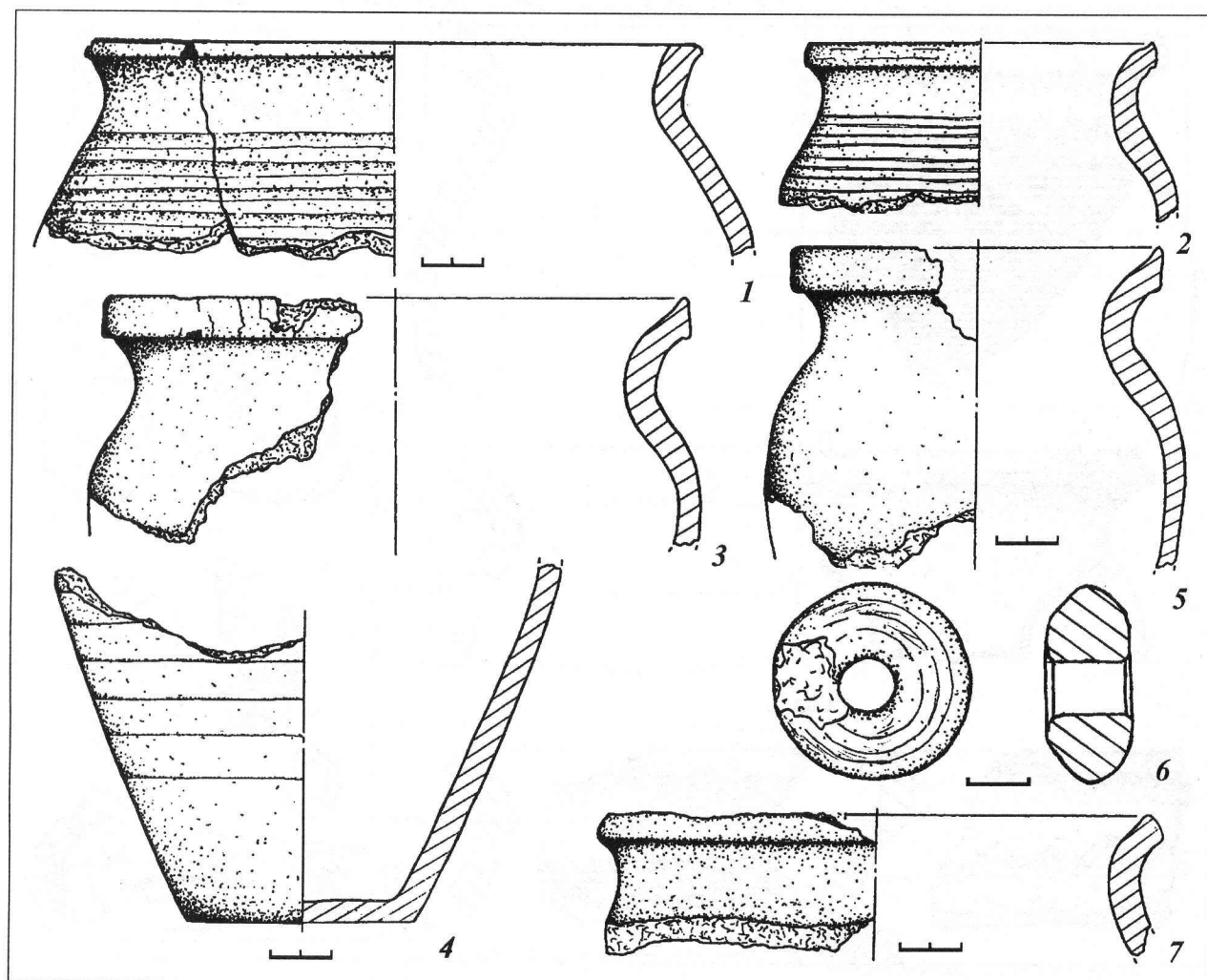

Рис. 27. Житло № 56: 1—5, 7 — гончарна кераміка; 6 — прясло.

Рис. 28. План та розріз житла № 57.

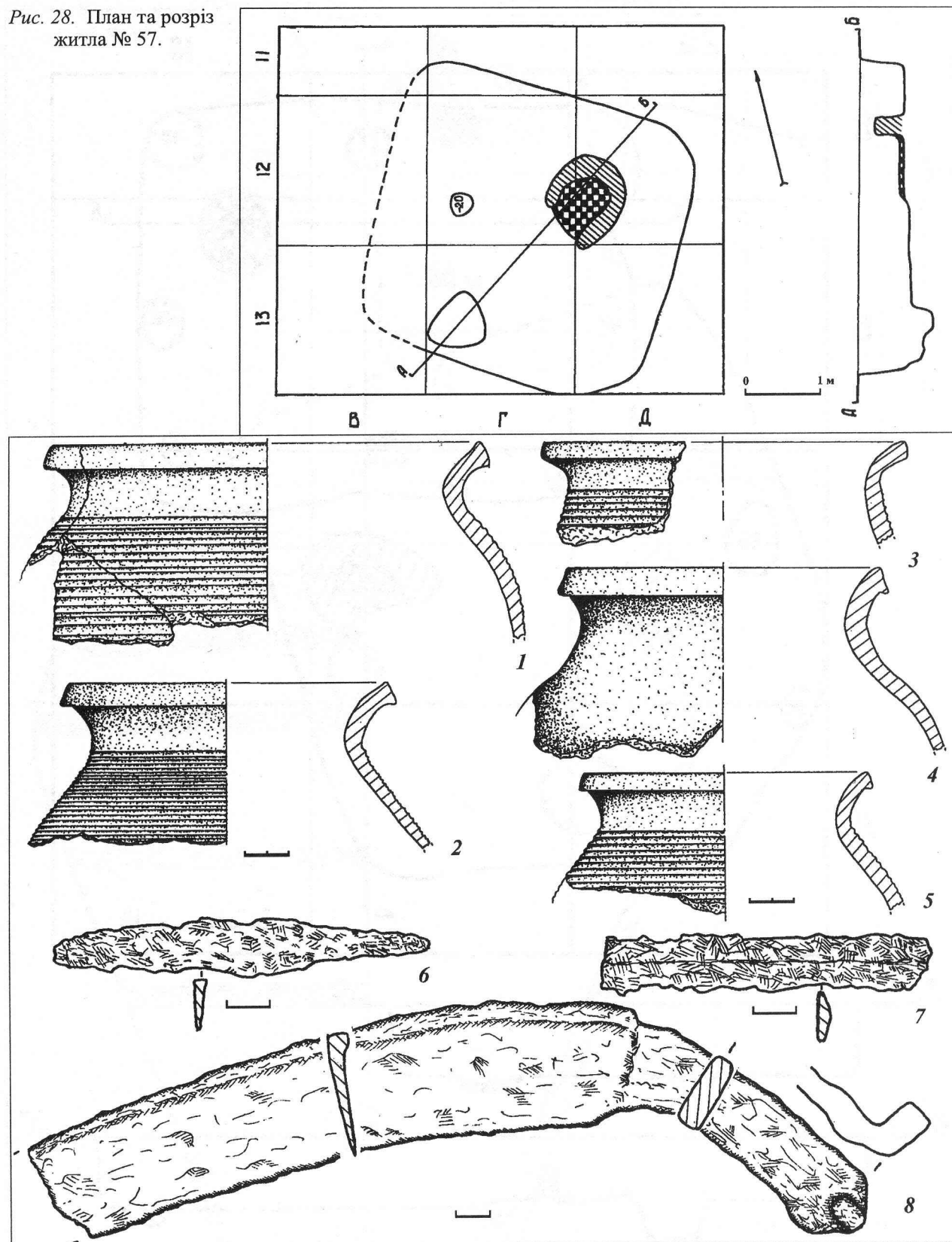

Рис. 29. Гончарна кераміка з житла № 57 (1—5) та залізні вироби з культурного шару: 6 — ніж, 8 — коса.

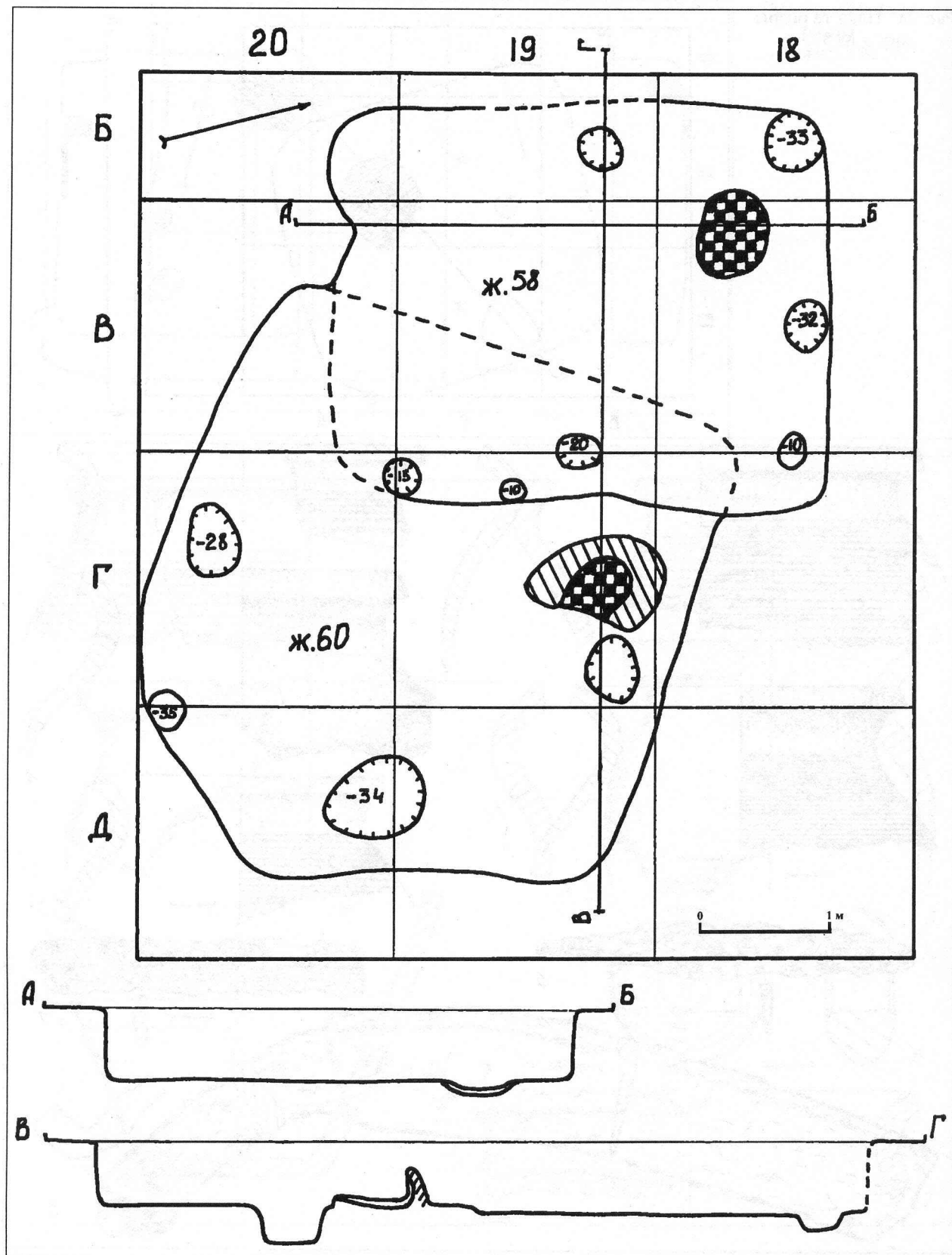

Рис. 30. Плани та розрізи жител № 58, 60.

Рис. 31. План та розріз житла № 58.

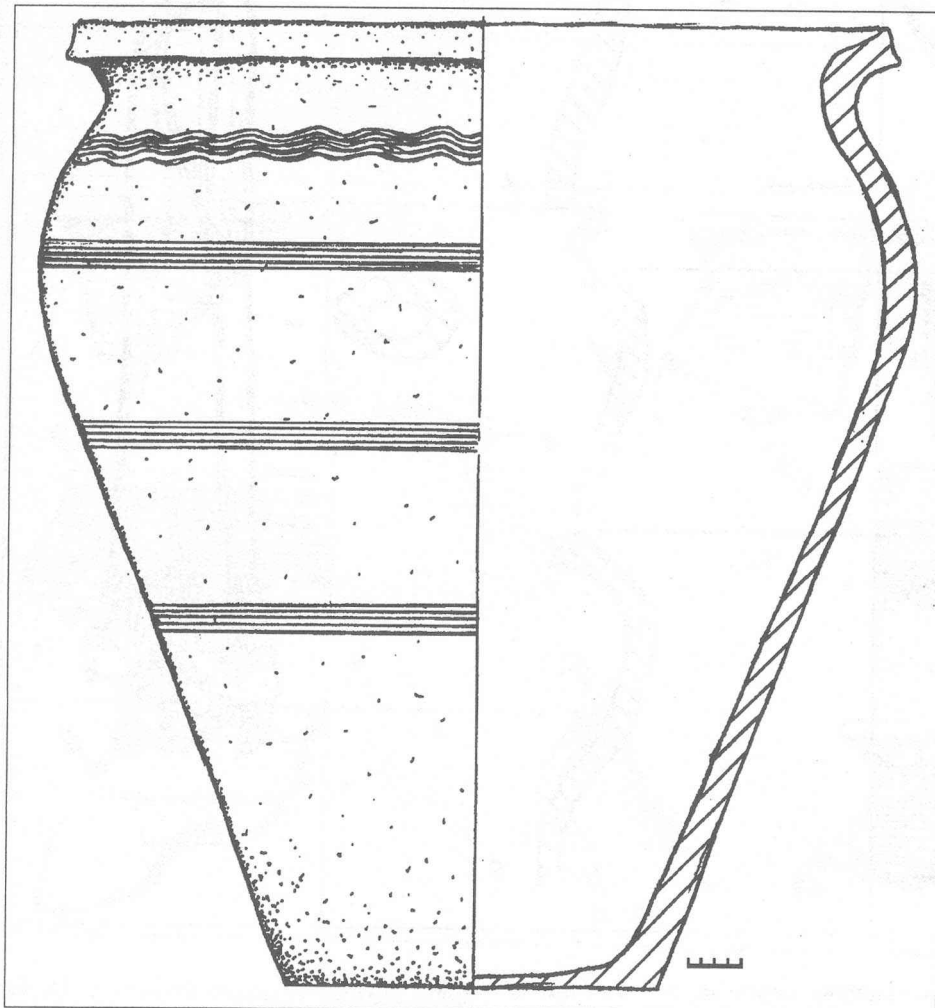
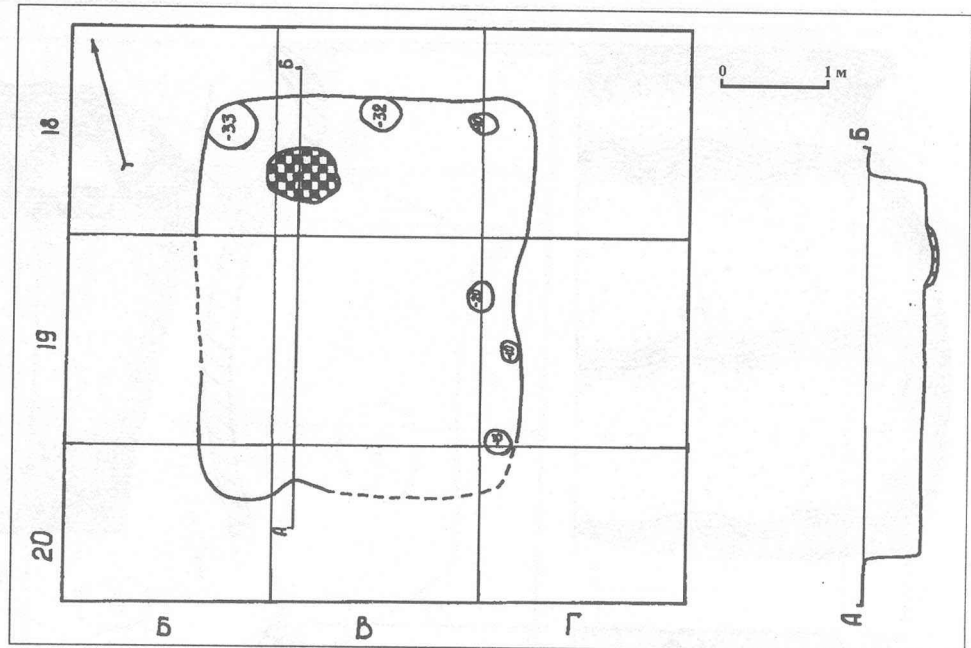

Рис. 32. Гончарний горщик з житла № 58.

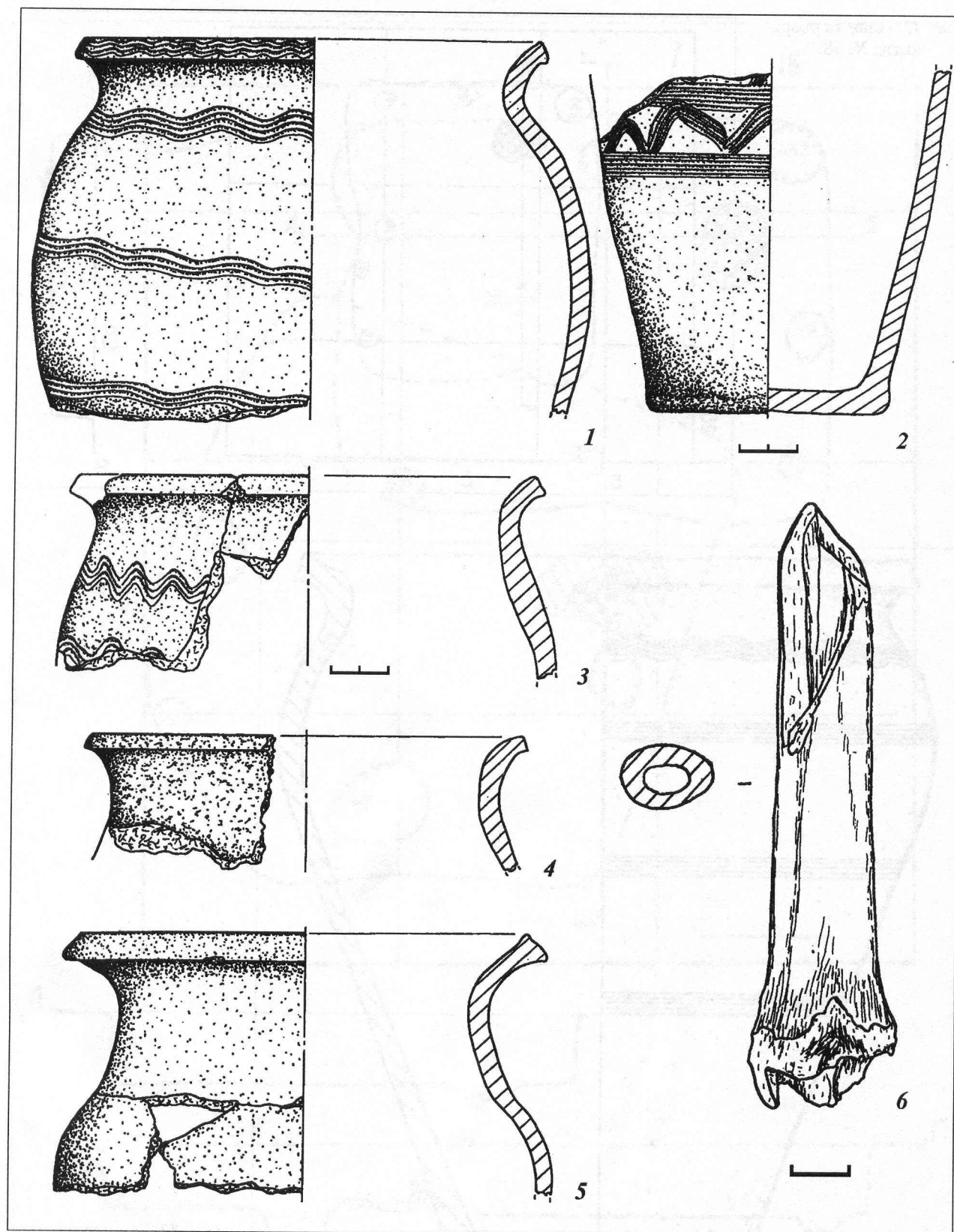

Рис. 33. Житло № 58: 1—5 — гончарна кераміка; 6 — кістяна проколка.

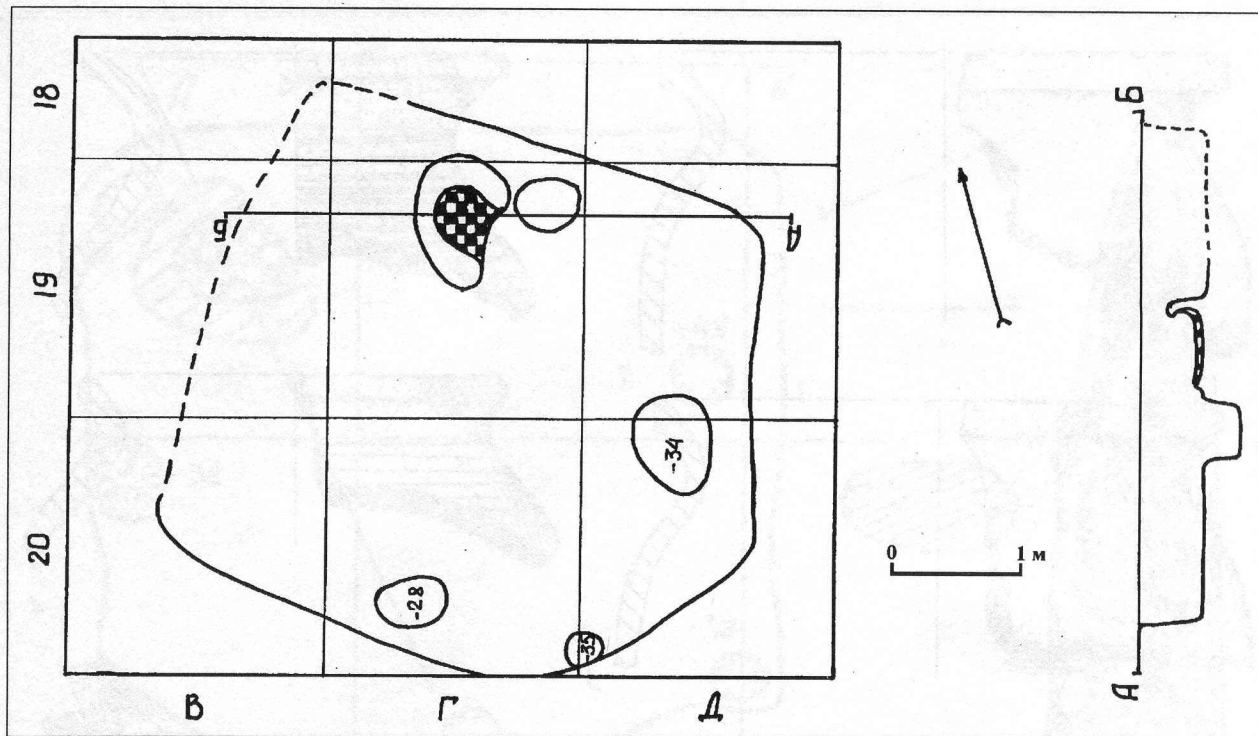

Рис. 34. План та розріз житла № 60.

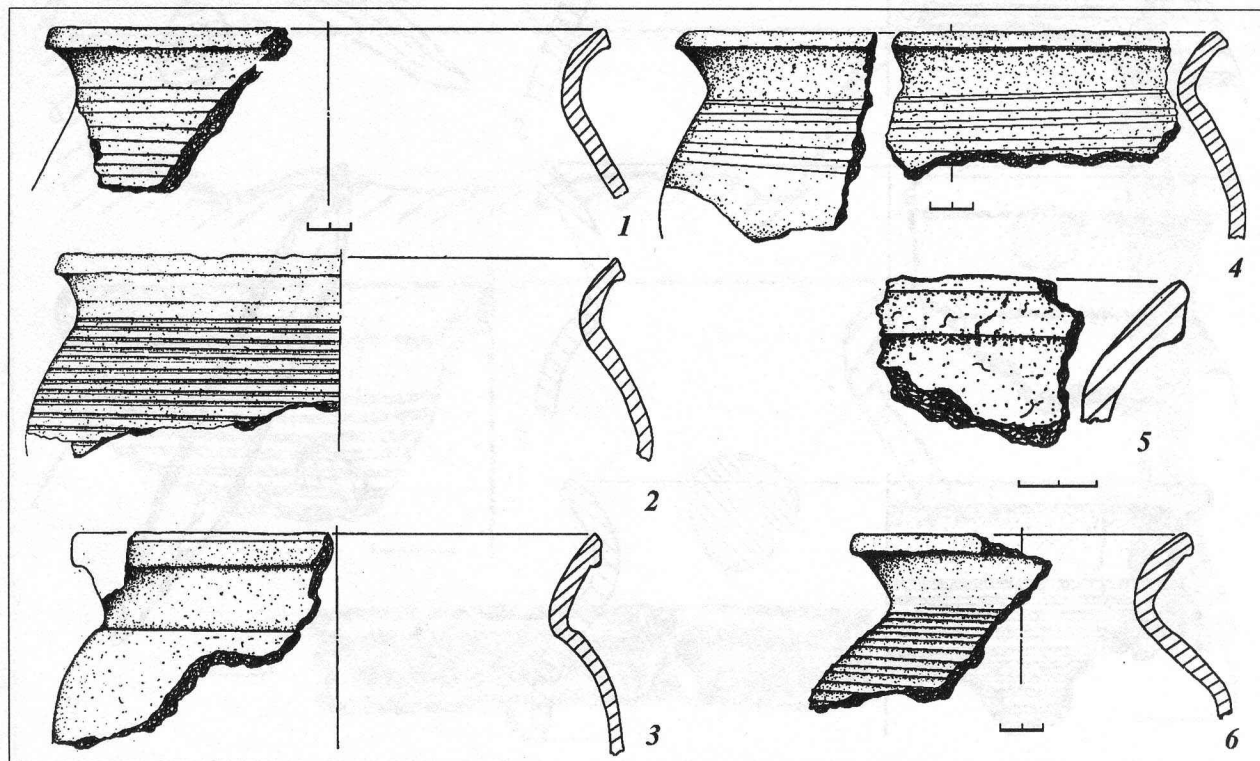

Рис. 35. Гончарна кераміка з житла № 60.

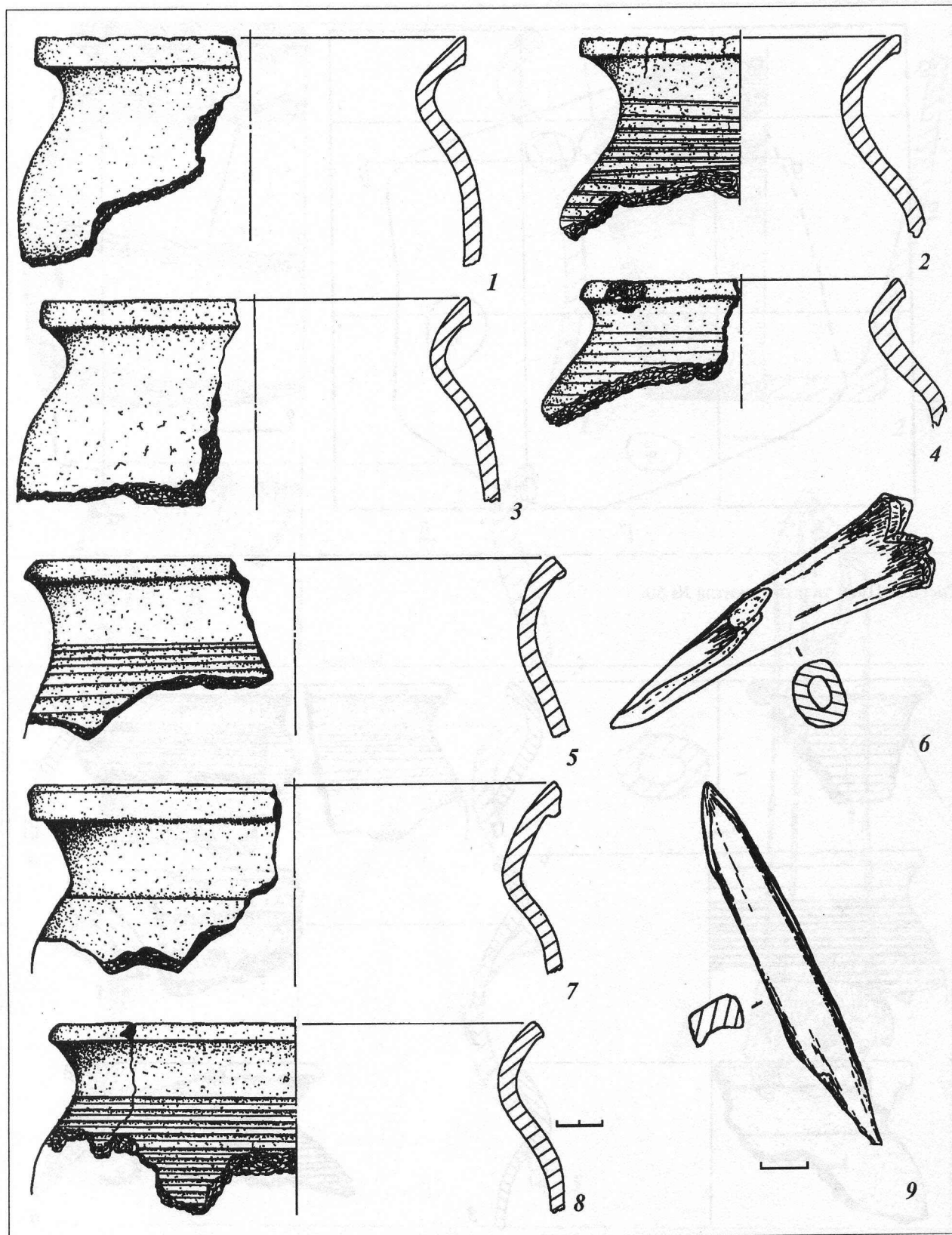

Рис. 36. Житло № 60: 1—4, 5, 7, 8 — гончарна кераміка; 6, 9 — кістяні проколки.

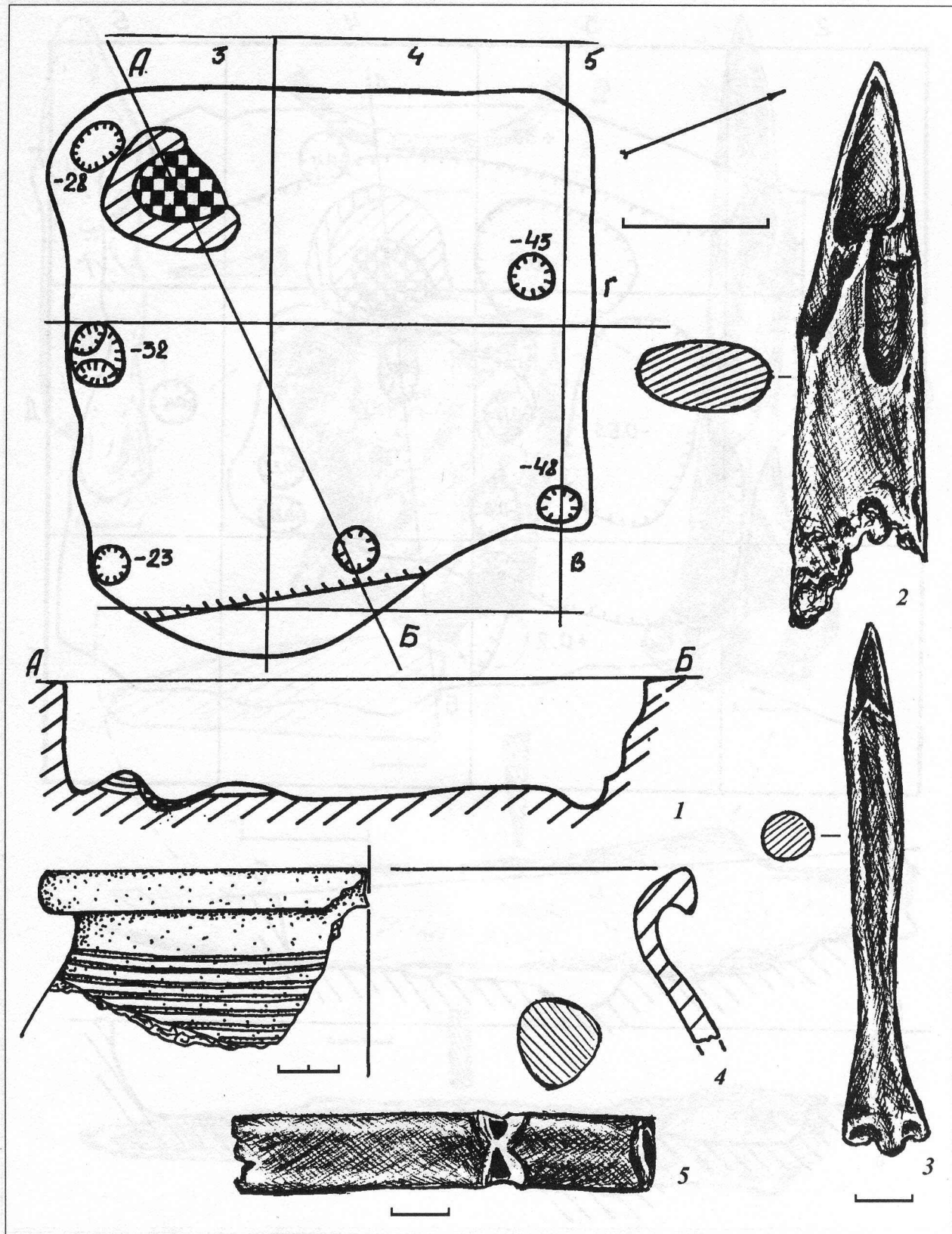

Рис. 37. Житло № 61: 1 — план та розріз; 2, 3 — кістяні проколки; 4 — гончарна кераміка; 5 — снувавник.

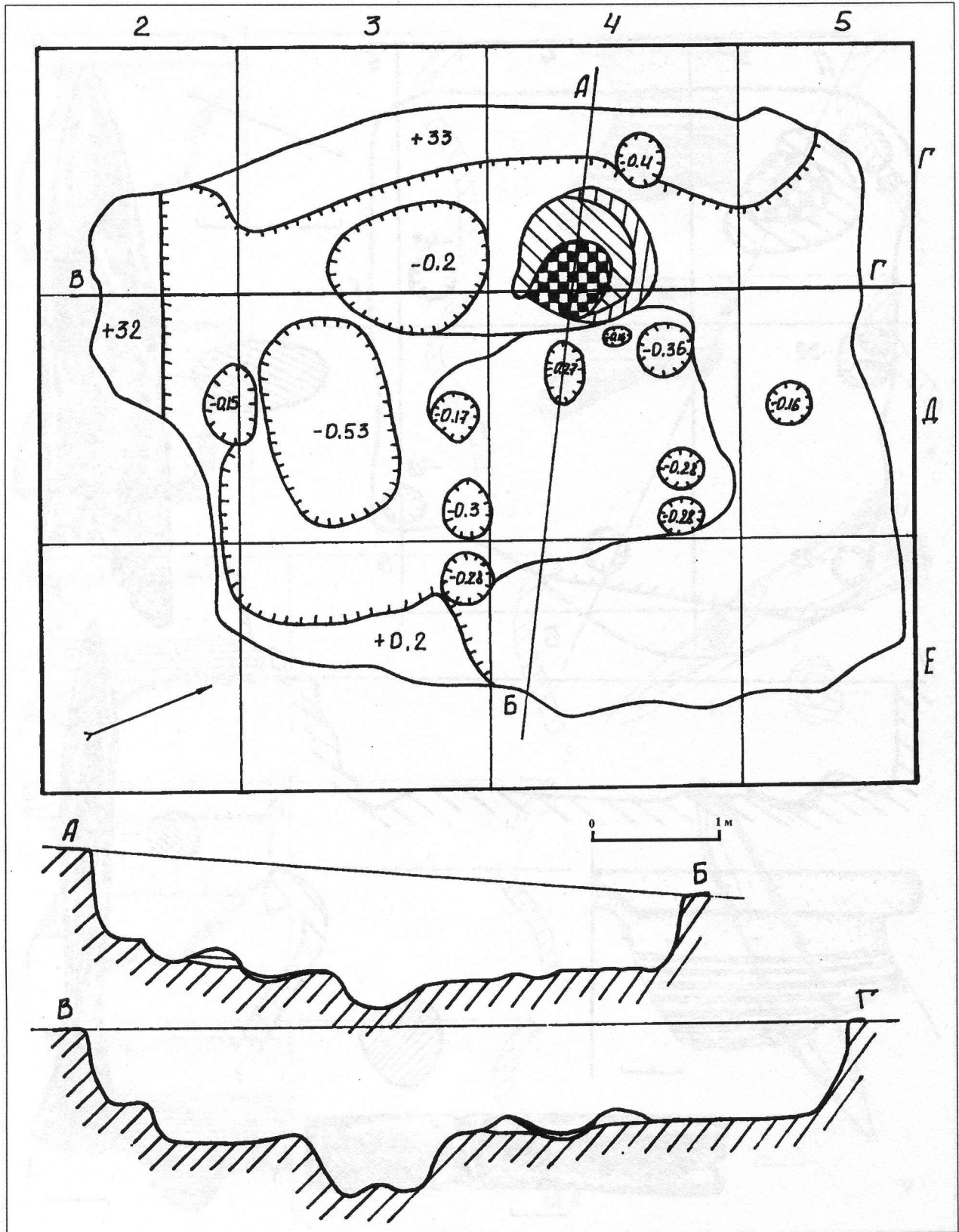

Рис. 38. План та розрізи житла № 62.

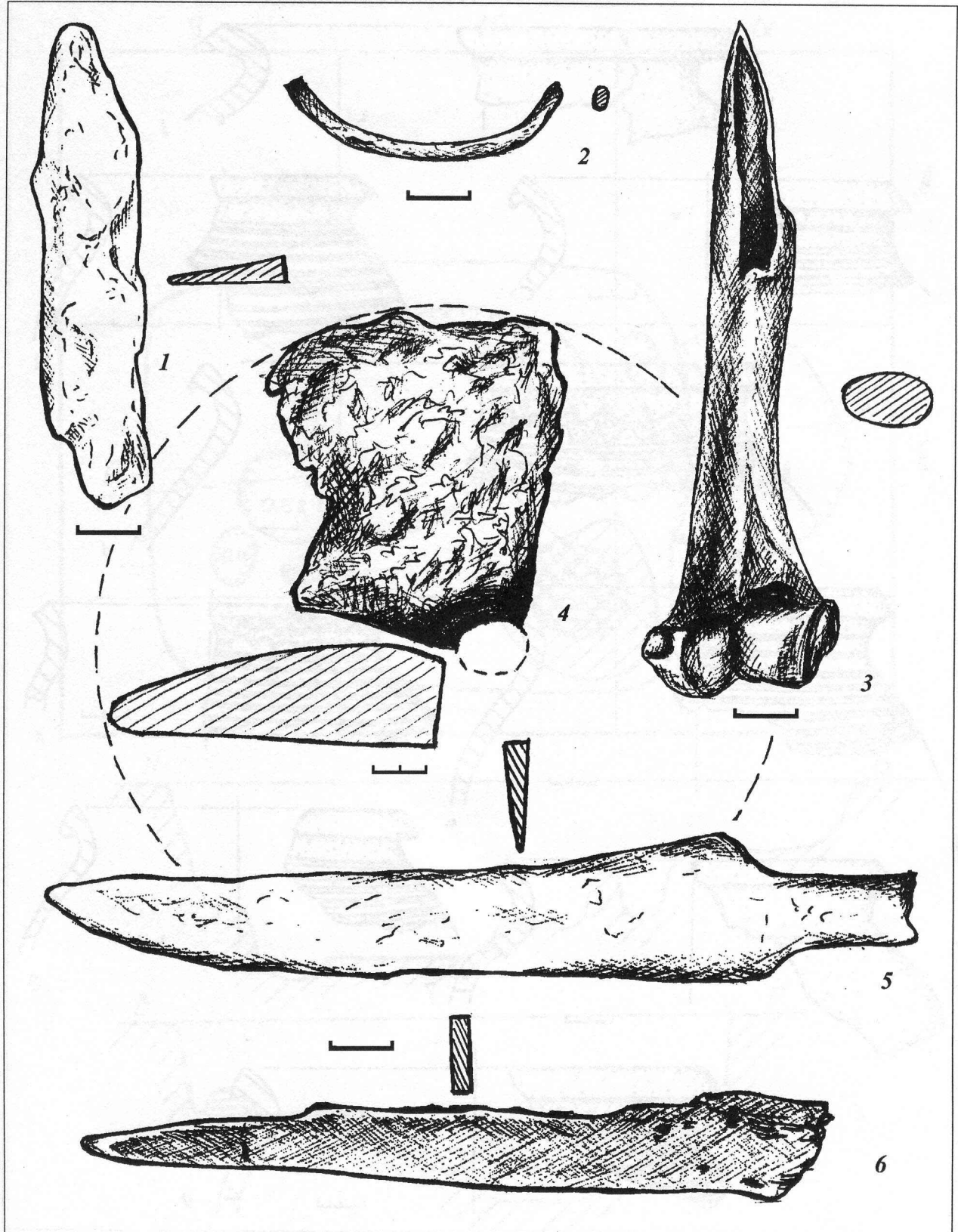

Рис. 39. Житло № 62: 1, 5 — залізні ножі; 3 — кістяна проколка; 4 — фрагмент жорна; 2, 6 — металеві вироби.

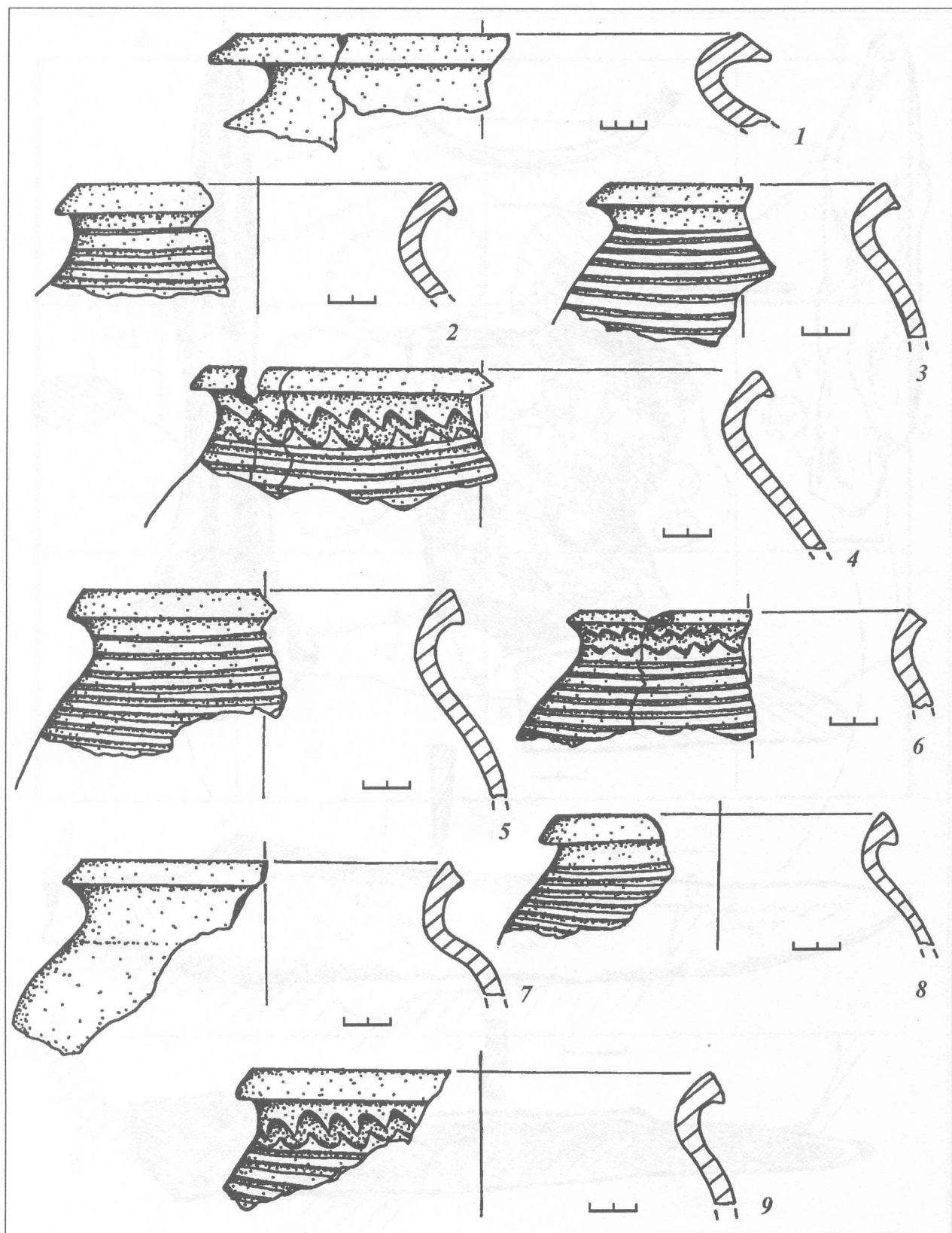

Рис. 40. Гончарна кераміка з житла № 62.

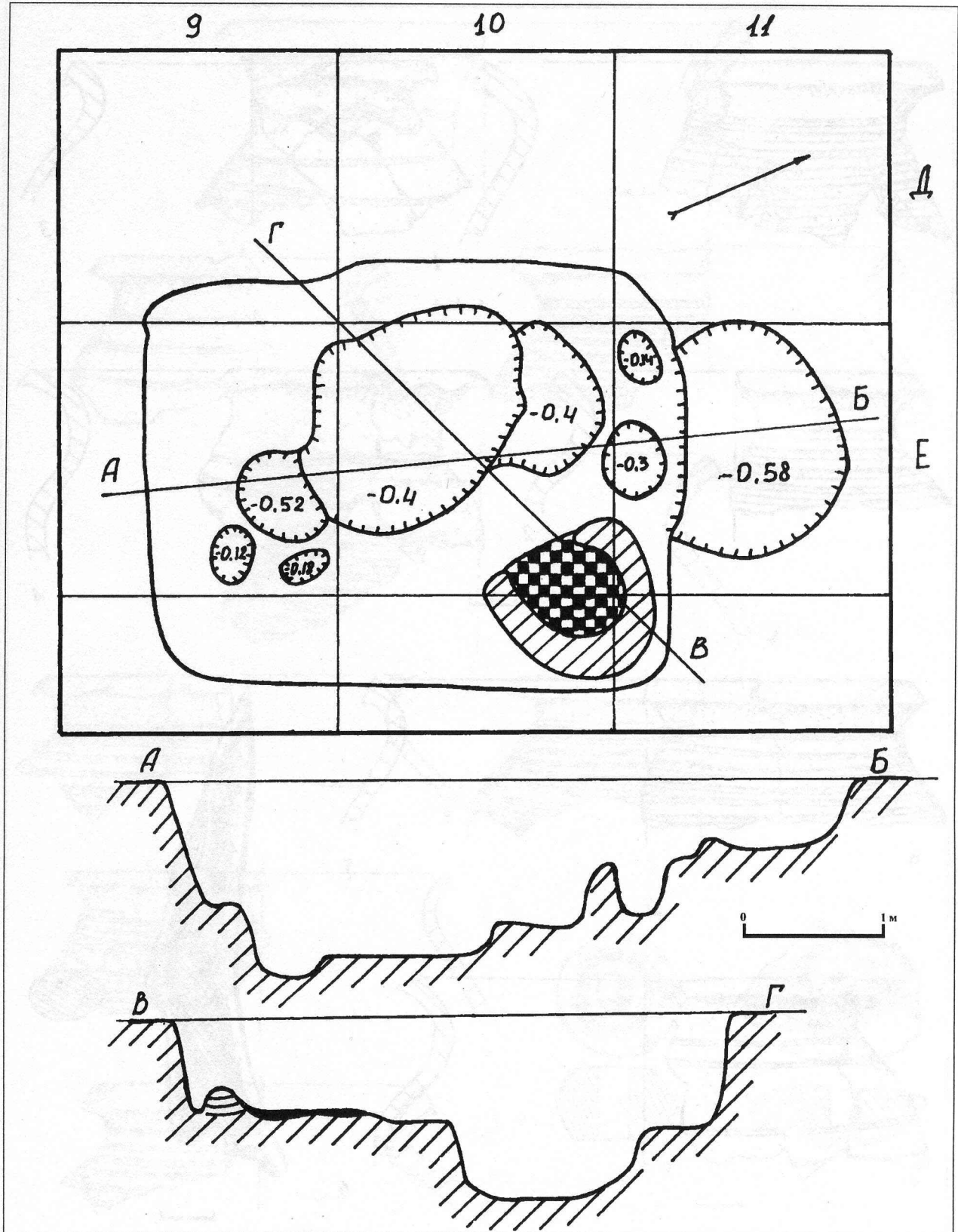

Рис. 41. План та розрізи житла № 63.

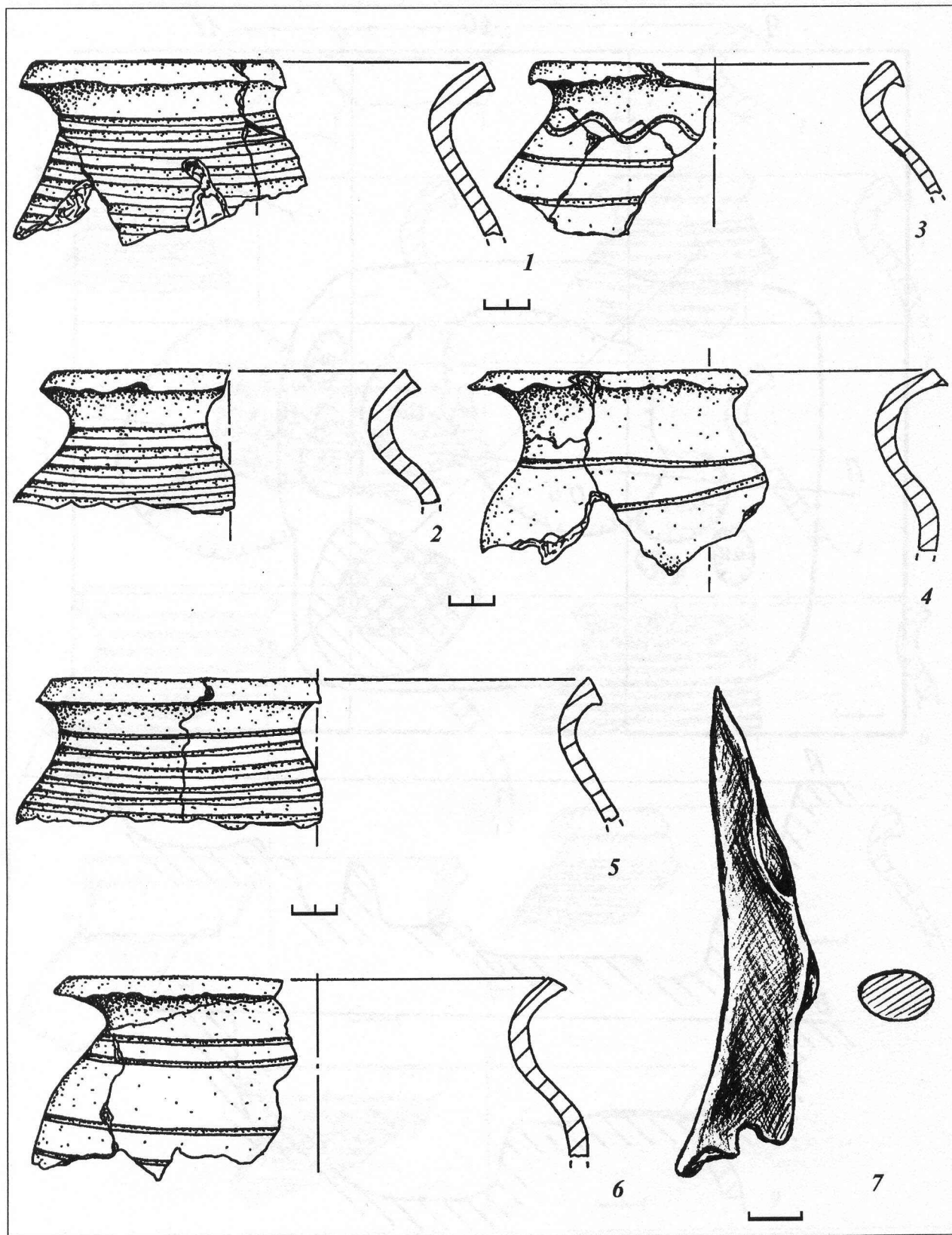

Рис. 42. Гончарна кераміка (1—6) та кістяна проколка (7) з житла № 63.

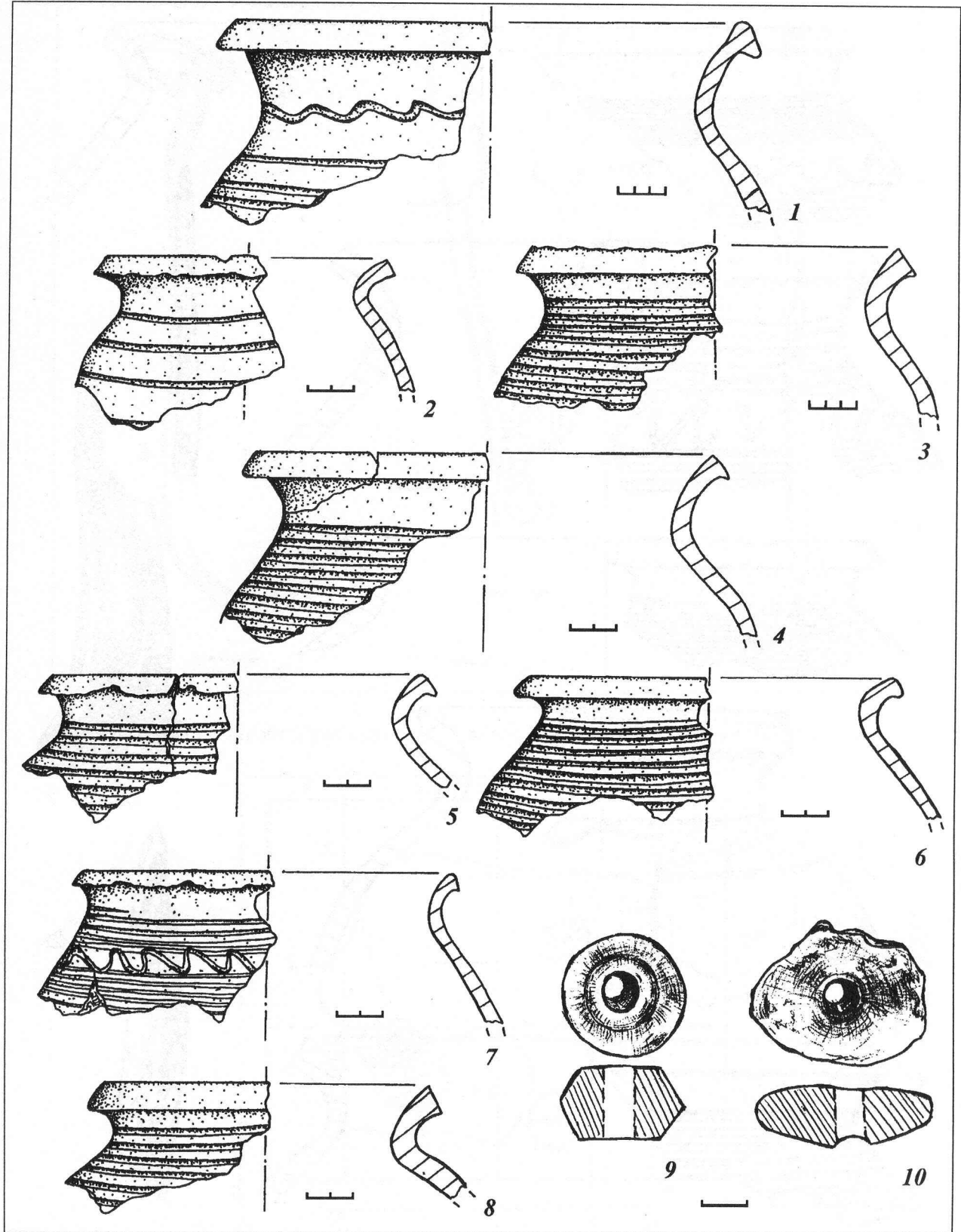

Рис. 43. Житло № 63: 1—8 — гончарна кераміка; 9, 10 — крейдяні прясла.

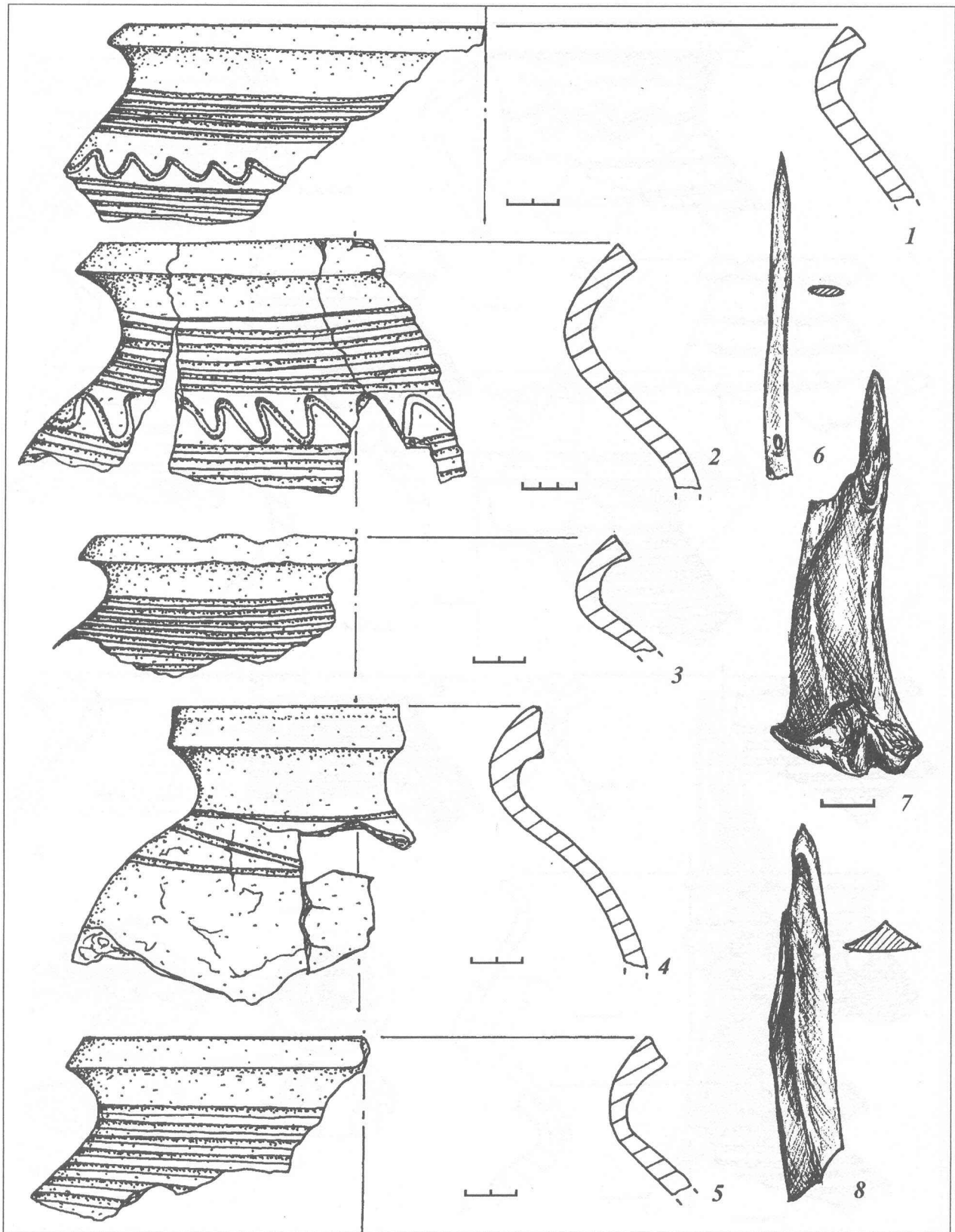

Рис. 44. Житло № 63: 1—5 — гончарна кераміка; 6 — кістяна голка; 7, 8 — кістяні проколки.

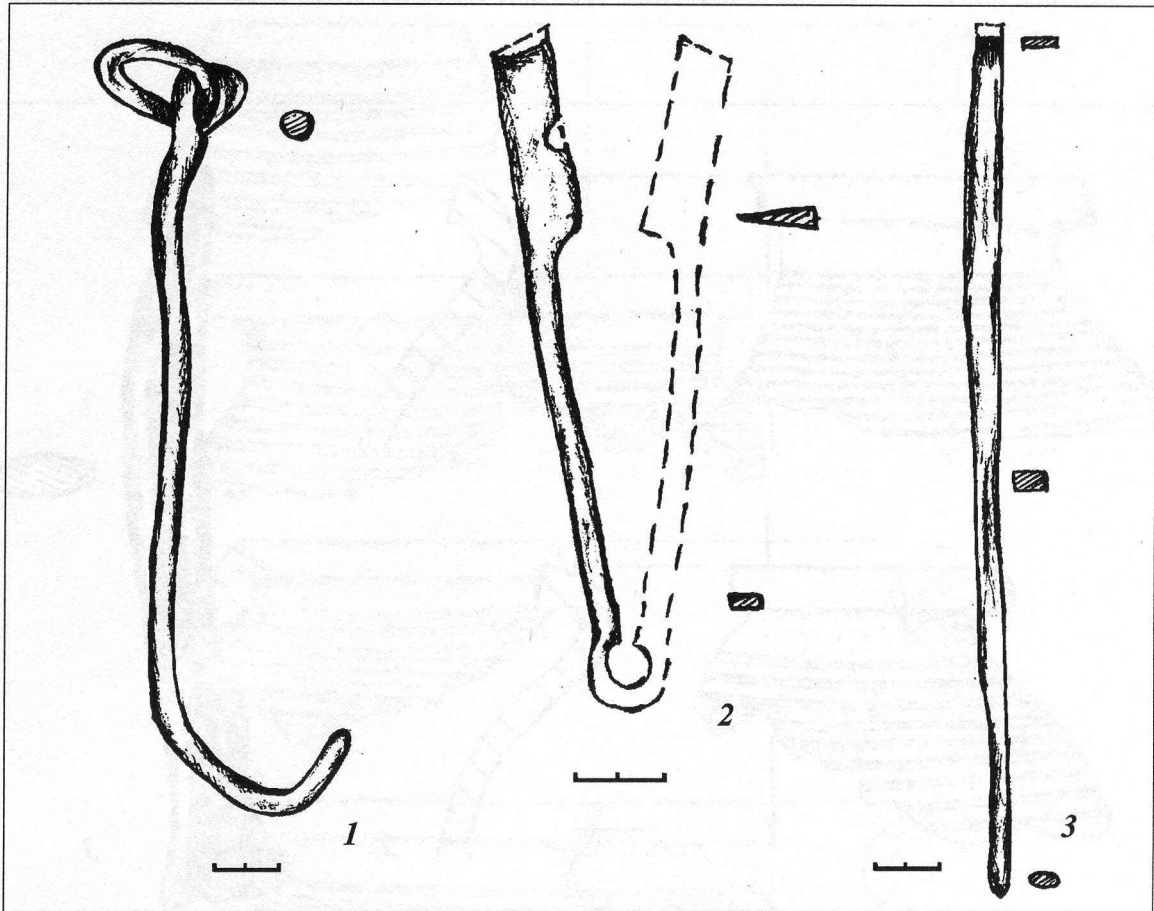

Рис. 45. Залізні вироби з житла № 63: 1 — ключ; 2 — фрагменти пружинних ножиць; 3 — шило.

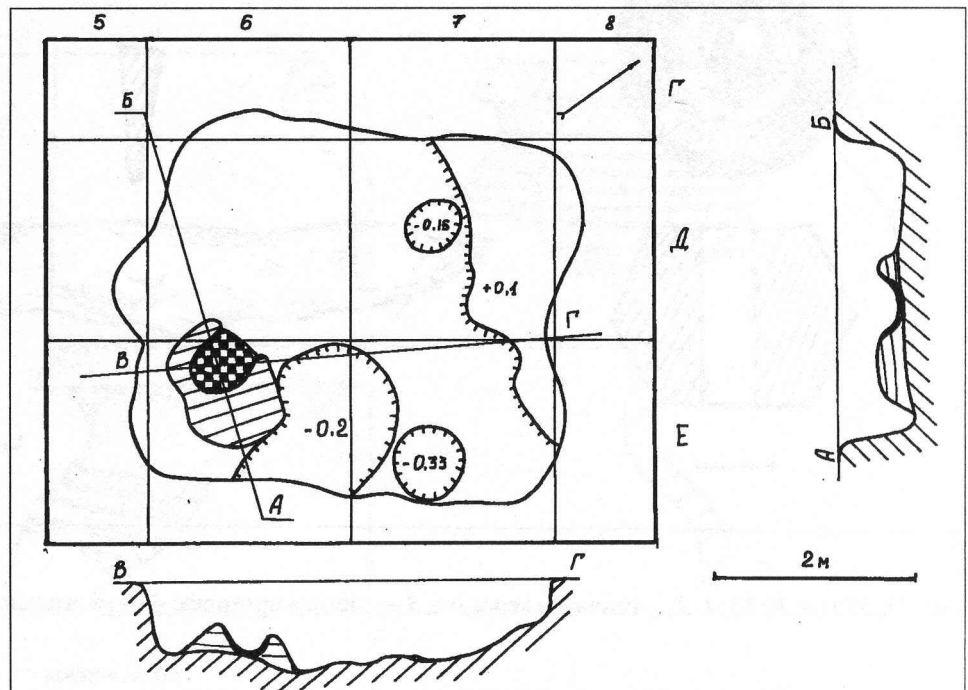

Рис. 46. План та розрізи житла № 65.

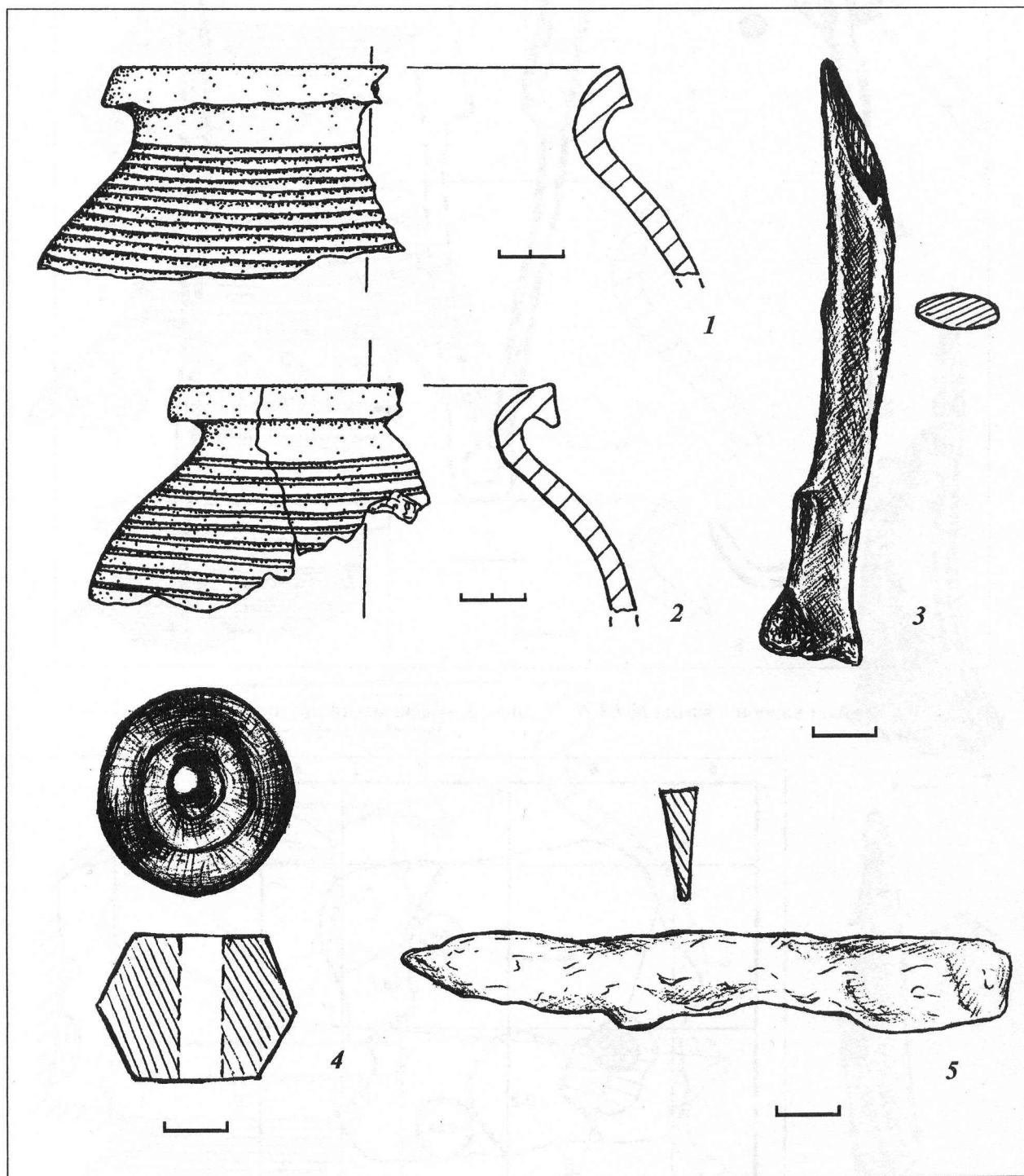

Рис. 47. Житло № 65: 1, 2 — гончарна кераміка; 3 — кістяна проколка; 4 — мергельне прясло; 5 — залізний ніж.

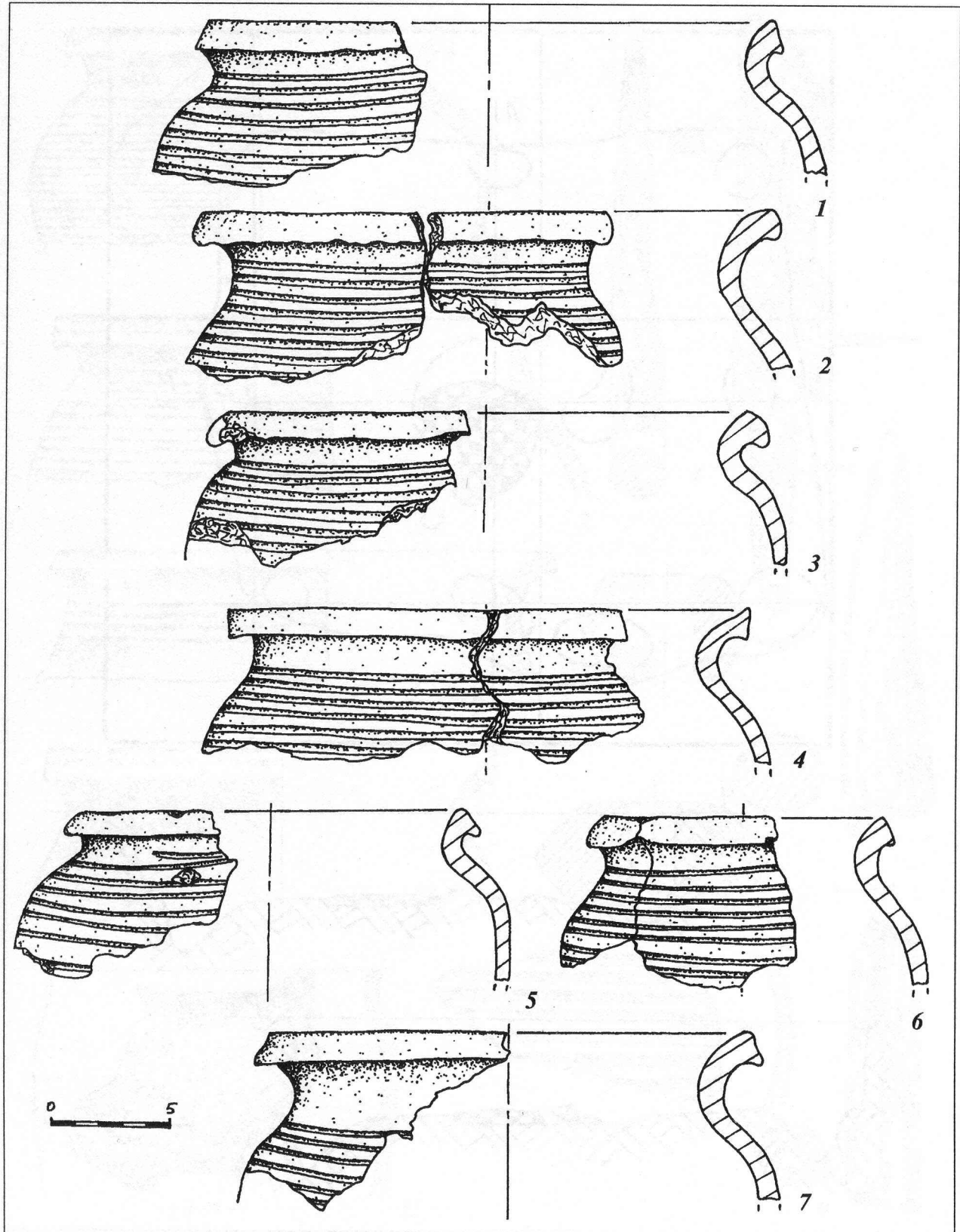

Рис. 48. Гончарна кераміка з житла № 65.

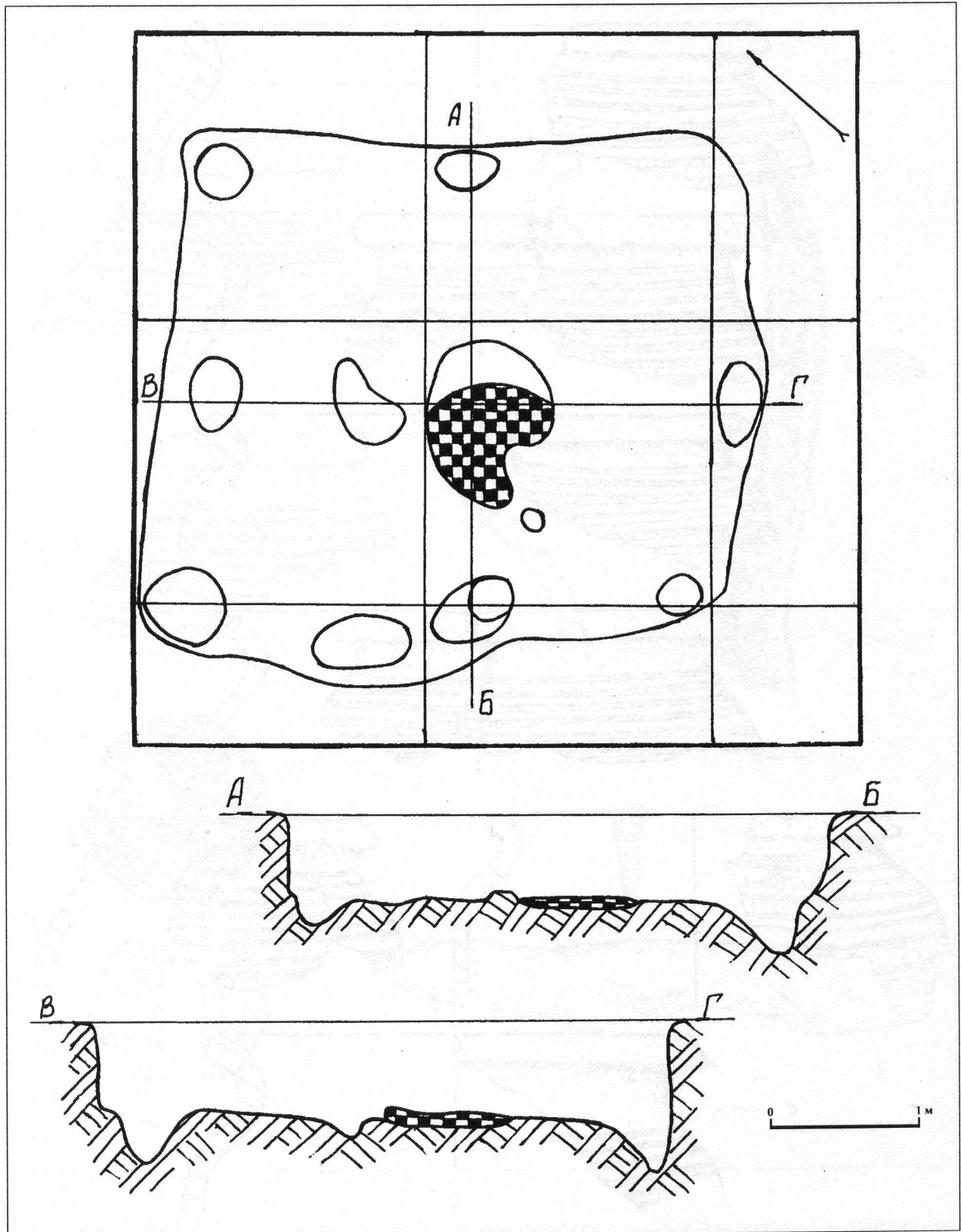

Рис. 49. План та розрізи житла № 65-А.

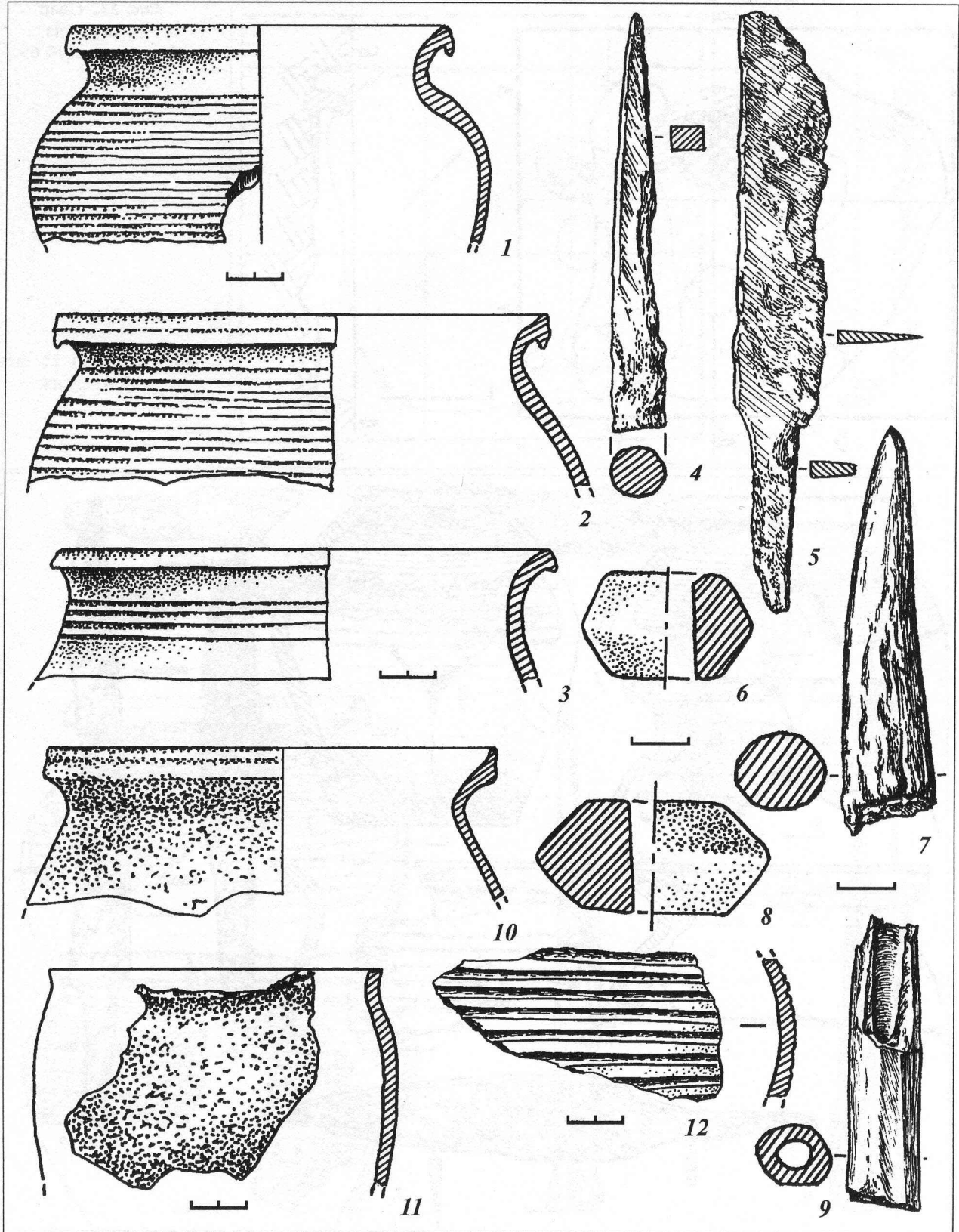

Рис. 50. Знахідки з житла № 65-А (1—7), споруди XXIX (10—12), культурного шару (8, 9): 1—3, 10—12 — кераміка; 4 — залізний виріб; 5 — залізний ніж; 6, 8 — мергельні прясла.

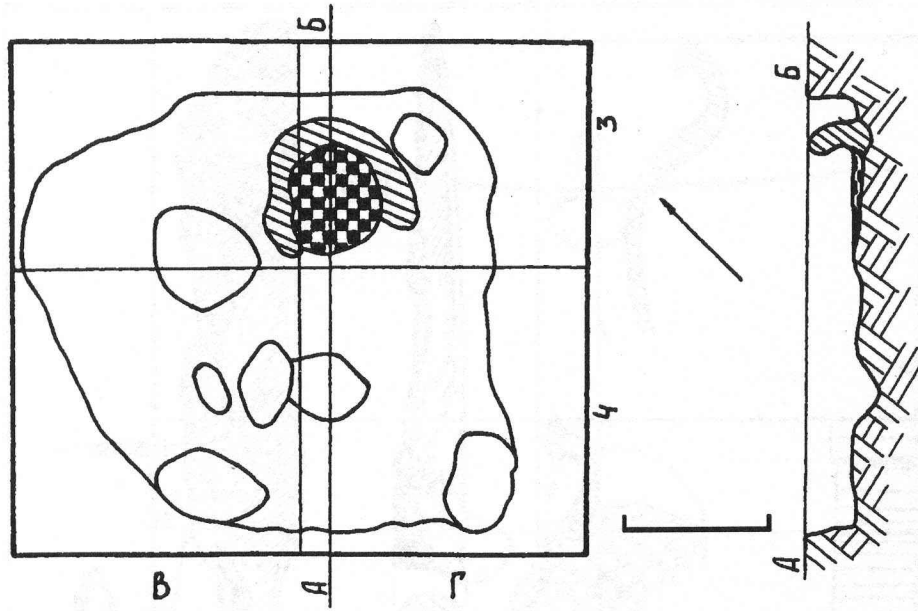

Рис. 51. План та розріз житла № 69.

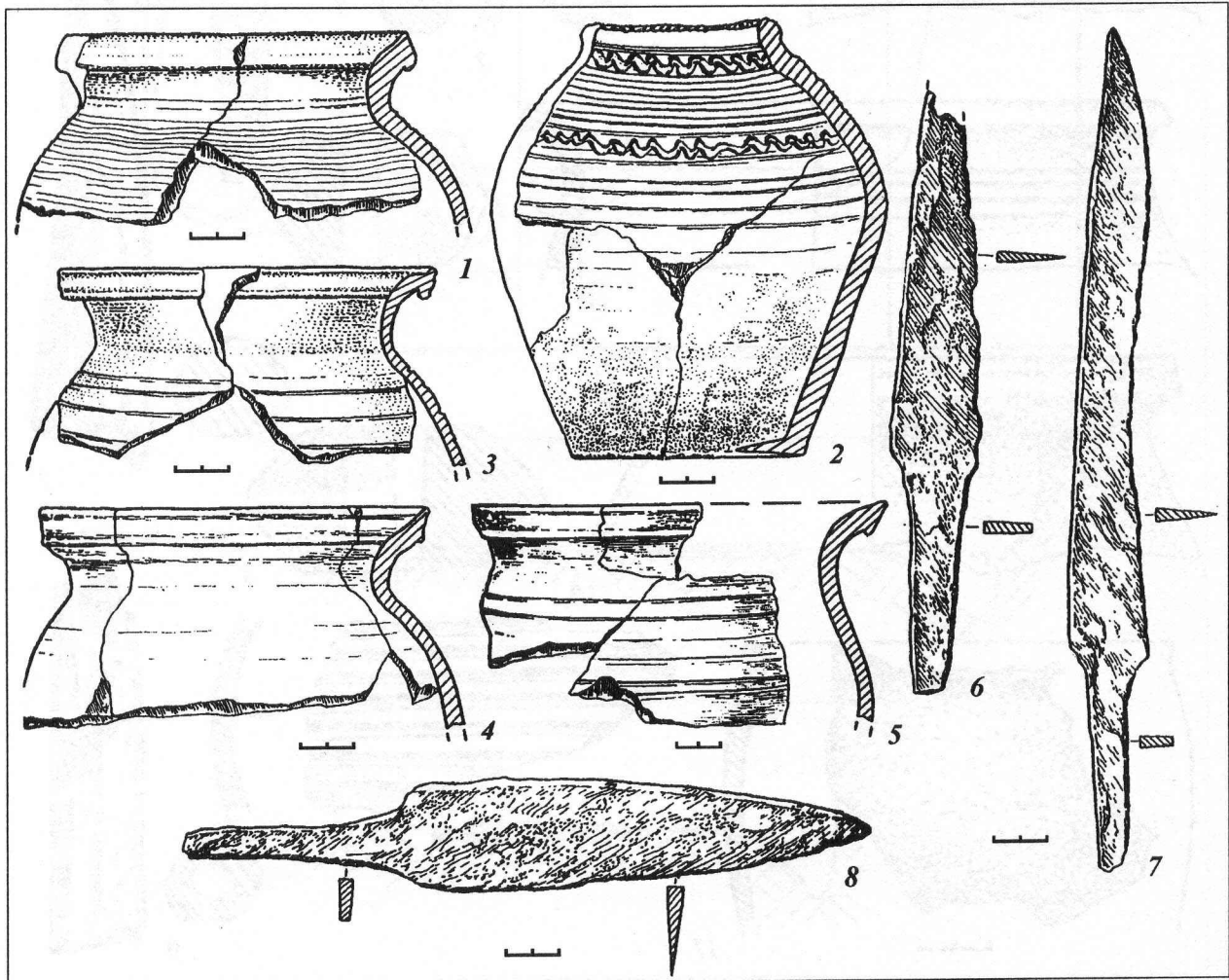

Рис. 52. Житло № 69: 1—5 — гончарна кераміка; 6—8 — залізні ножі.

Рис. 53. План та розріз
житла № 70.

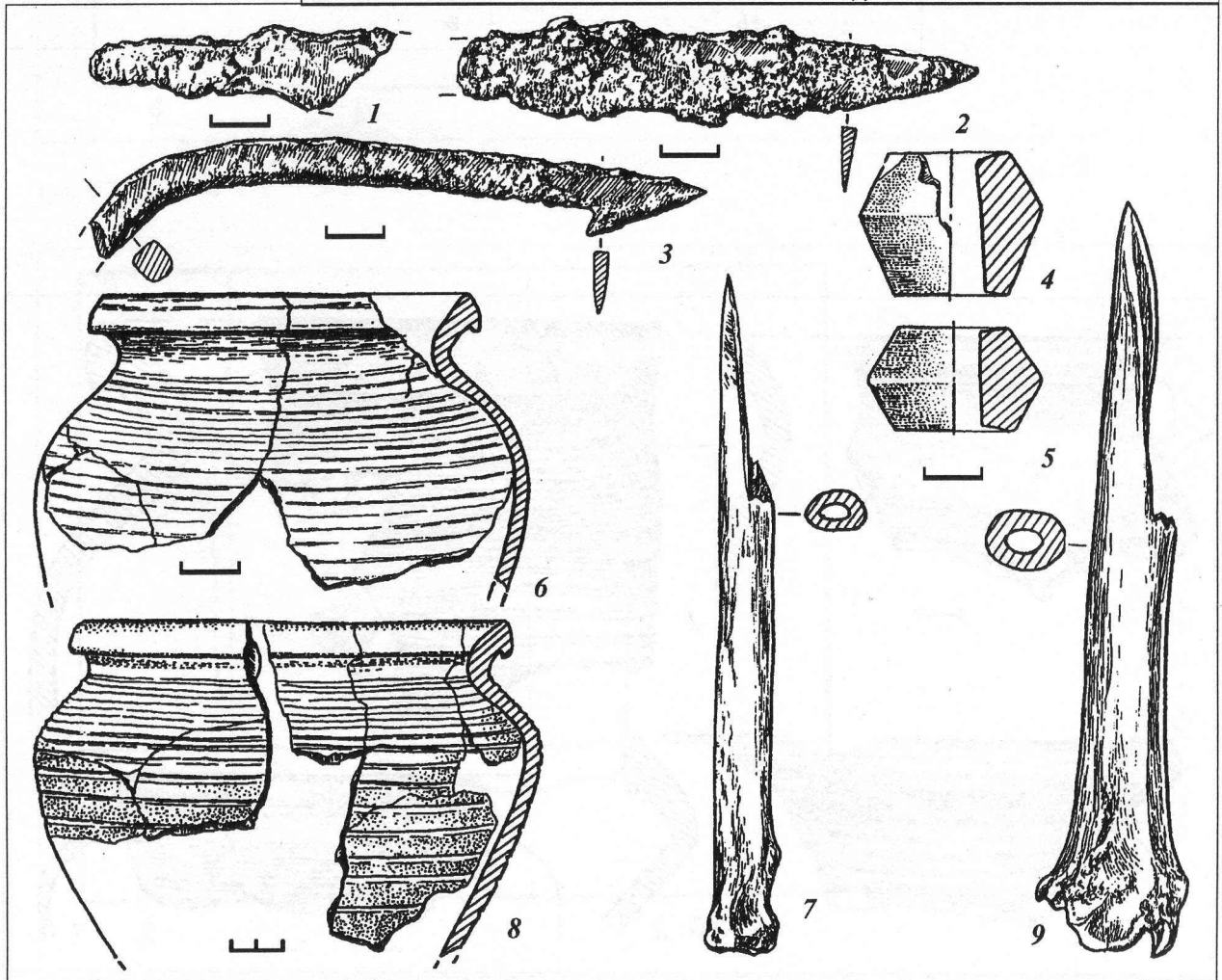
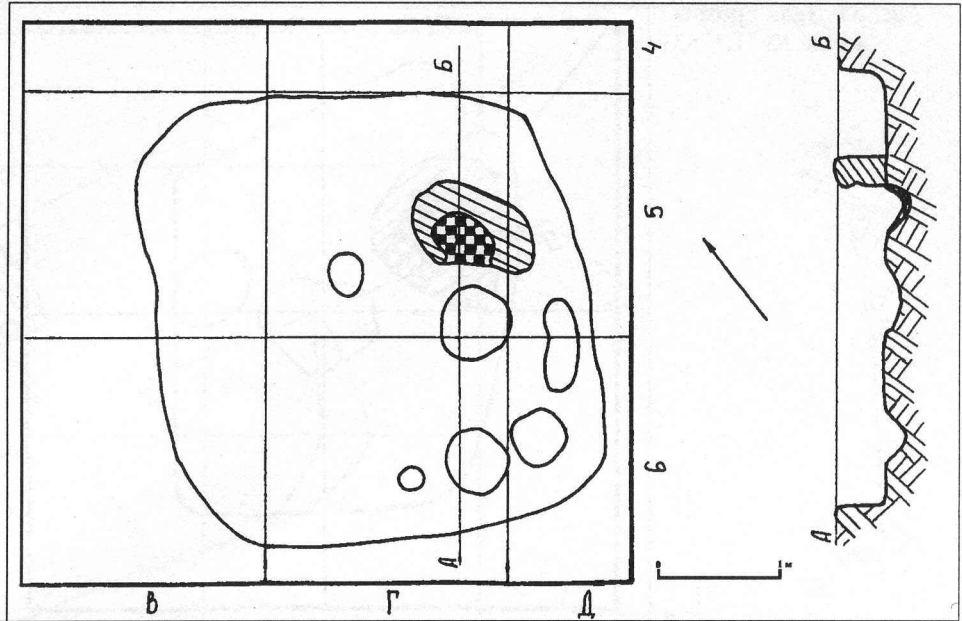

Рис. 54. Житло № 70: 1, 2 — фрагменти залізних ножів; 3 — ость; 4, 5 — крейдяні прясла; 6, 8 — гончарна кераміка; 7, 9 — кістяні проколки.

Рис. 55. План і розріз житла № 71.

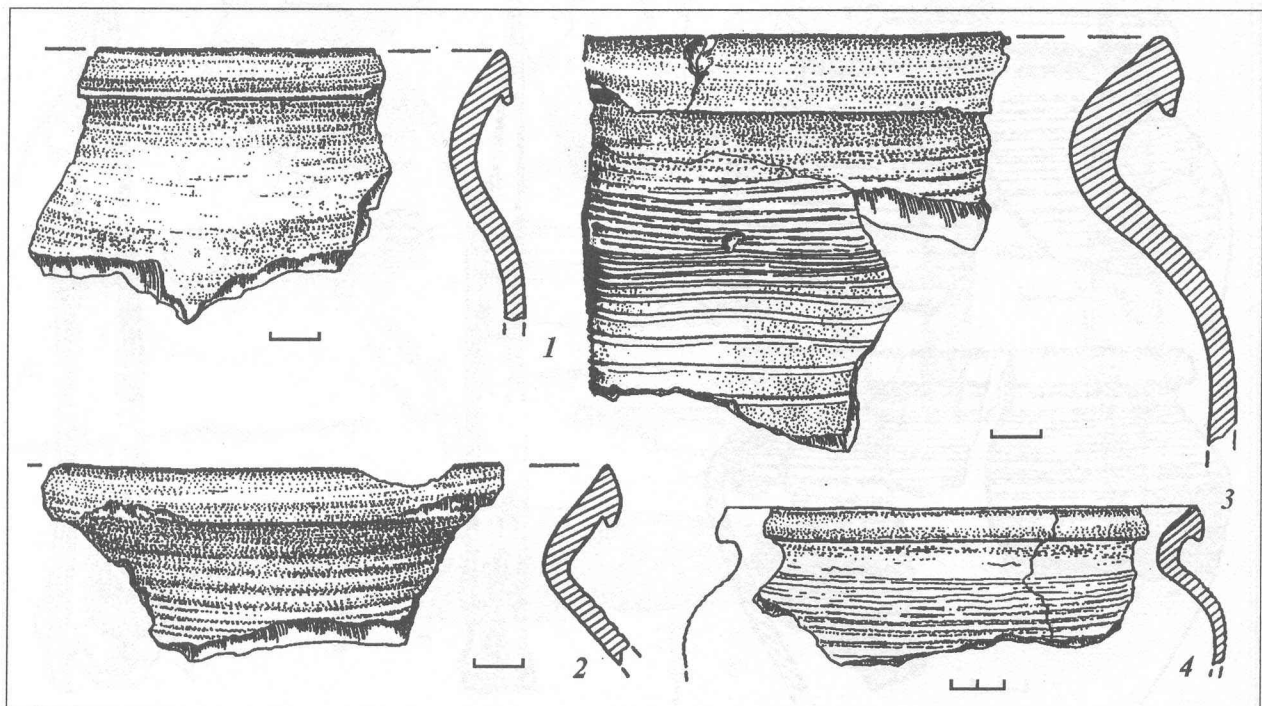
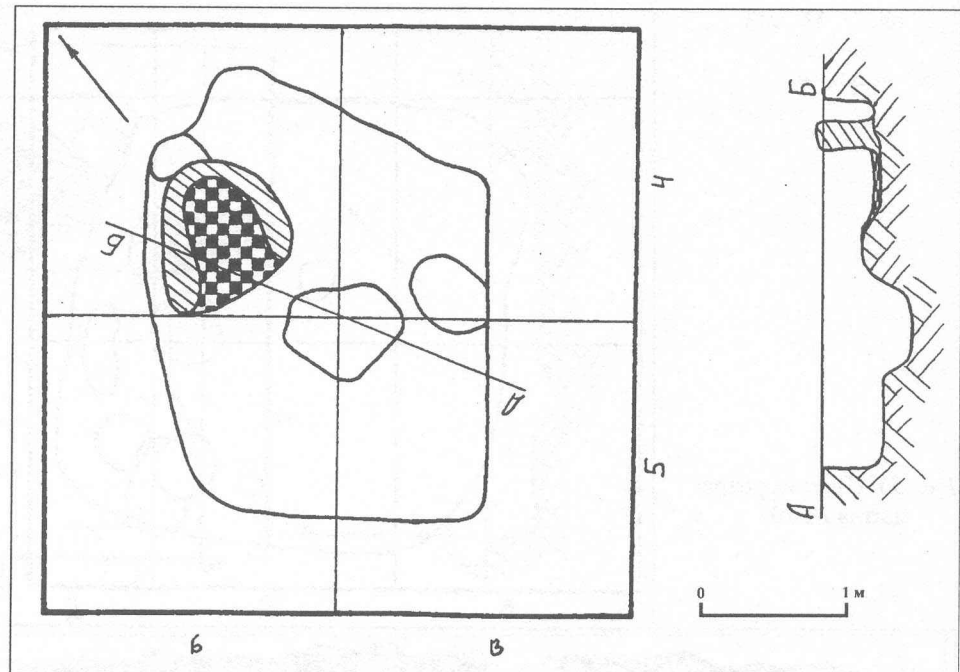

Рис. 56. Гончарна кераміка з житла № 71.

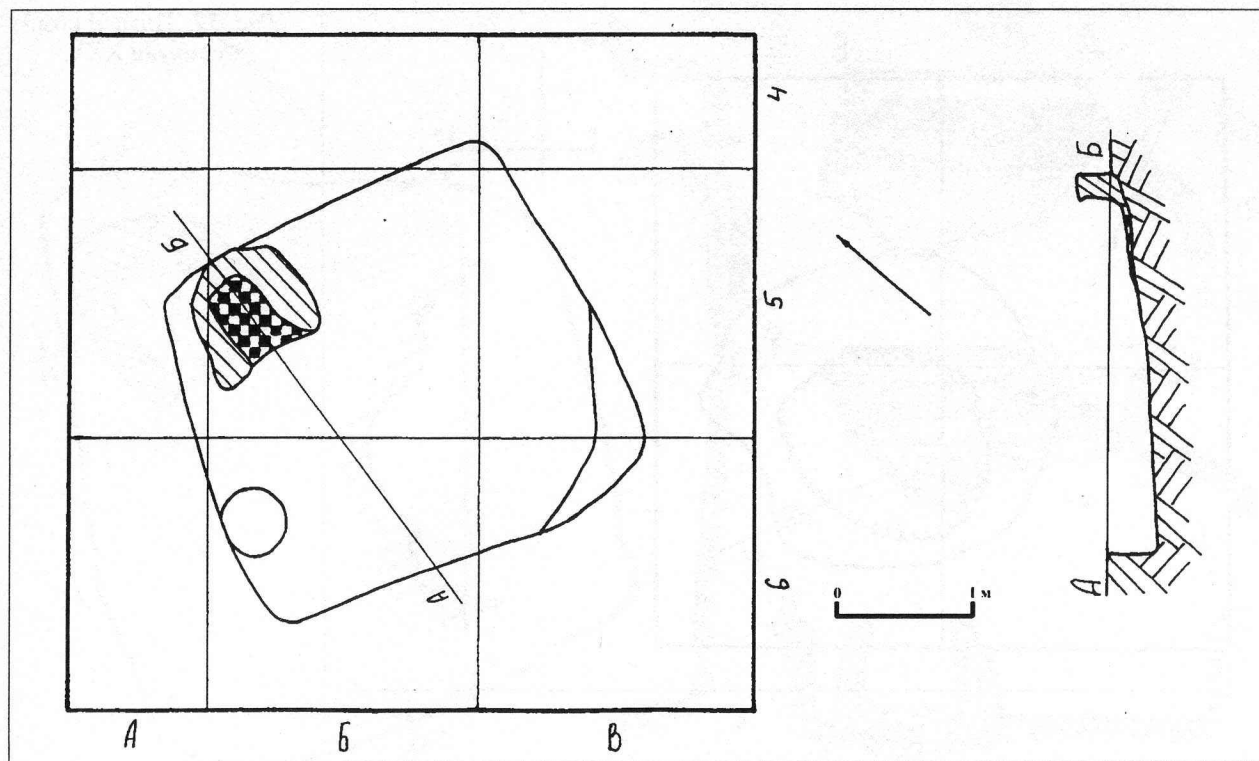

Рис. 57. План та розріз житла № 72.

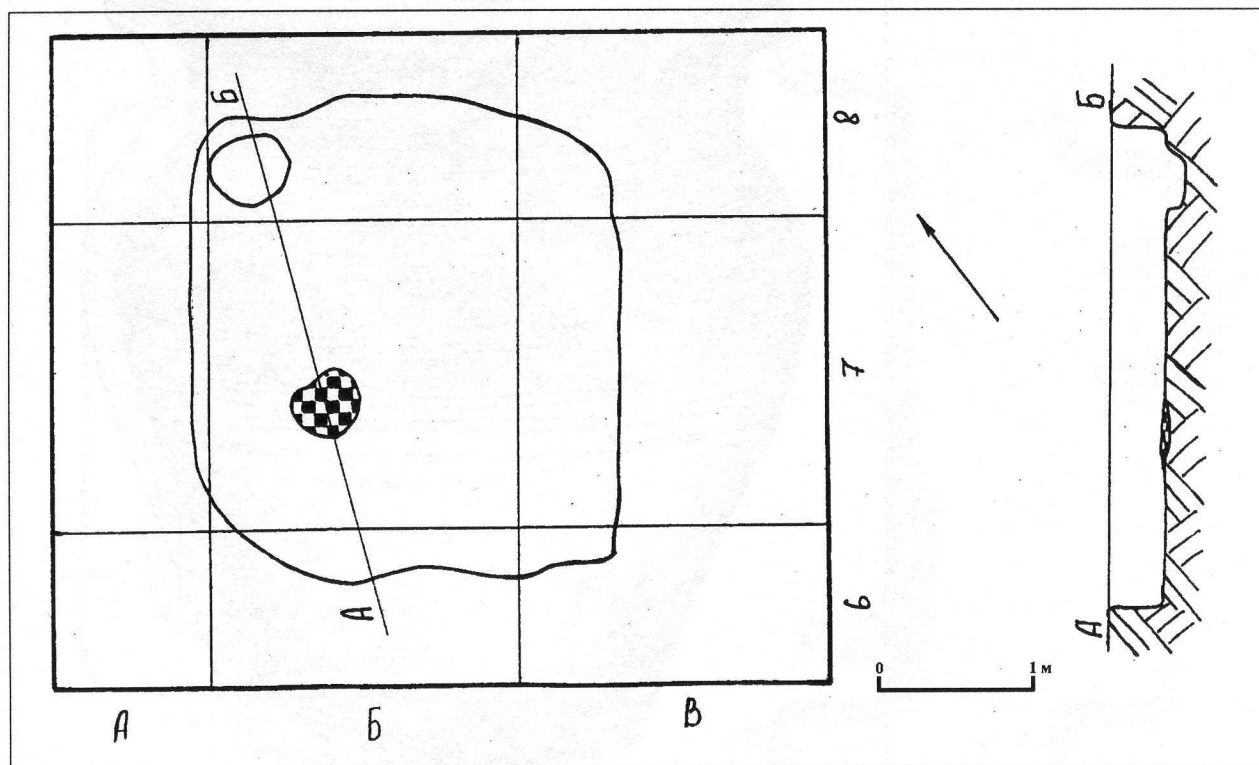

Рис. 58. План та розріз житла № 73.

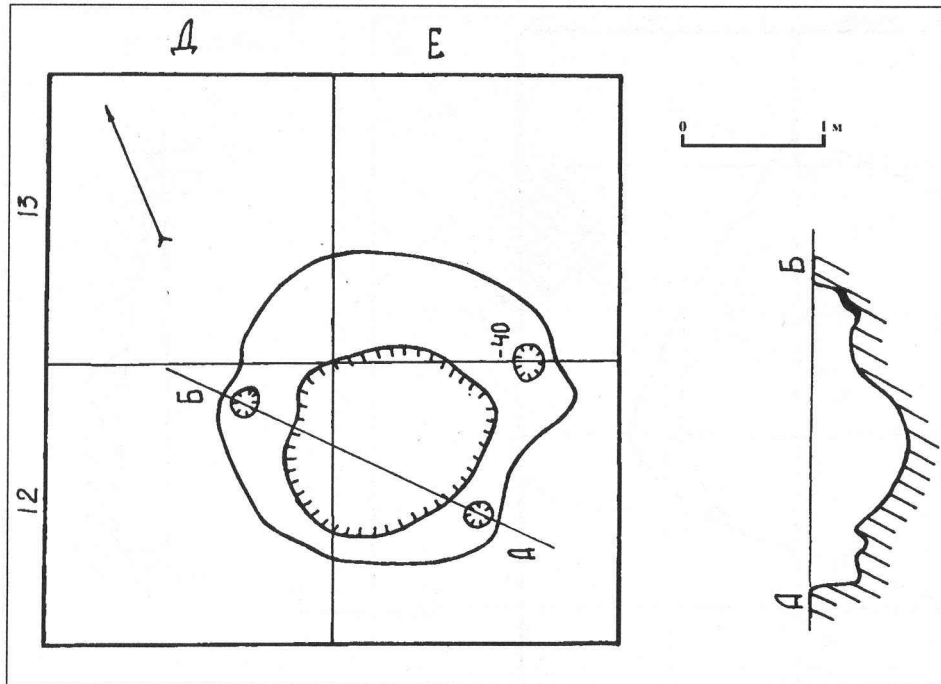

Рис. 59. План ті розріз споруди XXV.

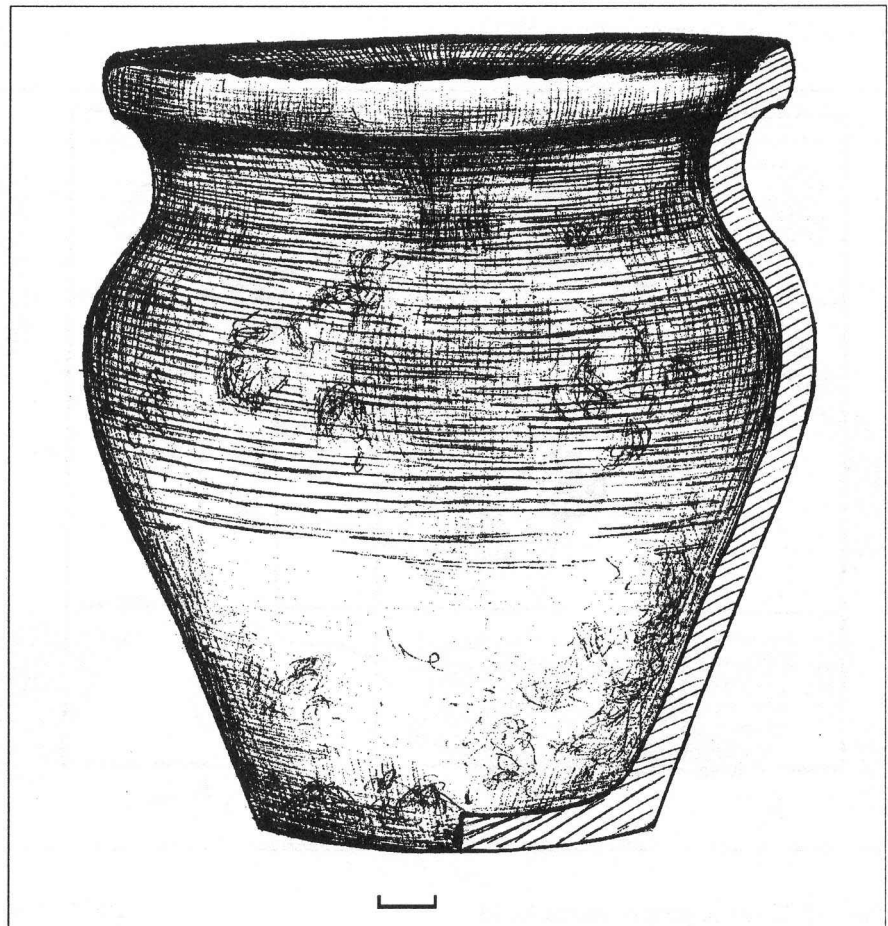

Рис. 60. Гончарний горщик із споруди XXV.

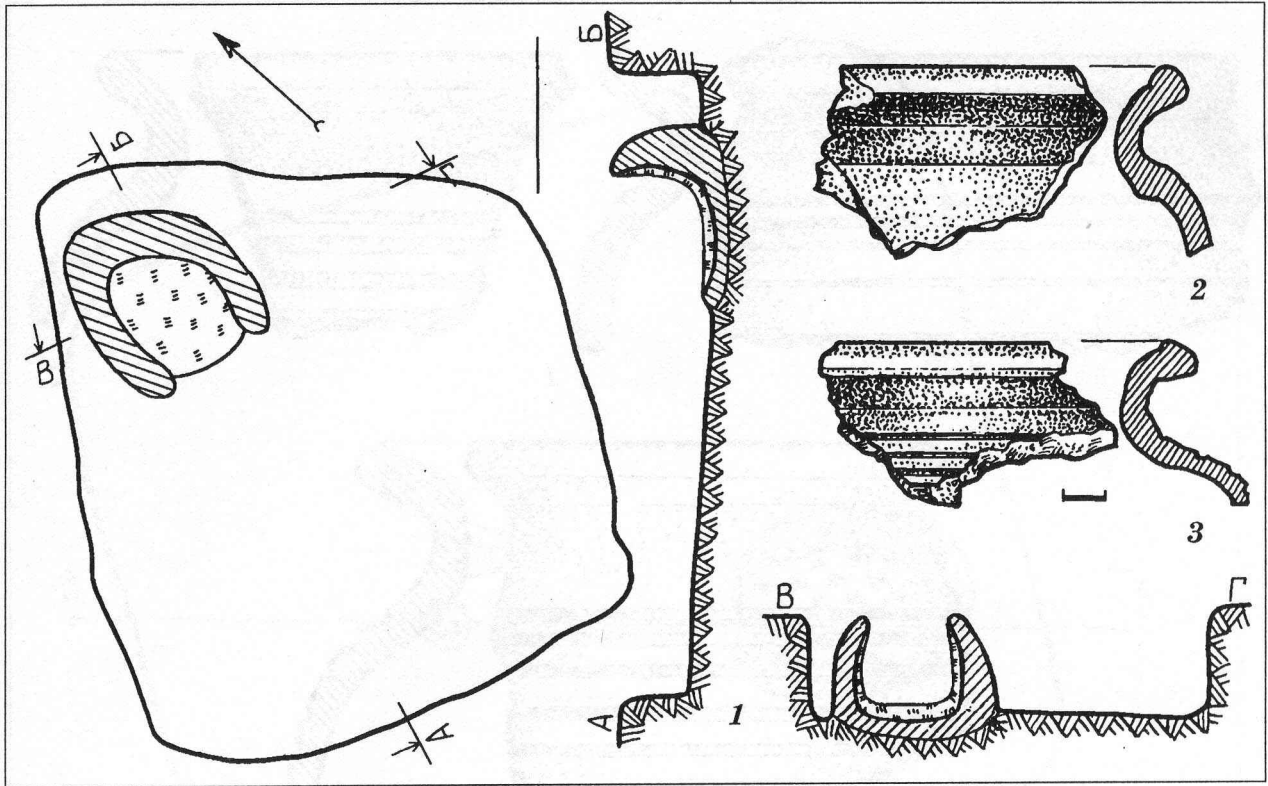

Рис. 61. Житло № 1: 1 — план та розрізи; 2, 3 — гончарна кераміка.

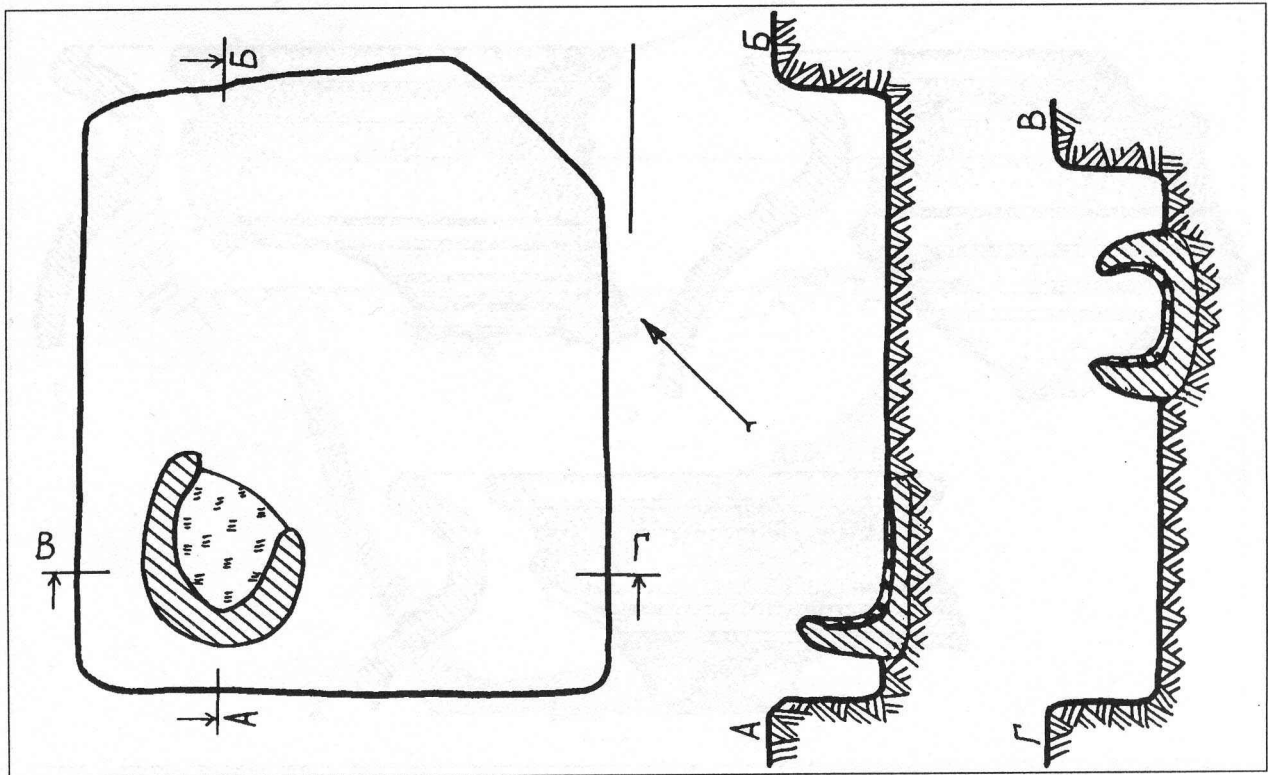

Рис. 62. План та розрізи житла № 2.

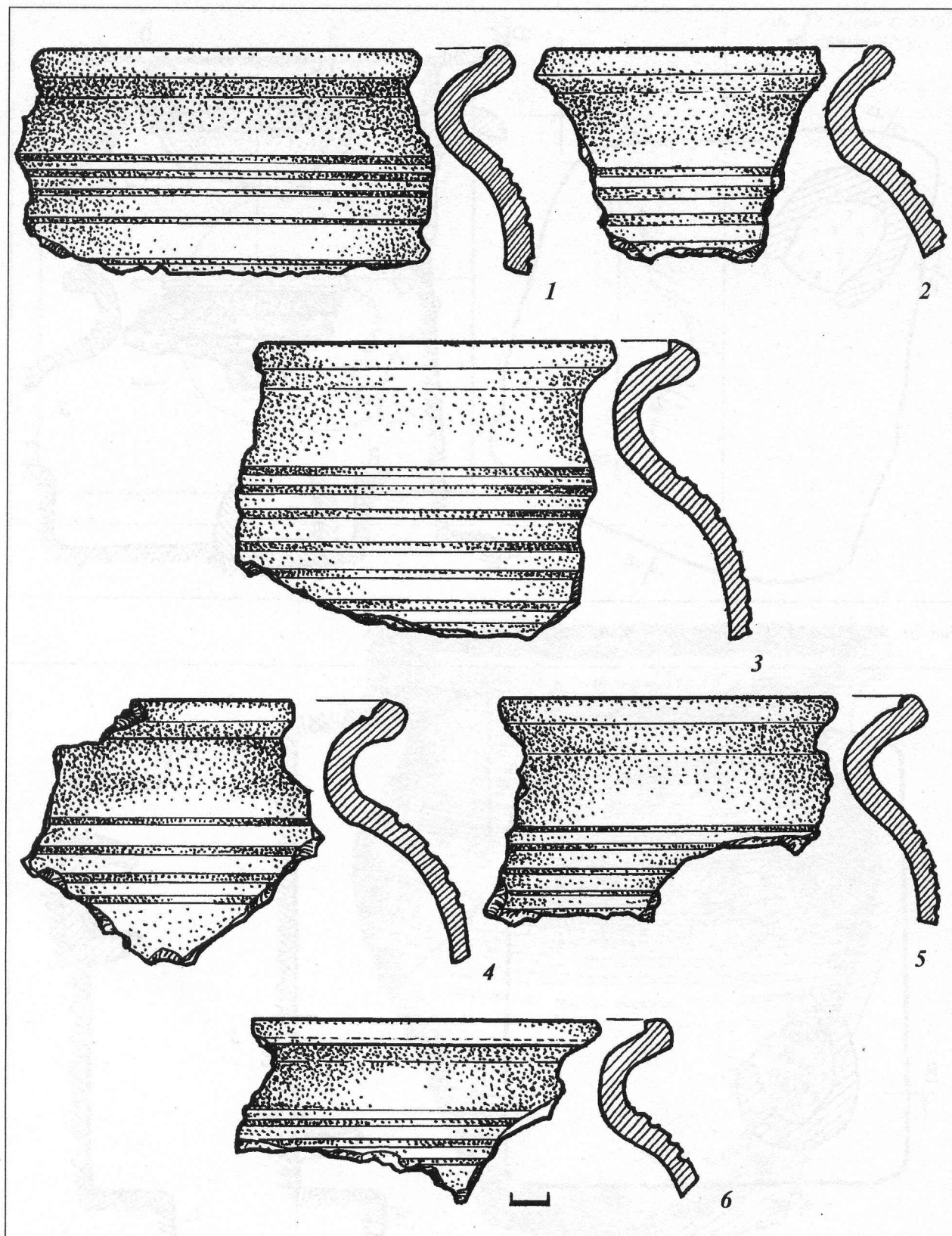

Рис. 63. Гончарна кераміка з житла № 2.

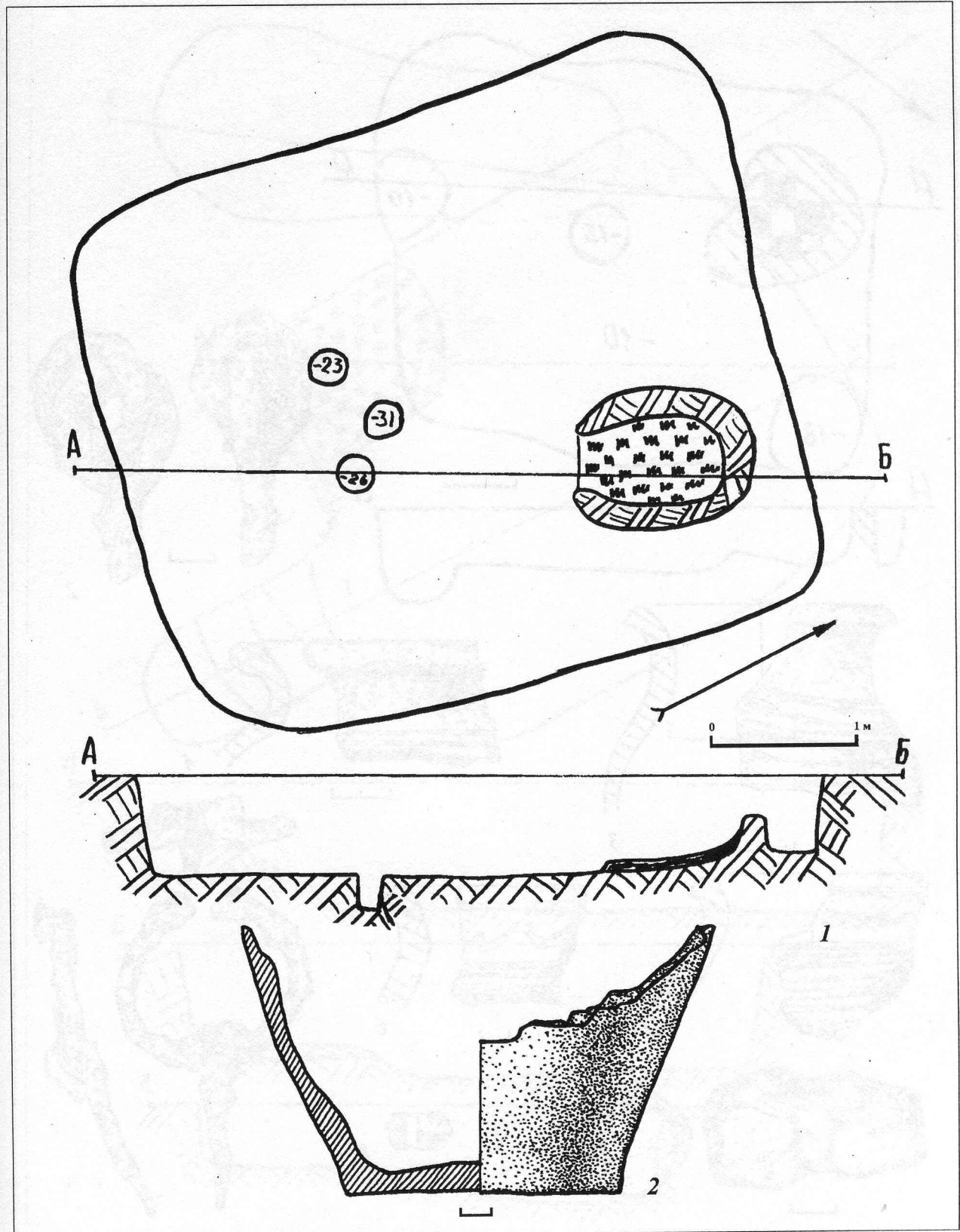

Рис. 64. Житло № 42: 1 — план та розріз; 2 — денце гончарної посудини.

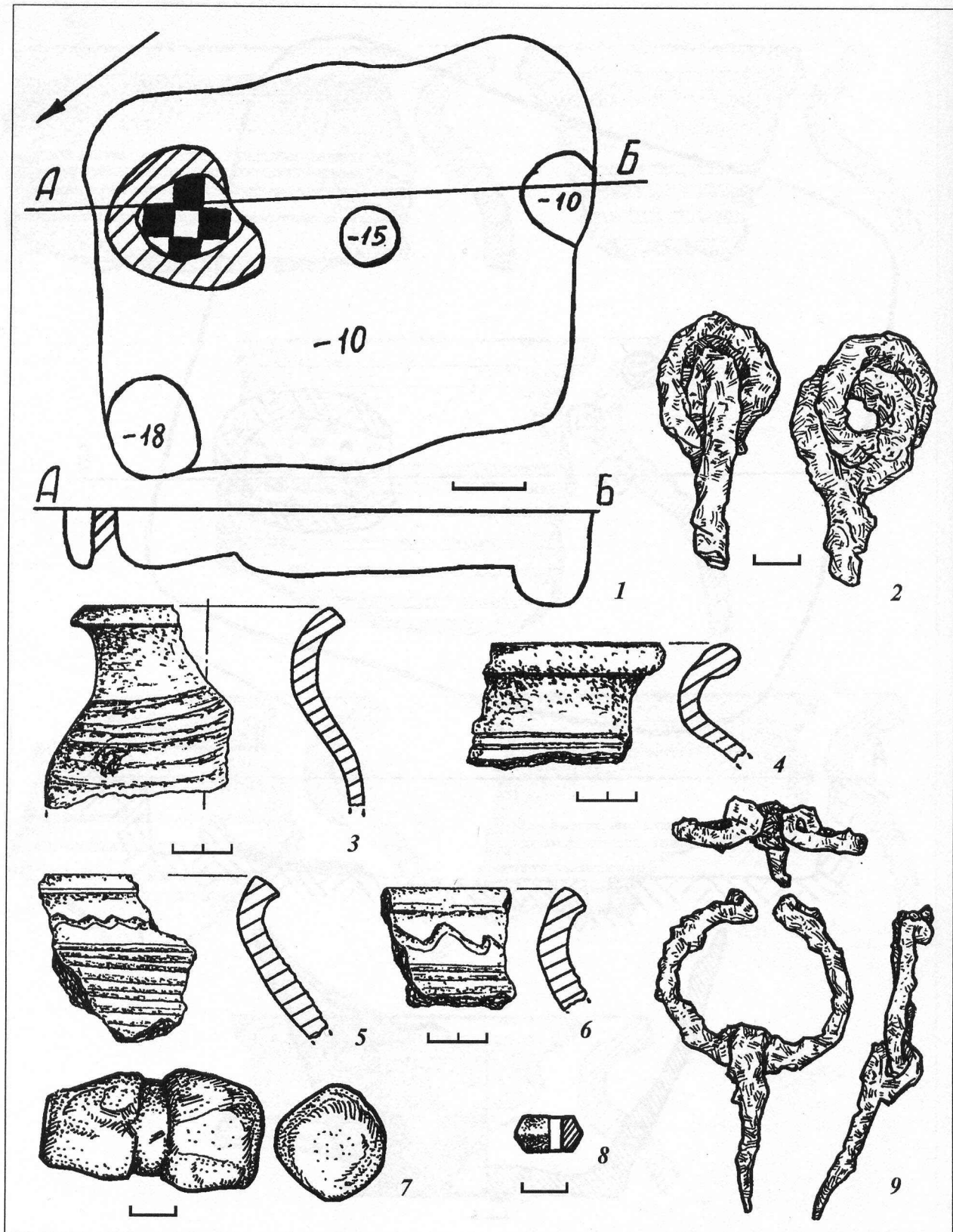

Рис. 65. План та розріз житла № 53 (1), знахідки з житла № 53 (2—4) та знахідки з ями № 22(5—9).

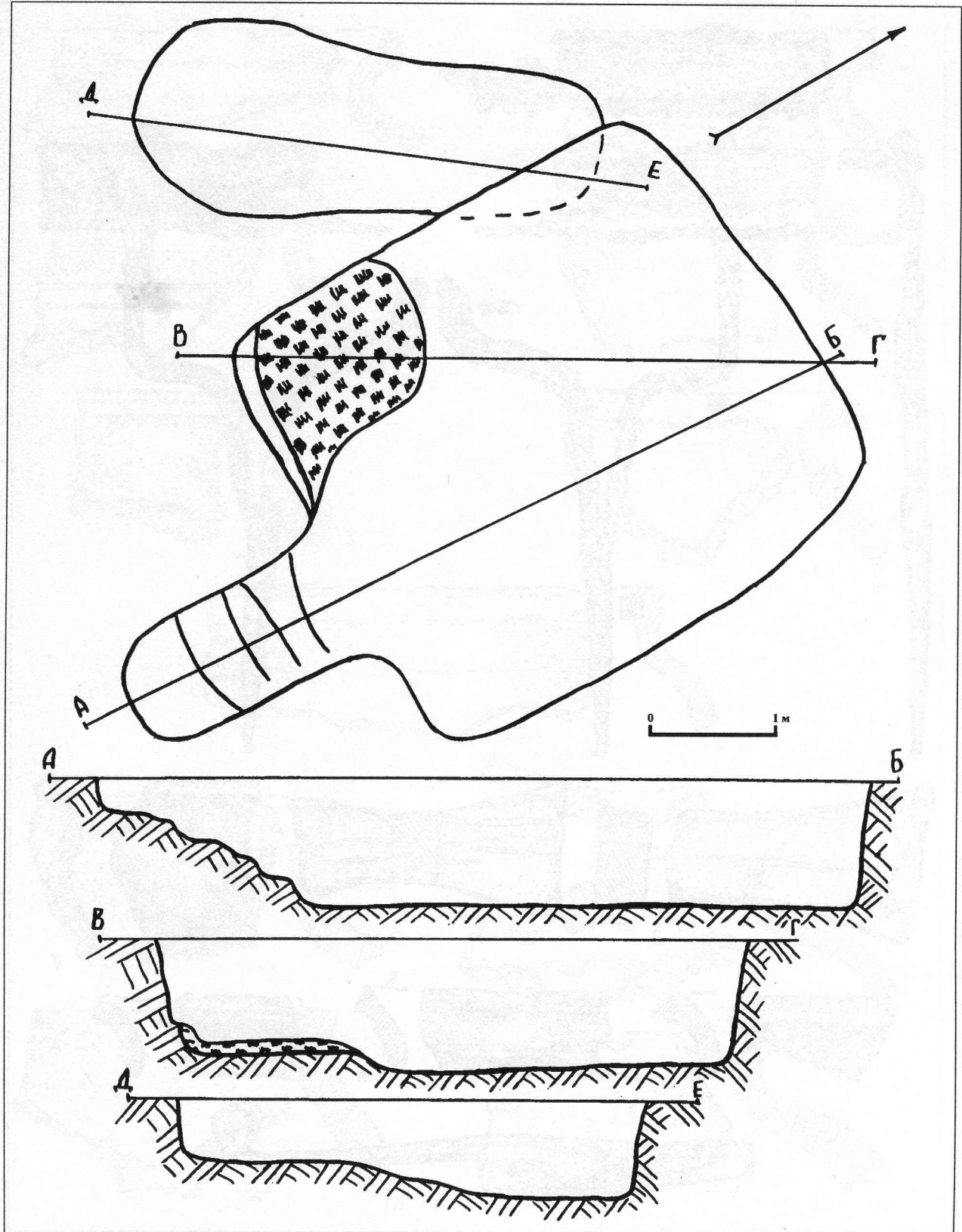

Рис. 66. Плани та розрізи споруд XIV і XVI.

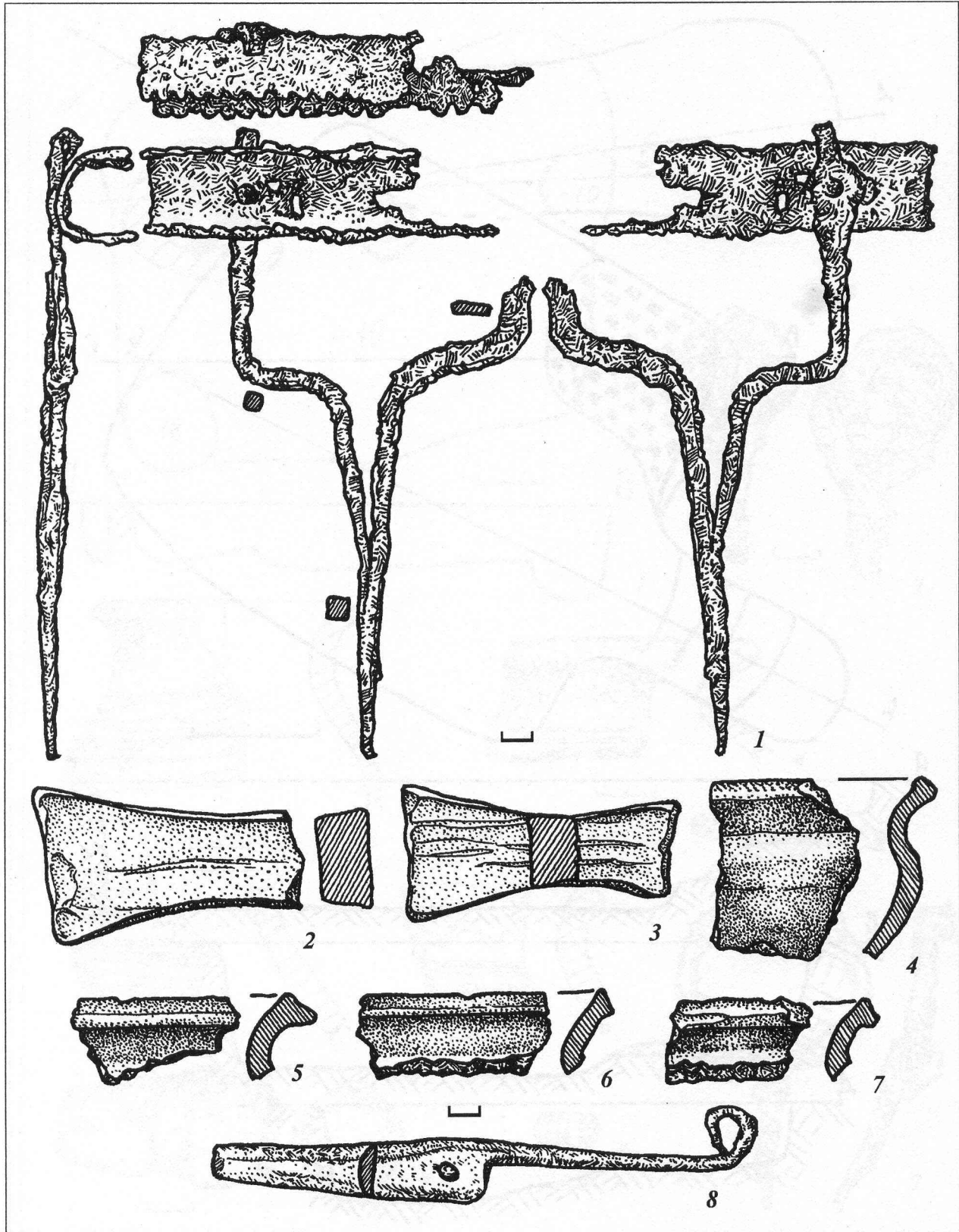

Рис. 67. Знахідки із споруди XVI: 1 — скребниця; 2, 3 — точильні камені; 4—7 — гончарна кераміка; 8 — залізні ножиці.

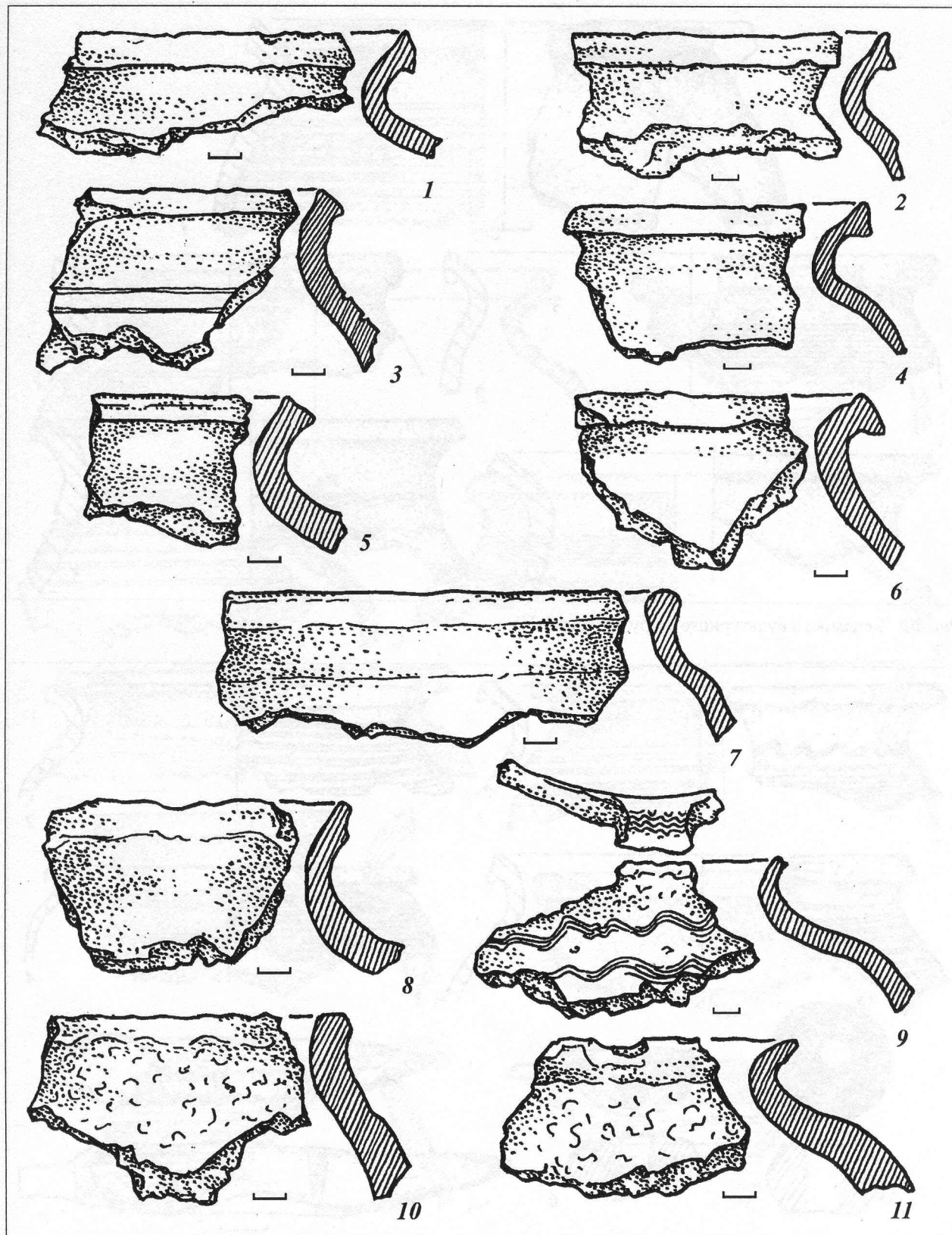

Рис. 68. Кераміка з культурного шару (1—8) та ями № 7 (9—11).

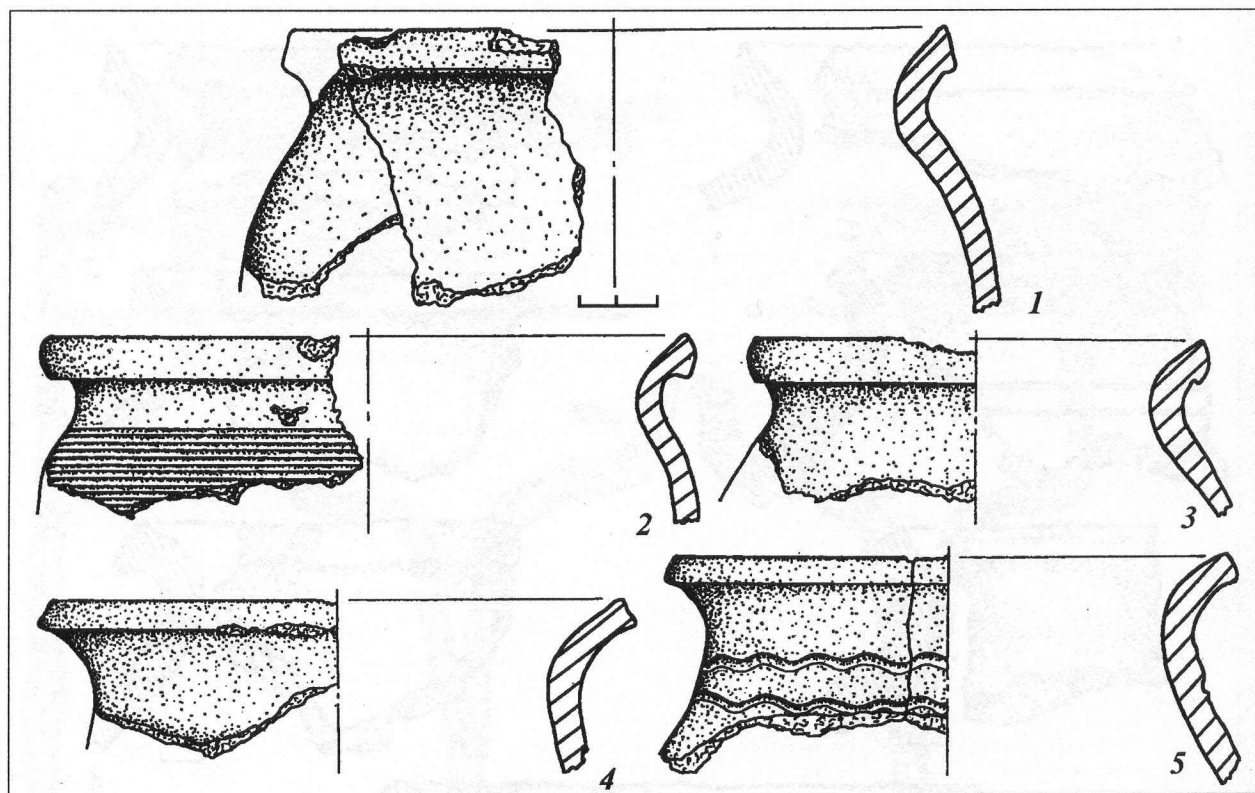

Рис. 69. Кераміка з культурного шару розкопу XVI.

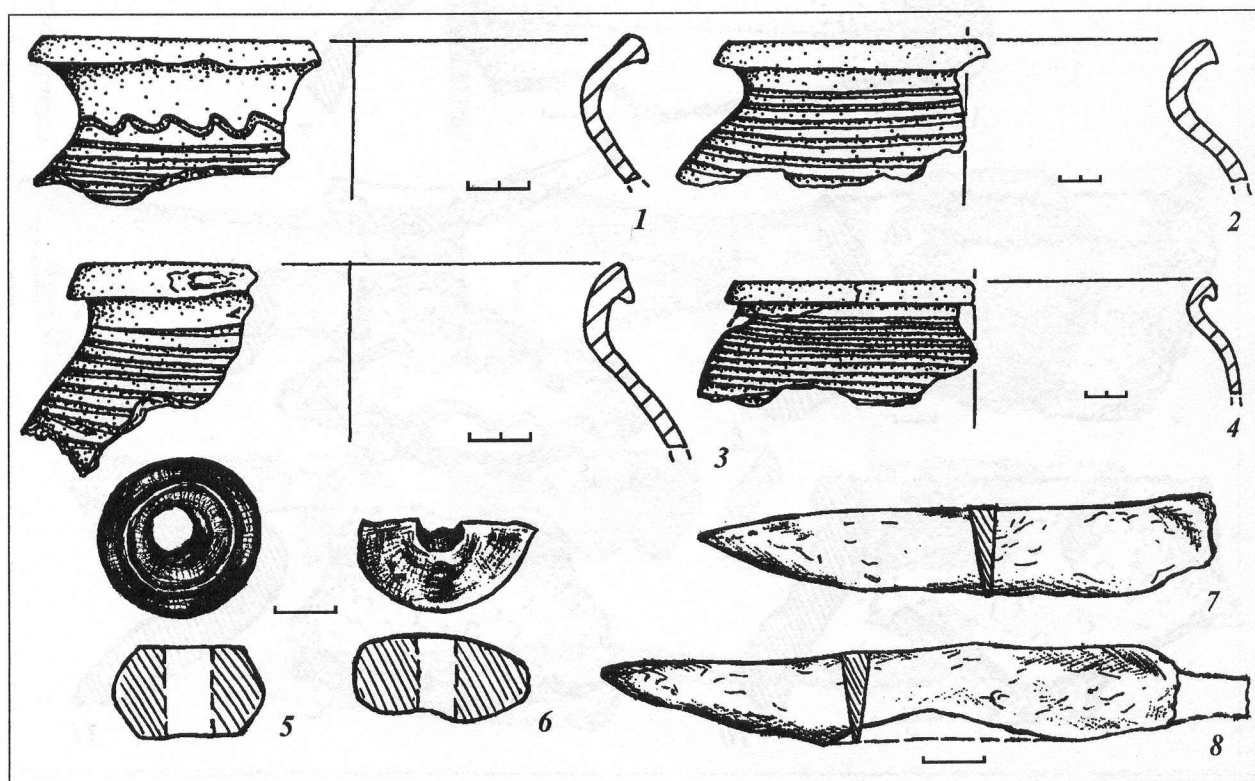

Рис. 70. Знахідки з культурного шару: 1—4 — гончарна кераміка; 5, 6 — мергельні прясла; 7, 8 — залізні ножі.

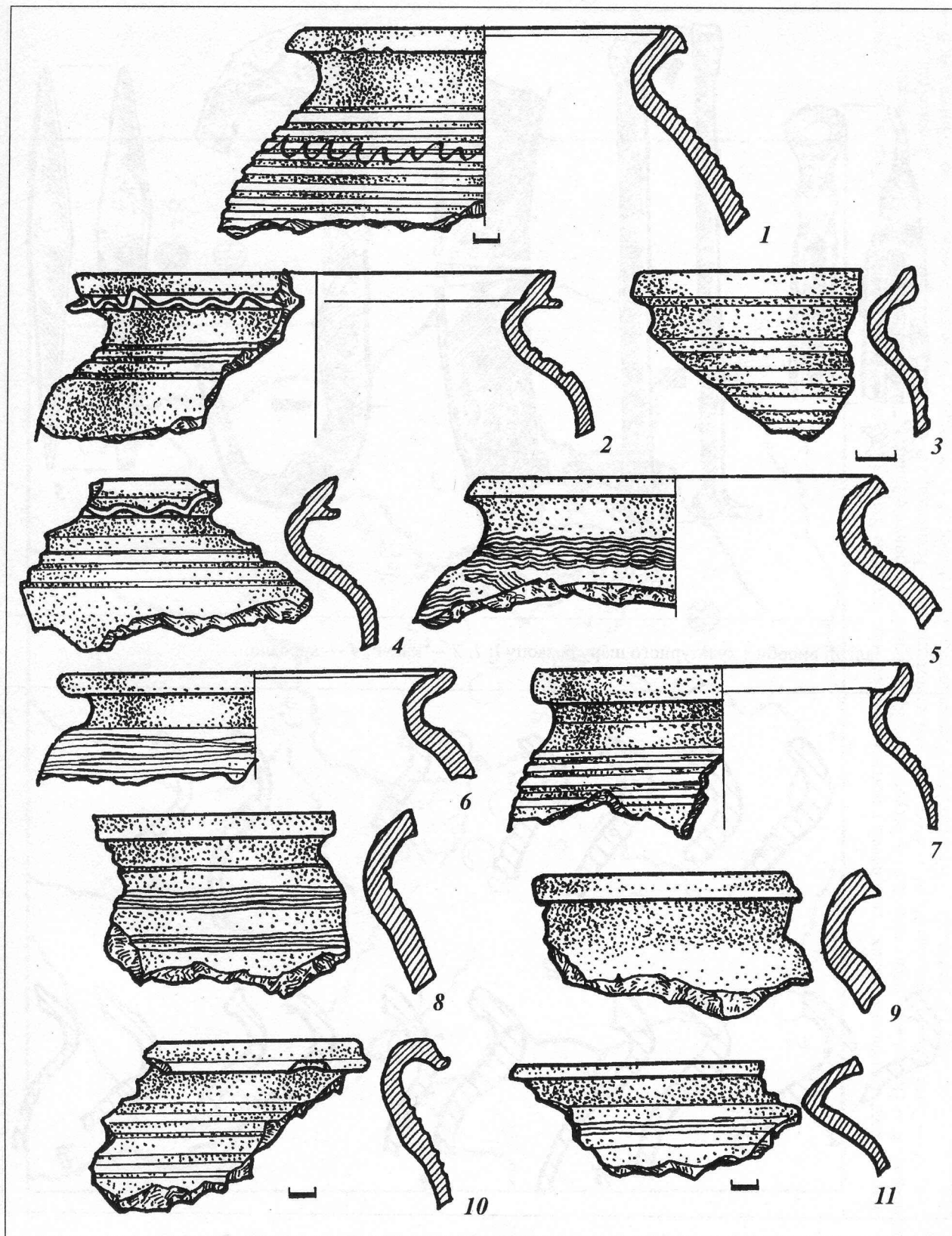

Рис. 71. Кераміка з культурного шару.

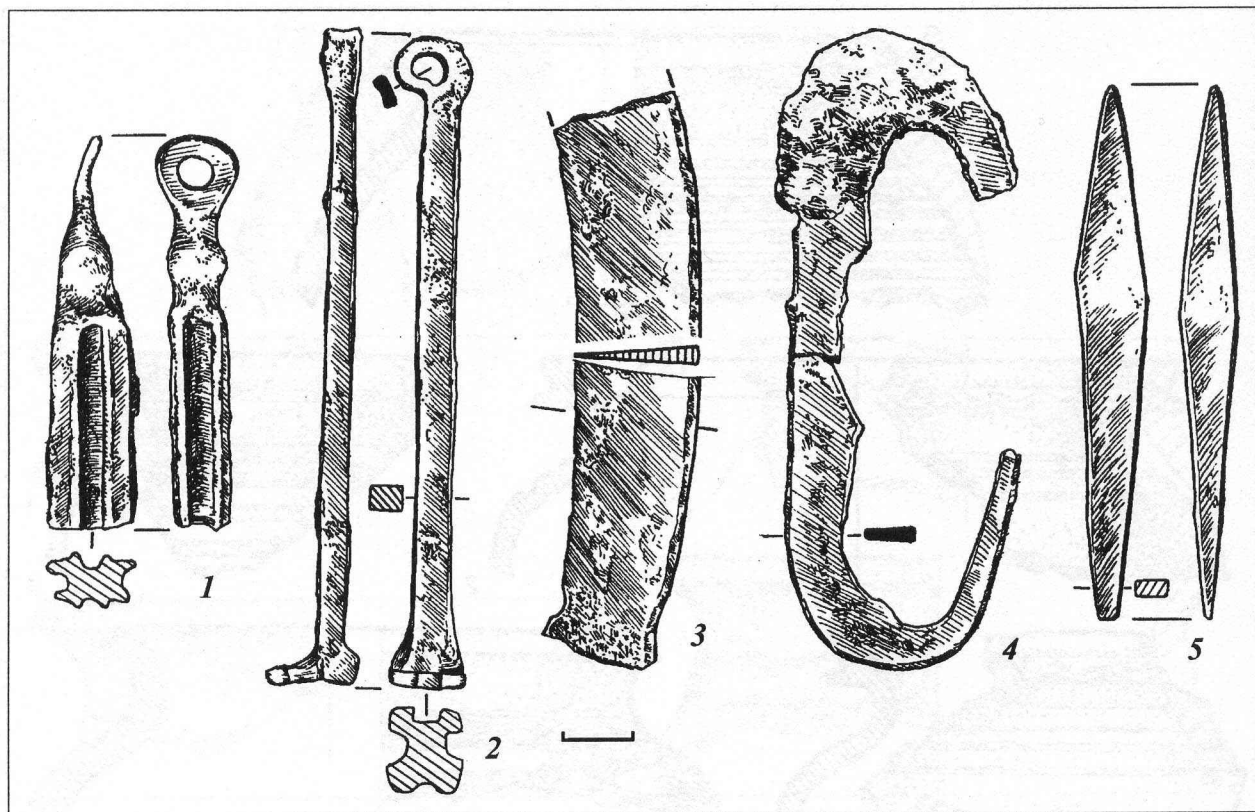

Рис. 72. Залізні вироби з культурного шару розкопу I: 1, 2 — ключі; 4 — кресало.

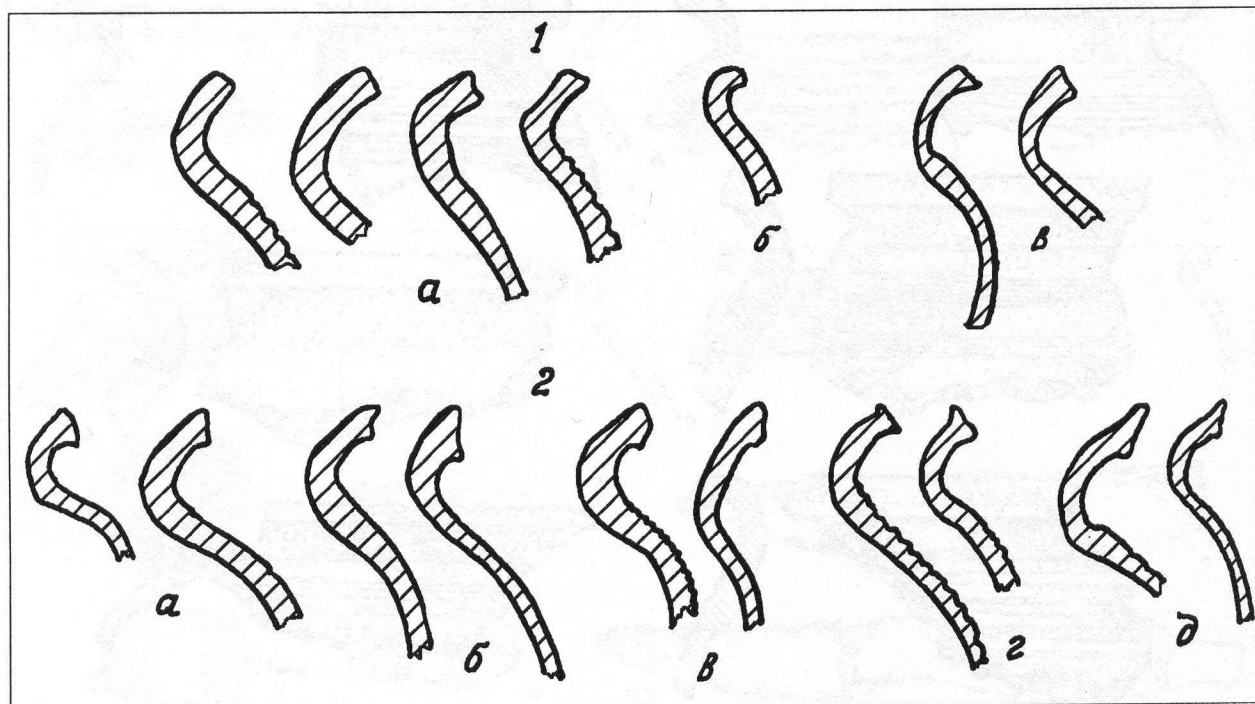

Рис. 73. Типи вінець гончарних горщиків X — початку XI ст. з поселення в урочищі Шанків Яр.

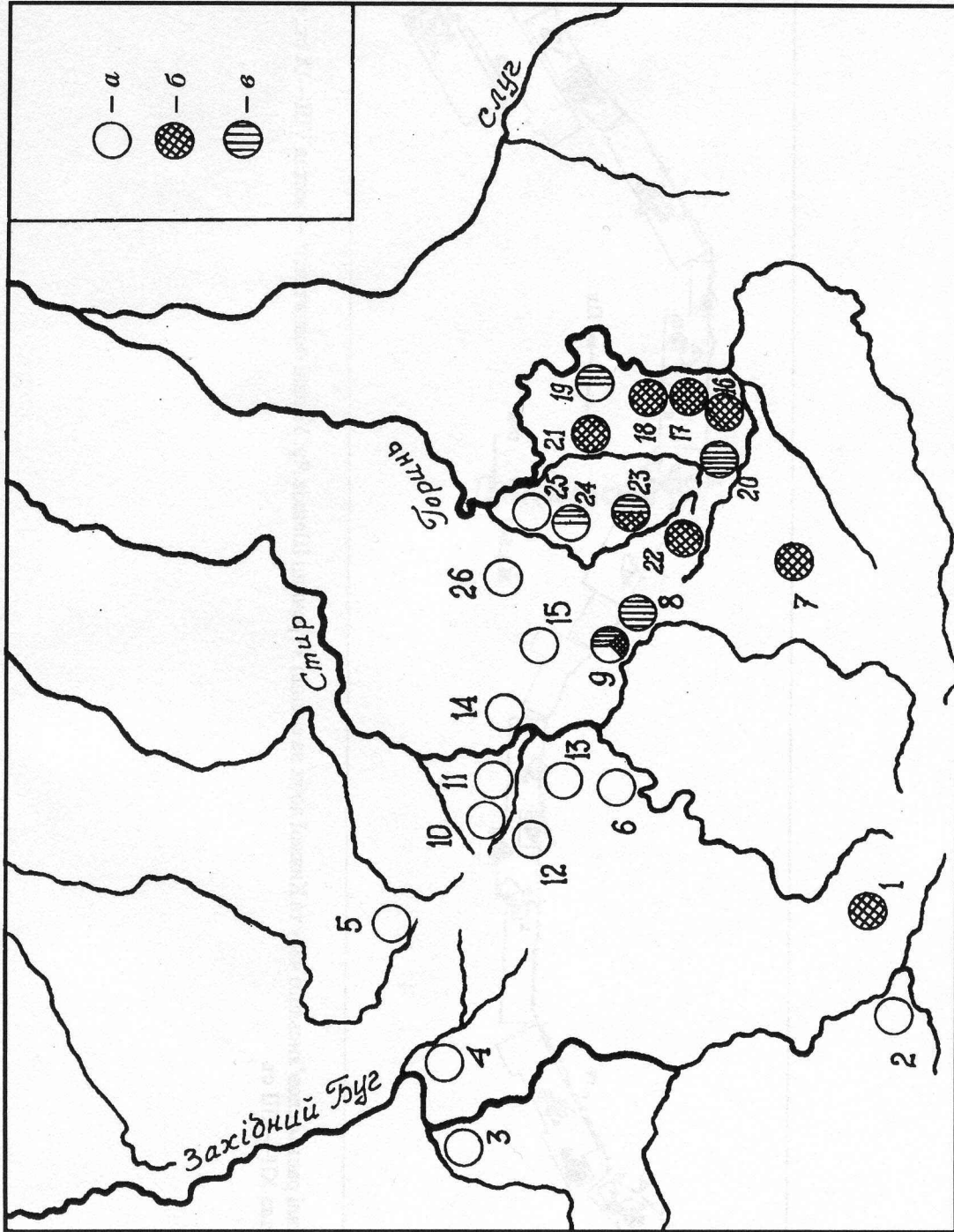

Рис. 74. Карта-схема поширення різних типів печей у житлах X-XI ст. між Західним Бугом і Горинню: 1 — Пліснеськ; 2 — Ріпнів; 3 — Грудек Надбужний; 4 — Володимир-Волинський; 5 — Затурці; 6 — Хрінники; 7 — городище Уніас; 8 — Озлів; 9 — Муравиця; 10 — Боратин; 11 — Городок; 12 — Загаї; 13 — Городище ІІ; 14 — Лудьк; 15 — Острожець; 16 — Точивики; 17 — Хорів; 18 — Стадники; 19 — Дорогобуж; 20 — Дермань; 21 — Зозів; 22 — Листвин; 23 — Жорнів; 24 — Пересоппиця; 25 — Білів; 26 — Чемерин. Умовні позначки: а — глинобитна піч; б — піч-кам'янка; в — піч, складена з каміння на глиняному розчині.

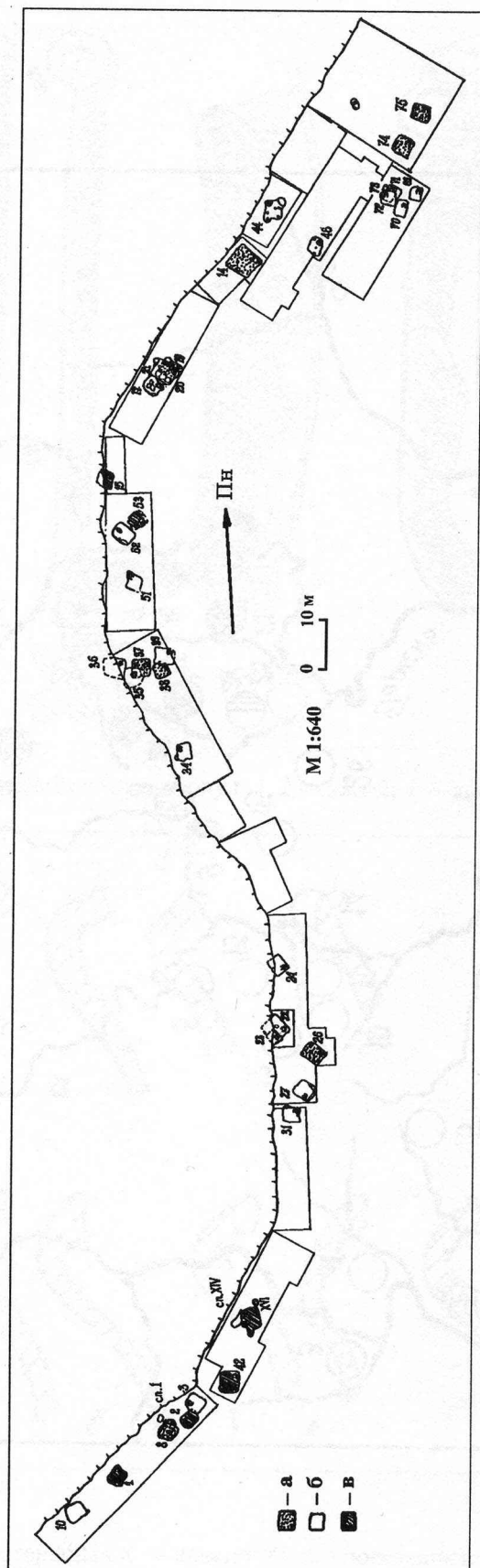
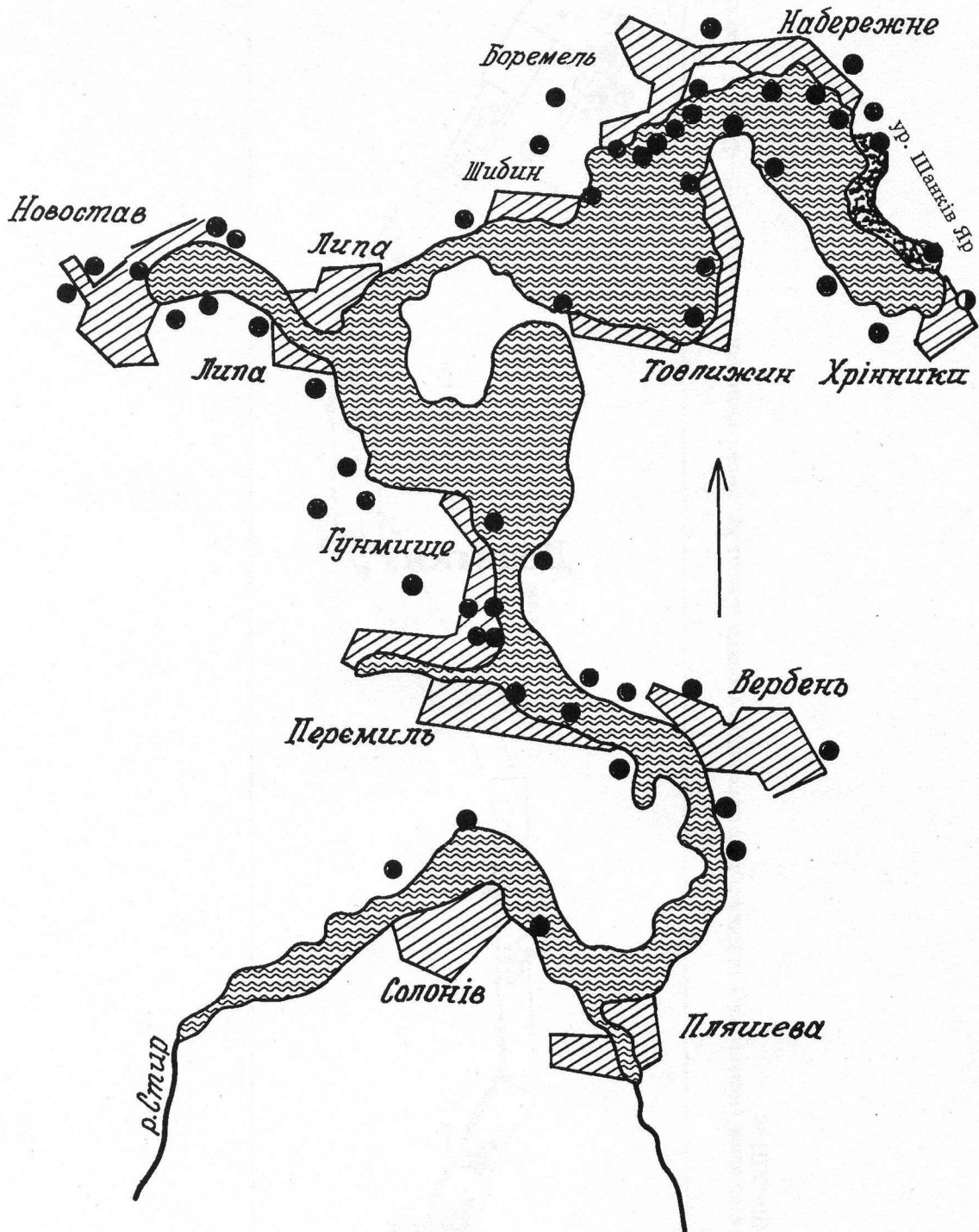
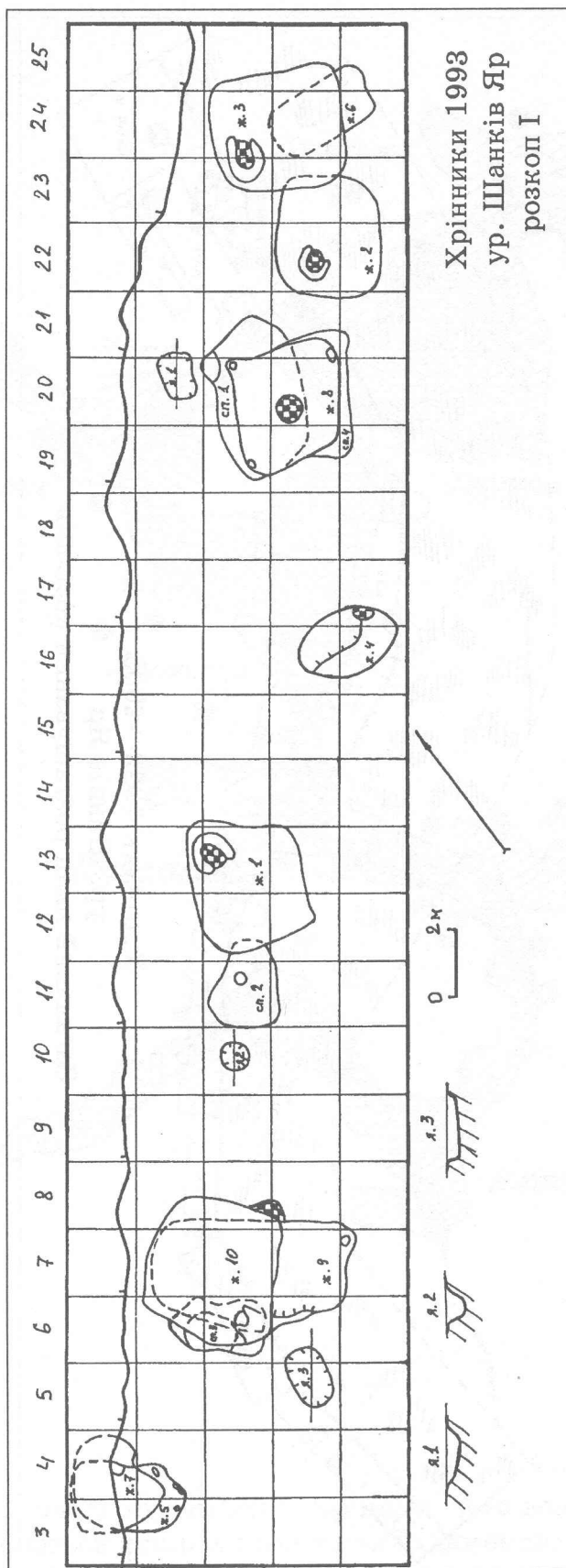

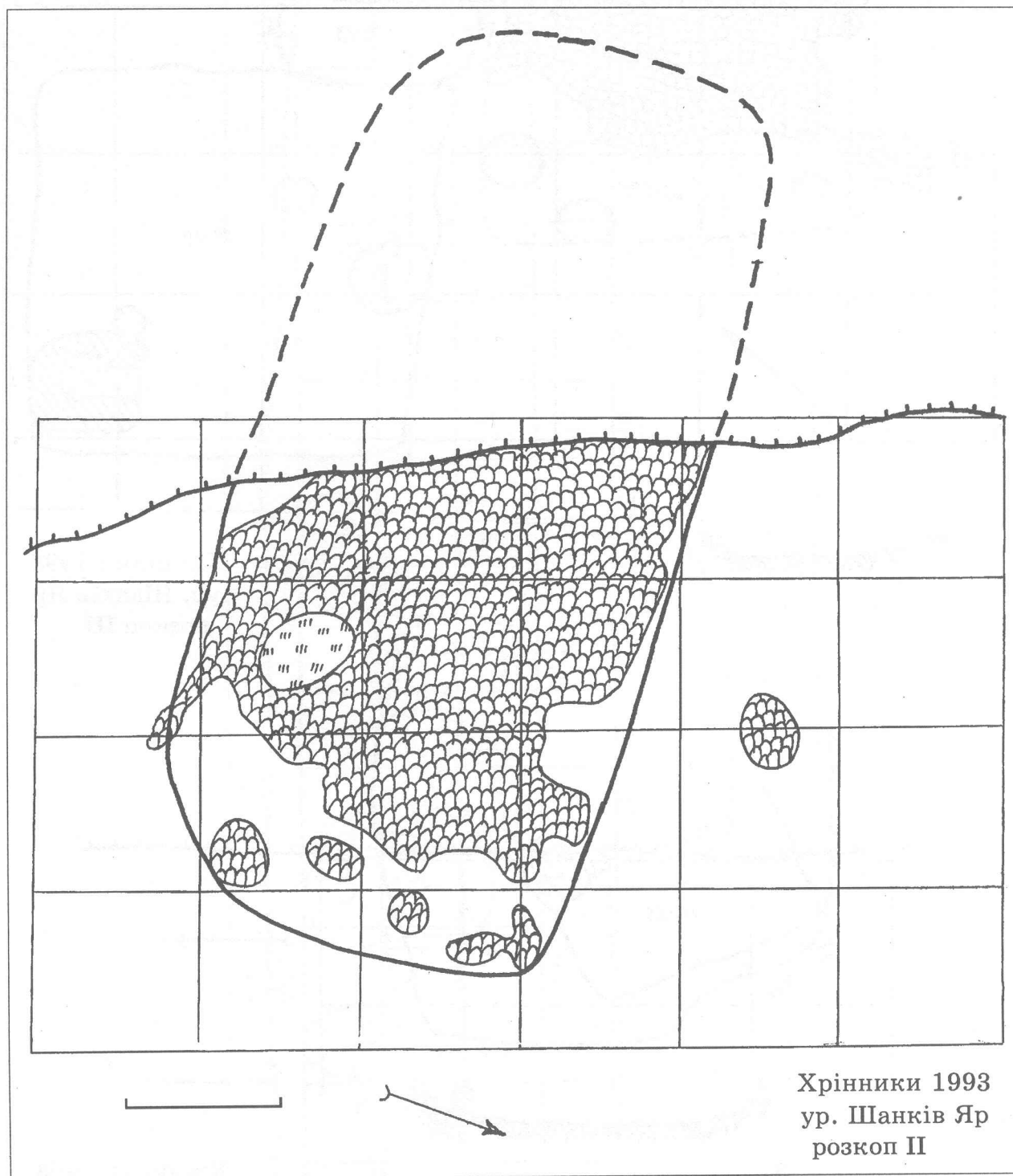
Рис. 75. Будівлі ранньослов'янського часу та Княжої доби на селищі в урочищі Шанків Яр. Умовні позначки: а — житла VIII—IX ст.; б — житла X ст.; в — житла XII—XIII ст.

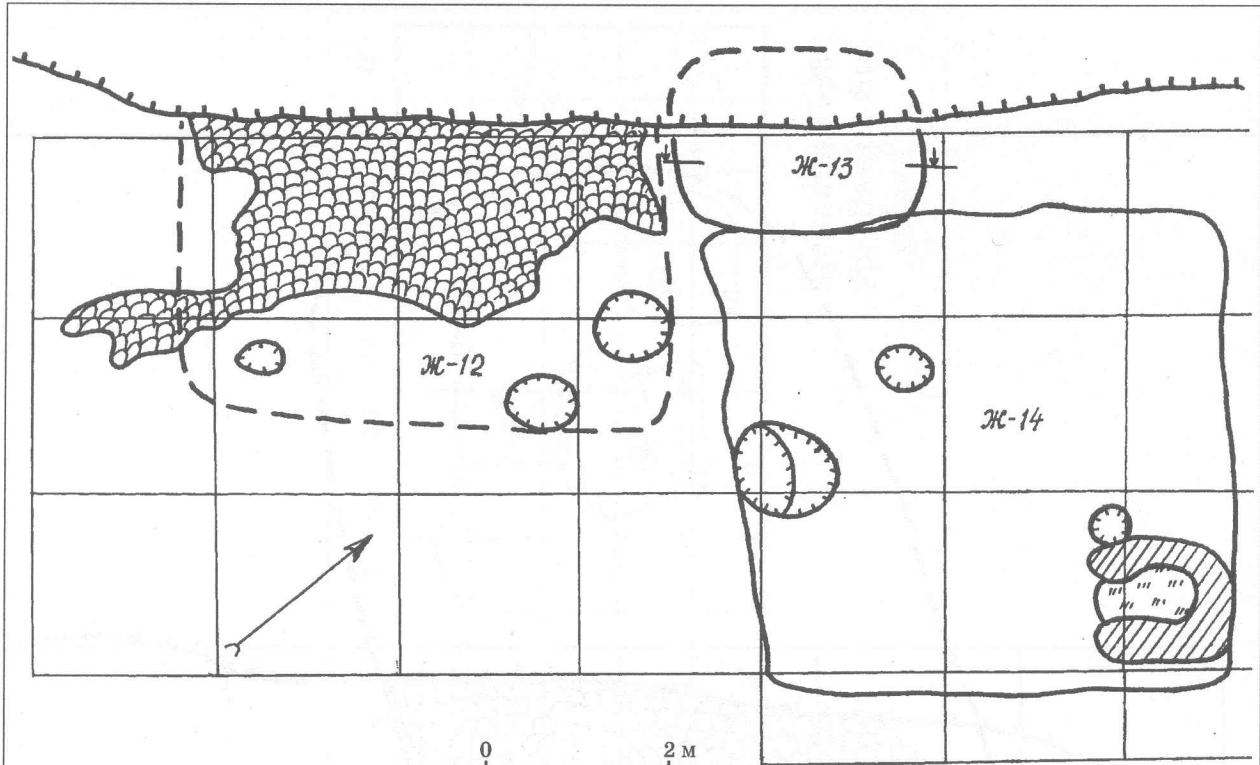

Археологічні пам'ятки Хрінницького водосховища,
що руйнуються природними та антропогенними факторами

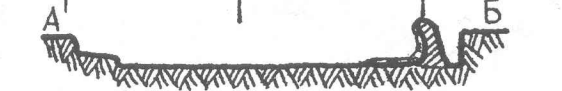
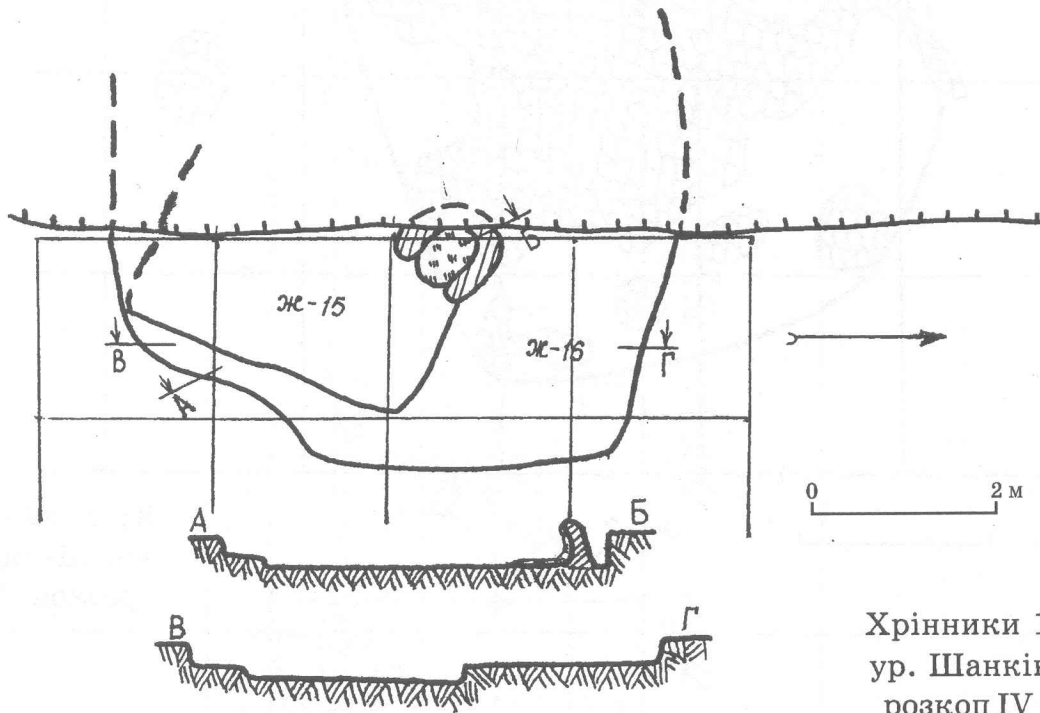

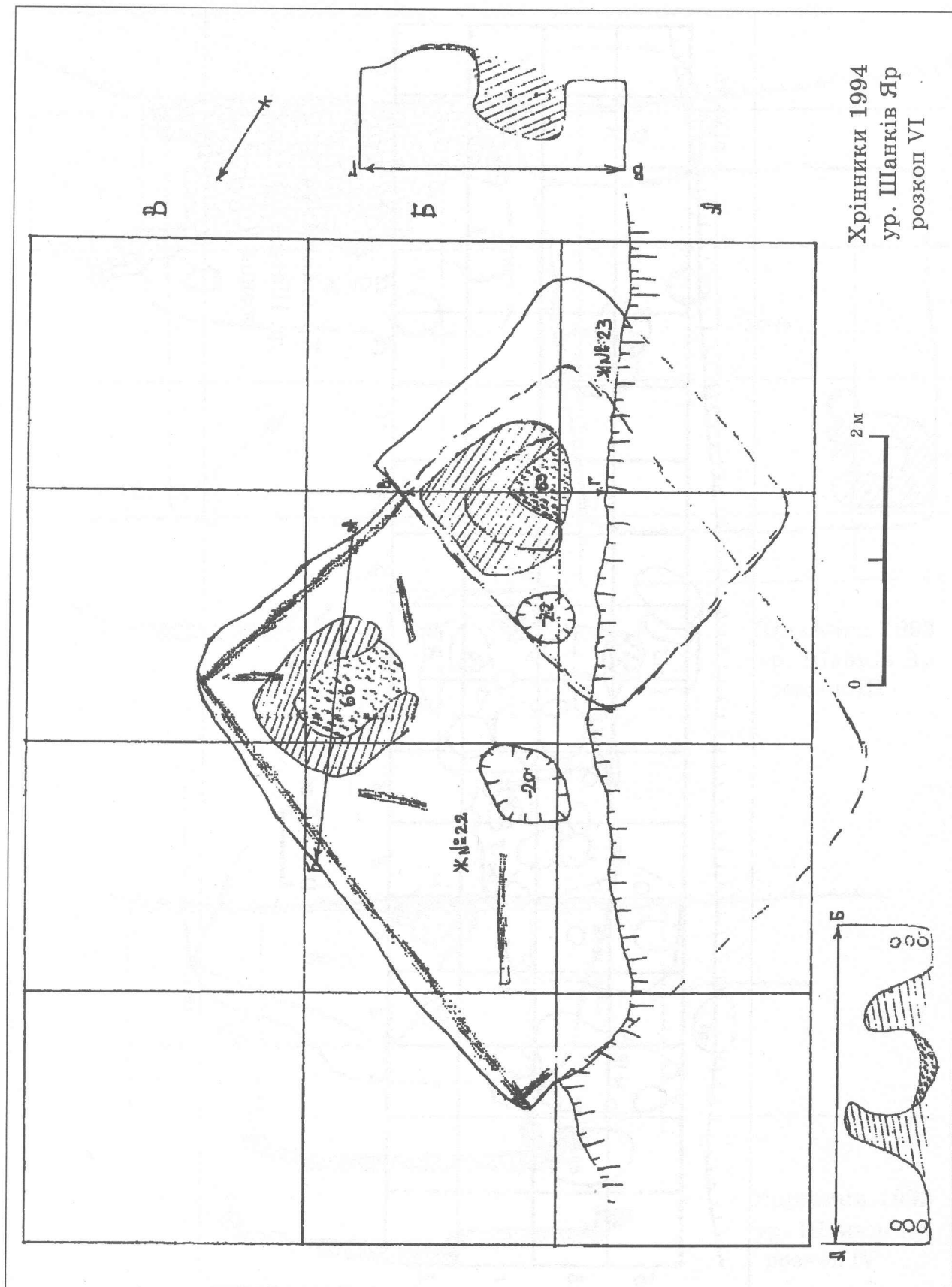

Хрінники 1993
ур. Шанків Яр
розкоп III

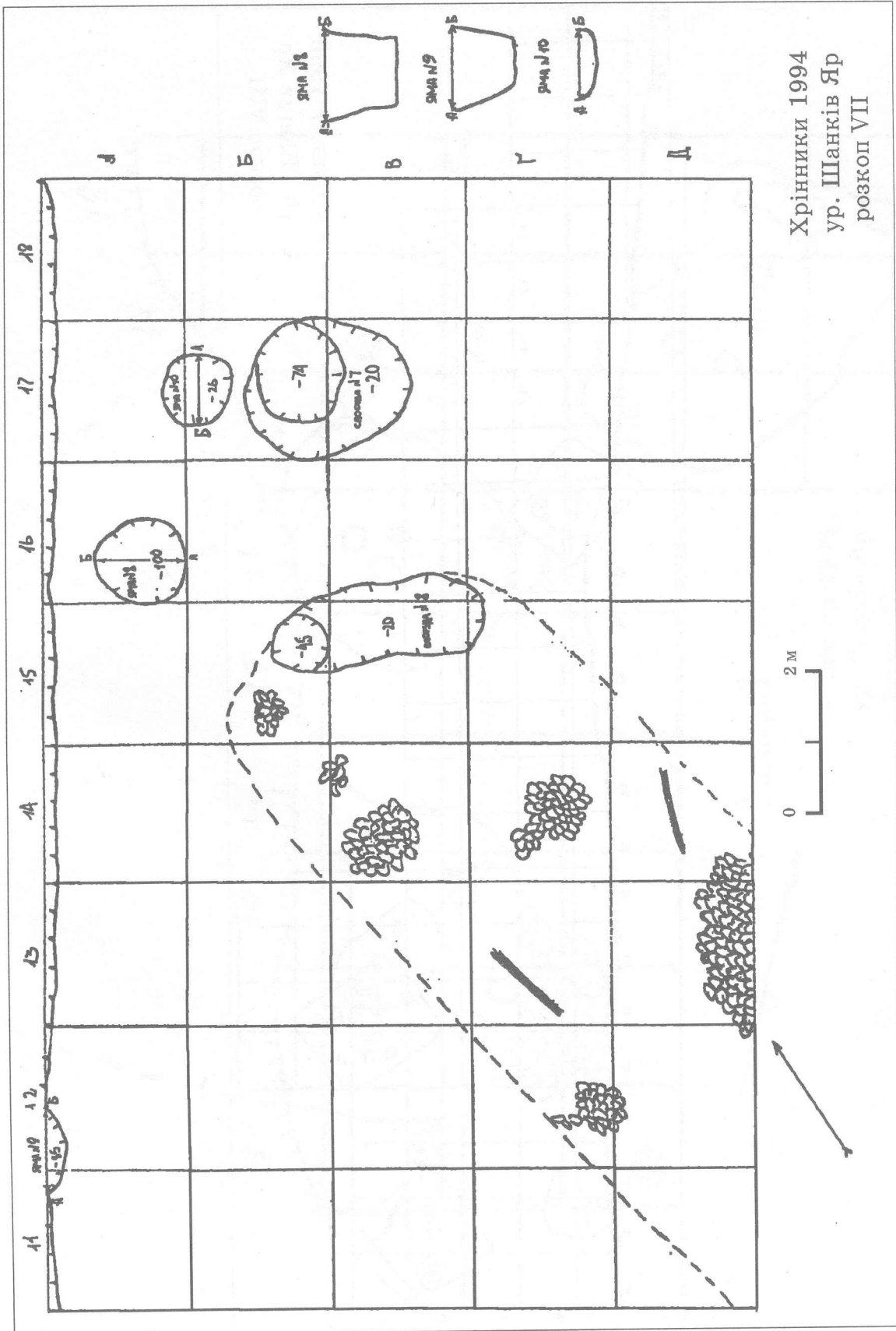
Хрінники 1993
ур. Шанків Яр
розкоп IV

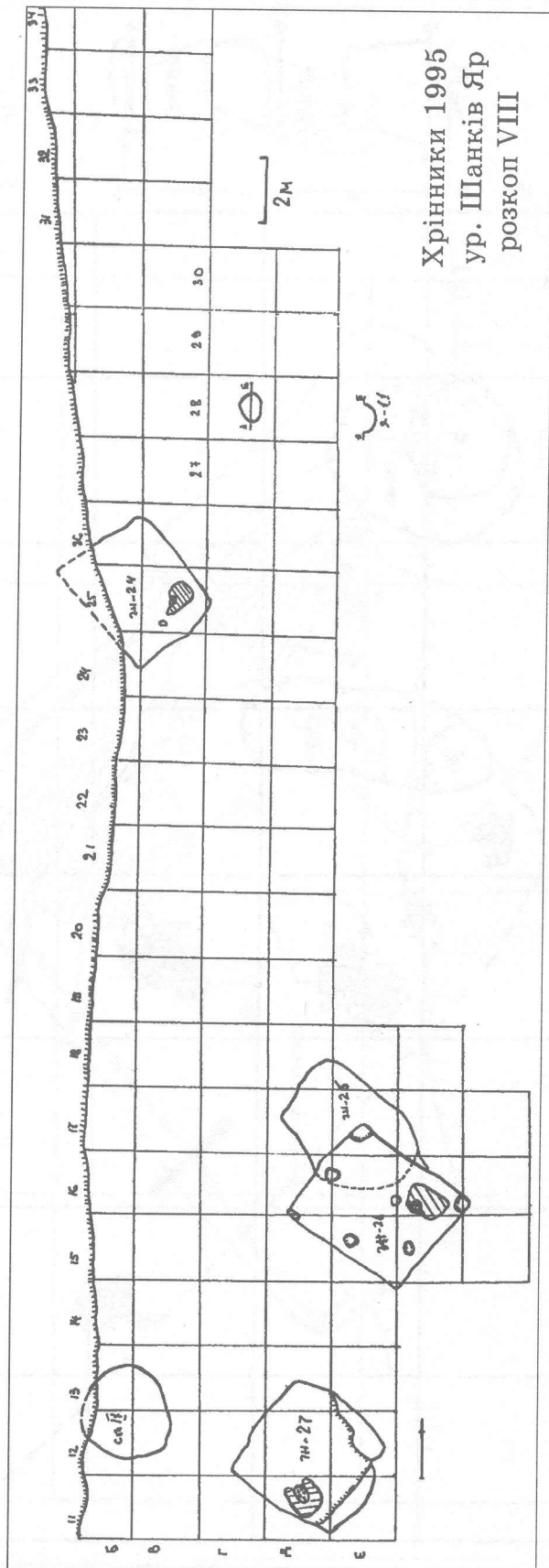

Хрінники 1994
ур. Шанків Яр
розкоп VI

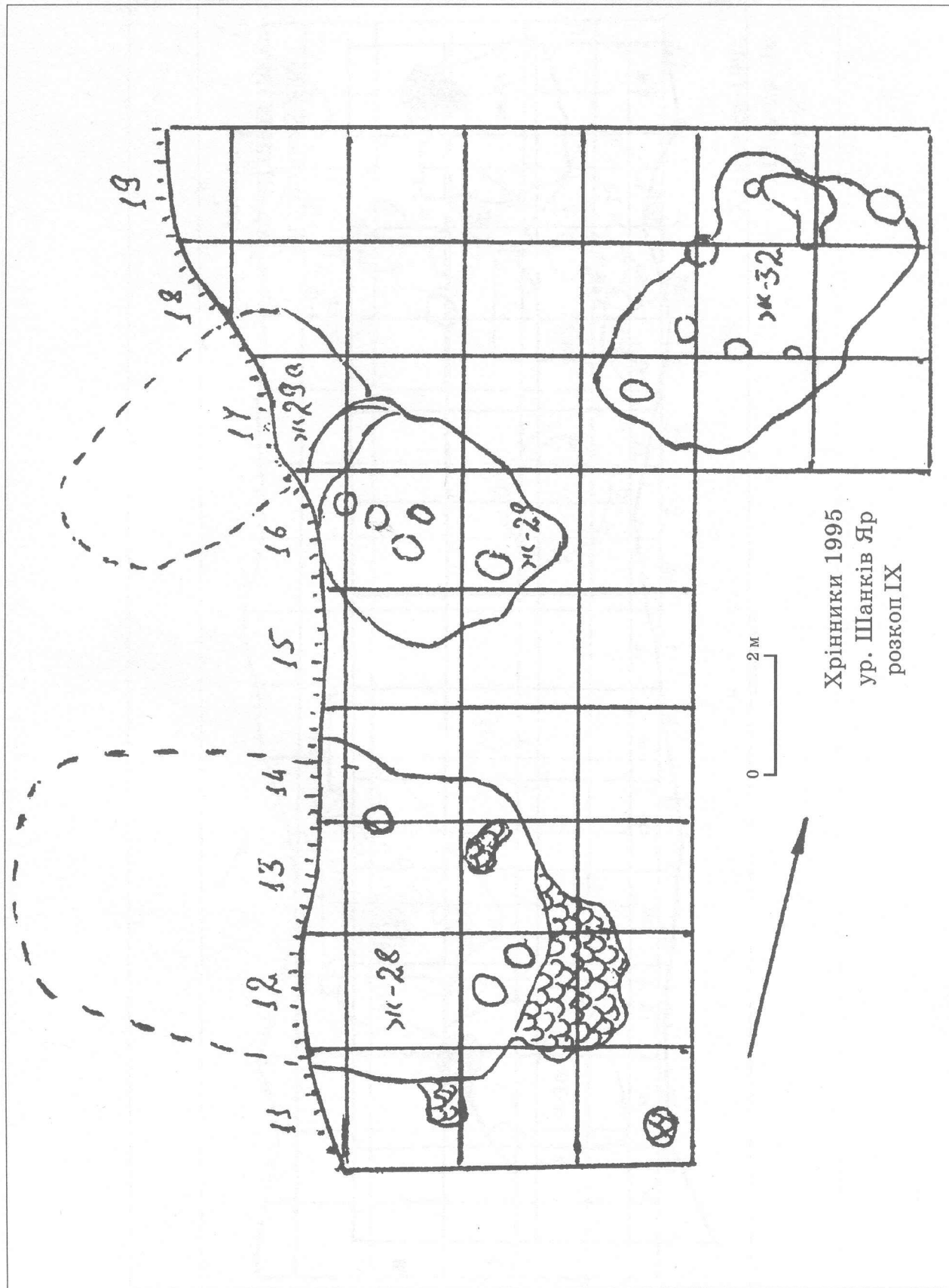

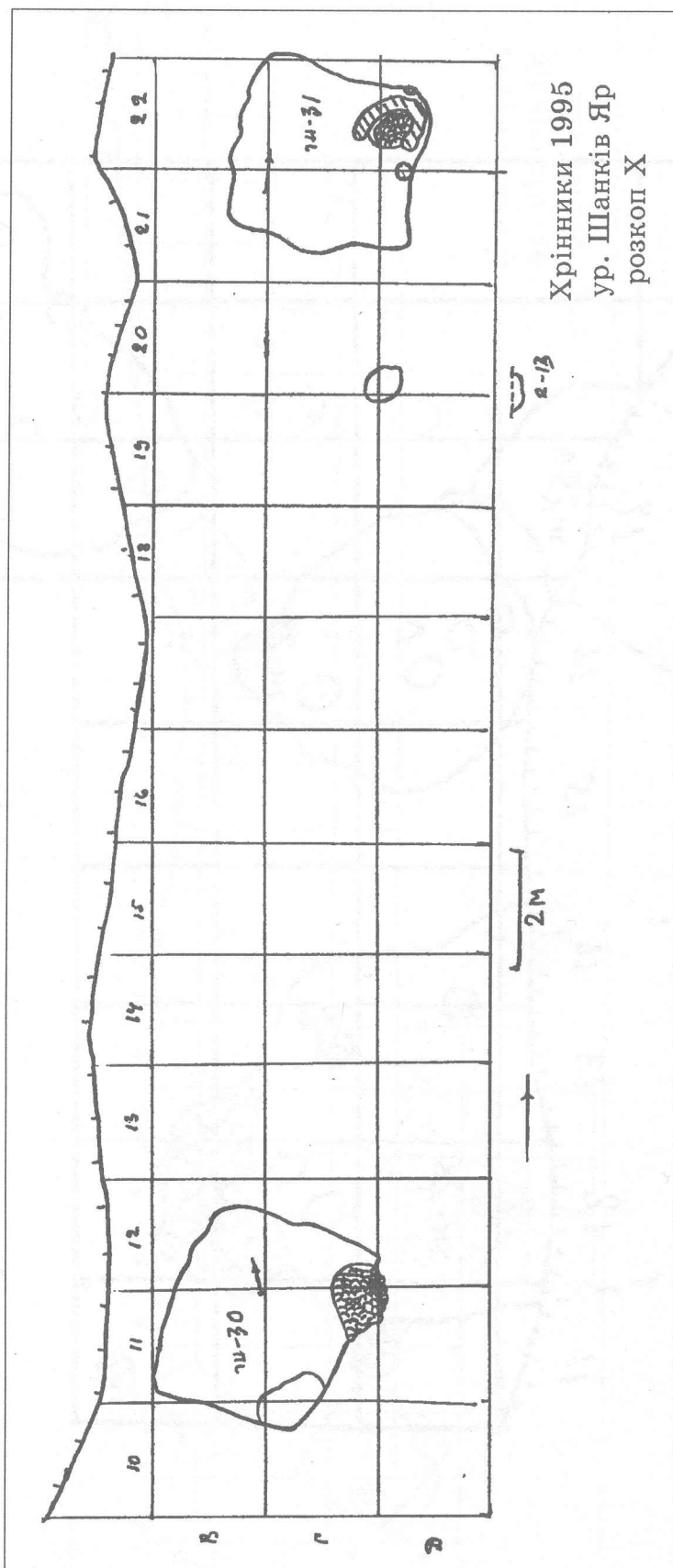
Хрінники 1994
ур. Шанків Яр
розкоп VII

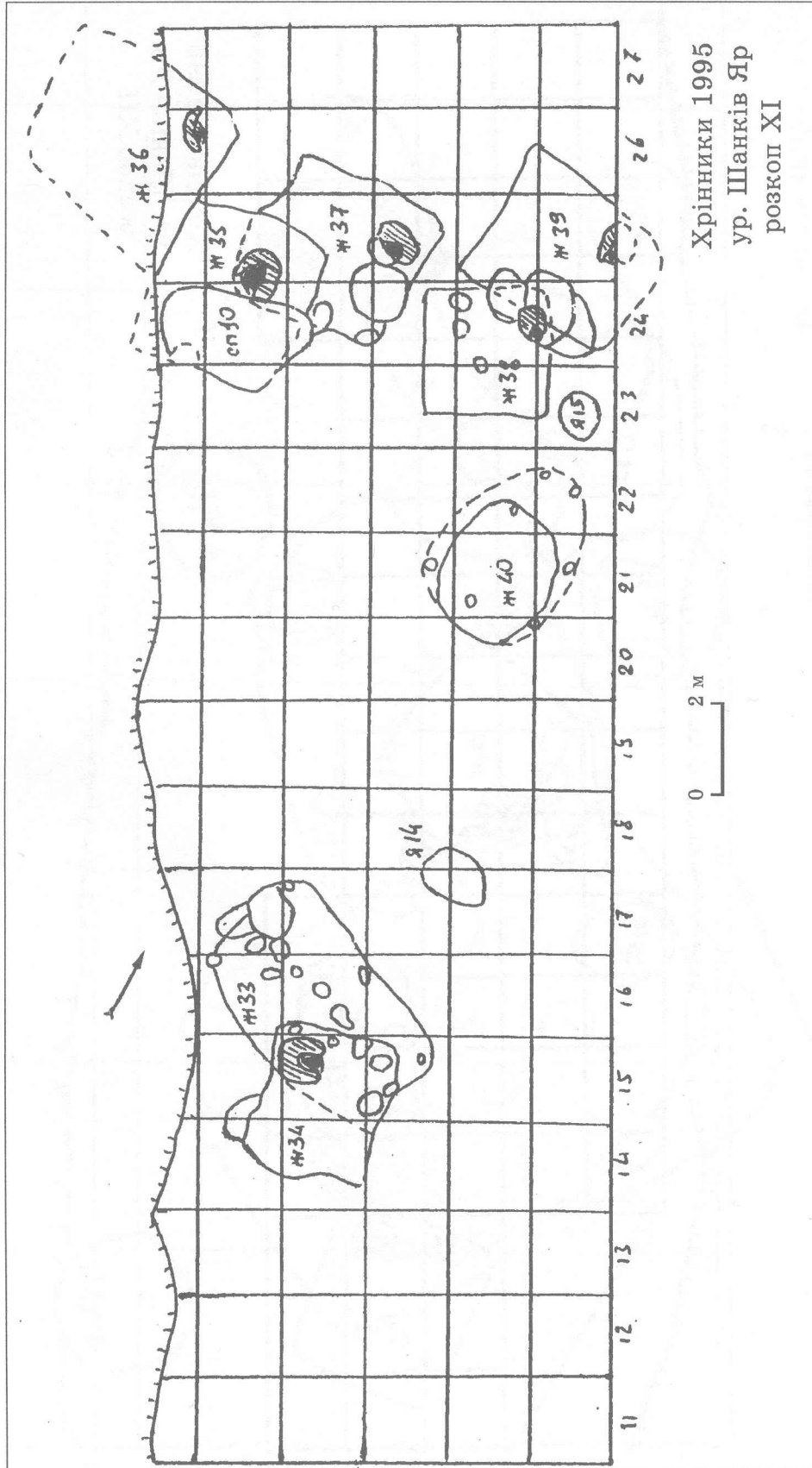

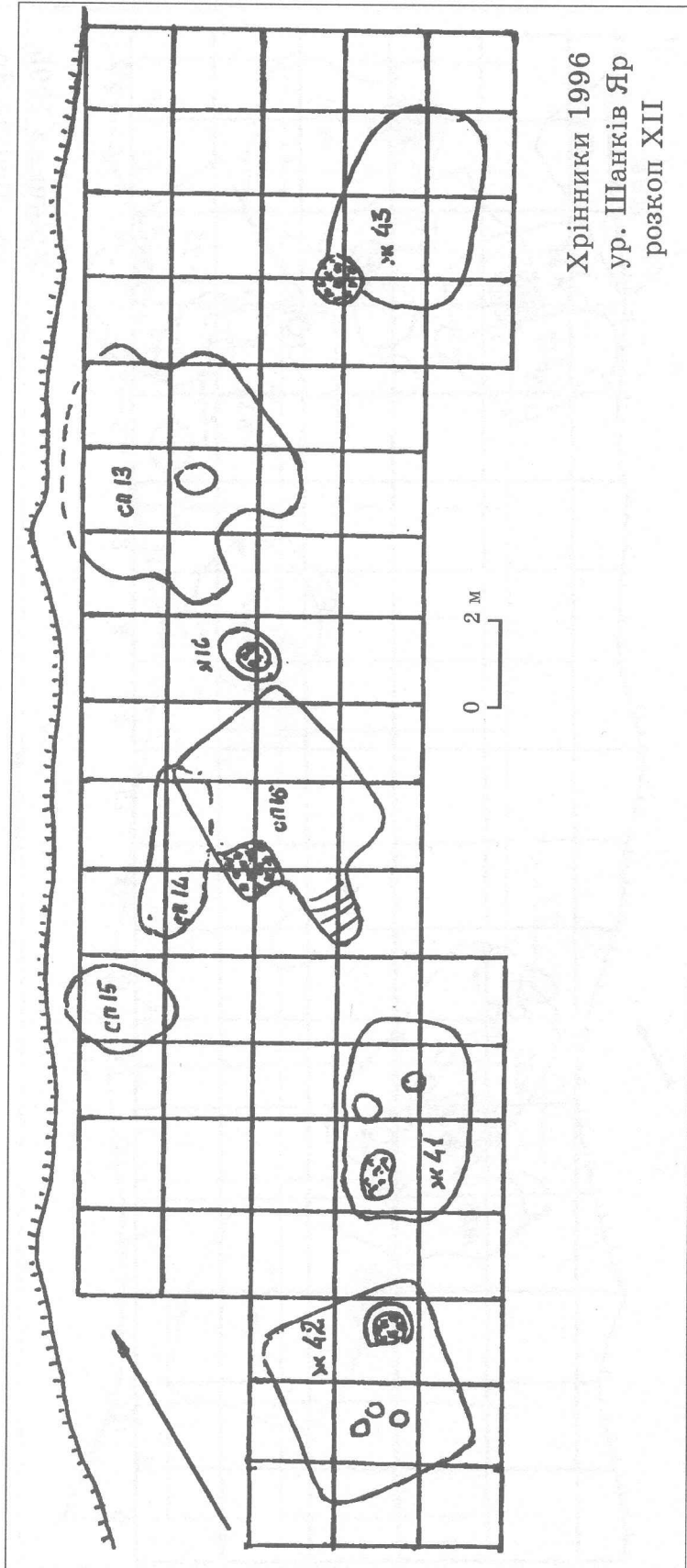
Хрiнники 1995
ур. Шанкiв Яр
розкол VIII

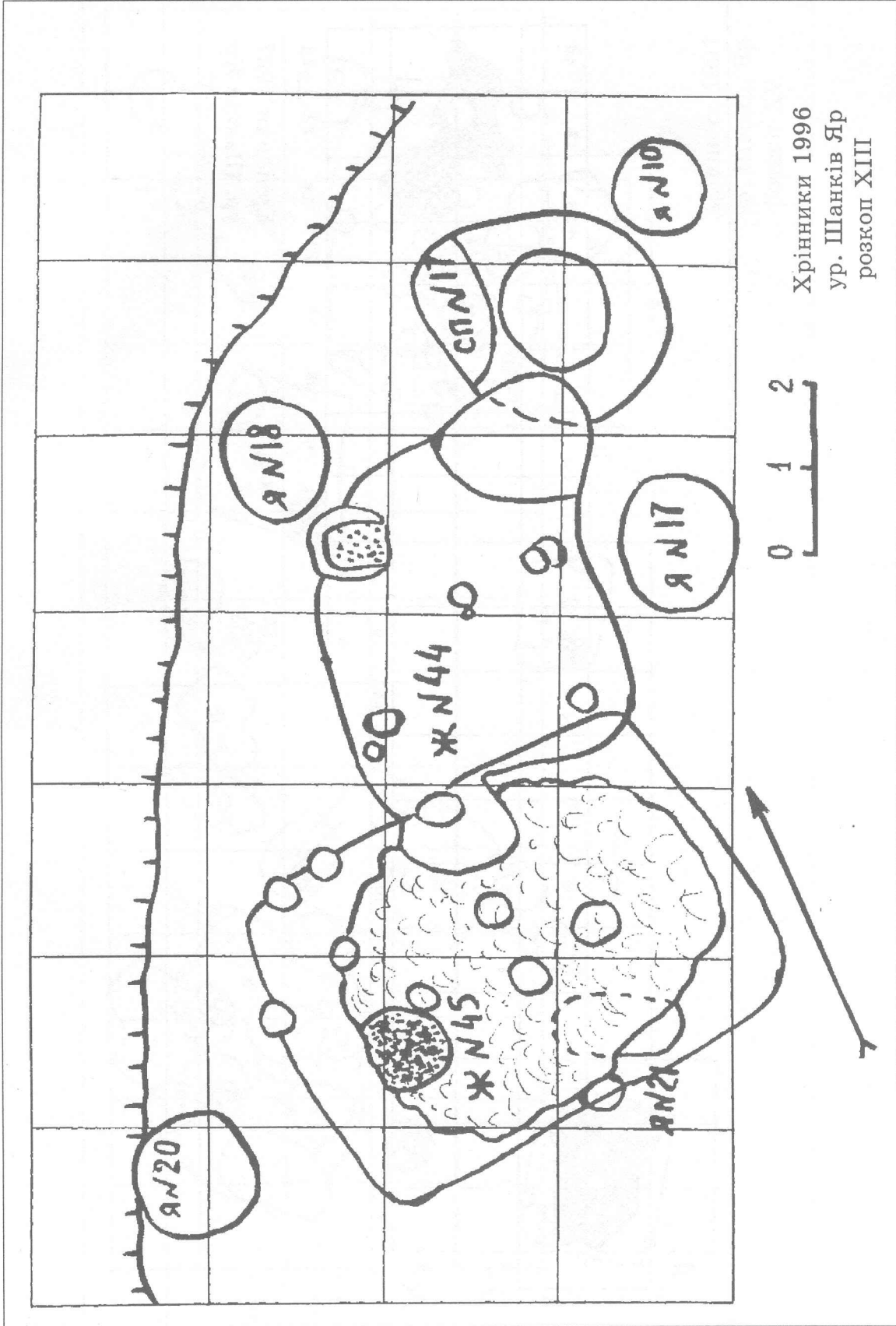
Хрінники 1995
ур. Шанків Яр
розкоп ІХ

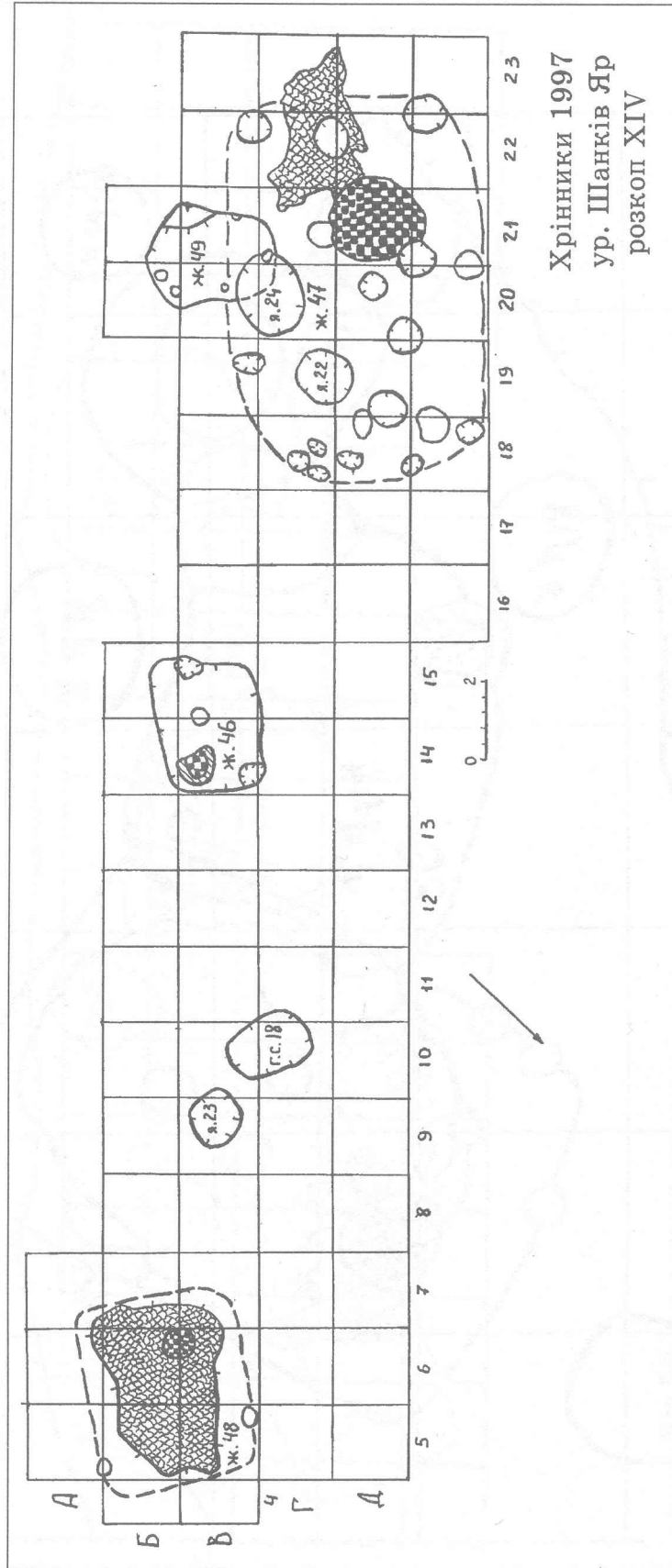

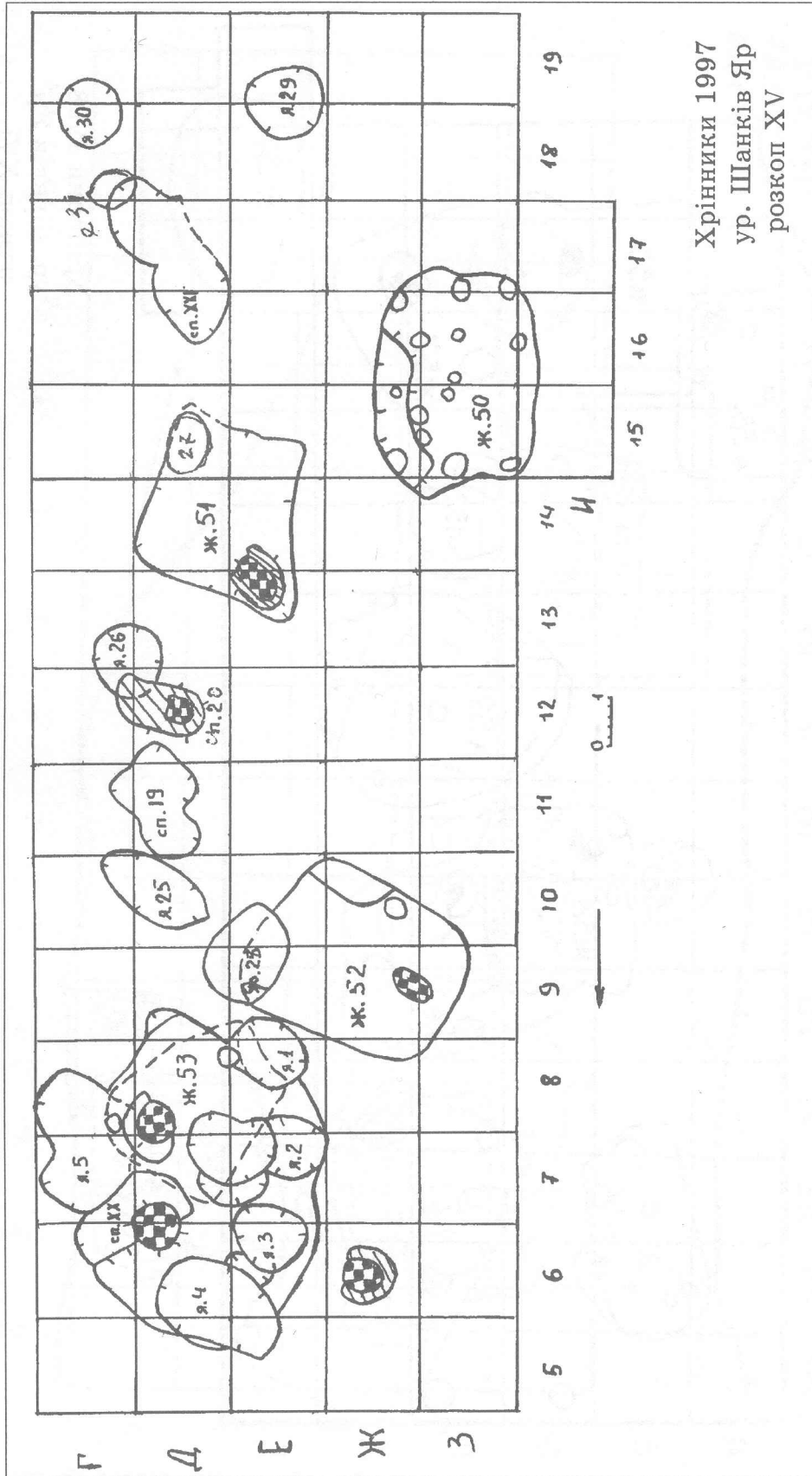
Хрінники 1996
ур. Шанків Яр
розкоп XII

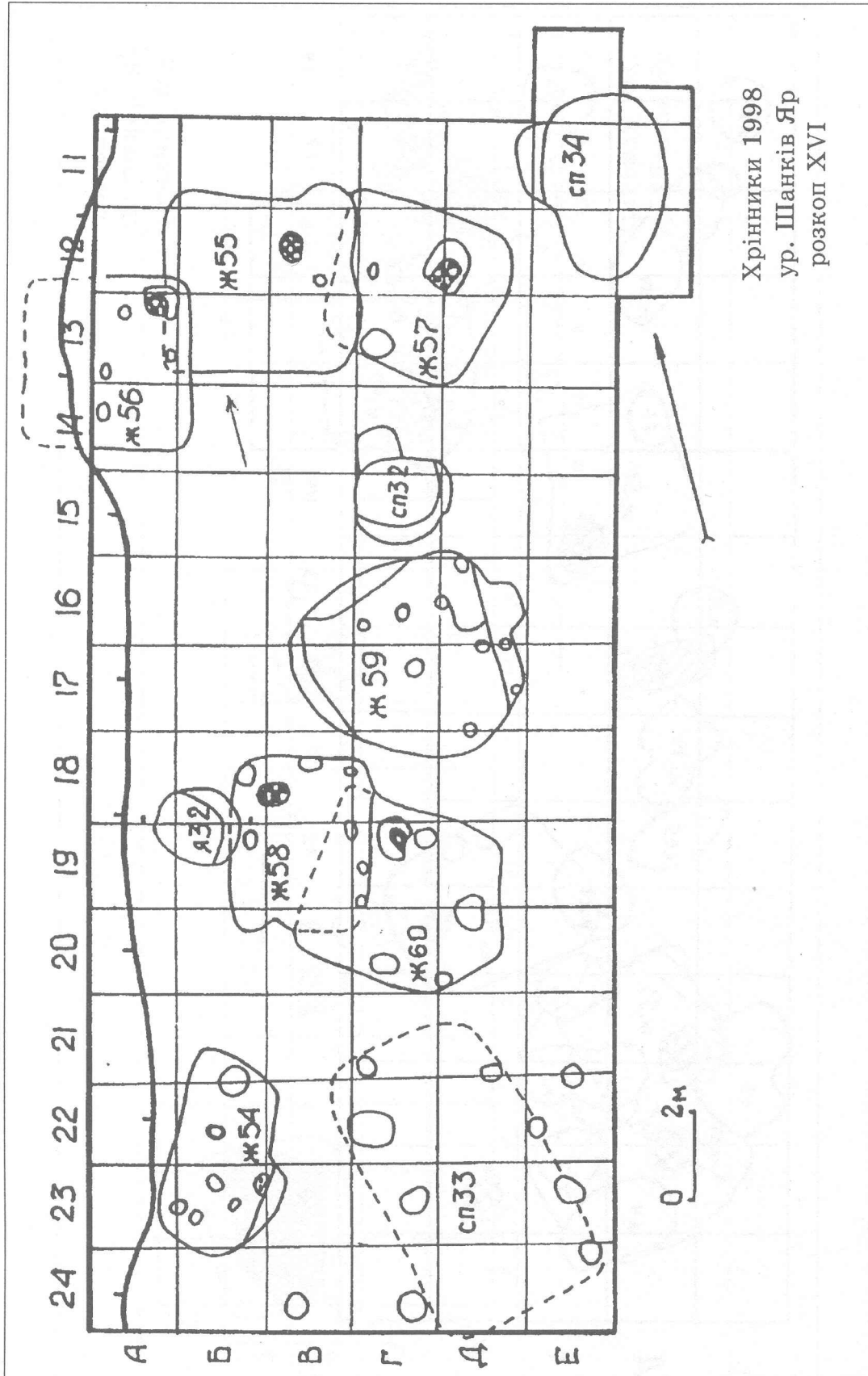
Хрінники 1996
ур. Шанків Яр
розкоп XIII

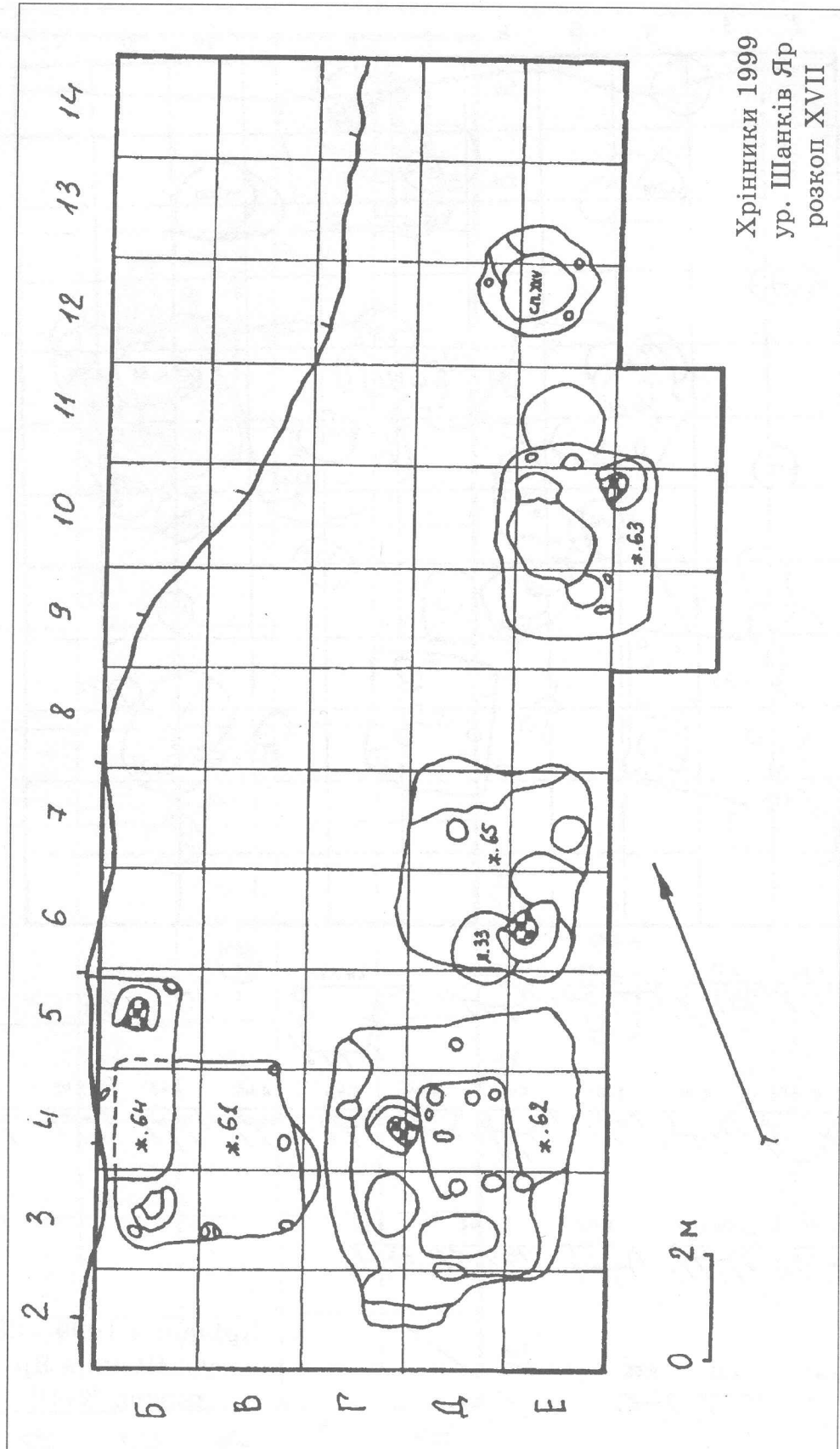

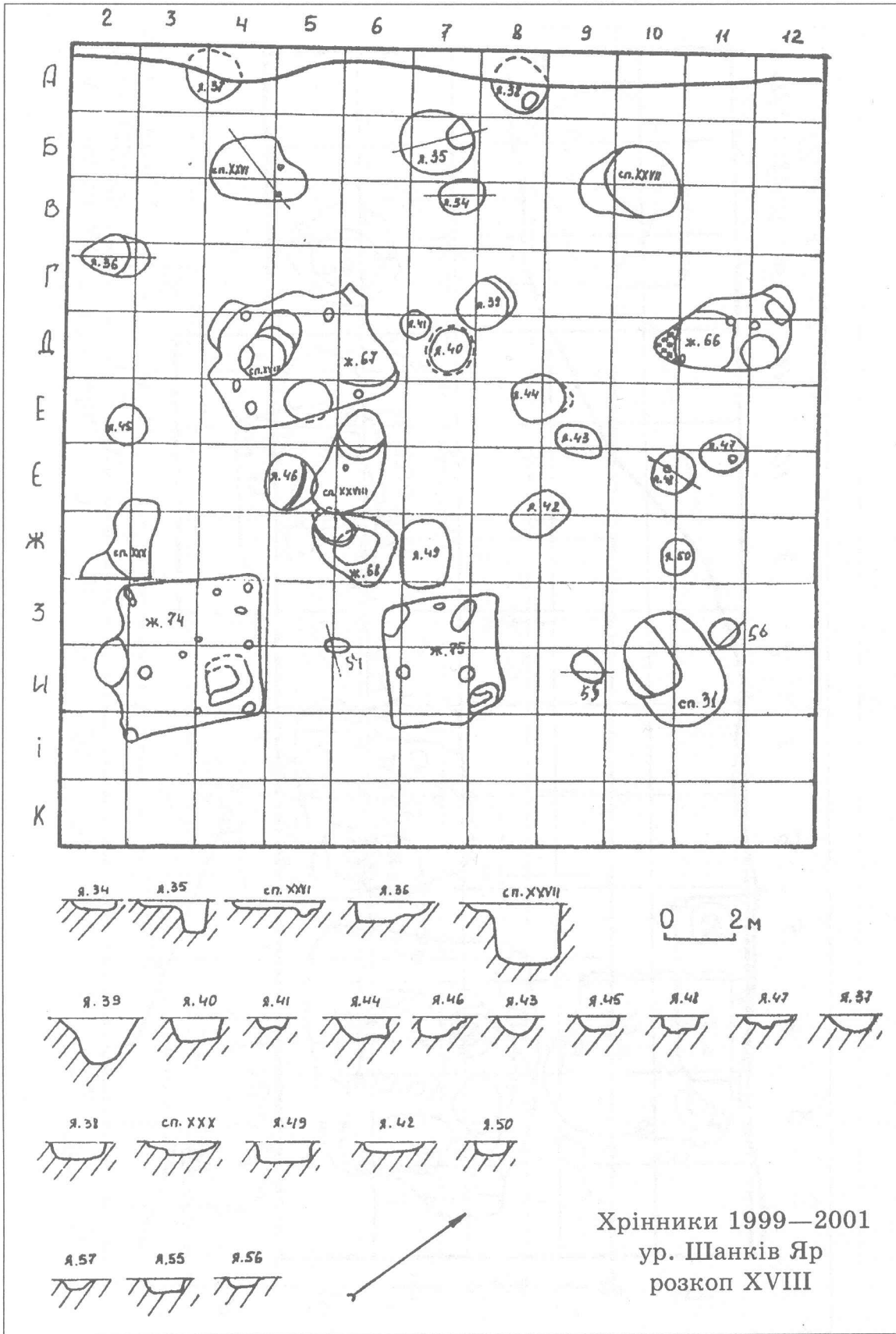

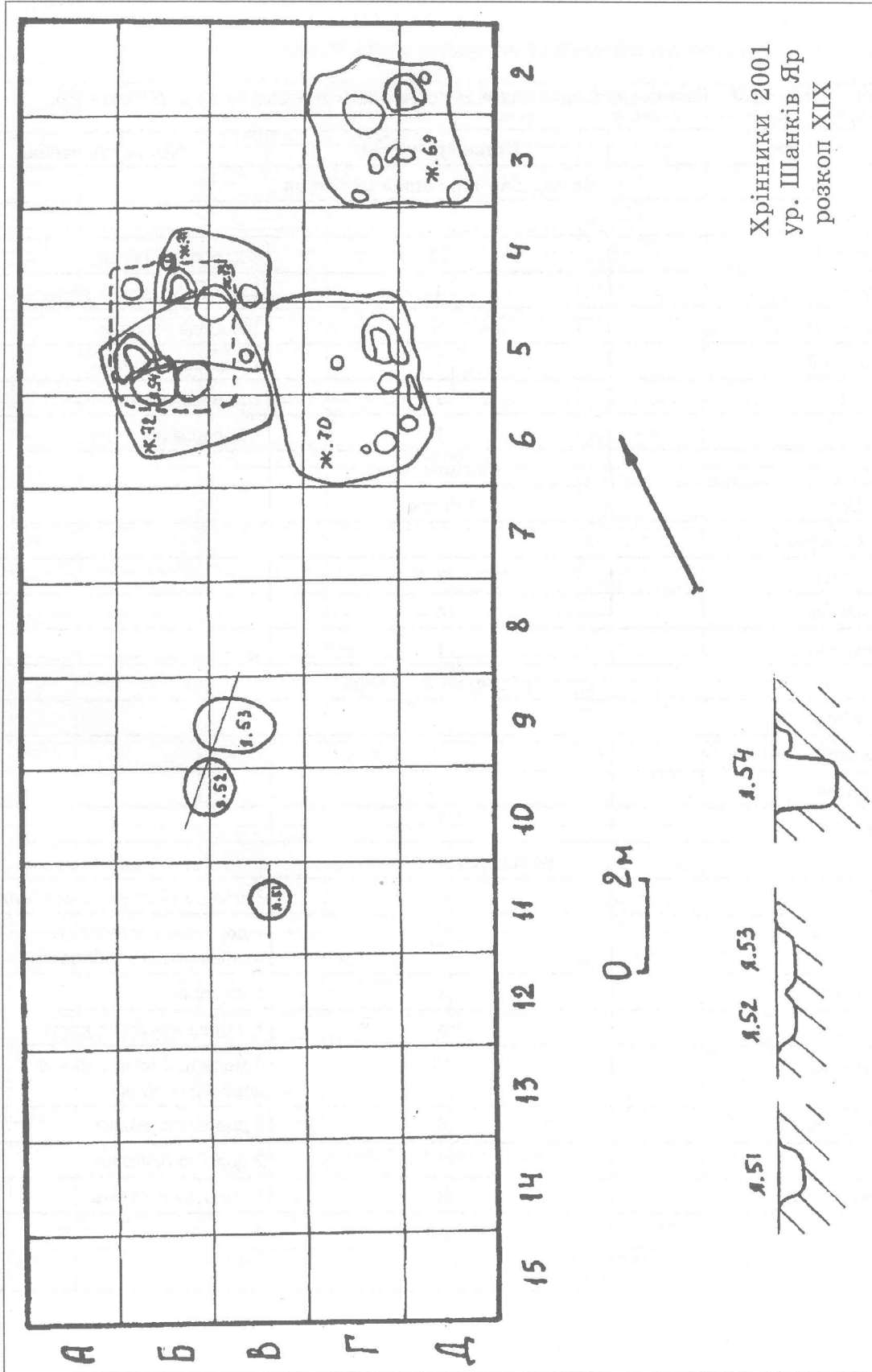

Хрінники 1997
ур. Шанків Яр
розкоп XV

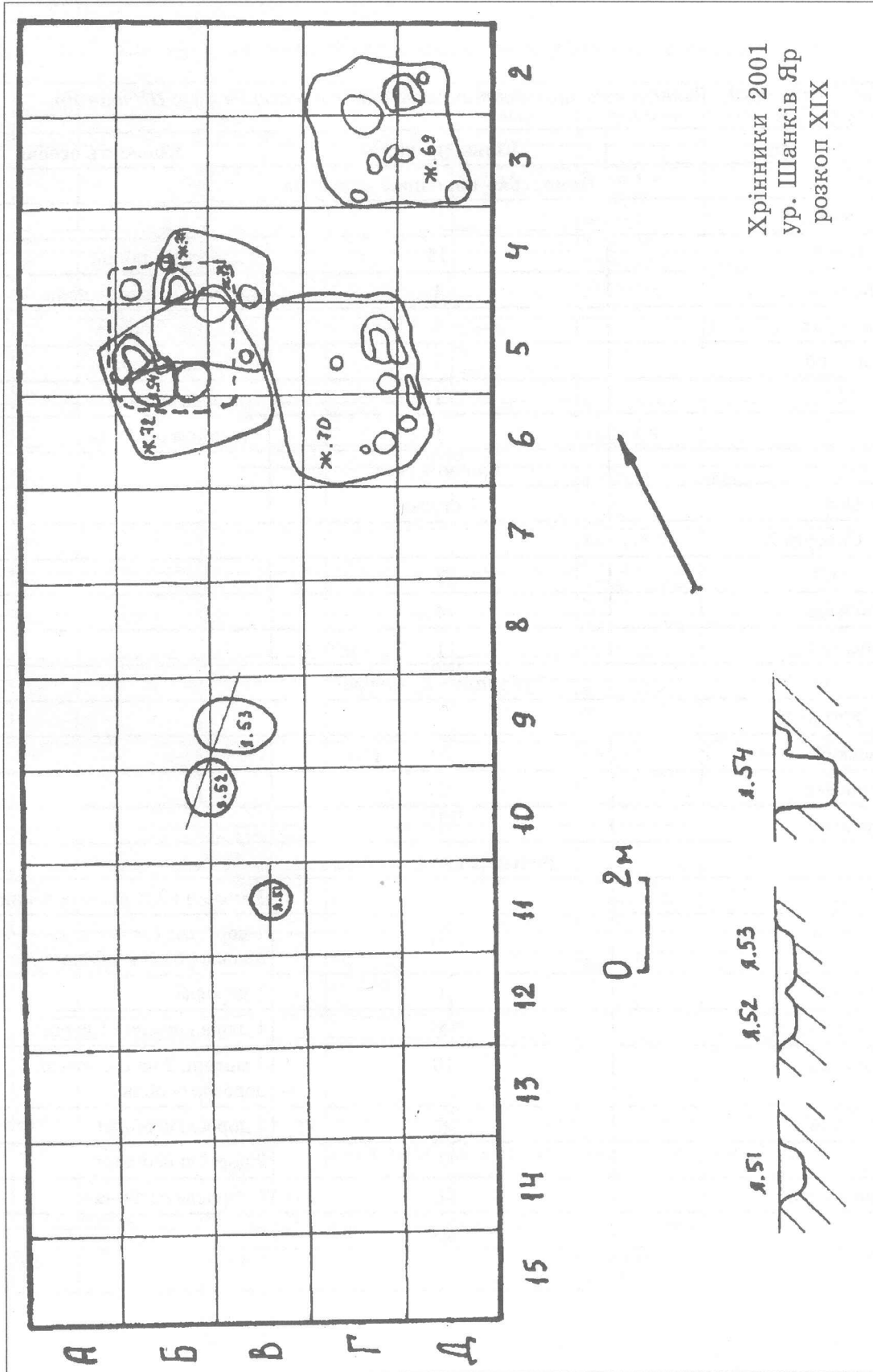

Хрінники 2001
ур. Шанків Яр
розкоп XIX

Хрінники 2001
ур. Шанків Яр
розкоп XIX